

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:



Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության վեցուկես տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:



Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.000-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.700-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱԲ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the six and a half years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.000, and the number of authors of materials - 5.700.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (ОМУСА) в течение шести с половиной лет своей деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.000, а количество авторов материалов - 5.700.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».



«ԱՐՑԱԽ»
ԳԻՏԱՆՏԵՑՁՈՏԱԿԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ



ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ
ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԵՐՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)



ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԵՐԱՆ



«HI-AM»
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՀՆՈՆԱԳՐԱՄ



ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ



SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ



SCIENTIFIC ARTSAKH



НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2(9), 2021

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2(9), 2021

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը պետերկված է www.elibrary.ru կայքում:

The «Scientific Artsakh» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The «Scientific Artsakh» journal is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «Научный Арцах» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных

Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (BAK RA).

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН

2021

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)

Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Վլադիսլավ ԳՐՈՒՉԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստորոմա, ՌԴ**)

Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)

Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մարեն ԹԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)

Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)

Վալենտինա ԼԱՊԵՎԿԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)

Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆԻ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)

Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)

Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մուշեղ ՀՈՎԱՆԹԵՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Նյուրենբերգ, Գերմանիա**)

Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Մաթսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)

Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 2(9), 2021, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2021, 280 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2021թ. 2-րդ (9-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «Hi-Am» բարեգործական հիմնադրամը:

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Tehmina MARUTYAN, Ph.D. in Philology, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Mushegh HOVSEPYAN, Doctor of Philology, Professor
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 2(9), 2021, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2021, 280 pages.

The publication of the 2nd (9th) 2021 «Scientific Artsakh» journal was supported by «Hi-Am» Charity Foundation.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, кандидат философских наук, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джюльетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Мушег ОВСЕПЯН, доктор филологических наук, профессор
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор

Научный Арцах, № 2(9), 2021, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2021, 280 страниц.

Публикация 2(9) номера 2021 года журнала «Научный Арцах» была осуществлена при содействии благотворительного фонда «Hi-Am».

ԲՈՎԱԼՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * CONTENTS * СОДЕРЖАНИЕ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ. Պատմական անարդարության մեկ դարը.....	9
EDITORIAL. The Age of Historical Injustice.....	11
РЕДАКЦИОННАЯ СТАТЬЯ. Век исторической несправедливости.....	13

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Գևորգ Ստեփանյան. Հայերի եթնիկ գտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.) (Մաս Բ).....	15
Gevorg Stepanyan. The Stages of Implementation of the Policy of Ethnic Cleansing and Genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus (11th-20th cc.) (Part II)	
Геворг Степанян. Этапы осуществления этнических чисток армян и геноцидальной политики в Восточном Закавказье (XI-XX вв.) (Часть II)	

Նարեկ Շարաֆյան. Հայերի սկստմամբ զանգվածային բռնությունների նախաիմքերը Ադրբեջանի քաղաքականությունում.....	39
Narek Sharafyan. The Premises of Mass Violations towards Armenians in Azerbaijani Policy	
Нарек Шарафян. Предпосылки массового насилия в отношении армян в политике Азербайджана	

**ԲԱՂԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Մաքսիմ Վասկով. Հայ-ռուսական հարաբերությունների նոր աշխարհաքաղաքական պատկերը տարածաշրջանում համաշխարհային և տարածաշրջանային կենտրոնների ռազմաքաղաքական ուժերի հավասարակշռության փոփոխությունների համատեքստում.....	47
Maksim Vaskov. A New Geopolitical Context of Relations between Armenia and Russia in the Context of a Change in the Balance of Military-Political Forces of Regional and World Powers in the Region	
Максим Васьков. Новый геополитический контекст взаимоотношений Армении и России в условиях изменения баланса военно-политических сил региональных и мировых держав в регионе	

Գարիկ Զեռյան, Նվեր Կոստանյան. Ընտրական ինստիտուտների զարգացման պատմական եվոլյուցիան.....	58
Garik Keryan, Nver Kostanyan. The Historical Evolution of the Development of Electoral Institutions	
Гарик Керян, Нвер Костанян. Историческая эволюция развития избирательных институтов	

Խաչիկ Աբաջյան. ՄԱԿ-ի, ԵԱՀԿ-ի և ԵՄ-ի ներգրավվածությունը Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում. համեմատական վերլուծություն.....	67
Khachik Abajyan. UN, OSCE and EU Involvement in the Settlement of Abkhazia and South Ossetia Conflicts: Comparative Analysis	
Хачик Абаджян. Участие ООН, ОБСЕ и ЕС в урегулировании конфликтов в Абхазии и Южной Осетии: сравнительный анализ	

Սարգարիտա Աբգարյան. Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները 21-րդ դարի սկզբին.....77
Margarita Abgaryan. Turkey-France Relations at the Beginning of the 21st Century
Маргарита Абгарян. Отношения Турции и Франции в начале 21 века

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ռաֆիկ Խանդանյան. Նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողության որոշ հիմնահարցերը խորհրդային իրավունքում.....87
Rafik Khandanyan. Certain Issues Concerning Judicial Control over Legality of Normative Legal Acts in Soviet Law
Рафик Ханданян. Некоторые проблемы судебного контроля за законностью нормативных правовых актов

Արուսյակ Ալեքսանյան. Արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու և աննպատակահարմարության հիմքերով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտի ծագումնաբանությունը..... 102
Arusyak Aleksanyan. The Origin of the Institute of Termination of Criminal Prosecution on the Grounds of Loss of Public Danger and Inexpediency
Арусyak Алексанян. Происхождение института прекращения уголовного преследования на основании утраты общественной опасности и нецелесообразности

Հայկ Ղազարյան. Վարչական ակտի բողոքարկման հիմնախնդիրների իրավական հիմքերի վերլուծությունը և դրանց բարելավման խնդիրները արտակարգ դրության պայմաններում..... 115
Hayk Ghazaryan. Analysis of the Legal Basis for Appealing an Administrative Act and the Tasks of Improving Them in a State of Emergency
Айк Казарян. Анализ правовых основ обжалования административного акта и проблемы их обжалования в условиях чрезвычайной ситуации

Էլինա Մխիթարյան. «Ապաստան հայցողներ», «ներքին տեղահանված անձինք», «հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք» եզրույթները, կարգավիճակները, դրանց իմպլեմենտացիայի անհրաժեշտությունն Արցախի իրավական դաշտում..... 127
Elina Mkhitaryan. The Terms and Status "Asylum Seekers", "Internally Displaced Persons", "Forced Resettlement/Displaced Persons": their Implementation in the Legal Sphere of Artsakh
Элина Мхитарян. Термины «лица, ищущие убежища», «внутренне перемещенные лица», «вынужденные переселенные/перемещенные лица», статус: их имплементация в правовой сфере Арцаха

Աննա Մկրտչյան. Սեփականության իրավունքի պաշտպանության և իրավունքների ինքնապաշտպանության փոխհարաբերակցությունը..... 140
Anna Mkrtchyan. The Correlation of the Protection of Property Rights and Self-Protection of Rights
Анна Мкртчян. Взаимосвязь между защитой прав собственности и самозащитой права

**ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES,
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**

Քնարիկ Սարգսյան. Իսլամական գործոնը Կատարի արտաքին քաղաքականությունում..... 149
Knarik Sargsyan. The Islamic Factor in Qatar's Foreign Policy
Кнарник Саркисян. Исламский фактор во внешней политике Катара

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

Միրանուշ Կեսոյան. Ներակայումը արդի հայերենի ձևաբանական մակարդակում..... 163
Miranush Kesoyan. Implicitness at the Morphological Level of Modern Armenian
Мирануш Кесоян. Имплицитность на морфологическом уровне современного армянского языка

**ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY,
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

Նաիրա Համբարձումյան. Ճամփորդություն երազի միջով. Էլպիս Կեսարացյանի «Ոգին հայրենասիրութեան» (Երեւակայութիւն) էսսե՛ն..... 172
Naira Hambardzumyan. Journey through a Dream: Elpis Kesaratsyan's «The Spirit of Patriotism» (Imagination) Essay
Наира Амбарцумян. Путешествие сквозь сон: эссе Элпис Кесарацян «Дух Патриотизма» (Воображение)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Գևորգ Ղալաչյան. Արդարության շեղման սահմանումն ու հայտնաբերումը ֆինանսական վերլուծության բինար դասակարգման խնդիրներում..... 183
Gevorg Ghalachyan. Defining and Detecting Fairness Bias for Binary Classification Problem in Financial Analysis
Геворг Калачян. Определение и обнаружение предвзятости справедливости для проблемы двоичной классификации в финансовом анализе

Հայկազ Շահնազարյան. Որակյալ մարդկային կապիտալի ձևավորումը ՀՀ-ում թվային տնտեսության պայմաններում..... 192
Haykaz Shahnazaryan. Formation of High-Quality Human Capital in RA in the Digital Economy
Айказ Шахназарян. Формирование качественного человеческого капитала в РА в условиях цифровой экономики

Մարինա Սեդրակյան. ՀՀ բանկային համակարգի ֆինանսական և տնտեսական ցուցանիշները Covid-19-ից և Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմից հետո..... 209
Marina Sedrakyan. Economic and Financial Indicators of the Armenian Banking Sector after Covid-19 and the Third Karabakh War
Марина Седракян. Экономические и финансовые показатели банковского сектора Армении после Covid – 19 и третьей Карабахской войны

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

Քնարիկ Առաքեյան. Անապահով ընտանիքների դեռահասների հանդեպ բռնության դրսևորման և իրացված զոհայնության առանձնահատկությունները.....220
Knarik Arakelyan. Specific Features of the Manifestation of Violence and Realised Victimity among Teenagers from Unfavorable Families
Кнарлик Аракелян. Особенности проявления насилия и реализованная виктимность у подростков из неблагополучных семей

Վարլեն Ոսկանյան. Անձի տնտեսական վարքի մոդելավորման գործընթացի հոգեբանական օրինաչափությունների բացահայտման մեթոդաբանական հիմքերը.....230
Karlen Voskanyan. Methodological Basis for Identifying the Psychological Regularities of the Process of Modeling the Economic Behavior of an Individual
Карлен Восканян. Методологические основы выявления психологических закономерностей процесса моделирования экономического поведения личности

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА

Հասմիկ Բաղդասարյան. Առածները և ասացվածքները իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում.....240
Hasmik Baghdasaryan. Proverbs and Sayings in the Teaching Process of Spanish as a Foreign Language
Асмик Багдасарян. Пословицы и поговорки в процессе обучения испанскому языку как иностранному

ԱՐՎԵՍ, ИСКУССТВО, ART

Լիլիթ Արտեմյան. Երվանդ Երկանյանի գործունեությունը ՀՀ անկախության շրջանում.....252
Lilit Artemyan. Yervand Yerkanyan’s Career in the Years of Independence of RA
Лилит Артемян. Деятельность Ерванда Ерканяна в период независимости РА
Նաիրա Նազարյան. Ավետարանիչների դիմանկարները Թորոս Տարոնացու արվեստում.....262
Naira Nazaryan. Portraits of Evangelists in the Art of Toros Taronatsi
Наира Назарян. Портреты евангелистов в искусстве Тороса Таронаци

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, РЕЦЕНЗИИ, REVIEWS

Heghine Melik-Naykazyan. «A Stroll in Japan», Tbilisi, 1905, p. 192.....273

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԱՐՑԱԿՈՒՄ

Միջազգային գիտաժողով Արցախի Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանում.....277
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱՆԸ.....279

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿ ԴԱՐԸ

100 տարի առաջ Արցախի ապօրինաբար բռնակցվեց արհեստածին «Ադրբեջան» կապմավորմանը

Հայաշխարհի Արցախի մասին իրենց աշխատություններում հիշատակել են անտիկ հեղինակներ Ստրաբոնը, Պլինիոս Ավագը, Կլավդիոս Պտղոմեոսը, Պլուտարքոսը, Դիոն Կասիոսը և այլք: Արցախում հայոց էթնոհոգևոր և քաղաքակրթական ակունքների ու մշակութային գործունեության անվիճելի վկայություններն են միջնադարյան բազմաթիվ հայակերտ եկեղեցիները, վանքերն ու մատուռները, հայերեն արձանագրված հարյուրավոր խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Հայ ժողովրդի մի հատվածի մեծագույն ողբերգությունն սկսվեց 20-րդ դարի սկզբին, երբ երիտթուրքերի մտահղացմամբ ու օժանդակությամբ Արևելյան Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում 1918 թ.-ի մայիսի վերջերին ի հայտ եկած արհեստածին «Ադրբեջանը» բռնաբռնության Ռուսաստանի մեղսակցությամբ որդեգրեց ի բնե հայոց տարածքներին տիրանալու զարտուղի գիծը:

Այսպես՝ 1921 թ.-ի հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված Ռուսաստանի Կոմունիստական (բռնաբռնության) Կուսակցության (ՌԿ(Բ)Կ) կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի նիստում, որին Գ. Օրջոնիկիձեի հրավերով մասնակցում էր ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Իոսիֆ Ստալինը, քննարկվեց Արցախի հարցը, քվեարկության արդյունքում ընդունվեց արդարացի որոշում՝ «Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Հայկական խորհրդային սոցիալիստական Հանրապետության կազմ»: Որոշմանը սակայն դեմ է արտահայտվում Ն. Նարիմանովը, նա պնդում է, որ հարցի վերջնական քննարկումը փոխադրվի ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ: Պլենումն ընդառաջում է Նարիմանովին և վերջինիս առաջարկով ընդունում Նոր որոշում. «Քանի որ Ղարաբաղի մասին հարցն առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, ՌԿԿ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿԿ վերջնական որոշմանը»: Սակայն հարցը կենտկոմ չհասավ: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, որտեղ վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ հուլիսի 4-ի պլենումի որոշումները և ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի ապօրինի որոշմամբ, Ի. Ստալինի ճշման ներքո Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին է բռնակցվում 95 տոկոս հայ բնակչություն ունեցող ի բնե հայկական Արցախը:

Հիշյալ որոշմամբ խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության ճշող մեծամասնությունը կազմող հայության իրավունքները, և անտեսվեցին խորհրդային Հայաստանի շահերը: Հատկանշական է, որ Կովբյուրոն որևէ իրավասություն չունեի որոշումներ կայացնելու այլ երկրների միջև տարածքային խնդիրների վերաբերյալ հատկապես այն պարագայում, երբ ԽՍՀՄ-ը դեռ չէր ստեղծվել և Հայաստանն ու Ադրբեջանը դե յուրե անկախ պետություններ էին: Քանի որ երրորդ երկրի կուսակցական մարմինն այլ պետությունների տարածքային հարցեր լուծելու իրավասություն չունեի,

հետևաբար նրա որոշումը միջազգային իրավունքի տեսակետից առաջինը էր ընդունման պահից:

Հենց այս արհեստածին նախագծի ի հայտ գալու տարիներին էլ սկզբնավորվել է Ղարաբաղյան հակամարտությունը, որը մինչ օրս դեռ չի հանգուցալուծվել, իսկ հիշյալ ապօրինի որոշման դառը պտուղները քաղում է հենց Արցախում ապրող, արարող, Արցախի ազատության համար պայքարող, ջանք ու եռանդ չխնայող հայ ժողովուրդը: Հայկական մի առածի համաձայն՝ «Մի գիժ քար զցեց հորը, քառասուն իմաստուն չկարողացան հանել»: Նույնը փոխաբերաբար կարելի է ասել 1921թ.-ի հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշման մասին, որը հայ ժողովրդի գլխին պատուհաս դարձավ և շարունակում է լինել ցայսօր:

Ավելին՝ այդ որոշման աղետալի հետևանքներն են 1920թ.-ի Շուշիի կոտորածը, 1988-1990թթ.-ին Սումգայիթում, Գանձակում (Կիրովաբադում), Բաքվում և մյուս քաղաքներում կազմակերպված ջարդերը, 1991-1994, 2016 և 2020 թվականների պատերազմների դրդապատճառները: Ու թեև տասնամյակների դաժան փորձություններից և Արցախյան առաջին պատերազմում տարած փառահեղ հաղթանակից հետո արցախահայրությունը վերահաստատեց ազատ ապրելու, ազգային ինքնությունը պահպանելու ամուր կամքը՝ համայն աշխարհին կոչ անելով հարգել ինքնորոշման իր արդար իրավունքը, սակայն 100 տարի անց քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առաջ արյունարբու թուրքի ձեռքով կրկին ենթարկվեց ցեղասպանության՝ կորցնելով պատմական հայրենիքի զգալի մասը, այդ թվում՝ Արցախի սիրտը՝ Շուշին... Այսօր էլ դամոկլյան սրի պես նույն վտանգը կախված է հազարավոր հայորդիների արյան գնով պահպանված մի թիզ հողակտորի վրա...

Վերջում հարկ է վկայակոչել մի ուշագրավ փաստ. ՌԴ Պետդոմայի պատգամավոր Սերգեյ Միրոնովի 2015թ.-ի մարտի 25-ի հարցմանն ի պատասխան՝ ՌԴ Գլխավոր դատախազության պատասխան գրության բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ վերջինս ոչ օրինական է ճանաչում ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի՝ Ղրիմի մարզը ՌՍԽՖՍՀ կազմից դուրս հանելու և Ուկրաինայի ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու 1954թ.-ի փետրվարի 19-ի պատմական որոշումը: Այստեղից հետևում է, որ Ղրիմի անցումն Ուկրաինային ՌԴ Գլխավոր դատախազությունը դիտարկում է որպես ոչ օրինական, ուստի այդ նույն սկզբունքով անօրինական պետք է համարվի նաև 1921թ.-ի հուլիսի 5-ի որոշումը Արցախի բռնակցման վերաբերյալ:

ԱՎԵՏԻԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

THE AGE OF HISTORICAL INJUSTICE

*100 years ago, Artsakh was illegally annexed
by the «Azerbaijan» artificial entity*

Such ancient authors as Strabo, Pliny the Elder, Claudius Ptolemy, Plutarch, Dion Casius and others mentioned Artsakh in their works. Numerous medieval Armenian churches, monasteries and chapels, hundreds of Armenian khachkars and tombstones are indisputable evidence of the ethnogenic and civilizational origins and cultural activities in Artsakh.

The greatest tragedy of a part of the Armenian people began at the beginning of the 20th century, when the artificial «Azerbaijan», which appeared at the end of May 1918, according to the plan and with the assistance of the Young Turks, on the political map of the Eastern Transcaucasia, with the connivance of Bolshevik Russia, took the vector of mastering the ancestral territories of Armenia.

Thus, in 1921, at the July 4 meeting of the Plenum of the Caucasian Bureau of the Communist (Bolshevik) Party of Russia, convened in Tiflis on July 2-7, at which a member of the Central Committee of the RCP(b) Joseph Stalin participated, the issue of Artsakh was discussed, as a result of the vote, a fair decision was made «On the inclusion of Nagorno-Karabakh into the Armenian Soviet Socialist Republic». However, N. Narimanov is against the decision, insisting that the final discussion of the issue should be transferred to the Central Committee of the RCP(b).

The plenum meets Narimanov's demand and, at the latter's suggestion, makes a new decision: «Since the issue of Karabakh has caused serious disagreements, the Caucasian bureau of the Central Committee of the CPSU considers it necessary to transfer it to the final decision of the RCP». But the question did not reach the Central Committee. The next day, on July 5, an extraordinary meeting of the Plenum of the Caucasian Bureau is convened, at which the decisions of the plenum on the Karabakh issue of July 4 and the illegal decision of the Caucasian Bureau of the RK(b)P are reviewed, Under the pressure of Stalin, the Azerbaijani SSR annexes the Armenian Artsakh, which has 95% of the Armenian population.

This decision violated the fundamental principle of international law - the right of nations to self-determination, violated the rights of Armenians, who make up the overwhelming majority of the population of Nagorno-Karabakh, and ignored the interests of Soviet Armenia. It is noteworthy that the Caucasian Bureau did not have any competence to make decisions regarding territorial problems between other countries, especially in the case when the USSR was not yet created, and Armenia and Azerbaijan were de jure independent states. Since the party body of a third country did not have the authority to resolve territorial issues of other States, its decision was null from the point of view of international law and void from the moment of its adoption.

It was during the years of the appearance of this artificial project that the Karabakh conflict began, which has not yet been resolved, and the Armenian people living in Artsakh, creating, fighting for the freedom of Artsakh, sparing no effort and energy, are reaping the bitter fruits of the mentioned illegal decision. According to one of the

Armenian parables, «Forty wise men cannot reach the stone thrown into the well by the stupid». The same can be said about the illegal decision of July 5, 1921, which became a disaster for the Armenian people and continues to be it to this day.

Moreover, the catastrophic consequences of this decision were the events of 1920 - the massacre in Shushi, the pogroms organized in Sumgait, Gandzak (Kirovabad), Baku and other cities in 1988-1990, the motives of the wars of 1991-1994, 2016 and 2020. And although after decades of cruel trials and a glorious victory in the first Artsakh war, the Artsakh Armenians confirmed their firm will to live freely, preserve their national identity, calling on the whole world to respect their just right to self-determination, but 100 years later, before the eyes of the civilized world, they are again subjected to genocide carried out by a bloodthirsty Turk, having lost a significant part of their historical homeland, including the heart of Artsakh - Shushi... And today, the same danger, like the Sword of Damocles, hangs over the fall of the land left over from the sacred Homeland, preserved at the cost of the blood of thousands of sons of the Armenian people...

In conclusion, it is worth noting a remarkable fact. From the contents of the response note of the Prosecutor General's Office of the Russian Federation, given in response to the request of the deputy of the State Duma of the Russian Federation Sergey Mironov dated March 25, 2015, it becomes clear that it recognizes the historic decision of the Supreme Soviet of the USSR of February 19, 1954 on the withdrawal of the Crimean region from the RSFSR and on its entry into the Ukrainian SSR as illegal. It follows from this that the Prosecutor General's Office of the Russian Federation considers the transfer of Crimea to Ukraine as illegal, therefore, according to the same principle, the decision of July 5, 1921 on the annexation of Artsakh should also be recognized as illegal.

AVETIK HARUTYUNYAN

ВЕК ИСТОРИЧЕСКОЙ НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ

*100 лет назад искусственно созданный «Азербайджан»
незаконно аннексировал Арцах*

Об армянском Арцахе в своих трудах упоминали античные авторы Страбон, Плиний Старший, Клавдий Птолемей, Дион Кассий и др. Неоспоримыми свидетельствами армянского происхождения и существования в Арцахе армянской цивилизации являются множество средневековых армянских церквей, храмов и часовен, а также хачкары и надгробия с армянскими надписями.

В начале века с частью армянского народа произошла одна из величайших в его истории трагедий: в конце мая 1918 года по задумке и при посредничестве младотурков на карте Южного Кавказа появилось новое искусственное образование «Азербайджан», которое, при попустительстве большевистской России, взяло курс на завоевание исконно армянских земель.

4 июля 1921 года на заседании пленума Кавказского Бюро коммунистической (большевистской) партии России (РКП(б), созданного в Тифлисе 2-7 июля, котором по приглашению Г. Орджоникидзе участвовал и член ЦК РКП(б) Иосиф Сталин, был обсужден вопрос Арцаха, и по итогам голосования было принято справедливое решение «о включении Нагорного Карабаха в состав Армянской Советской Социалистической Республики». Однако против такого решения выступил Н. Нариманов. Он настаивал на том, чтобы этот вопрос был вынесен на обсуждение центрального комитета РКП(б). Пленум согласился с предложением Нариманова, и в итоге было принято новое решение, согласно которому «поскольку решение вопроса Нагорного Карабаха вызвало множество разногласий, то Кавказское бюро РКП считает необходимым передать его окончательное решение центральному комитету РКП». Однако этот вопрос до окончательного заседания центра не дошел. На следующий день, 5 июля, было созвано внеочередное заседание пленума Кавказского бюро, на котором было пересмотрено решение пленума по карабахскому вопросу от 4 июля и незаконным решением Кавказского бюро РКП(б) и под давлением И. Сталина Азербайджанской ССР был передан имеющий 95% армянского населения Арцах.

Этим решением был нарушен основополагающий принцип международного права – право наций на самоопределение, таким образом, были попраны права армян, составляющих подавляющее большинство населения Нагорного Карабаха, и игнорированы интересы Советской Армении. Следует особо подчеркнуть, что Кавбюро было не вправе принимать решения относительно территориальных проблем между другими государствами, учитывая тот факт, что СССР еще не был создан, а Армения и Азербайджан были де-юре независимыми государствами. Поскольку партийный орган третьей страны не имел полномочий решать территориальные вопросы других государств, то его решение с точки зрения международного права не имело никакой силы с момента его принятия.

Именно в годы воплощения в жизнь этого искусственного проекта и начался карабахский конфликт, который до сих пор остается неразрешимым, а горькие плоды этого незаконного решения пожинает ныне живущий в Арцахе, созидающий, борющийся за свою свободу, не жалеющий усилий и энергии армянский народ. Как гласит армянская пословица, «Камень в пропасть бросил один сумасшедший, сорок мудрецов не могут его поднять». Эта пословица как нельзя лучше характеризует злосчастное решение, принятое 5 июля 1921 года, которое является настоящим бедствием для армянского народа и по сей день.

Более того, страшными последствиями этого решения стали события 1920 года – резня в Шуши, 1988-1990 гг. – в Сумгаите, Гандзаке (Кировабаде), Баку, погромы, организованные в других городах; эти последствия стали причиной войн 1991-1994, 2016 и 2020 годов. И хотя после десятилетий жестоких испытаний и славной победы в первой Арцахской войне армянство Арцаха утвердило твердую волю к свободной жизни, сохранению национальной идентичности, призвав весь мир уважать свое справедливое право на самоопределение, спустя 100 лет на глазах всего цивилизованного мира арцахский народ еще раз подвергся геноциду, вновь осуществленному кровожадными турками, и потерял значительную часть своей исторической родины, в том числе сердце Арцаха – Шуши... И сегодня эта опасность, как дамоклов меч, висит над пядью арцахской земли, сохранившейся ценой крови тысяч армян...

В заключение считаем нужным отметить один примечательный факт: из ответа на запрос депутата Госдумы РФ Сергея Миронова от 25 марта 2015 года, адресованной Генпрокуратуре РФ, становится ясно, что последняя признала неправомерным решение Верховного Совета от 19 февраля 1954 года СССР о выводе Крымской области из состава РСФСР и включение ее в состав Украинской ССР. Отсюда следует, что также, как и передачу Крыма Украине Генпрокуратура РФ считает незаконной, по тому же принципу незаконным должно быть признано и решение от 5 июля 1921 года об аннексии Арцаха.

АВЕТИК АРУТЮНЯН

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍԴԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XI-XX ԴԴ.)
(ՄԱՍ Բ)***

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-15

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել Արևելյան Այսրկովկասում¹ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, XI-XX դարերի ընթացքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ պտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր բնույթամբ, պատմաբնական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ պտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XI-XVIII դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և դյբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուննի լեպգիններ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնատեղափոխվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ պտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արիեստածին «Ադրբեջան» կապմվորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.03.2021թ., գրախոսվել՝ 10.03.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Հողվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը էթնիկ զտումների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ.-ին Արևմտյան Հայաստանում: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաբել) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին բնության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի էթնիկ զտումների ու ցեղասպանական քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաբելի նահանգ, Կուրի ծախսահայկ, համաթուրքականություն, էթնիկ զտումներ, այլաստյացություն, ցեղասպանություն, բռնագաղթ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼ (1905-1906 ԹԹ.): XIX դարի սկզբներին ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Այսրկովկասը վերջնականապես Ռուսաստանին միացնելու քաղաքականությանը: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում՝ 1805 թ.-ի մայիսի 21-ին, Ռուսաստանին են անցնում Շաքիի, դեկտեմբերի 25-ին՝ Շիրվանի, իսկ 1806 թ.-ի հոկտեմբերի 3-ին՝ Բաբելի ու Դերբենդի խանությունները (Հայ ժողովրդի պատմություն, V: 121):

XIX դարի առաջին տասնամյակի վերջերին Արևելյան Այսրկովկասում հայերի թվաքանակը հետզհետե մեծացավ՝ նաև ի հաշիվ Պարսկաստանից գաղթած հայերի: Պարսկահայ գյուղացիների տեղաշարժերը, որոնք սկիզբ էին առել դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականներին Չհարմրիայի, Փերիայի և Քեարվանդի շրջաններից (Աբրահամյան 221; Մարտիրոսյան 134), նրանք փոքր խմբերով հաստատվել էին նաև Շիրվանում: Այդ գավառների բնակչությունը Շահ-Աբաս I-ի գաղթեցրած հայերի սերունդներն էին, որոնց համար այս տեղաշարժը ըստ էության հայրենադարձություն էր: Ենթադրվում է, որ գաղթը Պարսկաստանից հիմնականում տեղի է ունեցել բախտիարների և Լուրիստանի լեռնականների հարձակումների, հարստահարումների և XVIII դարի վերջերին բռնկված տևական սովի ու երաշտի պատճառով, երբ հայ բնակչության մի մասը ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար հարկադրված գաղթեց ապահով վայրեր (Տեր-Յովհաննես 350; Երեմեան 27; Եղգարեան 18): Դժնդակ պայմանների թելադրանքով 1800-ականների սկզբներին Կովկաս փոխադրված պարսկահայ ընտանիքները հաստատվել են Շիրվանի (Ղազարյան), իսկ 1805, 1807 թթ.-ին հոյից գաղթածները՝ Շաքիի խանությունում (Արաքսիան 145; Աբելեան 127): Հայկական հոծ ներկայությունն այդ տարածքում այնքան որոշակի էր, որ XIX դարի սկզբներին մերձկասպյան շրջաններում ճամփորդած Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցին, նկատի ունենալով հայ բնակչության սովոր լինելու հանգամանքը, Շիրվանից մինչև Դերբենդ ու Կասպից ծով ընկած տարածքը համարել է Հայաստան. «...Դարբանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպի ծովու... Շիրվանս է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղորեսք... Յելից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ի ներքոյ լեռնս Կովկասայ, որ գոյ ի մեջ Հայաստան աշխարհում...» (Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի 292-294): Հովհաննես արքեպիսկոպոսի 1818 թ.-ի հուլիսի 16-ին Աղվանից կաթողիկոսության Շամախու հայոց թեմի վերաբերյալ կազմած նվիրակական ցուցակում նշված է 39 հայկական գյուղ և 5 հայաբնակ վայր (Դերբենդ, Շամախի, Սալիան, Ղուբա, Բաբել) (Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, թ. 4):

Այսրկովկասում Ռուսաստանն իր տիրապետությունը վերջնականապես հաստատեց 1826-1828 թթ.-ի ռուս-իրանական պատերազմում հաղթանակ տանելուց հետո՝ Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով (1828 թ. փետրվարի 10): Պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ պարսկահայերին իրավունք տրվեց հյուսիսային նահանգներից ներգաղթելու Ռուսաստանին միացված իրենց հայրենի երկիրը (Հայոց *պատմություն*, III:213-214): Պատմական սկզբնաղբյուրների մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք հանգամանքների՝ թերևս Թավրիզում ու Սպահանում 1830-1831 թթ.-ին բռնկված խուլբայի ու սովի, ինչպես նաև կյանքի անապահովության և այլնի պատճառով Նոր Ջուղայի շրջակա հայաբնակ գյուղերից, Սպահանից, Խոյից, Փերիա և Ղարաղան գավառներից որոշ թվով հայ ընտանիքներ 1830-1832 թթ.-ին վերաբնակվել են Շամախիի գավառի Չարխու, Կարմախան և հարակից մյուս գյուղերում (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 309, թ. 8; Բարխուտարեանց 173, 191): Ինչպես տեղեկացնում է Հարություն Տեր-Յովհանյանցը՝ «...աղբատացան բազումք և ցրուեցան ոմանք ի զանազան սահմանս...» (Տեր-Յովհանեանց 173, 191; Գորոյեան 94): Հ. Աճառյանի մի տեղեկության համաձայն՝ 1828 թ.-ի ներգաղթից հետո Շամախիի գավառում հաստատվել էին նաև Մարաղայից տեղափոխվածներ (Աճառեան 53):

Երկրամասում հաստատված արցախահայերն ու պարսկահայերը բնավորվեցին Նոսր բնակեցված հայկական կամ նախնինում հայաբնակ, ապա ամայացած գյուղերում, որտեղ գրեթե առանց բացառության պահպանվել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ եկեղեցիներ: «Նոր-Դարի» թղթակից Գրիգոր Մարտիրոսյանը, 1891 թ.-ի մարտի սկզբներին շրջագայելով Նուխիի գավառում, Մեծ Սոկոլբյուր գյուղի օրինակով գրում է. «Անանդոթինիից երևում է, որ եկեղեցին գիւղի հիմնուելու օրից է կառուցուել առաջին անգամ, երբ այժմեան գիւղացիք դեռ գաղթած չեն եղել Ղարաբաղից և գիւղի արևմտեան և հարաւային կողմում գտնուող՝ այժմ աներակ՝ հին գիւղերից: Ինչպէս պատմում են, երբ սրանց պապերն առաջին անգամ գաղթել են այստեղ, գիւղը այժմեան Մեծ-Սեօգութլուն բոլորովին աներակ են գտել, եկեղեցին միայն կանգուն և չորս սիւները կացնով, բահով քանդած» (Մարտիրոսեան, «Ամրուան գիւղ»):

Այսպիսով՝ տակավին XVIII դ.արի վերջերից արցախահայերի, այնուհետև պարսկահայերի ներգաղթն էական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն երկրամասի հայ բնակչության էթնիկական նախնին կազմի վերականգման գործում, այլև փոփոխության ենթարկեց հայաբնակ գոտու գյուղերի խմբավորումը՝ ըստ բնակչության թվի, ինչի արդյունքում զգալիորեն ընդլայնվեց հայ բնակչության էթնոտարածքը¹: Հատկանշական

¹ Աղրբեջանցի կեղծարար «պատմաբանները», քաղաքական որոշակի մտադրությունների կանխակալ մոտեցմամբ պետական մակարդակով հետևողականորեն քողարկելով Կուրի ծախսափնյակում, ընդհուպ մինչև Կասպից ծովի արևելյան առափնյա շրջանների տարեթնիկ տարածքում հնուց անտի հայկական էթնիկ տարրի գոյությունը փաստող հայ և օտար աղբյուրների տեղեկությունները, առաջ են քաշել այն ստահող թեզը, թե իբր հայերը երկրամասում հաստատվել են ընդամենը 1826-1828 թթ.-ի ռուս-պարսկական պատերազմից հետո տեղի ունեցած ներգաղթի հետևանքով: Հակապատմական այս դրույթը ցայտուն է դրսևորվել հատկապես հանրահայտ պատմակեղծարար Ֆարիդա Մամեդովայի «Աղվանքի քաղաքական պատմությունն ու պատմական աշխարհագրությունը (մ. թ. ա. III - մ. թ. VIII դդ.)» աշխատության մեջ, որում հեղինակը, առաջնորդվելով փաստերի կեղծման ու աղավաղման հակագիտական մեթոդով, գրում է, թե իբր «Հայերի բնակավայրերն Աղրբեջանի (sic!) տարածքում հայտնվել են ավելի ուշ շրջանում XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին» (Мамедова 40). Ֆ. Մամեդովայի հակագիտական «տեսակետների» մանրամասն հերքումը տե՛ս Акопян և ուրիշներ, 166-189): Այն, որ Աղրբեջանում պատմակեղծարարությունն ուղղորդվում է պետական մակարդակով, վկայում է հետևյալ փաստը: Ֆ. Մամեդովան Բաքվում լույս տեսնող «Эхо» թերթին 2006 թ.-ի ապրիլին տված հարցազրույցում խոստովանել է, որ Հ. Ալիևը Աղրբեջանի ԿԿ առաջին քարտուղարի պաշտոնը ստանձնելուց հետո (1969 թ. հուլիս) անձամբ իրենից գիտական քննադատություն է պահանջել Աղվանքի պատմության վերաբերյալ Հայաստանում տպագրված յուրաքանչյուր գրքի համար (Гасымова).

Է, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյանները, իրենց առաջադրած ծրագրով հայկական թագավորության սահմաններում թերևս հիմք ընդունելով ստվար հայության առկայությունը, ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին ու Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի Նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը» (Դիլոյան 308): 1831 թ. ընտանեկան ցուցակագրության համաձայն՝ Շիրվանի պրովինցիայի հինգ մահալներում հայերը կազմում էին 1764 ծովա՝ 12.390 (6187 ար., 6203 իգ.) բնակիչ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 63):

Այսրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատումից հետո ցարական արքունիքն աստիճանաբար հաստատեց միապետական վարչակարգին հատուկ կառավարչաձև: 1840 թ.-ի ապրիլի 10-ին կառավարությունն ընդունեց «Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման համար հաստատակարգ», որով անցկացվեց վարչական բաժանում: Այս օրենքով ստեղծվում էր վարչական երկու միավոր՝ Կրացա-իմերեթական Նահանգ՝ Թիֆլիս և «մահմեդական պրովինցիայում»՝ Կասպիական մարզ՝ Շամախի կենտրոններով (Иваненко 303; Тунях 66): Վարչա-տարածքային այս բաժանման հիմքում ընկած էին Նախկին խանությունների տարածքային սահմանները¹: Ընդ որում, վարչական միավորները կազմելիս ռուսական կառավարությունը, առաջնորդվելով մեծապետական շահերով, հաշվի չէր առնում այնտեղ ապրող բնիկ ժողովուրդների պատմական հայրենիքի տարածքային սկզբունքներն ու Էթնիկ իրավունքները, բնակչության ազգային պատմա-էթնիկական հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները: Չորօրինակ՝ վարչատարածքային բաժանումների ժամանակ վերոհիշյալ խանություններից բացի, Կասպիական մարզի սահմանների մեջ հայտնվեցին նաև Մեծ Հայքի մաս կազմած Կուրի աջափնյա և Երասխ/Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք ընկած Փայտակարան աշխարհի² հյուսիսային տարածքները զբաղեցնող

¹ Կասպիական մարզը բաժանվեց 7 գավառների՝ Շիրվանի (կազմվեց Շիրվանի պրովինցիայից և Սայան տեղամասից: Գավառի կենտրոնն էր Շամախին), Շաքիի (կազմվեց Շաքիի պրովինցիայից: Գավառի կենտրոնն էր Նուխին, Թայիշի (կազմվեց Թայիշի խանությունից): Գավառի կենտրոնն էր Լենթորանը), Բաքվի (կազմվեց Բաքվի պրովինցիայից: Գավառի կենտրոնն էր Բաքուն), ռազմական օկրուգի մեջ մտնող Ղուբայի (կազմվեց Ղուբայի պրովինցիայից և Սամուրի շրջանից: Ենթարկվում էր Դերբենդի ռազմա-օկրուգային կառավարչին) և Դերբենդի (կազմվեց Դերբենդի, Թաբարսարանի և Ղարաղայթաղի պրովինցիաներից: Գավառի կենտրոնն էր Դերբենդը (Полное Собрание Законов Российской Империи, XV:237-238; Иваненко 13).

² Փայտակարան աշխարհով Հայաստանն իր արևելքով հարում էր Կասպից ծովին: Հայոց բնաշխարհի այդ տարածքի տեղաբնիկները հայերն էին: Դարեր շարունակ այնտեղ են գտնվել Արտաշեսյանների ու Արշակունիների ձմեռանոցները, նաև տեղակայված էին հայկական սահմանապահ զինվորական կայազորները (Հակոբյան 251): Փայտակարանի էթնիկ կազմը խաթարվեց թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի՝ տարածաշրջան ներխուժելու հետևանքով: Տեղացի բնիկ բնակիչներից շատերը դուրս մղվեցին իրենց բնօրրանից, իսկ մի մասը հարթավայրերից բաշտվեց լեռնային շրջաններ (Березин 108): Աղետաբեր ասպատակությունների հետևանքով կործանվեց նաև երկրամասի երկրագործական ու այգեգործական մշակույթը՝ զգալի չափով իր տեղը զիջելով քոչվորական անասնապահությանը, ինչի հետևանքով արգավանդ դաշտերի մեծ մասը վերածվեց կիսանապատի: «Հայաստան» օրաթերթի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Մուղանի անապատը, որ հայկական տիրապետութեան ժամանակ ծաղկած վիճակի մեջ էր գտնուում, մահմեդական տիրապետութեան, մանաևանդ թաթարական իշխանութեան օրով, «հեռու-հեռու քեցին բնիկ ազգը մեր Հայկեան...» (Դեպքերը Մուղանի անապատում): Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբի ղեկավար, ծագումով գերմանացի Սամուիլ Գոտլիբ (Գեորգ) Գմելինը, որ 1770 և 1773 թթ.-ին ճանապարհորդել է Դերբենդ-Ղուբա-Բաքու-Շամախի-Սալիան երթուղով, գրում է, որ Սայանի բնակչության հիմնական մասը թաթարներ, իրանցիներ և փոքրաթիվ հայեր էին (Гмелин 113). Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը, 1850 թ.-ի իր

Մուղանի կամ Սայանի հարթության մեծ մասը (հետագայի՝ Չավատի (սակ՝ Չեվադ) գավառը) և Կասպից ծովի առափնյա Լենթորանի դաշտավայրը (հետագայի՝ Լենթորանի գավառը):

Ցարական կառավարության 1840 թ.-ի ղեկոտեմբերի 14-ի վարչական բաժանման արդյունքում Կասպիական մարզը բաժանվեց երկու սահանգի՝ Շամախիի և Դերբենդի (Евангулов 10): 1867 թ.-ի ղեկոտեմբերի 9-ի վարչատարածքային հերթական բաժանման արդյունքում կրկին վերածնվեց Այսրկովկասի վարչական բարտեզը. ձևավորվեցին Քուբայիսի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Երևանի սահանգները: Գանձակ-Ելիզավետպոլի սահանգը, որ պետք է կազմավորվեր հարևան Թիֆլիսի, Բաքվի և Երևանի սահանգների տարածքների հաշվին, գործողության մեջ դրվեց 1868 թ.-ի փետրվարի 19-ին: Վարչական այս նոր բաժանման հետևանքով Բաքվի սահանգի կազմից դուրս մնացին և նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի սահանգին կցվեցին Կուրի ձախափնյակում ընկած Նուխիի (31 հայկական գյուղ)¹ և Արեշի (21 հայկական գյուղ) գավառները (Ստեփանյան, *Նուխի եւ Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը*, 249-252): Այսպիսով՝ վերջնականորեն ձևավորված Բաքվի սահանգն ընդգրկում էր Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի, Բաքվի, Չավատի (սակ՝ Չեվադ) և Լենթորանի գավառները (Отчет 49-50): Բաքվի սահանգի ստվար հայության մի խոշոր հատված Բաքու քաղաքից զատ կենտրոնացած էր Գյոքչայի գավառում (21 հայկական գյուղ), Շամախի քաղաքում և համանուն գավառում (24 հայկական գյուղ), Լենթորան քաղաքում, Ղուբա քաղաքում և համանուն գավառում (2 հայկական գյուղ) (Ստեփանյան, *Բաքվի սահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*; *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*; «Գանձակ-Ելիզավետպոլի սահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաքվի սահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ» 218-268):

Նահանգի հայաբնակ գոտին տարածվում էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավահայաց՝ դեպի Կուր գետի դաշտավայրերն ուղղված լանջերին և դասավորված է եղել երկու խմբով՝ Շամախի-Ջյուրդամիր-խնուղու երկարությամբ՝ լեռնային այն բարձրության վրա, որ ընկած էր Աղսու գետի ավազանի կամ հոսանքի ձախ կողմում, և երկրորդ խումբը, որն ընկած էր հիշյալ գետի աջափնյա բարձրության վրա (Բարխուտարեանց 48-83):

Տեղին է նշել, որ նահանգի հայկական գյուղերը ազգային-քաղաքական տեսակետից աննյաստ կերպով են դասավորված եղել՝ շրջապատված լինելով մեծ թվով թաթարական գյուղերով (Зейдлин, *Этнографический очерк Бакинской губернии* 92): Բացի դրանից, նահանգի բերրի հողերը հիմնականում զբաղեցնում էին կովկասյան թաթարները: «Թաթար քոչվորները,- գրում է կովկասագետ Մ. Շապշովիչը,- գալով և գավթելով այդ տարածքները, զբաղեցրին ամենահարուստ, բերքատու հարթավայրերը, լեռնային արոտավայրերը, իսկ հայերի, թաթերի և թալիշների համար մեծամասամբ մնացին այն տարածքները, որտեղ նրանք զբաղվում էին միայն հողագործությամբ» (Шаповович 23): Այսրկովկասի վարչական վերաբաժանումներն ուսումնասիրող Ա. Շահխաթունյանը ևս, անդրադառնալով

ճանապարհորդության ընթացքում լինելով նաև Փայտակարանում, երբեմնի հայրենի շեն երկրամասի կորուստով դառնացած գրել է. «Զգտանին արդեն ի նմին ընդարձակ տարածութեան գիւղօրայք Յայոց, քանգի ի վարուց անտի ի բռնակալութենէ Պարսից ընկալեալ են զօրենս Մահմետի, և կան նովին կրօնիւք վայելելով զբարութիւնս երկրին: Ողջ ի բերան առեալ անմխիթար հառաչէ աշխարհն Փայտակարանի զկորուստ փառաց իւրոց և վայելչութեանց...» (Չալալեանց 266):

¹ Նշենք, որ գավառի ճալթ, Միրզաբեկյու, Ջոռլու, Նիժ, Վարդաշեն գյուղերը եղել են նաև ուղիաբնակ: Ընդ որում, նրանց առաքելադրական հատվածն անվանվել է «հայ ուղի», իսկ ուղղափառ-վրաց եկեղեցու կողմնակիցները՝ «գյուրջի ուղի» (մանրամասն տե՛ս Յովսեփեան; Լալայան; Առաքելյան (Խառատյան) 12-16):

վարչական փոփոխությունների հետևանքով հայ բնակչության համար ստեղծված անբարենպաստ պայմաններին, իրավացիորեն գրում է. «Երկու նահանգներն էլ (իմա՝ Բաբվի և Ելիզավետպոլի – Գ. Ս.) բարդ էին և՛ աշխարհագրական, և՛ ազգագրական տեսանկյուններից: Երկու նահանգներում էլ մտնում էին և՛ լեռնային, և՛ դաշտային մասեր: Դրանք բնակեցնում էին և՛ հայ, և՛ թաթար ազգություններ՝ հայերի համար ամենաանբարենպաստ համամասնությամբ» (Шахатунян 93):

XIX դար թևակոխած Կուրի ծախսափնյակի հայ բնակչությունն ապրում էր հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային և հոգևոր վերելքի ժամանակաշրջան: Որպես երկրամասի տեղաբնիկ ու մշակութակերտ ժողովուրդ՝ հայերն ակտիվորեն մասնակցել են երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքի առաջընթացին: Նշանակալի էր հայերի դերը գյուղատնտեսության, առևտրի, արհեստագործության և արդյունաբերության, մասնավորապես՝ Բաբվի նավթարդյունաբերության սկզբնավորման ու զարգացման բնագավառում: Հայկական գրեթե բոլոր գյուղերում, ինչպես Նուխի, Շամախի, Ղուբա և Բաբու քաղաքներում կառուցվել են եկեղեցիներ, հիմնադրվել և արգասավոր գործունեություն են ծավալել եկեղեցական-ծխական բազմաթիվ դպրոցներ (Ստեփանյան, «Գանձակ-Ելիզավետպոլ նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաբվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ» 218-268): Երկրամասում հայ բնակչության աճին զուգընթաց՝ աստիճանաբար հայաշատ խոշոր կենտրոններ էին դարձել Շամախի, Ղուբա, Նուխի և հատկապես Բաբու քաղաքները (Ստեփանյան, «Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից» 28-34; Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը; Շամախի քաղաքի հայության պատմությունը):

Հատկապես մեծ է Բաբվի հայության դերը մինչև XIX դարի կեսերը խիստ հետամնաց Բաբու քաղաքի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի վերելքն ապահովելու գործում: Հայ բնակչությունն առաջնակարգ դիրքեր էր գրավում տնտեսության և առաջին հերթին նավթարդյունաբերության ու առևտրի տարբեր ոլորտներում՝ դառնալով Բաբվի քաղաքակրթության զարգացման առաջամարտիկներից մեկը: Երկրի մասշտաբով խոշոր ձեռնարկատերեր էին մեծահամբավ Լիանոսյան, Միրզոյան, Ղուկասյան, Կրասիլնիկյան, Բեգլարյան, Սուբաֆյան, Ադամյան, Լալայան, Բունիաթյան, Թումայան, Առաֆեյան, Փիլիպոսյան, Խատիսյան, Բուդաղյան, Զալանթարյան, Կաճկաճյան, Ճատուրյան, Ունանյան, Փիթոյան և այլ ընտանիքները: Հայ նավթարդյունաբերողներ ու գործարարներ Հ. Միրզոյանի, Ա. Ճատուրյանի, Մ. Արամյանցի, Ա. Մանթաշյանցի, Գ. Լիանոսյանի, Ս. Բաղիրյանի, Ղուկասյան եղբայրների (Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ, Արշակ), Կրասիլնիկյան եղբայրների (Արսեն, Ներսես, Սերգեյ, Կոնստանտին) և շատ ուրիշների միջոցներով XIX-X-X դարերում Բաբվում կառուցվեցին ոչ միայն արդյունաբերական ու բնակելի շինություններ, այլև հասարակական խոշոր շենքեր: Այս առումով նշանակալից են մասնագիտական մեծ վարպետությամբ ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքեյանի, Ն. Բակի, Ս. Սարկիսյանի, Ֆ. Աղայանի նախագծերով նեոկլասիցիզմի ոճով կառուցված բնակելի ու հասարակական շինությունները, որոնք կանգուն են ցարդ և զարդարում են ներկայիս Բաբուն (Ստեփանյան, Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը 171-187):



XI-XVIII դարերի ընթացքում օտար նվաճողների պարբերական արշավանքների, վաչկատուն ցեղերի աղետաբեր ասպատակությունների, հատկապես թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների և արևելյան բռնատիրությունների անվերջանալի չարիքներից հետո XIX դարի 30-ական թվականներից հետզհետե ոտքի կանգած երկրամասի հայության սոցիալ-տնտեսական համընդհանուր զարգացումը կրկին խաթարվեց, երբ ցարական կառավարության կողմից 1905-1906 թթ.-ին հրահրվեցին հայ-թաթարական ընդհարումները: Պատմության քառուղիներում բազում արհավիրքներ հաղթահարած Արևելյան Այսրկովկասի հայության համար սկսվեց նոր մարտահրավերների ու բարդ փորձությունների ժամանակաշրջան:

Հայ պատմաբանների կողմից հանգամանորեն ուսումնասիրվել է հայ-թաթարական ընդհարումների պատմությունը: Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Հարությունյան) - իրավագիտորեն նշում է, որ ընդհարումները հրահրվել են ցարական կառավարության կողմից՝ նպատակ ունենալով ազգամիջյան բախումներով Կովկասը հեռու պահել Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխությունից (Ա-Դո 5): Այն նախօրոք մտածված ու կշռադատված քայլ էր: Կիրառելով «բաժանի՛ր, որ տիրես» սկզբունքը՝ ցարական կառավարությունը մշտապես թշնամություն էր սերմանում իր տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների միջև (Խոնդկարեան 82): Ցարիզմը շատ լավ գիտեր, որ Կովկասում ամենից կազմակերպված, տնտեսապես հզոր ու առաջադիմական, հեղափոխականորեն և նորովի տրամադրված ժողովուրդը հայությունն է: Ուստի անհրաժեշտ էր ամենից առաջ մեկուսացնել այդ գործոնը, սանձահարել ու զսպել հայության առաջադիմական ձգտումները և ազատագրական-հեղափոխական հակումները: Առաջավորի ու նորի կրող քաղաքակիրթ հայ ժողովրդի դեմ որպես ազգային ու ռասայական թշնամանք բորբոքող, ջարդ ու կոտորածներ սփռող ուժ, ցարիզմի կարծիքով, կարող էին լինել Կովկասի թուրք-թաթարներն¹ իրենց հետամնացությամբ, տգիտությամբ ու կրոնական մոլեռանդությամբ, որոնց բնագրի մեջ արմատացած էր թալանն ու կողոպուտը, մահն ու սպանությունը: Այս հատկանիշների շնորհիվ նա հեշտությամբ դարձավ բուժ գործիք ցարական Ռուսաստանի ձեռքին (Старцев; Յովհաննիսեան; Новиков; Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա²; Սիմոնյան 39-153; Թարխանյան): Իտալացի դիվանագետ, պատմաբան ու հրապարակախոս Լուիջի Վիլլարին, որ 1905 թ.-ի ամռանը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում այցելել էր Բաբու, Լոնդոնում լույս տեսնող «Fortnightly Review» հեղինակավոր հանդեսի 1906 թ.-ի փետրվարի համարում «Կովկասյան անիշխանությունը և Հայոց հարցի նոր շրջանը» վերտառությամբ հոդվածում գրում էր. «Ոչ մի կասկած չը կայ, որ նրանք (թուրքերը – Միք. Յովհաննիսեան) նիւթել էին կանոնաւոր մի դաւադրութիւն և որոշել էին օգտւել կառավարութեան

¹ Սանկտ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի՝ 1768-1774 թթ.-ին կազմակերպած գիտական արշավախմբերը (ղեկավարներ՝ Ի. Գիլդենշտեդտ, Ս. Գմելին), հետազոտելով Սև ծովից մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքը, անդրալայայան տափաստաններից Այսրկովկաս ներխուժած թուրք-օղուզական վայկատան ցեղերի նկատմամբ օգտագործում են *թաթար* տերմինը (*Описание всех в Российском государстве обитающих народов* 49): Արդեն XIX դարի երկրորդ կեսի ռուսական աղբյուրներում թուրք-թաթար տերմիններից առավել գործածական է դառնում *թաթար* (Гаремейстер 12; Зейдлиц, *Списки населенных мест Российской империи* 47), որն աստիճանաբար դառնում է Այսրկովկասի կիսաթաթարական թուրքալեզու ցեղերի համար մեկ ընդհանուր հավաքական անվանում (Кавказский край, *Энциклопедический словарь*, т. XIII^А, 836; Шопен 537): Միաժամանակ Կազանի, Աստրախանի և Դրիմի թաթարներին տարբերելու համար Արևելյան Այսրկովկասի թուրքալեզու բնակչությունը հանրագիտական բառարաններում ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում սկսեցին կոչվել կովկասյան կամ այսրկովկասյան թաթարներ (*Описание всех в Российском государстве обитающих народов* 49; Анисимов 459; Статистическое бюро Бакинской городской управы 102): Արդրեջանական ԽՍՀ-ում 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած անձնագրավորման ժամանակ, երբ համատարած «աղրբեջանականացվեց» թուրքալեզու բնակչությունը, 1939 թ.-ի հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում նոր միայն արհեստածին «Աղրբեջան» վարչաքաղաքական երկրանունը որպես էթնոնիմ սեփականելու հնարքով ի հայտ եկավ «աղրբեջանցի» (ինքնանվանումը՝ ազրբայջանը) տերմինը (“Всесоюзная перепись”, 71), որը ոչ մի աղբյուրով էթնոիմաստ չի ունեցել: Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան, *«Արևելյան Այսրկովկասում «աղրբեջանցի» էթնանվան գործառնման հարցի շուրջ»* 137-144; Айвазян 104-119; Լահապետյան 61-88; Бабаян 156-224:

² Ցավոք, աշխատության 2-րդ հատորը չի տպագրվել: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին, երբ Փարիզն ազատագրվում է գերմանացիներից, ֆրանսիացի կոմունիստների պահանջով որդու հետ ձերբակալվում ու բանտարկվում է Ա. Գուլխանդանյանը (1944 թ. հոկտեմբեր-1945 թ. սեպտեմբեր): Խուզարկության ժամանակ մի շարք այլ ձեռագրերի հետ միասին բռնագրավվել է նաև անտիպ վիճակում գտնվող աշխատությունը (Բեևո 92):

հակահայ քաղաքականությանից ու նրա ժամանակաւոր թուլութիւնից՝ իրանց ոտխնէրին դուրս բշելու, կոտորելու և կողոպտելու նպատակով...» (Յովհաննիսեան 71):

Հարկ է նշել, որ այդ ընդհարումների սանձազերծման գործում որոշակի դեր է խաղացել նաև այդ տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից Այսրկովկասում տարվող համաթուրքական (պանթուրքիզմ)¹ և համախլամական² քարոզչությունը: Ըստ համաթուրքականության գաղափարախոսների՝ «Մեծ Թուրանի» ստեղծմանը հավասարապես «խոչընդոտ էին համարվում» թե՛ արևմտահայերը, թե՛ արևելահայերը: Թուրքերը ծրագրել էին ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության և Բաքվի միջև գտնվող Հայաստանն ու հայ ժողովրդին՝ ֆիզիկապես բնաջնջելու ճանապարհով (հուրշուրյան 35): Ինչպես աներկբա վկայում է դեպքերի ժամանակակից և իրողություններին քաջատեղյակ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ պատմաբան, հրապարակախոս Մ. Վարանդյանը (Հովհաննիսյան). «Ոչ մի կասկած՝ որ նոյն աշխատանքը առաջ է մղում և Կովկասում... Կան, եղել են բազմաթիւ փաստեր հէնց թուրք-հայկական ընդհարումների միջոցին, որոնք հաստատում են համախլամական պրօպագանդի գոյութիւնը Անդրկովկասում. եղել են խորհրդաւոր սօֆտայական³ քարոզիչներ, հաւանականօրէն Թիւրքիայից եկած որոշ հրահանգներով, եղել են «ղազաւաթի», սրբազան պատերազմի մարտակոչներ, եղել են կանաչ դրօշակներ, զանազան գաղթակղեցուցիչ մակագրութիւններով...» (Յովհաննիսեան 87):

Նշենք, որ թեև համաթուրքականության և համախլամականության հիմնական դրոյթների միջև կան որոշ տարբերություններ, այսուհանդերձ այդ երկու գաղափարախոսությունները սերտորեն միահյուսված են և չեն հակադրվում մեկը մյուսին: Համախլամականությունն օգտագործվում էր որպէս գործիք՝ մահմեդականների շրջանում համաթուրքական գաղափարախոսության տարածման համար (Քեզա 43-44; Չորանյան 89):

Հայաստան գործողություններ ձեռնարկելու նպատակով Կ. Պոլսից Բաբու եկած համախլամական գործակալների միջոցով դեռևս 1904 թ.-ին ստեղծվել էր համախլամական գաղտնի կազմակերպություն, որի ղեկավարները գերազանցապես «Касний»⁴ լրագրի շուրջ խմբված կովկասյան թաթար գործիչներն էին (Ալի Մարդան Թոփչիբաշև, Ահմեդ-բեկ Աղաև, Իսրաֆիլ Հաջիև, Հաջի Ասլան Աշուրով, Հասան Մամեդ Հաջիևսկի և ուրիշներ) (Գիլխանդանեան, «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բազուի մէջ», 8:111-112): «...Բազուն է հանդիսանում այն որջը, որտեղից համախլամական եւ

¹ Համաթուրքականության (որ խանձարուրվել էր տակավին XIX դարի 70-80-ական թվականներին Ռուսաստանի մահմեդական ժողովուրդների մէջ) գաղափարական որջերն էին Ուֆա և Կազան քաղաքներում հիմնադրված «Թուրք Եուրտու» և «Թուրք օջախ» կազմակերպությունները (հիմնադիրներ՝ Իսմայիլ-բեկ Գասպրիևսկի, Ալի Հուսեյնի Չաղե, Ահմեդ-բեկ Աղաև, Յուսուֆ Աբչուրա, Ֆուադ Զոյփոյուլու և ուրիշներ, որոնք հետագայում տեղափոխվեցին Կ. Պոլիս (Зареванд, 7, 42-43, 50; Չարեւանդ 16, 18, 20): Օսմանյան կայսրությունում համաթուրքականության ամենից աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էր Չիյա Գոթալիը՝ թուրք ազգայնականության պարագլուխը: Մանրամասն տե՛ս Սաֆարյան):

² Համախլամականությունը, որպէս կրոնա-քաղաքական շարժում, ձևավորվել է XIX դարի երկրորդ կեսին: Նրա առաջին քարոզիչը եղել է Ջամոլ Էդտին ալ-Աֆղանին (1839-1896), որը ձգտում էր աշխարհի բոլոր մահմեդականներին հավատի կապերով միացնել և խալիֆին հավատարիմ դարձնել:

³ Սոֆթա-Օսմանյան կայսրությունում մեդրեսեի (բարձրագույն իսլամական դպրոց) ուսանող, մոլեռանդ անձ (Պոհճալեան 426):

⁴ Հայտնի նավթարդյունաբերող, մեծահարուստ Հաջի Չեյնալարբիև Թադիևը 1895 թ.-ի վերջերին 57.000 ռուբլով ռուսներից գնել էր «Касний» ռուսալեզու պարբերականը, որն իր էջերում առավել շատ սկսեց անդրադառնալ թուրքախոս բնակչության տարաբնույթ հարցերին (Swietochowski 35):

ոճրագործ տարրեր ստանում էին իրենց սնունդը»,- գրել է դեպքերին քաջատեղյալ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը («Չայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մեջ», 8:114):

Համախլամական գաղտնի մարմնի նպատակը ազդեցիկ հայերի ահաբեկումներն էին¹: Թիֆլիսում 1906 թ.-ի փետրվարին տեղի ունեցած ՅՅԴ զինական գործերի վարիչների խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էր նաև Բաքվի ներկայացուցիչ Ա. Գյուլխանդանյանը, վկայել է հետևյալը. «Թաթար ժողովրդի ղեկավարութիւնը գտնուում էր համախլամական տարրերի ձեռքին, որոնք իրենց ազդեցութիւնը յարատու դարձնելու միակ միջոցը համարում էին այդ ազգամիջեան կռիւները եւ կարծում էին, որքան այդ կռիւները շարունակուէն, այնքան իրենց ազդեցութիւնը պիտի ուժեղանայ թաթարական զանգուածների վրայ» (Տասնապետեան 251):

Չիրավի, առկա փաստերն արձանագրում են, որ Օսմանյան կայսրության կողմից Բաքու ուղարկված համախլամական գործակալներն իրենց ծրագրերն էին փոխանցում մահմեդական զանգվածներին, այն է՝ «...Այսրկովկասի լիակատար իսլամացմամբ՝ այնտեղից քրիստոնյաներին դուրս մղելու միջոցով...» (Սիմոնյան 347): Ավներն է, որ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր քրիստոնյա ազգաբնակչության, մասնավորապես հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով:

Փաստերը վկայում են, որ Բաքու և Այսրկովկասի այլ քաղաքներ թափանցած թուրքական գործակալների առջև դրվել էր նաև հետևյալ խնդիրը՝ բորբոքել մահմեդականներին և հայերի ջարդերը կազմակերպելու նպատակով կովկասյան թաթարներին հրահրել նրանց դեմ, միաժամանակ ազգամիջյան հակասությունները դարձնել «Մեծ Թուրանի» իրականացմանը խոչընդոտող ռուսական կայսրության թուլացման կարևորագույն միջոց (Чалхушян 63; Амфиатов 53): «Յառաջ» լրագիրը, վկայակոչելով որոշ փաստեր Նախիջևանի գավառում համախլամականների ծավալած գործունեությունից, գտնում էր. «Ընդհարումների պատճառներից մեկն էլ պանիսլամիզմն էր, որը գլխավորապես արտայայտեց Նախիջևանի գաւառում: Այնտեղի խաները գաղտնի յարաբերութիւնների մեջ էին զանազան խորհրդաւոր տարրերի հետ, այնտեղ էր, որ սկսեցին երևալ «Ղազաւաթի» սիմբոլները՝ մարգարէի դրօշակը և կանաչ չալմաները. մօլլաները առանց բաշտելու ճառում էին, որ բոլոր քրիստոնէաները պիտի ջնջուէն, որ հասել է ռուս տիրապետութեան վերջը Կովկասում, և մօտ է խալիֆի (թրքաց սուլթանի) թագաւորութիւնը» (Չայկական հարցը Ռուսաստանում եւ Կովկասեան խռովութիւնը): 1905 թ.-ի օգոստոսի 16-ին Շուշիի հայկական ջարդերի ականատեսը պատմել է հետևյալը. «Կայրենացած մահմեդականները ներս էին խուժում հայոց Ագուլեցոց եկեղեցին, Ղուրանը դնում սեղանին և երգվում «համախլամական պատերազմ» սկսել հայերի դեմ» (Բալայան 62):

Օսմանյան կայսրության հայաջինջ ծրագրերի և ժամանակի ռուսական իշխանությունների՝ Չայկական հարցում երկակի քաղաքականության մասին է վկայում ժնեկից ՅՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի 1905 թ.-ի հուլիսի 9-ին ՅՅԴ Կ. Պոլսի «Վիշապ» Ցուցական մարմնին ուղարկած ծածկագիր նամակ-հրահանգը, որում ասվում էր. «Կովկասում ռուս կառավարութիւնը սկսել է տատանուել: Բացուել է տաճիկ կառավարութեան մի ծրագիր, որով հայերին կոտորելով, պիտի աշխատեն Անդրկովկասը գրաւել: Մի մասը (իմա՝ ռուսական իշխանութիւնը - Գ. Ս.) այն կարծիքին է, որ պետք է այս պարագային հայերին զինել. միւս մասը աւելի նպատակայարմար է գտնում թոյլ տալ հայերին կոտորել. վստահ, որ վերջումը միեւնոյնն է, ռուսները կարողանալու են յետ նուաճել Անդրկովկասը» (Փամպուքեան 135): Ակադեմիկոս Յ. Սիմոնյանը, իրեն հատուկ խորքային դիտարկումներով քննարկելով հայ-թաթարական ընդհարումների

¹ Համախլամական կազմակերպության առաջին սև գործը եղավ այն, որ Ե. Փիթոյանի նավթահանքում դավադրորեն կազմակերպեց ՅՅԴ անդամ Համազասպ Թոփչյանի (հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՅՅԴ անդամ Եղիշե Թոփչյանի եղբայրը) և «Կասպիական ընկ.» կառավարիչներից ինժեներ Լևոն Տեր-Սարգսյանի սպանությունը (Գիւլխանդանեան, «Չայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մեջ», 8:114):

պատճառներն ու հայաջինջ քաղաքականության ծայքերը, իրավամբ գրում էր. «Եվ հայատյաց ցարիզմը գուրգուրում էր այդ շարժման (իմա՛ հակահայկական – Գ. Ս.) մասնակիցներին, նրանց խրախուսում և ուղղում էր հայերի դեմ՝ իբրև հեղափոխականների: Ստեղծվել էր սրտառուչ համերաշխություն ռուս միապետության ներկայացուցիչների և համիլամական երազներով տարված թուրք գործիչների միջև» (Սիմոնյան 350):

Կովկասյան թաթար գործիչների շրջանում այն մտայնությունն էր իշխում, որ հայ-թաթարական հակամարտությունը նպաստելու է իրենց «Էթնիկ համաթուրքական գիտակցության» բարձրացմանը (Быков 14): Այս տեսակետին էին համաթուրքական գործիչներից շատերը: Չորօրինակ՝ «Իրշար» («Ուղղորդող») լրագրի խմբագիր, Այսրկովկասում 1905-1906 թթ.-ին թաթար-հայկական արյունահեղության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը, համաթուրքականության խոշոր գաղափարախոս ու քարոզիչ, հայտնի հայատյաց Ա. Աղանը նշում էր. «Ընդհարումների շնորհիվ է, որ Անդրկովկասի բոլոր թաթարները սկսել են հասկանալ, թե իրենք պատկանում են մի ցեղի եւ կապած են միմեանց հետ սերտ կապերով, թե ոչ մի տարբերութիւն չկայ բոլոր թաթարների միջեւ, լինեն նրանք Նախիջեւանում կամ Բագում» (Գիւլխանդանեան, *Յայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:176): Նման հռետորաբանությունն ինքնին գայթակղիչ էր էթնիկ ինքնության փնտրտուկի մեջ գտնվող և քաղաքականապես թույլ զարգացած կովկասյան թաթար խառնամբոխի համար: Ահա թե ինչու հենց ընդհարումների շրջանում լայն ծավալ ստացան էթնիկ ինքնության ձևավորման գործընթացները: Այդ նպատակով համախլամական գաղափարների մոլի քարոզիչ Մահմեդ-աղա Շահթախտինսկին կառավարության թույլտվությամբ Թիֆլիսից Բաքու էր տեղափոխել «Շարքի-ռուս» լրագրի հրատարակությունը (Չաւեն, Ի՞նչ են ասում), որի երկրորդ խմբագիրը դարձավ Ա. Աղանը (Գիւլխանդանեան, «Յայ-թաթարական ընդհարումները *Բագուի մէջ*», 10:128; Տիգրան 161-162):

Այսպիսով՝ քաղաքակրթության նախնական աստիճանի ընթացքի մեջ մնացած, էթնիկ ինքնության ու հայրենիք որոնող կովկասյան թաթարների մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր էթնիկ տարածքային կենտրոնացման գաղափարը: Չորօրինակ՝ կովկասյան թաթարների սոցիալ-Ֆեդերալիստների «Յեյրաթ» («Պատիվ») կուսակցության (ստեղծվել է 1905 թ.-ի ամռանը) համաթուրքական գաղափարախոսության ոգով շաղախված քաղաքական ծրագրում առաջնային հարցերից էր՝ Կովկասն անջատել Ռուսաստանից և մահմեդականներին տալ ինքնավարություն (Багиров 6, 163), որի սահմաններում Բաքվի նահանգից բացի պետք է ներառվեր Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի 2/3-ը, Երևանի նահանգի կեսը և Թիֆլիսի նահանգի մի մասը, որը սահմանակից էր Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին, Չաքաթալայի շրջանի մի մասը (Վարդանեան, *Ազգամիջյան հակամարտությունը* 75): «Թաթարները,- գրում է Ա. Գիւլխանդանյանը,- որ մինչեւ տասնիններորդ դարի վերջերը անկազմակերպ մի կրօնական համայնք էին, քսաներորդ դարի շեմքին սկսում են ազգայնօրեն կազմակերպւել...» (Գիւլխանդանեան, *Յայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:6): Ահա քաղաքական մտածողության այս համակարգն ու միտումներն էին ուղղություն տալիս համաթուրքական ու համախլամական կառավարող շրջանների գործողություններին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Թ. Վարդանեանը, «...թաթարական ազգայնականութեան իրական պատճառները ընկերային-տնտեսական գործօնները չէին: Յայ-թաթարական հակամարտութեան իրական պատճառները քաղաքական բնոյթ էին կրում...» (Վարդանեան, «*Այսրկովկասում թաթարական ազգայնականութեան դրսեւորման արմատները 20-րդ դարասկզբին*», 92):

Նկատենք նաև, որ կովկասյան թաթարների հակահայկական ընթացքը խարսխվում էր ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական դրդապատճառների վրա: Իրողությունն այն էր, որ տնտեսական, պաշտոնական և այլ գործառույթներով իր մրցակիցներից բավական հետ էր մնում տակավին սաղմնային վիճակում գտնվող կովկասյան

թաթարների բուրժուազիան (Սարգսյան 65): Վերջինիս ֆինանսական կապիտալը չէր վերածվում արդյունաբերական կապիտալի, ինչը վաղուց առկա էր հայ և եվրոպացի առևտրաարդյունաբերողների շրջանում: Փաստ էր, որ Արևելյան Այսրկովկասի տնտեսական ու կրթամշակութային հարաբերություններում հայերի ունեցած լուրջ դիրքը հիմնականում պայմանավորված էր նրանց զարգացման բարձր մակարդակով (Тигранян 37): Հայերը, որպես պատմականորեն կայացած ազգ, իրենց քաղաքակրթվածության մակարդակով անհամեմատ բարձր դիրքի վրա գտնվելով՝ ունեին հին մշակույթ, կազմակերպություններ, առաջադրում էին ազգային խնդիրներ և այլն (Swietochowski 39): Ռուս պատմաբան Վ. Ստարոսելսկու դիտարկմամբ՝ «Կոմերցիոն գործունեություն ծավալելու ընդունակությունները և երկրամասին քաջատեղյակ լինելը հայերին մղեցին հասարակական գործունեության լայն ասպարեզ՝ իբրև բարձրակ վաճառականներ և արհեստավորներ» (Старосельский 5): Այս իմաստով շատ այժմեական է հնչում Դավիթ Անանունի (Տեր-Դանիելյան) արտահայտած հետևյալ միտքը. «Մեզ՝ հայերիս, որպես արդի իմաստով բարդ կազմ ունեցող մի ազգութեան, վիճակուել է կողք-կողք ապրել մի ազգի հետ, որն առանց շերտաւորումների չէ, բայց և միապաղաղ մի զանգուած է, միապաղաղ այն պատճառով, որ նրա տարբեր խաւերը դեռ չեն ապրում իրենց առանձին հասարակական ձգտումներով: Մեր դժբախտութիւնն է, որ պատմութիւնը իր սայլին լծել է եզանն ու թովռան եղևիկին» (Անանուն):

Կովկասյան թաթար գործիչները ռուսական կառավարությունից բացի իրենց հետադիմության ու տգիտության պատճառ էին համարում հայերին¹: Կովկասյան թաթարները քաջատեղյակ էին, որ ռուսական կառավարությունն ամենևին էլ հանդուրժող չէր հայերի ազգային շարժումների նկատմամբ: Նրանց աչքի առաջ ոչ վաղ անցյալում փակվել էին հայկական դպրոցները, բռնագրավվել հայ եկեղեցու ունեցվածքը և այլն, իսկ Բաբվի առևտրաարդյունաբերության մեջ հայերից բացի իրենց որոշակի դիրքերն ունեին նաև ռուս և եվրոպացի դրամատերերը: Այսուհանդերձ, կովկասյան թաթար գործիչներից Ա. Աղաևը բացեիբաց հայտարարում էր, որ հայերը «...չափազանց յառաջադիմելով, վազում են արագօրէն եւ երբեք չեն մտածում իրենց հարեւան թաթարների մասին: Այդ հանգամանքը պէտք է գիտակցեն իրենք՝ հայերը եւ աշխատեն բարշ տալ իրենց հետ թաթարներին եւ կամ թաթարները պիտի կանգնեցնեն հայերի առաջխաղացումը այնքան ժամանակ, մինչեւ որ իրենք եւս կը հասնեն հայերին» (Գիւլխանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա: 175):

Ի դեպ, Բաբվի նահանգում և հատկապես Բաբու քաղաքում իրենց քաղաքական, տնտեսական ու քաղաքակրթական զարգացման մակարդակով թեև կովկասյան թաթարները հետ էին մնում գրեթե բոլոր տեղաբնիկ ժողովուրդներից, սակայն նրանք օգտվում էին բազմաթանկ տարրի բոլոր արտոնություններից (Ճատուրյան 196): Այս հողի վրա ծնունդ էր առել վերջիններիս գերադասելիության մտայնությունը, որը չէր կարող անտարբեր մնալ հատկապես անվիճելի գերազանցության մտադրական, ֆինանսական ու ձեռնարկատիրական եկամտաբեր պաշտոններ վարող հայերի տնտեսական իրողությունների ակտիվության և շահեկանորեն առանձնացող առևտրի ծավալների նկատմամբ:

¹ 1897 թ.-ի հունվարի 28-ի համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով՝ Բաբվի նահանգում հայ բնակչության գրագիտության մակարդակը կազմում էր 24,4%, ռուսներինը՝ 37,6%, կովկասյան թաթարներինը՝ 2,5%, թաթերինը՝ 1,9%, թալիշներինը՝ 1,2%: Այսպիսով՝ ինչպես երևում է բերված ցուցանիշներից, կովկասյան թաթարների հետամնացությունն ակնառու էր նաև կրթության բնագավառում: Այն ավելի ցայտուն և դառնում ամբողջ բնակչության թվի հետ նրանց տվյալների համադրման դեպքում: Ականավոր արևելագետ և գրող Ազաֆանգել Կրիմսկու դիտարկմամբ՝ «Կովկասում նույնպես թյուրքական ռասսան այնքան էլ առաջադեմ չէր» (Крымский 16):

Այսպիսով՝ կովկասյան թաթարները, տանուլ տալով տնտեսական զարգացման, հատկապես առևտրաարդյունաբերության առաջատար ճյուղի՝ նավթարդյունաբերության բնագավառում ծայր առած մրցակցության մեջ, տուրք տալով իրենց զազանային բնազդներին, նպատակադրվել էին բռնի ուժով կանխելու և ի չիք դարձնելու ամուր դիրքեր ունեցող հայերի բացահայտ առավելություններն ու առաջադիմությունը: Ահա թե ինչ է գրում Բաբվի առաջին ընդհարման (1905 թ.-ի օգոստոս) մասնակից, ՅՅԴ անդամ¹ Վահան Մինախորյանը. «...Բազում ծնունդ առան հայ-թաթարական ընդհարումները: Տնտեսապես նրանք արդիւնք էին թուրք նորաբոյս բուրժուազիայի եւ աւատապետութեան պայքարի՝ ուղղուած հայ բուրժուազիայի եւ տնատիրութեան դէմ, որոնք դրութեան տերն էին Բազում: Քաղաքականապես այդ ընդհարումները արգասիք էին ռուս միապետութեան սադրանքների եւ նպատակ ունէին հեռու պահել յեղափոխութիւնից Անդրկովկասը, տեղական ազգամիջեան պատերազմների միջոցով, ինչպէս նաեւ հայ ըմբոստ ժողովրդի ղևաշարը կտորել: Թուրք եւ թաթար խաւար ամբոխի համար շարժման բարոյական աղբիւրն էր Յամիտի քաղաքականութիւնը: Այս հիմքերով նախապատրաստական աշխատանքները սկսուել էին դեռ մօտ մէկ ու կէս տարի առաջ, եկեղեցական կալուածների գրաւման շրջանում» (Մինախորեան 16):

Հիրավի, կովկասյան թաթարների սկսած շարժումը անթաքույց ընդունել էր հակահայկական բնույթ²: Լ. Վիլլարին, որ 1905 թ.-ի ամռանը Բաբու այցի ընթացքում հանդիպել էր Ա. Աղաւին, «Յուր և սուր Կովկասում» աշխատության մեջ վկայում է, որ հենց նա էր կոչ անում կովկասյան թաթարներին զինվել ընդդեմ հայերի (Villari 165): Վիլլարին նաև վկայում է, որ կովկասյան թաթարներին ոգևորում էր կայսրության հայատոյաց քաղաքականությունը (Villari 170):

Իրենց նպատակադրած խնդիրների լուծման ճանապարհին, որպես միակ միջոց, կովկասյան թաթարները համարում էին հայերի ֆիզիկական ոչնչացումն ու նրանց ստեղծած կյուրթական արժեքներին տիրանալը: Թաթար գործիչներն ակնհայտորեն չէին թաքցնում իրենց հակահայկական քաղաքականությունը: Ուստի Այսրկովկաս թափանցած երիտթուրքերի գործակալների առջև դրվել էր մի խնդիր՝ ուղղորդել մահմեդականների գիտակցությունը, հրահրել կրոնական անհանդուրժողականություն հայերի նկատմամբ, այդ հորի վրա սրել ազգամիջյան հակադրությունները: Նույն Ա. Աղաւը այս կապակցությամբ հայտարարում էր. «...ազգային գիտակցութիւնը պահելու համար պետք է զարթեցնել թաթար ժողովրդի մէջ ատելութեան զգացում դէպի հայերը»

¹ Վահան Մինախորյանն այդ տարիներին եղել է ՅՅԴ անդամ: Հետագայում միացել է Սոցիալիստ հեղափոխական (Էսեռ) կուսակցությանը:

² Հարկ է նշել, որ հայ բնակչության նկատմամբ ատելությունը կովկասյան թաթարների շրջանում սերմանվում էր տակավին վաղ տարիքից: Այսպես՝ ֆրանսագիր, ծագումով կովկասյան թաթար գրող, Բաբվի նավթարդյունաբերողներ Շամսի Ասադուլաևի և Մուսա Նադիևի թոռնուհի Ում-Էլ-Պանինը, որի մանկությունն անցել է Բաբվում, 1905-1906 թթ.-ի հայ-թաթարական ընդհարումների անմիջական տպավորությունների տակ «Կովկասյան օրեր» հուշագրատում-գրքում գրում է. «Տոնական օրերին մենք խաղում էին հայկական ջարդեր, մի խաղ, որ գերադասում էինք մյուս բոլորից: Ցեղապաշտ կրթերով արբած՝ մենք զոհաբերում էինք Թամարային (մոր կողմից հայ) նախնայաց ատելության խարանի վրա: Նախ ուզածին պես մեղադրում էինք նրան մահմեդականների սպանության մեջ և բազում անգամներ իրար ետևից տեղն ու տեղը գնդակահարում շարունակ նորոգելու համար մեր հաճույքը: Այնուհետև, երբ արդեն լավ գիտված էինք նրա արյան տեսքից, Թամարային հարություն էինք տալիս՝ ի պետս մեր դատի, որպեսզի այս անգամ նրան սպանենք համաձայն արվեստի բոլոր կանոնների: Նրա ձեռն ու ոտը կապում էինք և շարունակ գետնին, հետո կտրում էինք նրա մարմնի մասերը, լեզուն, գլուխը, պոկում սիրտն ու փորոտիքը և նետում շներին, որպեսզի ավելի ընդգծենք մեր արհամարհանքը նրա հայկական մարմնի հանդեպ: Երբ վերջապես բավականաչափ հագեցնում էինք մեր վայրագությունը և այլևս ոչինչ չէր մնում թշվառ աղքատից, սկսում էինք պարել նրա դիակի շուրջ՝ ճոճելով մեր փայտե հրացանները՝ զազանային ոռնոցներ արձակելով» (Banine 66):

(Գիւլիանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:176): Ա. Գիւլիանդանյանի՝ խարդախամիտ ու սադրիչ Աղանին տված դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Հասարակական կարծիքը նրան էր վերագրում հայ-թաթարական ընդհարումները եւ առհասարակ նա համարում էր հայ-թաթարական յարաբերութիւնների **չար ոգին**» (Գիւլիանդանեան, *Հայ-թաթարական ընդհարումները*, Ա:172): Հակահայ գործողությունները ղեկավարելու նպատակով Աղանի նախաձեռնությամբ 1906 թ.-ի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին (Յագրօս 37) երիտթուրք գործակալների ուղղորդմամբ Գանձակում ու Բաքվում ստեղծվել էր հակահայկական «Կովկասյան համամուսուլմանական «Դիֆայի»» («Պաշտպան») միությունը, որն ահաբեկչություններ է իրականացրել, ահաբեկող թուլցիկներ տարածել՝ լուսնի վրա խաչվող 2 դաշույնի պատկերով:

Շարունակելի

Օգտագործված գրականություն

1. Աբելեան, Ներսես. «Արքունական հայ գիւղացին Անդրկովկասում (IV), Ելիսաւետաօյի նահանգ». *«Արծազանք»*, № 10, Թիֆլիս, 20.03.1888, էջ 126-127:
2. Աբրահամյան, Աշոտ. *Համառոտ ուրվագիծ հայ զաղթականության պատմության*, հ. Բ, Երևան, 1967:
3. Աճառեան, Հրայր. *Հայ զաղթականության պատմություն*, «Չանգակ-97», Երևան, 2002:
4. Անանուն, Դավիթ. «Հայ-թուրքական հակամարտութիւնը». *«Բագուի ծայն»*, № 67, 28.03.1913:
5. Առաքելյան (Խառատյան), Հրանուշ. *Ուղիներ (Աղվանների առասպելը)*. «Իրան-Նամե», N 2, Երևան, 1994, սեպտեմբեր:
6. Արամայիս. *Մի քանի գլուխ հայ-թաթարական ընդհարումներից: Ա մաս*. Թիֆլիզ, 1907:
7. Բալայան, Վահրամ. *Դրվագներ արցախահայության պատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.)*. Երևան, 2012:
8. Բարխուտարեանց, Մակար. *Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*. Թիֆլիս, 1893:
9. Բեւո. «Յուշեր Աբր. Գիւլիանդանեանի մասին». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1946, ԻԴ տարի, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 83-92:
10. Գիւլիանդանեան, Աբրահամ. «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջ». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1934, Ժ տարի, յունիս, № 8, էջ 107-116:
11. ---. «Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջ». *«Հայրենիք»*, Պոսթըն, 1934, Ժ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 137-132:
12. ---. *Կովկաս երկիրը, ժողովուրդը, պատմութիւնը, քարտեզ եւ բազմաթիւ վիճակագրական տուեալներ: Ա մաս*. Փարիզ, 1943:
13. ---. *Հայ-թաթարական ընդհարումները*. հ. Ա (Բագուի առաջին ընդհարումները), Փարիզ, 1933:
14. Գորոյեան, Նազար. *Պարսկաստանի հայերը (պատմական, տեղագրական եւ վիճակագրական համառոտ տեղեկութիւններ Պարսկաստանի հայերի մասին՝ ասենահին ժամանակներէ մինչեւ 1898 թ.)*. Թեհրան, տպ. «Սողերն»:
15. Դիլոյան, Վալտեր. *Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները*. Երևան, 1989:
16. Եղգարեան, Ավագ քին. *Իրանի Չհարմըհալ գաւառը*. Թեհրան, 1963:
17. Երեմեան, Արամ. *Սպահանի Փերիա գաւառը (պզգագրութիւն)*. Նոր-Ջուղա, 1919:
18. Չարեանդ. *Միացեալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը*. Աթենք, 1987:
19. Չաւեն. «Ի՞նչ են ասում». *«Մշակ»*, Թիֆլիս, 1906, փետրվարի 28, № 44:

20. Թարխանյան, Գրիգոր. *1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների պատճառները և ընթացքը*: Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2002:
21. Լալայան, Երվանդ. *Նիժի և Վարդաշենի ուսիները ազգագրական տեսակետից*. Երևան, 1926:
22. Խոնդկարեան, Արշավիր. «Ցարական Ռուսաստանը եւ կովկասահայությունը». «*Հայրենիք*», Պոսթըն, 1930, Ը տարի, մարտ, № 5, էջ 80-91:
23. Խուրշուդյան, Լենդրուշ. *Հայկական հարցը*. Երևան, 1995:
24. Ծատուրյան, Ալեքսանդր (Ռուբենի Ալ.). ««Հայ-թիւրքական ջարդերի» տնտեսական-քաղաքական պատճառները». «*Մուրճ*», Թիֆլիս, 1905, № 11-12:
25. Հակոբյան, Թաթուլ. *Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր)*. Երևան, 1968:
26. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. V. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
27. Հայաստանի Ազգային արխիվ. *Ֆ. 56, ց. 1, գ. 309, թ. 8*.
28. ---. *Ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 63*:
29. «Հայկական հարցը Ռուսաստանում եւ Կովկասեան խռովությունը». «*Յառաջ*», Երևան, 1906, փետրվարի 8, № 20:
30. *Հայոց պատմություն*, հ. III: *Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918 թ.): Գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ)*. Երևան, 2010:
31. Ղազարյան, Գրիգոր. «Մատրասա (Շամախու գաւառ)». «*Նոր-Դար*», Թիֆլիս, 1898, մայիսի 6, № 76:
32. Մարտիրոսեան, Գրիգոր. «Ամրուան գիւղ». «*Նոր-Դար*», Թիֆլիս, 1891, մարտի 14, № 41:
33. Մարտիրոսյան, Ջմայակ. *Իրանահայ գաղութի պատմություն*. Երևան, 2007:
34. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ծեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան. *Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 32, վավ. 219, թ. 4*:
35. Մինախորեան, Վահան. «Հայ-թաթարական կռիվները Բագուում». «*Հայրենիք*», Պոսթըն, 1948, ԻՉ տարի, յուլիս, № 7:
36. Յովհաննիսեան [Վարանդեան], Միքայել. *Կովկասեան Վանդեան (թուրք-հայկական ընդհարումները, նրանց պատճառները)*. Թիֆլիս, 1907:
37. Յովսեփեան, Ղազար. *Ակնարկներ ուստիացի և մահմեդական հայերի մասին*. Թիֆլիս, 1904:
38. Չոբանյան, Գայանե. «Իսլամի դերն «ադրբեջանական» ազգային ինքնության կերտման գործընթացում». *21-րդ դար*, Երևան, 2018, № 3 (79), էջ 79-95:
39. Պօհնալեան, Արիստակես. *Թրքերեն-հայերեն առձեռն բառարան*. Իսթանպուլ, 1981:
40. Ջալալեանց, Սարգիս. *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*. մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:
41. Սարգսյան, Տաթևիկ. «Հայ-թաթարական բախումները ռուսական կայսրության ազգային քաղաքականության համատեքստում». «*Բանբեր Երևանի համալսարանի*», Երևան, 2019, № 3, էջ 64-73:
42. Սաֆարյան, Ալեքսանդր. *Չիյա Գոյթալիք և «Թյուրքականության հիմունքները*». Երևան, 2012:
43. Սիմոնյան, Հրաչիկ. *Ապստագրական պայթյալի ուղիներում: Գիրք Ա*. Երևան, 2003:
44. Ստեփանյան, Գևորգ. «Արևելյան Այրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործառնման հարցի շուրջ». «*Մերձավոր Արևելք*», հ. V, Երևան, 2008, էջ 137-145:
45. ---. *Բաբու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2011:

46. ---. *Բաբվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2010:
47. ---. «Գանձակ-Ելիագավետպոլ նահանգի Նուխի և Արեշ գավառների ու Բաբվի նահանգի հայ բնակչության պատմաժողովրդագրական համառոտ ակնարկ (XIX-դարի երկրորդ կես-XX դարասկիզբ)». «*Արևելագիտության հարցեր*» (Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2015, № 9, էջ 218-268:
48. ---. *Նուխի եւ Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը 1918-1920 թթ.* Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1996:
49. ---. «Նուխի և Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից». «*Իրան-Նամե*», Երևան, 1997, № 4-5-6, էջ 28-34:
50. ---. *Շամահի քաղաքի հայության պատմությունից*. Երևան, 2013:
51. Վարանդեան, Միքայել. *Յ.Յ. Դաշնակցության պատմություն*. Երևան, 1992:
52. Վարդանեան, Թամարա. «Այսրկովկասում թաթարական ազգայնականութեան դրսեւորման արմատները 20-րդ դարասկզբին». «*Դրօշակ*», հոկտեմբեր, Երևան, 2002, № 4, էջ 82-98:
53. ---. *Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես էթնիկ ինքնության ձևավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով)*. ԼՅԳ, Երևան, 2001, № 1, էջ 72-78:
54. Տասնապետեան, Հրաչ. *Նիւթեր Յ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար*. Յ. Բ, Բ տպագրութիւն (յաւելումով), Պէրյուք, 1973:
55. Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի. *Ճարկաբաղ աշխարհացոյց*. Տպագրության պատրաստեց՝ Քյուրտյան Յ., Բանբեր Սատենադարանի, Երևան, 1969, № 9:
56. Տեր-Մարտիրոսյան, Հովհաննես (Ա-Դօ). *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանություններով*. Երևան, 1907:
57. Տեր-Յովհաննեսնց, Յարութիւն. *Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱպահան*. Կ. Ա, Նոր Զուղա, ի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880:
58. Տիգրան. «Կովկասի թուրք մամուլը». «*Մուրճ*», Թիֆլիս, 1905, № 2-3, էջ 155-168:
59. Փամպուբեան, Երուանդ. «Ինչպե՞ս կանխվեց արևելահայության բնաջնջումը 1905-1906 թթ.: Ռոստոմի ծածկագիր նամակ-հրահանգները». «*Վես*», Երևան, 2009, Ա տարի, հուլիս-սեպտեմբեր, № 2 (27), էջ 125-143:
60. Փարսանտ, Արսեն. *Արեան ճանապարհով: Կովկ. Հայ-թաթ. Արիւնահեղ ընդհարումները*. Կ. Պոլիս, 1910:
61. Айвазян, Григори. «О термине «азербайджанцы», судьбах коренного населения Азербайджана и подлинных предках современных». *ՊԲՀ*, Երևան, 2013, № 1, с. 104—119.
62. Акопян, Алексан и др. «К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.- VIII в. н. э.)». *ՊԲՀ*, Երևան, 1987, № 3, էջ 166-189:
63. Амфитеатров, Александр. *Армянский вопрос*. СПб., 1906.
64. Анисимов. «Бакинская губерния». *Энциклопедический словарь русского bibliографического института Гранат*, Т. 4, изд. 7-ое, Москва, 1911.
65. Арасханианц, Аветик. «Экономический быт государственных крестьян Арешского уезда Елисаветпольской губерниию». «*Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*», Т. VII, Тифлис, 1887.
66. Бабалян, Давид. «Формирование азербайджанского народа от татаризации до азербайджанизации) в контексте административно-территориальной и этнонациональной геополитики в Закавказье в XIX-XX в.», *Нораванк*, 13.11.2018.

http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=17800.
20.06.2021.

Доступно:

67. Багирова, Ирада Саид кызы. *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917)*. Баку, 1997.
68. Березин, Илья. *Путешествие по Дагестану и Закавказью*. Казань, 1850.
69. Быков, Федор. *Национальный вопрос на Кавказе*. Баку, 1906.
70. *Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги*. Москва, 1992.
71. Гагемейстер, Юлий. *Закавказские очерки*. СПб., 1845.
72. Гасымова. «Албания или Атропатена? Как «сочиняют» древнюю историю Кавказа». «Эхо» Баку, 2006, 29 Апреля, № 76 (1316). <http://web.archive.org/web/20160308061000/http://www.peep.us/b1bed665>.
73. Гмелин, Самуил Готлиб. *Путешествие по России для исследования трех царств естества*. ч. III, половина I, СПб., 1785.
74. Евангулов, Григорий. *Местная реформа на Кавказе*. СПб., 1914.
75. Зареванд. *Турция и пантуранизм*. Париж, 1930.
76. Зейдлиц, Николай. «Этнографический очерк Бакинской губернии». *Кавказский календарь на 1871 г.* Тифлис, 1870, стр. 46-67.
77. ---. *Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV-Бакинская губерния*. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 г., Тифлис, 1870.
78. Иваненко, Виктор. *Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича (исторический очерк)*. Тифлис, 1901.
79. Крымский, Агафангел. *Школа, образованность и литература у российский мусульмань (культурно-этнографический очерк)*. Москва, 1905.
80. Мамедова, Фарид. *Политическая история историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э.-VIII в.н.э.)*. Баку, 1986.
81. Новиков, Александр. *Резня в Баку 1905 г.* Таганрог, 2015.
82. *Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилия, одежды, и прочих достопамятностей*. ч. 2-ая. О народах татарского племени, перев. с немец., СПб., 1779.
83. *Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем*. 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873.
84. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Т. XV, собрание II, отд-ие I, СПб., 1841, № 13368.
85. Реза, Энаят-олла. *Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания)*. Москва, 2012.
86. Старосельский, Владимир. *Кавказская драма*. СПб., 1906.
87. Старцев. *Кровавые дни на Кавказе*. С.-Петербург, 1907.
88. Статистическое бюро Бакинской городской управы. *Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года*. Баку, 1904.
89. Тигранян, Сиракан. *Армяне*. Ереван, 1992.
90. Тунян, Валерий. *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье I пол. XIX в.* Ереван, 2003.
91. Чалхушян, Григорий. *Армянский вопрос и армянские погромы в России*. Ростов-на-Дону, 1905.
92. Шашшович. *Весь Кавказ. Промышленность торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья*. Баку, 1914.

93. Шахатуниан, Аветик. *Административный передел Закавказского края*. Тифлис, 1918.
94. Шопен, Иван. *Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи*. СПб., 1852.
95. *Энциклопедический словарь. т. XIII^А*, издатели Брокгауз, Фридрих; Ефрон, Илья. СПб., 1894.
96. Ketibian, Ara. *Azeri Aggression Against Armenians in Transcaucasia (1905-1921)*. Reports From the U.S. Press, Yerevan, 2020.
97. Mckenzie, Fredrick Arthur. *From Tokyo to Tiflis, uncensored letters from the war*. London, 1905.
98. Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.
99. Stepanyan, Gevorg. *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*. Yerevan, 2013.
100. Umm-El-Banine. *Jours Caucasiens*. Gris-Banal, Paris, 1985.
101. Villari, Luigi. *Fire and Sword in the Caucasus*. London, T. F. Unwin, 1906.

Works Cited

1. Abe'lean, Nerse's. «Arqunakan hay giwghacin Andrkovkasum (IV), Elisawe'tpo'li nahang». «Ard'aganq», № 10, T'iflis, 20.03.1888, e'j 126-127 ("The royal Armenian peasant in Transcaucasia (IV), Elisavetpol region". "Arzagank", No. 10, Tiflis, 20.03.1888, pp. 126-127).
2. Abrahamyan, Ashot. Hamar'ot urvagic' hay gaght'akanut'yan patmut'yan, h. B, Erevan, 1967 (A brief sketch of the history of Armenian refugees, G. B., Yerevan, 1967)
3. Atwar'ean, Hrachya. Hay gaght'akanut'yan patmut'yun, «Zangak-97», Erevan, 2002 (The History of Armenian refugees, "Zangak-97", Yerevan, 2002).
4. Ananun, Davit'. «Hay-t'urqakan hakamartut'iwny». «Bagui d'ayn», № 67, 28.03.1913 ("The Armenian-Turkish conflict". "The Voice of Bagui", No. 67, 28.03.1913).
5. Ar'aqelyan (Xar'atyan), Hranush. Udiner (Aghvanneri ar'aspely'). «Iran-Name'», N 2, Erevan, 1994, September (Udins (the myth of the Albanians). "Iran-Name", N 2, Yerevan, 1994, September).
6. Aramayis. Mi qani glux hay-t'at'arakan y'ndharumneric: A mas. T'iflitz, 1907 (Several chapters of the Armenian-Tatar clashes. Part 1. Tiflitz, 1907).
7. Balayan, Vahram. Drvagner arcaxahayut'yan azatagrakan payqari ev petakanakertman patmut'yan (1813-2007 t't.). Erevan, 2012 (Fragments of the history of the liberation struggle and state-building of the Armenians of Artsakh (1813-2007)). Yerevan, 2012).
8. Barxutareanc, Makar. Aghuanic erkir ew draciq (Mijin Daghsan). T'iflis, 1893 (Fragments of the history of the liberation struggle and state-building of the Armenians of Artsakh (1813-2007)). Yerevan, 2012).
9. Be'no'. «Yusher Abr. Giwlxandaneani masin». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1946, ID tari, september-hoktember, № 5, e'j 83-92 (The Memories of Abr.Gulkhandanean, Hayreniq, Posten, 1946, September-October, No. 5, pp. 83-92).
10. Giwlxandanean, Abraham. «Hay-t'at'arakan y'ndharumneriy' Bagui me'j». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1934, JhB tari, yunis, № 8, e'j 107-116 ("The Armenian-Tatar clashes Bug": "Rodina", Posten, 1934, 14, June, No. 8, pp. 107-116).
11. ---. «Hay-t'at'arakan y'ndharumneriy' Bagui me'j». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1934, JhB tari, o'gostos, № 10, e'j 137-132 ("The Armenian-Tatar clashes in Baku". "Irenik", Boston, 1934, 12B year, August, No. 10, pp. 137-132).
12. ---. Kovkas erkiry', jhoghovurdy', patmut'iwny', qarte'z ew bazmat'iw vitwakagrakan tvealner: A mas. P'ariz, 1943 (The country of the Caucasus, people, history, maps and numerous statistics. Part 1. Paris, 1943).

13. ---. Hay-t'at'arakan y'ndharumneri'. h. A (Bagui ar'ajin y'ndharumneri'), P'ariz, 1933 (Armenian-Tatar clashes. Answer: A (the first collisions of Baku), Paris, 1933).
14. Goroyean, Nazar. Parskastani hayery' (patmakan, teghagrakan ew vitwakagrakan hamar'o't teghecut'iwnner Parskastani hayeri masin` amenahin jhamanaknere' minchew 1898 t'.). T'ebran, tp. «Modern» (Armenians from Persia (historical, topographical and statistical information about the Armenians of Persia-the most ancient times before 1898). Tehran, p.h. "Modern").
15. Diloyan, Valter. Arevlyan Hayastany' XIX dari ar'ajin eresnamyakin & hay-r'usakan haraberut'yunnery'. Erevan, 1989 (Eastern Armenia in the first half of the XIX century and Armenian-Russian relations. Yerevan, 1989).
16. Edgarean, Avag qhn. Irani Chharmy'hal gawar'y'. T'ebran, 1963 (The Iranian environment of Chkharmkhal. Tehran, 1963).
17. Eremeian, Aram. Spahani P'e'ria gawar'y' (azgagrut'iwn). Nor-Jugha, 1919 (The province of Peria in Isfahan (ethnography). New Julfa, 1919).
18. Zarewand. Miaceal ankax T'urania kam i'nch ky' c'ragren t'urqery'. At'e'nq, 1987 (United independent Turania or what are the Turks planning? Athens, 1987.).
19. Zawe'n. «Inch en asum?». «Mshak», T'iflis, 1906, p'etrvari 28, № 44 ("What do they say?", "Mshak", Tiflis, 1906, February 28, No. 44).
20. T'arxanyan, Grigor. 1905–1906 t't'. hay–t'at'arakan kr'ivneri pattwar'nery' ev y'nt'acqy': Patm. git. t'eknac'ui gitakan astitwan , Erevan, 2002 (The Causes and Course of the Armenian-Tatar Battles in 1905-1906. History. sciences. Candidate's degree defence, Yerevan, 2002.).
21. Lalayan, Ervand. Nijhi & Vardasheni utinery' azgagrakan tesaketik. Erevan, i haycman atenaxosut'yun, Erevan, 1926 (The Utins of Nizhi and Vardashen from an ethnographic point of view: Yerevan, 1926).
22. Xondkarean, Arshavir. «Carakan R'usastany' ev kovkasahayut'iwny'». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1930, Y' tari, mart, № 5, e'j 80-91 ("Tsarist Russia and Caucasian Armenians": "Motherland", Boston, 1930, March, No. 5, pp. 80-91).
23. Xurshudyan, Lendrush. Haykakan harcy'. Erevan, 1995 (The Armenian Question, Yerevan, 1995.).
24. C'aturyan, Aleqsandr (R'ubeni Al.). ««Hay-t'iwrqakan jarderi» tnte-sakan-qaghaqakan pattwar'nery'». «Murtw», T'iflis, 1905, № 11-12 ("Economic and Political Reasons for the "Armenian-Turkish pogroms": "Murch", Tiflis, 1905, No. 11-12).
25. Hakobyan, T'at'ul. Hayastani patmakan ashxarhagrut'yun (urvag'er). Erevan, 1968 (Historical Geography of Armenia (contours), Yerevan, 1968).
26. Hay jhoghovrdi patmut'yun, h. V. HSSH GA hrat., Erevan, 1975 (The History of the Armenian People, v.V, ASSR AS publishing, Yerevan, 1975).
27. Hayastani Azgayin arxiv. f. 56, c. 1, g. 309, t'. 8 (The National Archive of Armenia. F.56, l. 1, c.309, p.8).
28. ---. f. 56, c. 1, g. 305, t'. 63 (f.56, l.1, c.305, p.63)
29. «Haykakan harcy' R'usastanum ew Kovkasean xr'ovut'iwny'». «Yar'aj», Erewan, 1906, p'etrvari 8, № 20 ("The Armenian question in Russia and the Caucasian revolt". "Yaraj", Yerevan, 1906, February 8, No. 20).
30. Hayoc patmut'yun, h. III: Nor jhamanakashrjan (XVII dari erkrord kes-1918 t'.): Girq ar'ajin (XVII dari erkrord kes-XIX dari verj). Erevan, 2010 (History of Armenia, art. III. The New Era (the second half of the XVII century-1918) Книга Book one (the second half of the XVII century-the end of the XIX century). Yerevan, 2010).
31. Ghazaryan, Grigor. «Matrasa (Shamaxu gawar')». «Nor-Dar», T'iflis, 1898, mayisi 6, № 76 ("Matrasa (Shamaku province)". "Nor-dar", Tiflis, 1898, May 6, No. 76).
32. Martirosean, Grigor. «Amruan giwgh». «Nor-Dar», T'iflis, 1891, marti 14, № 41 ("In the village of Amruan". "Nor-dar", Tiflis, 1891, March 14, No. 41).

33. Martirosyan, Hmayak. Iranahay gaghut'i patmut'yun. Erevan, 2007 (The History of the Armenian colony of Iran. Yerevan, 2007).
34. Mesrop Mashtoci anvan hin d'er'ageri institut-Matenadaran. Kat'oghikosakan divan, t'ght'. 32, vav. 219, t'. 4 (Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts-Matenadaran. St. Gregory the Illuminator Church, p.32, 219).
35. Minaxorean, Vahan. «Hay-t'at'arakan kr'iwnery' Bagwum». «Hayreniq», Po'st'y'n, 1948, IZ tari, yulis, № 7 ("The Armenian-Tatar wars in Baku". "Ayrenik", Boston, 1948, July, No. 7).
36. Yovhannisean [Varandean], Miqaye'l. Kovkasean Vande'an (t'urq-haykakan y'ndharumnery', nranc pattwar'nery'). T'iflis, 1907 (Caucasian Vendee (Turkish-Armenian clashes, their causes). Tiflis, 1907).
37. Yovse'p'ean, Ghazar. Aknarkner utiaci ev mahmedakan hayeri masin. T'iflis, 1904 (Allusions to the Utik and Muslim Armenians. Tiflis, 1904).
38. Chobanyan, Gayane. «Islami dern «adrbejanakan» azgayin inqnut'yan kertman gorc'y'nt'acum». 21-RD DAR, Erevan, 2018, № 3 (79), e'j 79-95 ("The role of Islam in the creation of the "Azerbaijani" national identity". 21st Century, Yerevan, 2018, No. 3 (79), pp. 79-95).
39. Po'htwalean, Aristake's. T'rqere'ne'-hayere'n ar'd'er'n bar'aran. Ist'anpul, 1981 (Turkish-Armenian dictionary of the hand, Stambul, 1981).
40. Jalaleanc, Sargis. Twanaparhordut'iwn i Mec'n Hayastan. masn B, Tp'xis, 1858 (A trip to Great Armenia, part B, Tpkhis, 1858).
41. Sargsyan, Tat'evik. «Hay-t'at'arakan baxumnery' r'usakan kaysrut'yan azgayin qaghaqakanut'yan hamateqstum». «Banber Erevani hamalsarani», Erevan, 2019, № 3, e'j 64-73 ("Armenian-Tatar clashes in the context of the national policy of the Russian Empire". "Bulletin of the Yerevan University", Yerevan, 2019, No. 3, pp. 64-73).
42. Safaryan, Aleqsandr. Ziya Goyqalp'y' ev «T'yurqakanut'yan himunqneri». Erevan, 2012 ("Fundamentals of Turkism". Yerevan, 2012).
43. Simonyan, Hrachik. Azatagrakan payqari ughinerum: Girq A. Erevan, 2003 (On the paths of the liberation struggle. Book A. Yerevan, 2003).
44. Step'anyan, Gevorg. «Arevelyan Aysrkovkasum «adrbejanci» e't'nanvan gor-c'ar'man harci shurj». «Merd'avor Arevelq», h. V, Erevan, 2008, e'j 137-145 ("On the issue of the functioning of the "Azerbaijani" ethnan "in the Eastern Transcaucasia". "The Middle East", v. V, Yerevan, 2008, pp. 137-145).
45. ---. Baqu qaghaqi hayut'yan patmut'yuny' (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun). Erevan, 2011 (The History of the Armenians of the city of Baku (historical and demographic research); Yerevan, 2011).
46. ---. Baqvi nahangi hayut'yuny' XIX dari erkrord kesin (patma-jhoghovrdagrakan usumnasirut'yun). Erevan, 2010 (The Armenians of the Baku province in the second half of the XIX century (historical and demographic research). Yerevan, 2010).
47. «Gand'ak-Eliazavetpol nahangi Nuxi ev Aresh gavar'neri u Baqvi nahangi hay bnakchut'yan patmajhoghovrdagrakan hamar'ot aknark (XIX-dari erkrord kes-XX daraskizb)». «Areve-lagitut'yan harcer» (Gitakan hodvac'neri parberakan jhoghovac'u), Erevan, 2015, № 9, e'j 218-268 ("A brief historical and demographic sketch of the Nuhi and Aresh counties of the Gandzak-Eliazavetpol province and the Armenian population of the Baku province (the second half of the XIX-XX century)". "Questions of Oriental Studies" (periodical collection of scientific articles), Yerevan, 2015, No. 9, pp. 218-268.).
48. ---. Nuxi ew Aresh gavar'neri hayeri kotorac'nern u inqnapashtpanut'yuny' 1918-1920 t't'. Patm. git. t'eknac'ui gitakan astitwani haycman atenaxosut'yun, Erevan, 1996: (The massacre and self-defense of Armenians in the provinces of Nuhi and Ares in 1918-1920. History. git. Candidate's degree thesis, Yerevan, 1996).

49. ---. «Nuxi ev Aresh gavar'neri hayeri patmakan ancyalic». «Iran-name», Erewan, 1997, № 4-5-6, e'j 28-34 ("From the historical past of the Armenians of the provinces of Nuhi and Aresh". "Iran-name", Yerevan, 1997, No. 4-5-6, pp. 28-34).
50. ---. Shamaxi qaghaqi hayut'yan patmut'yunic. Erevan, 2013 (From the history of the Armenians of the city of Shamakhi: Yerevan, 2013)
51. Vardanean, Miqaye'l. H.Y. Dashnakut'ean patmut'iwn. Erevan, 1992 (The history of "Dashnaksutyun". Yerevan, 1992)
52. Vardanean, T'amara. «Aysrkovkasum t'at'arakan azgaynakanut'ean drseworman armatnery' 20-rd daraskzbin». «Dro'shak», hoktember, Erewan, 2002, № 4, e'j 82-98 ("The Roots of the Manifestation of Tatar nationalism in Transcaucasia at the beginning of the 20th century". "Droshak", October, Yerevan, 2002, No. 4, pp. 82-98)
53. ---. Azgamijyan hakamartut'yuny' orpes e't'nik inqnut'yan d'evavorman gorc'on (1905-1906 t't'. hay-t'at'arakan y'ndharumneri o'rinakov). LHG, Erevan, 2001, № 1, e'j 72-78 (Interethnic conflict as a factor in the formation of ethnic identity (on the example of the Armenian-Tatar conflicts of 1905-1906); LPG, Yerevan, 2001, No. 1, pp. 72-78).
54. Tasnapetean, Hrach. Niwt'er H.Y. Dashnakut'ean patmut'ean hamar. H. B, B t'pagrut'iwn (yaweluac'ov), Pe'yurut', 1973 (Materials for the history of the ARFD, v.B, B publishing (with Appendix) Beirut, 1973).
55. Ter Baghdasar Gasparyan Shusheci. C'aghkaqagh ashxarhacoyc. T'pagrut'yan patrastec` Qyurtyan H., Banber Matenadarani, Erevan, 1969, № 9 (Flower worldview. Printing: G. Kurtyan, Bulletin of the Matenadaran, Yerevan, 1969, No. 9).
56. Ter-Martirosyan, Hovhannes (A-Do'). Hay-t'urqakan y'ndharumy' Kovkasum (1905-1906 t't'.): P'astagrakan, vitwakagrakan, teghagrakan lusabanut'iwnnerov. Erewan, 1907 (The Armenian-Turkish conflict in the Caucasus (1905-1906)) With documentary, statistical, topographic coverage. Yerevan, 1907).
57. Te'r-Yovhaneanc, Yurut'iwn. Patmut'iwn Nor Jughayu or ySpahan. h. A, Nor Jugha, i t'parani Amenap'rkchean S. Vanac, 1880 (The Resurrection: the history of the new Juga, v.A, the New Juga, in the printing house of St. Van Amenapr'kchyan, 1880).
58. Tigran. «Kovkasi t'urq mamuly'». «Murtw», T'iflis, 1905, № 2-3, e'j 155-168 ("Turkish Press of the Caucasus": "Murch", Tiflis, 1905, No. 2-3, pp. 155-168).
59. P'ampuqean, Eruand. «Inchpe's kanxvec arevelahayut'yan bnajnjumy' 1905-1906 t't'.: R'ostomi c'ac'kagir namak-hrahangnery'». «Ve'm», Erewan, 2009, A tari, hulis-september, № 2 (27), e'j 125-143 ("How was the extermination of Eastern Armenians prevented in 1905-1906: Code letter-instructions of Rostom "VEM", Yerevan, 2009, year, July-September, No. 2 (27), pp. 125-143).
60. P'arsant, Arse'n. Arian t'wanaparhov: Kovk. Hay-t'at'. Ariwnahegh y'ndharumneri'. K. Polis, 1910 (On the way of Arians. Kovk: Armenian-tatar Bloody clashes: Constantinople, 1910).
61. Ajvazjan, Grigori. "O termine «azerbajdzhancy», sud'bah korenного naselenijaj azerbajdzhana i podlinnyh predkah sovremennyh". GMU, Erevan, 2013, № 1, s. 104—119 (About the term "Azerbaijanis", the fate of the indigenous population of Azerbaijan and the true ancestors of modern ones". SMU, Yerevan, 2013, No. 1, pp. 104-119).
62. Akopjan, Aleksan i dr. "K izucheniju istorii Kavkazskoj Albanii (Po povodu knigi F. Mamedovoj «Politicheskaja istorija i istoricheskaja geografija Kavkazskoj Albanii (III v. do n. je.- VIII v. n. je.)". ՊԲՀ, Երևան, 1987, № 3, էջ 166-189 (On the study of the history of Caucasian Albania (About the book by F. Mammadova" Political History and Historical Geography of Caucasian Albania (III century BC-VIII century AD)". SMU, Yerevan, 1987, No. 3, 16 166-189).
63. Amfiteatrov, Aleksandr. Armjanskij vopros. SPb., 1906 (The Armenian Question, St. Petersburg, 1906).

64. Anisimov. "Bakinskaja gubernija". Jenciklopedicheskiy slovar' russkogo bibliograficheskogo instituta Granat, t. 4, izd. 7-oe, Moskva, 1911 ("Baku province". Encyclopedic Dictionary of the Russian Bibliographic Institute Garnet, vol. 4, ed. 7, Moscow, 1911).
65. Arashianc, Avetik. "Jekonomicheskij byt gosudarstvennyh krest'jan Areshskogo uezda Elisavetpol'skoj guberniiju". "Materialy dlja izuchenija jekonomicheskogo byta gosudarstvennyh krest'jan Zakavkazskogo kraja", t. VII, Tiflis, 1887 ("The economic life of the state peasants of the Aresh district of the Elisavetpol province". "Materials for the study of the economic life of the state peasants of the Transcaucasian territory", vol. VII, Tiflis, 1887).
66. Babajan, David. Formirovanie Azerbajdzhanskogo naroda ot tatarizacii do azerbajdzhanizacii) v kontekste administrativno-territorial'noj i jetnonacional'noj geopolitiki v Zakavkaz'e v XIX-XX v (Formation of the Azerbaijani people from Tatarization to Azerbaijanization) in the context of administrative-territorial and ethno-national geopolitics in Transcaucasia in the XIX-XX centuries).
67. Bagirova, Irada Said kyzy. Politicheskie partii i organizacii Azerbajdzhana v nachale XX veka (1900-1917). Baku, 1997 (Political parties and organizations of Azerbaijan at the beginning of the XX century (1900-1917). Baku, 1997).
68. Berezin, Ilja. Puteshestvie po Dagestanu i Zakavkaz'ju. Kazan', 1850 (Travel to Dagestan and Transcaucasia. Kazan, 1850).
69. Bykov, Fedor. Nacional'nyj vopros na Kavkaze. Baku, 1906 (The national question in the Caucasus. Baku, 1906).
70. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 g.: osnovnye itogi. Moskva, 1992 (The All-Union population Census of 1939: the main results. Moscow, 1992).
71. Gagemejster, Julij. Zakavkazskie ocherki. SPb., 1845 (Transcaucasian essays. St. Petersburg, 1845).
72. Gasmova. "Albanija ili Atropatena? Kak "sochinjajut" drevnjuju istoriju Kavkaza". "Jeho", Baku, 2006, 29 Aprelja, № 76 (1316) ("Albania or Atropatena? How they" compose " the ancient history of the Caucasus." "Echo", Baku, 2006, April 29, No. 76 (1316)). <http://-web.archive.org/web/20160308061000/http://www.peeep.us/b1bed665>.
73. Gmelin, Samuel Gotlib. Puteshestvie po Rossii dlja issledovanija treh carstv estestva. ch. III, polovina I, SPb., 1785 (Travel to Russia to explore the three kingdoms of nature. Part III, half I, St. Petersburg, 1785).
74. Evangulov, Grigorij. Mestnaja reforma na Kavkaze. SPb., 1914 (Local reform in the Caucasus. St. Petersburg, 1914).
75. Zarevand. Turcija i panturanizm. Parizh, 1930 (Turkey and pan-Turanism. Paris, 1930).
76. Zejdlic, Nikolaj. Jetnograficheskij ocherk Bakinskoj gubernii, Kavkazskij ka-lendar' na 1871 g.. Tiflis, 1870, s. 46-67 (Ethnographic sketch of the Baku province, the Caucasian calendar for 1871. Tiflis, 1870, pp. 46-67).
77. ---. Spiski naselennyh mest Rossijskoj imperii po Kavkazskomu kraju. LXV-Ba-kinskaja gubernija. Spisok naselennyh mest po svedenijam 1859 po 1864 g., Tiflis, 1870 (Lists of inhabited places of the Russian Empire in the Caucasus region. LXV-Baskin province. List of populated places according to the data of 1859 to 1864, Tiflis, 1870).
78. Ivanenko, Viktor. Grazhdanskoe upravlenie Zakavkaz'em ot prisoedinenija Gruzii do namestnichestva Velikogo Knjazja Mihaila Nikolaevicha (istoricheskij ocherk). Tiflis, 1901 (Civil administration of Transcaucasia from the annexation of Georgia to the vicerealty of Grand Duke Mikhail Nikolaevich (historical essay) Tiflis, 1901).
79. Krymskij, Agafangel. Shkola, obrazovannost' i literatura u rossijskij musul'man# (kulyturno-jetnograficheskij ocherk). Moskva, 1905 (School, education and literature among Russian Muslims (kulyturno-ethnographic essay). Moscow, 1905).

80. Mamedova, Farida. Politicheskaja istorija istoricheskaja geografija Kavkazskoj Albanii (III v. do n.je..-VIII v.n.je.). Baku, 1986 (Political History historical geography of Caucasian Albania (III century BC.- VIII century AD). Baku, 1986).
81. Novikov, Aleksandr. Reznja v Baku 1905 g.. Taganrog, 2015 (The massacre in Baku 1905. Taganrog, 2015).
82. Opisanie vseh v Rossijskom gosudarstve obitajushhiih narodov, tak zhe ih zhitejskii obrjadov, ver, obyknovenij, zhilija, odezhd, i prochiih dosto-pamjatnostej. ch. 2-aja. O narodah tatarskogo plemeni, perev. s nemec., SPb., 1779 (Description of all the peoples living in the Russian state, as well as their everyday rituals, beliefs, customs, housing, clothes, and other memorabilia. part 2. About the peoples of the Tatar tribe, transl. from the German, St. Petersburg, 1779).
83. Otchet po glavnomu upravleniju namestnika kavkazskogo za pervoe desjatiletie upravlenija Kavkazskim i Zakavkazskim kraem ego imperatorskim vysochestvom velikim knjazem Mihailom Nikolaevichem. 6 dekabrja 1862-6 dekabrja 1872 gg., Tiflis, 1873 (Report on the main administration of the Governor of the Caucasus for the first decade of the administration of the Caucasian and Transcaucasian territory by His Imperial Highness Grand Duke Mikhail Nikolaevich. December 6, 1862-6 December 1872, Tiflis, 1873).
84. Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii. t. XV. sobranie II, otd-je I, SPb., 1841, № 13368 (The Complete Collection of Laws of the Russian Empire. vol. XV. Collection II, department I, St. Petersburg, 1841, No. 13368).
85. Reza, Jenajat-olla. Azerbajdzhan i Arran (Aturpatakan i Kavkazskaja Albanija). Moskva, 2012 (Reza, Enayat-olla. Azerbaijan and Arran (Aturpatakan and Caucasian Albania). Moscow, 2012).
86. Starosel'skij, Vladimir. Kavkazskaja drama. SPb., 1906 (Caucasian drama. St. Petersburg, 1906).
87. Starcev. Krovavyye dni na Kavkaze. S.-Peterburg, 1907 (Bloody days in the Caucasus. St. Petersburg, 1907).
88. Statisticheskoe bjuro Bakinskoj gorodskoj upravy. Posobija pri razrabotke materiala perepisi g. Baku 22-go oktjabrja 1903 goda. Baku, 1904 (Statistical Bureau of the Baku City Council. Manuals for the development of the census material of Baku on October 22, 1903. Baku, 1904).
89. Tigranjan, Sirakan. Armjane. Erevan, 1992 (Armenians. Yerevan, 1992).
90. Tunjan, Valerij. Administrativno-jekonomicheskaja politika samodержavija Rossii v Zakavkaz'e I pol. XIX v.. Erevan, 2003 (Administrative and economic policy of the autocracy of Russia in Transcaucasia I floor. XIX century.. Yerevan, 2003).
91. Chalhushjan, Grigorij. Armjanskij vopros i armjanskije pogromy v Rossii. Rostov-na-Donu, 1905 (The Armenian question and the Armenian pogroms in Russia. Rostov-on-Don, 1905).
92. Shapshovich. Ves' Kavkaz. Promyshlennost' torgovlja i sel'skoe hozjajstvo Severnogo Kavkaza i Zakavkaz'ja. Baku, 1914 (The whole Caucasus. Industry trade and agriculture of the North Caucasus and Transcaucasia. Baku, 1914).
93. Shahatunjan, Avetik. Administrativnyj peredel Zakavkazskogo kraja. Tiflis, 1918 (Administrative Division of the Transcaucasian Territory. Tiflis, 1918).
94. Shopen, Ivan. Istoricheskij pamjatnik Armjanskoj oblasti v jepohu prisoedine-nija ee k Rossijskoj imperii. SPb., 1852 (Historical Monument of the Armenian region in the Era of its Annexation to the Russian Empire. St. Petersburg, 1852).
95. Jenciklopedicheskij slovar'. t. XIII A, izdateli Brokgauz, Fridrih; Efron, Il'ja. SPb., 1894 (v. XIII A, publishers Brockhaus, Friedrich; Efron, Ilya. St. Petersburg, 1894).
96. Ketibian, Ara. Azeri Aggression Against Armenians in Transcaucasia (1905-1921). Reports From the U.S. Press, Yerevan, 2020.

97. Mckenzie, Fredrick Arthur. From Tokyo to Tiflis, uncensored letters from the war. London, 1905.
98. Swietochowski, Tadeusz. Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, 1985.
99. Stepanyan, Gevorg. Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study). Yerevan, 2013.
100. Umm-El-Banine. Jours Caucasiens. Gris-Banal, Paris, 1985.
101. Villari, Luigi. Fire and Sword in the Caspian. London, T. F. Unwin, 1906.

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CIS- CAUCASUS (11TH-20TH CC.) (PART II)

GEVORG STEPANYAN

*NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and
Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study have been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the Muslim religion of the conquerors. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in 1915-1916 in Western Armenia. Therefore, this policy should be described as a continuation and an integral part of the Genocide of Armenians, as the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Cilicia to Baku), was a consequence of the implementation of a comprehensive pan-Turkic program.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ II)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Диаспоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв., на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования.

На основе сопоставления фактов история проблемы представляется следующими этапами: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается факт о том, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине, так же, как младотурки осуществили геноцид армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Киликии до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Несмотря на то, что научно-историческая литература неоднократно обращалась к рассматриваемой проблеме, она, однако, не стала предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*

ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍԱՐ ՉԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱՀԻՄՔԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ*

ՀՏԴ 93/94:32

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-39

ՆԱՐԵԿ ՇԱՐԱՖՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ինստիտուտի ասպիրանտ,
 ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sharafyan96@gmail.com

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում վերհանելու Ադրբեջանի գոյության տարբեր ժամանակաշրջաններում պանզվածային բռնությունների քաղաքականության այն նախահիմքերը, որոնց վրա հետագայում իրականացվեցին հայերի ջարդերը:

Աշխատանքի խնդիրն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից տարված պետական մակարդակի Էթնիկ խտրականության քաղաքականության առանձին դրվագների ու դրանց հնարավոր պատճառների ուսումնասիրության հիման վրա այդպիսի քաղաքականության հետևողական ու շարունակական բնույթի հիմնավորումն է՝ անկախ Ադրբեջանի պետականության ձևավորման և զարգացման փուլային առանձնահատկություններից:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ 1988-1990թթ.-ին խորհրդային Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ իրականացված պանզվածային բռնությունները, որոնք արտահայտվել են Էթնիկ պտումների և ցեղասպանական դրսևորումների տեսքով, չեն եղել ընդամենը պատասխան տեղայնացված հանցավոր արարքներ, և հետևաբար դրանց պատասխանատուների շրջանակը չէր կարող սահմանափակվել առանձին իրականացնողներով: Հայերի նկատմամբ բռնությունները եղել են տասնամյակների ընթացքում հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականության ծայրահեղականացված դրսևորումներ:

Հիմնաբառեր՝ Ադրբեջան, Լեռնային Ղարաբաղ, Արցախ, Էթնիկ խտրականություն, պանզվածային բռնություն, հայերի ջարդեր, կովկասյան թաթարներ, Սումգայիթ:

Նախաբան

Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որպես առանձին պետություն, իր ստեղծման առաջին օրերից՝ 1918թ.-ի մայիսից, ունեցել է Էթնիկ տեսանկյունից բազմաշերտ բնակչություն: Արհեստածին այդ պետական կազմավորման արևելյան ու հարավարևելյան հատվածներում բնակվող տեղաբնիկ բնակչության (հայեր, թալիշներ, ուղիներ, լեզգիներ և այլք) հետ միասին բնակվում էին նաև անդրալթայան տափաստաններից Այսրկովկաս ներխուժած թյուրք-օղուզական վաչկատուն ցեղերը՝ կովկասյան թաթարները¹: Ազգային նման պատկերը պատահականություն չէր, այլ հետևանք էր

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.05.2021թ., գրախոսվել՝ 19.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

¹ Անվանվում էին նաև կովկասյան թուրքեր, իսկ հետագայում՝ ադրբեջանցիներ: Այդ մասին տե՛ս «Национальный состав населения по республикам СССР». *Всесоюзная перепись населения 1926 года*. Институт демографии Национального исследовательского университета «Высшая школа

թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից նոր ստեղծվելիք պետության համար տարածքների գրավման քաղաքականության (Мелик-Шахназарян и Хачатрян 10) :

Նույնիսկ «Ադրբեջան» անվանումը նորաստեղծ պետության համար ընտրվել է ոչ պատահականորեն: Մասնավորապես «Ադրբեջան» եզրույթը ծագել է պարթևական և վաղ պարսկական Ատրպատականից: Այդպիսի անվանում պարսկախոս մեղացիներով բնակեցված տարածաշրջանը, որը կազմում էր այսօրվա Ադրբեջանի տարածքի մեծ մասը և Իրանի հյուսիսային հատվածը, ստացել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո: «Ատրպատական» բառը հին պարսկերենից թարգմանվում է՝ որպես «կրակով պաշտպանված» (Tavernier 175): Հիմնվելով Պարսկաստանի հյուսիսային տարածքների նույնական անվանման վրա՝ նորաստեղծ պետությունը ունեցել է Պարսկաստանի այդ տարածքների նկատմամբ հավակնություններ ներկայացնելու հեռահար նպատակ:

Ավանավոր պատմաբան-արևելագետ, ակադեմիկոս Վասիլի Բարտոլոյը, 1924 թ.-ի Նոյեմբեր-դեկտեմբերին Ադրբեջանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում մերձկասպյան մարզերի և Աղվանքի ընդհանուր պատմության մասին կարդացած 5-րդ դասախոսության մեջ այս առիթով նշել է. «Ադրբեջան տերմինը ընտրվել է այն պատճառով, որ երբ հաստատվեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը, ենթադրվում էր, թե պարսկական և այդ Ադրբեջանը կկազմեն մեկ ամբողջություն... այս հիմքի վրա ընդունվեց Ադրբեջան անվանումը...» (Бартольд 703):

Ուշագրավ է, որ դեռ 1918 թվականի մայիսի 28-ին մուսուլմանների ազգային խորհուրդը հայտարարել է «Արևելակովկասյան Մուսուլմանական Հանրապետության» անկախության մասին և միայն դրանից հետո արդեն նշված քաղաքական դրդապատճառներով պետությունը վերանվանվել է «Ադրբեջանի Ժողովրդավարական Հանրապետության» (Аветисян 130-159):

Այսինքն՝ Ադրբեջանի Հանրապետության ստեղծմամբ ի սկզբանե փորձ է կատարվել միավորել ոչ թե էթնիկ, այլ կրոնական պատկանելությամբ նույնական բնակչություն, ինչպես նաև հիմքեր նախապատրաստել այլ էթնիկ միավորներով պատմականորեն բնակեցված տարածքների նկատմամբ հավակնությունների համար: Խարխուլ պետականության շուրջ տարբեր ազգերի ու էթնիկ խմբերի միավորումը միավորումը հաճախ տեղի է ունեցել ուժեղ հակազդեցության պայմաններում, ինչը հատկապես դրսևորվել է հայերի, թալիշների, ավարների ու լեզգիների դեպքում: Չնայած նշվածին՝ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից առկա են ի նպաստ ադրբեջանցիների (կովկասյան թաթարներ կամ կովկասյան թուրքեր)՝ պետական հստակ էթնիկ քաղաքականության վարման ու խտրականությունների մի շարք փաստեր: Հատկանշական է Օսմանյան կայսրությունում 1915թ.-ին մեկնարկած հայերի ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի՝ 1920 թվականի սեպտեմբերի 1-ից 7-ը Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում կատարած այն հայտարարությունը, թե իրենք, այսինքն՝ թուրքերը, գտնում են, որ Ադրբեջանը պատկանում է ադրբեջանցիներին ("Первый съезд народов Востока" 109):

Ադրբեջանի էթնիկ քաղաքականությունը

Նշված պատճառներից ելնելով՝ Թուրքիայի աջակցությամբ ձևավորված կովկասյան թաթարների «Ադրբեջան» անվանումն ստացած պետության հետագա

экономики», ինչպես նաև «Национальный состав населения по республикам СССР». *Всесоюзная перепись населения 1939 года*. Институт демографии Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики».

գոյությունը մշտապես ուղեկցվել է զգայուն եթնիկ իրավիճակով, որը հանգեցրել է մշտապես պաշտպանելու ենթակա չկայացած պետականության բարդույթի:

Ադրբեջանի Դեմոկրատական Յանրապետության իշխանությունների կողմից եթնիկ խտրականությունների քաղաքականությունը խորհրդայնացումից հետո ժառանգաբար շարունակվեց նաև Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից:

Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության՝ 1923թ.-ի ապրիլի 15-17-ը կազմակերպած 12-րդ համագումարի ընթացքում արձանագրվել է, որ Ադրբեջանում ադրբեջանցիների շրջանում կա հաճախ շատ բացահայտ արտահայտվող միտում իրենց դիտարկելու որպես տեղացի բնիկներ, իսկ հայերին՝ եկվորներ, ինչի հետևանքով վերջիններին շահերը պետք է հաշվի չառնել (*Двенадцатый съезд РКП(б) 487*):

Արդեն 1930-ական թվականներից սկսած Բաբուն վարում էր Ադրբեջանին բռնակցված պատմականորեն հայաբնակ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի բնակչության տեղահանման քաղաքականություն: Այդ քաղաքականության իրականացման եղանակներից էր տեղի հայ երիտասարդներին Բաբվում աշխատանքի անցնելու պատրվակով իրենց հայրենիքից բռնի տեղափոխելը: «Սովետական Ղարաբաղ» թերթը հաղորդում է, որ միայն 1933թ.-ին ԼՂԻՍ-ից Բաբվի ֆաբրիկա-շինարաններ պետք է մեկնել աշխատելու 1,300 բանվոր (Ստեփանյան 490): Արհեստական պատրվակներով այս տեղահանումների հետևանքով թե՛ Բաբու քաղաքում, թե՛ դրան հարակից շրջաններում (Խուստոր, Կիրով, Ռազին, Վորոնսկի և այլն) ավելացավ հայերի թիվը (Ստեփանյան 490): Եթե 1926թ.-ի մարդահամարի տվյալներով՝ Բաբու քաղաքում հայերի թիվը կազմում էր 76,656 մարդ (*Перепись населения 1926 г.*), ապա արդեն 1939թ.-ի դրությամբ հայերի թիվը քաղաքում հասել էր 118,703-ի («*Перепись населения 1939 г.*»):

1936-1939 թվականներին Ադրբեջանում փակվեցին ոչ թուրքալեզու դպրոցներն ու թատրոնները՝ բացառությամբ հայերենի ու ռուսերենի (*Мелик-Шахназарян и Хачатрян 22*): Այսինքն՝ Բաբվի քաղաքականությունը նույնական դրսևորումներ ուներ նաև այլ ազգային «փոքրամասնությունների»¹ նկատմամբ:

Նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանում վարվում էր հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տնտեսական մեկուսացման և հայկական մշակույթի ճնշման քաղաքականություն: 1930-ական թթ.-ին Ադրբեջանում փակվեց 118 հայկական դպրոց, ձերբակալվեցին հայ հոգևորականներ, Խորհրդային Ադրբեջանում արգելվեց հայոց պատմության դասավանդումը (*Chorbajian 64*):

1950-1970-ական թթ.-ին ևս Բաբվում շարունակվում էին փակվել հայկական դպրոցները (Ղազինյան և Մելիք-Շահնազարյան 24), փակվեցին նաև Ադրբեջանի Լ.Գ. Երամյանի անվան հայկական պետական դրամատիկական թատրոնը, Ադրբեջանի պետական մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժանմունքը և այլ մշակութային ու կրթական օջախներ (Ստեփանյան 497):

1960-ականներին Լեռնային Ղարաբաղում վերացվեցին մի շարք հայկական եկեղեցիներ ու գերեզմանատներ, իսկ 1970-ականներից Լեռնային Ղարաբաղի իրավապահ մարմինների ղեկավարներ սկսեցին նշանակվել միայն ադրբեջանցիներ (*Chorbajian 64*):

Որոշ հեղինակների այնպիսի վնասումներ, չնայած այն հանգամանքին, որ խորհրդային տարիներին հայերը կազմում էին Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Յանրապետության բնակչության միջինում մոտ 15.7 տոկոսը՝ հայերի թիվը ուսանողության

¹ «Փոքրամասնություն» բառը վերցված է չակերտներում, քանի որ արդեն նշված պատճառներով ԱԽՍՀ-ի պաշտոնական վիճակագրությունից հնարավոր չէ հավաստի տեղեկատվություն ստանալ վերջիններիս ճշգրիտ քանակի վերաբերյալ, և միաժամանակ, մի շարք աղբյուրներ վկայում են այդ ազգերի բնիկ լինելու մասին:

ընդհանուր թվի 0.7 տոկոսն էր, գիտության ասպարեզում՝ 0.1 տոկոսը, հանրապետական մակարդակի ղեկավարության՝ 0.02 տոկոսը (Մկրտչյան 54):

Հայրենական մեծ պատերազմում (1941-1945թթ.) հայերի և հատկապես արցախահայության մասնակցությունը վերլուծելիս հայ հեղինակների շրջանում սովորաբար նկատվում է ոչ անհիմն հպարտություն՝ հաշվի առնելով բարձրագույն գինվորական կոչումների արժանացած հայ գինվորականների քանակի հարաբերակցությունը ընդհանուր ազգաբնակչության թվաքանակին: Օրինակ՝ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի կազմում գտնվող Շամխորի շրջանի հայոց հինավուրց խաչիսար (Չարդախյուլ) գյուղից են եղել 2 հայ մարշալներ՝ Յովհաննես Բաղդամյանը և Համազասպ Բաբաջանյանը: Ծննդով Լեռնային Ղարաբաղից են եղել ԽՍՀՄ Մի շարք հերոսներ, ինչպիսին Լեյտն Ստեփանյանն է, ԽՍՀՄ ադմիրալ Յովհաննես Իսակովը և այլք:

Միևնույն ժամանակ հայ հրամանատարներին ու սպաներին բնութագրող հերոսական հատկանիշների կողքին, որոնք անժխտելի են, արցախահայության՝ Հայրենական մեծ պատերազմին նման մեծ մասնակցությունը ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք: Մասնավորապես՝ եթե պատերազմի տարիներին Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունում (ԽՍՀՄ) բնակչության մոբիլիզացիայի առավելագույն մակարդակը կազմել է 6 տոկոս, ապա Լեռնային Ղարաբաղի 150 հազար բնակչից, որից 132,800-ը հայեր էին, 14,053-ը՝ ադրբեջանցիներ, 3,174-ը՝ ռուսներ («Перепись населения 1939г.»), պատերազմին մասնակցեց հայ բնակչության մոտ 35 տոկոսը (Մկրտչյան 82): Որոշ հեղինակների պնդմամբ՝ հարաբերած վերջիններիս բնակչության ընդհանուր քանակին՝ 30 տոկոսից բարձր է եղել նաև Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում բնակվող լեզգիների, քրդերի ու թալիշների մոբիլիզացման մակարդակը (Мелик-Шахназарян и Хачатрян 23): Լույս աղբյուրների համաձայն՝ ԱխՍՀ-ի ադրբեջանցիների մոբիլիզացման առավելագույն մակարդակը եղել է 13 տոկոս:

Եթե վստահենք բերված թվերին, ապա պետք է հանգել այն հետևության, որ Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի իշխանությունները դրանորէլ են էթնիկ բնույթի խտրական վերաբերմունք ոչ ադրբեջանցի ազգային խմբերի նկատմամբ: Վիճակագրական նման շեղումը դժվար է պայմանավորել պատահականության գործոնով և մտածել, որ պատերազմի համար անձանց հավաքագրելիս վերջիններիս էթնիկ պատկանելությանը նշանակություն չի տրվել:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տասնամյակներին Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի իշխանությունների կողմից վարած էթնիկ ասիմիլացման քաղաքականության վիճակագրությունը ևս առնվազն կասկածի տեղիք է տալիս: Տարբեր տարիներին անցկացված մարդահամարների արդյունքները հակասական են և նույնիսկ ԽՍՀՄ տարիներին գիտական քննադատության հիմք են ծառայել (Миллер): Եթե 1970 և 1979 թվականների մարդահամարների արդյունքներով Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում, օրինակ, թալիշները, որպես առանձին ազգ, բացակայում էին և դիտարկվում որպես ամբողջությամբ ասիմիլացված ազգաբնակչություն, ապա 1989թ.-ի մարդահամարի համաձայն՝ վերջիններիս թիվն Ադրբեջանում ներկայացվում էր 21.2 հազար, իսկ 1999թ.-ին արդեն Ադրբեջանի Հանրապետությունում՝ 76.8 հազար (Мелик-Шахназарян и Хачатрян 30-31):

Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի 1950-ական թվականներին վարած էթնիկ խտրականությունների քաղաքականությունը այնքան ակներև է եղել, որ 1959թ.-ի հուլիսի 1-ին այն դարձել է Խորհրդային Միության Կենտրոնական կոմիտեի (ԽՄԿԿ) հատուկ քննարկման առարկա, որի ընթացքում ՀԱՄԿ(բ)կ տեսուչ, Միութենական հանրապետությունների ԽՄԿԿ Կենտկոմի կուսակցական մարմինների վարչության պետի 1-ին տեղակալ, գեներալ-գնդապետ Իոսիֆ Շիկինն իր զեկույցում ներկայացրել է ադրբեջանական իշխանությունների ծայրահեղ ազգայնամոլ քաղաքականությունը, որն

ամփոփվում է Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ. Իբրահիմովի խոսքով. «Այժմ 20-ական թվականները չեն: Այժմ մենք ունենք կադրեր՝ բոլոր ոչ ադրբեջանցիների փոխարինելու համար» (Ստեփանյան 494):

1988 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքի իրացման շարժման էթնիկ հիմքերի և Ադրբեջանի իշխանությունների վարած էթնիկ քաղաքականության բացասական հետևանքների վերաբերյալ փաստն արձանագրում են նաև հիմնահարցն ուսումնասիրող օտարազգի հեղինակները: Ըստ Օ. Տրանկայի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հիմքն այնտեղ բնակվող հայ բնակչության երկարատև տանջանքներն են: Հեղինակը որպես հակամարտության հիմք դիտում է հայ բնակչության նկատմամբ տեղի ունեցած խտրականությունները, ֆիզիկական ու մշակութային ասիմիլացման փորձերը, մեծամասնություն կազմող ադրբեջանցիների էթնիկ դոմինանտությունը այն բանից հետո, երբ 1920թ.-ին՝ խորհրդային իշխանությունների օրոք, Լեռնային Ղարաբաղը կցվեց Ադրբեջանին՝ որպես ինքնավար մարզ, ինչպես նաև տեղի հայ բնակչության շրջանում պատմական անարդարության սուր զգացումը (Tranca 13):

Խորհրդային Ադրբեջանում ազգամիջյան բախումների հիմքերից խոսելիս մեկ այլ հեղինակ՝ Ս. Կոֆմանը, բերում է Նախիջևանի ինքնավար մարզում Ադրբեջանի ԽՍՀ վարած քաղաքականության օրինակը, որը 70 տարում հանգեցրեց տեղի մեծաթիվ հայ բնակչության ամբողջական ասիմիլացման կամ տեղահանման: Միաժամանակ Կոֆմանը նշում է ադրբեջանական ազգային ինքնության նոր ու զգայուն լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև «ազգային համերաշխության» թույլ զգացումը: Հատկանշական է, որ հեղինակն արձանագրում է դեռևս Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունների ժամանակաշրջանում հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում գործող դպրոցներում հայ աշակերտների համար մայրենի լեզվով ուսուցման անհասանելիության խնդիրը, հայոց պատմության առարկայի բացակայությունը, Հայաստանի ԽՍՀ այցելած անձանց՝ Բաբվի կենտրոնական կառավարման համակարգի պահանջով աշխատանք չտրամադրելը, հայերենով հեռուստաալիքների հեռարձակման վերաբերյալ որոշումն անկատար թողնելը և այլն (Kaufman 55-59):

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրենք, որ 1988-1990թթ.-ին խորհրդային Ադրբեջանում, մասնավորապես Սումգայիթում, Գանձակում (Կիրովաբադ), Բաբվում հայերի նկատմամբ իրականացված զանգվածային բռնությունները, որոնք արտահայտվել են էթնիկ զտումների ու ցեղասպանական դրսևորումների տեսքով, չեն եղել ընդամենը պատասխան տեղայնացված հանցավոր արարքներ: Դրանք եղել են Ադրբեջանի՝ որպես առանձին պետության գոյության ամբողջ ընթացքում ադրբեջանցիներից տարբերվող այլ էթնիկ խմբերի նկատմամբ տասնամյակների ընթացքում հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականության ծայրահեղականացված դրսևորումներ: Այդ քաղաքականությունը, ունենալով խտրական բնույթ, հանգեցրել է հատկապես Ադրբեջանում բնակվող հայերի նկատմամբ զանգվածային բռնությունների, քանի որ վերջիններս եղել են առավել մեծաթիվ, կենտրոնացած կոնկրետ տարածքներում ու բնակավայրերում: Առանձին խորհրդային հայկական պետականություն և հզոր սփյուռք ունենալու հանգամանքները Ադրբեջանի իշխանությունների համար այդ պետության իրավագործության ներքո գտնվող տարածքներում բնակվող հայերին դարձնում էին միջազգային հանրության համար առավել լսելի, հետևաբար վտանգավոր և դրանից բխող նաև խիստ խոցելի ու թիրախավորված հանրույթ Ադրբեջանի նորանկախ հանրապետության համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Ղազինյան, Արթուր, և Մելիք-Շահնազարյան, Լևոն. Ադրբեջան. «Հայ սփյուռքը Հանրապետության». Երևան, 2003:
2. Մկրտչյան, Շահեն. *Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան*. Ստեփանակերտ, 2003:
3. Ստեփանյան, Գևորգ. *Բաբու բաղաթի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2011:
4. «Всесоюзная перепись населения, 1926 г.: Национальный состав населения по республикам СССР». *Демоскоп*. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Доступно: 07.02.2021.
5. «Всесоюзная перепись населения, 1939 г.: Национальный состав населения по республикам СССР». *Демоскоп*. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Доступно: 07.02.2021.
6. «Письмо Председателя Ревкома Карабаха Асада Караева Герусинскому Уездному Ревкому». *РГАСПИ*. Ф. 64. Оп. 1. Д. 19. Л. 10. <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0719-0761.htm#736>. Доступно: 07.02.2021.
7. *Двенадцатый съезд РКП(б)*. Стенографический отчет. Москва, 1968.
8. Аветисян, Грант. *Этнические и региональные конфликты в Евразии*. Кн. 1. Центральная Азия и Кавказ, Москва, 1997.
9. Бартольд, Василий. *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира*. Сочинение, Т. II, ч. I, Москва, 1963.
10. Мелик-Шахназарян, Левон и Хачатрян, Ашот. *Этнополитика Азербайджана*. Ереван, 2007.
11. Миллер, Борис. «Предварительный отчет о поездке в Талиш летом 1925 г.». *Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана*. Баку, 1926, N 1.
12. *Первый съезд народов Востока 1-8 сентября 1920 г.*. Стенографические отчеты. Петроград, 1920.
13. Chorbajian, Levon. *Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic*. Palgrave Publishers, London, 2001.
14. Kaufman, Stuart. *Modern Hatreds: The symbolic politics of ethnic war*. Cornell University Press, USA, 2001.
15. Tavernier, Jan. *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*. Peeters Publishers, 2007.
16. Tranca, Oana. "What Causes Ethnic Conflict Diffusion? A Study of Ethnic Conflicts in Azerbaijan and Macedonia". *Journal of Peace, Conflict & Development*, Issue 12, May 2008.

Works Cited

1. Ghazinyan, Art'ur, ev Meliq-Shahnazaryan, Levon. ADRBEJAN. «Hay sp'yr'q Hanragitaran». Erevan, [“Encyclopedia of the Armenian Diaspora”. Yerevan] 2003.
2. Mkrtychyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. ADRBEJANI irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003.
3. Step'anyan, Gevorg. Baqu qaghaqi hayut'yan patmut'yuny' (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun). Erevan, [The History of the Armenians of the City of Baku (Historical and Demographic Research)]. Yerevan] 2011.

4. "Vsesojuznaja perepis' naselenija, 1926 g.: Nacional'nyj sostav naselenija po respublikam SSSR". Demoskop. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Dostupno: 07.02.2021 ["All-Union population census, 1926: National composition of the population in the republics of the USSR" Demoscope. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Available: 07.02.2021].
5. "Vsesojuznaja perepis' naselenija, 1939 g.: Nacional'nyj sostav naselenija po respublikam SSSR". Demoskop. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Dostupno: 07.02.2021. ["All-Union population census, 1939. Национальный National composition of the population in the republics of the USSR" Demoscope. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php. Available: 07.02.2021.]
6. "Pis'mo Predsedatel'ja Revkoma Karabaha Asada Karaeva Gerusinskomu Uezdnomu Revkomu". RGASPI. F. 64. On. 1. D. 19. L. 10. <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0719-0761.htm#736>. Dostupno: 07.02.2021. ["Letter of the Chairman of the Karabakh Revkom Asad Karayev to the Gerusinsky District Revkom" ПГ RGASPI. F. 64. I. 1. C. 19. P. 10. <http://genocide.ru/lib/barseghov/responsibility/v2-1/0719-0761.htm#736>. Available: 07.02.2021.]
7. "Dvenadcatyj s#ezd RKP(b)". Stenograficheskij otchet. Moskva, ["The Twelfth Congress of the RCP (b)" Verbatim report. Moscow] 1968.
8. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997.
9. Bartol'd, Vasilij. Mesto prikas-pijskih ob-lastej v isto-rii musul'manskogo mira. Sochi-nenie, տր. I-I, ch. I, Moskva, [The Place of the Caspian Regions in the History of the Muslim World. Essay, vol. II, part I, Moscow] 1963.
10. Melik-Shahnazarjan, Levon i Hachatrjan, Ashot. Jetnopolitika Azerbajdzhana. Erevan, [Ethnopolitics of Azerbaijan. Yerevan] 2007.
11. Miller, Boris. Predvaritel'nyj otchet o poezdke v Talish letom 1925 g. «Izvestija Obshhestva Obsledovaniya i Izuchenija Azerbajdzhana». Baku, 1926, N 1. [Preliminary Report on a Trip to Talish in the Summer of 1925 "News of the Society for the Survey and Study of Azerbaijan". Baku, 1926, N 1.]
12. "Pervyj s#ezd narodov Vostoka 1-8 sentjabrja 1920 g.". Stenograficheskie otchety. Petrograd, ["The First Congress of the Peoples of the East on September 1-8, 1920" Verbatim reports Petrograd] 1920.
13. Chorbajian, Levon. Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic. Palgrave Publishers, London, 2001.
14. Kaufman, Stuart. Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War. Cornell University Press, USA, 2001.
15. Tavernier, Jan. Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.): Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Peeters Publishers, 2007.
16. Tranca, Oana. What Causes Ethnic Conflict Diffusion? A Study of Ethnic Conflicts in Azerbaijan and Macedonia. Journal of Peace, Conflict & Development, Issue 12, May 2008.

THE PREMISES OF MASS VIOLATIONS TOWARDS ARMENIANS IN AZERBAIJANI POLICY

NAREK SHARAFYAN

*Armenian Genocide Museum-Institute, Ph.D. student,
Yerevan, Republic of Armenia*

This work aims at revealing the premises of the mass violations' policy in different periods of Azerbaijani statehood and the grounds which the Armenian pogroms were later carried out on.

The objective of the work is to substantiate the consistent and continuous nature of the state-level policy of ethnic discrimination based on the study of separate episodes of such a policy pursued by the Azerbaijani authorities, regardless of the phase features of the Azerbaijani statehood formation and development.

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical analysis.

Based on the results of the study, the 1988-1990 mass violations against Armenians in the Soviet Azerbaijan, which expressed themselves in the form of ethnic cleansing and genocidal manifestations, were not just reactive localized crimes, and consequently, the circle of those responsible for them could not have been limited to separate implementers. The violence against Armenians has been an extreme manifestation of a decades-long policy.

Keywords: *Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Artsakh, ethnic discrimination, mass violence, Armenian pogroms, Caucasus tatars, Sumgayit.*

ПРЕДПОСЫЛКИ МАССОВОГО НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ АРМЯН В ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

НАРЕК ШАРАФЯН

*аспирант Музея-института Геноцида армян
г. Ереван, Республика Армения*

Данная работа направлена на выявление предпосылок политики массового насилия в разные периоды существования Азербайджана, а также оснований, которые впоследствии стали причиной массовых убийств армян.

Целью работы является обоснование последовательного и непрерывного характера проводимой на государственном уровне политики этнической дискриминации. В основу анализа будут взяты отдельные эпизоды данной политики, проводимой властями Азербайджана, вне зависимости от поэтапных особенностей становления и развития азербайджанской государственности.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов.

Согласно результатам исследования, массовые нарушения прав армян в Советском Азербайджане в 1988–1990 годах, выразившиеся в форме этнических чисток и геноцида, являлись не просто локальными преступлениями. Следовательно, круг ответственных за них не может ограничиваться лишь отдельными исполнителями. Насилие против армян было проявлением многолетней политики.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, Арцах, этническая дискриминация, массовое насилие, армянские погромы, кавказские татары, Сумгаит.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**НОВЫЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
АРМЕНИИ И РОССИИ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЯ БАЛАНСА
ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ РЕГИОНАЛЬНЫХ И
МИРОВЫХ ДЕРЖАВ В РЕГИОНЕ***

УДК 327.2

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-47

МАКСИМ ВАСЬКОВ

*профессор Института истории и международных отношений
Южного федерального университета,
член редакционного совета журнала «Научный Арцах»,
доктор социологических наук, кандидат исторических наук
г. Ростов-на-Дону, Российская Федерация
vaskovmaxsim@mail.ru*

Целью статьи является рассмотрение различных исторических и политических аспектов, которые формируют геополитический контекст российско-армянских отношений. Автор постарался учесть те факторы, которые появились в качестве последствий агрессии Азербайджана и итогов Третьей арцахской войны.

Основываясь на методах факторного и системного анализа, изучаются различные комбинации взаимодействия государств как непосредственно находящихся в регионе, так и являющихся глобальными политическими игроками, для которых политические процессы в Закавказье – лишь часть более глобальных политических проектов. Сложившаяся система политических отношений отличается нестабильностью и формирование новой системы политических и военных рисков. У всех участников политических отношений есть причины добиваться осложнений в российско-армянских отношениях. Для них также есть угрозы и в контексте внутренней политики России и Армении.

Преодоление данных негативных явлений является условием сохранения и развития государственности как России, так и Армении. Развитие негативного сценария приведёт к новым военным конфликтам и системным кризисам на всем Большом Кавказе.

Ключевые слова: *Россия, Армения, система, международные отношения, политика, агрессия, баланс сил, кризис, управление, интересы.*

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.06.2021թ., գրախոսվել՝ 19.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Общие положения перспектив изучения межстранового взаимодействия в макрорегионе

Мировая политика – это блоковые отношения и сложная их диалектика со всеми присущими ей противоречиями. В настоящее время происходит процесс, связанный с трансформацией геополитического контекста взаимодействия России и Армении. На характер политических отношений оказывают непосредственное влияние как региональные, так и глобальные политические факторы.

Факторный и системный анализ позволяет увидеть целостность взаимоотношений различных государств и более глубоко понять мотивы их действий и характер как сотрудничества, так и конфликтов. Представляется возможным предложить следующую классификацию таких систем межстранового политического взаимодействия, оказывающих существенное влияние на характер взаимоотношений Армении и России с учётом геополитических последствий Третьей Арцахской войны и производной от неё нового состояния политической турбулентности.

Анализ вариантов комбинаций межстрановых отношений в регионе: интересы и формат взаимодействия мировых и региональных держав

Ниже будут рассмотрены определённые системы межстрановых взаимодействий, каждая из которых имеет свой историко-политический контекст и формы реализации в текущей политике.

1. Россия-Армения-Азербайджан-Турция. Это самая проблемная и болезненная внешнеполитическая комбинация, затрагивающая взаимоотношения Армении и России, тем более после войны 2020 г. Анализ сложившейся ситуации может затронуть многие болевые точки, но он необходим для понимания происходящих процессов и экспертной оценки направлений развития военно-политических процессов в регионе.

Первым последствием крайне неудачной для армянской стороны войны стало усиление роли Турции в Закавказье, а в перспективе – на российском Северном Кавказе. Вопрос о реальной роли России наиболее подвержен политическим спекуляциям и специально подаётся рядом политических сил для осложнения российско-армянских отношений. Прежде всего, это тезис о якобы координированной политике Турции, её сателлита Азербайджана и России, направленных против Армении и Арцаха с целью дестабилизации политической ситуации и создания так называемой «серой зоны». Сторонники данной конспирологической концепции не приводят никаких логичных аргументов о том, зачем такая политика в принципе нужна России; их «обоснования» сводятся к откровенным фальсификациям.

Россия – влиятельное государство региона, но не всесильное. Безусловно, нельзя говорить о том, что российская политика продиктована неприязненными отношениями к определённым политикам в Республике Армения и наличием каких-либо договорённостей с Турцией и Азербайджаном в ущерб армянским интересам, по мнению автора это не так.

а) В России очень хорошо понимают негативные для неё последствия войны в виде укрепления позиций Турции с её неоосманскими и пантюркистскими проектами. Известны и попытки Анкары манипулировать, с антироссийскими целями, проживающими в России народами тюркского происхождения и угрозами со стороны Турции территориальной целостности России, прежде всего, в отношении Крыма.

Субъективно, российская сторона не считает произошедшие осенью 2020 года события поражением для себя, поскольку для Арцаха не было российских гарантий безопасности, они появились только после завершения боевых действий в виде российского миротворческого контингента, а масштабная война против собственно Армении была предотвращена, и значительную роль сыграли российские обязательства и их подтверждение. Но объективно, укрепление позиций Турции и Азербайджана – это поражение российской политики, и это связано не только с тем, что враждебная России

турецкая сторона укрепила свои позиции в Закавказье, но есть и внутрироссийский политический контекст. Весь Юг России, Крым, Северный Кавказ, входят в обозначенные Р.Т. Эрдоганом «границы в нашем сердце». Это неоосманский проект, означающий стремление турецкой стороны восстановить своё доминирующее положение, а в дальнейшем и суверенитет Турции над данными территориями. Укрепление Турции – это рост протурецкой сепаратисткой и экстремистской активности и актуализация угроз безопасности в российских регионах.

б) В России не заинтересованы в подчинении Армении Турции и Азербайджану, что замкнёт «туранский пояс» в южном подбрюшье России, и такое стратегическое укрепление позиций Турции, безусловно, повысит уровень её враждебности и агрессивности по отношению России. Тем более, что Грузия является враждебным России государством, создающим военную угрозу для поддерживаемых Россией государств – Абхазии и Южной Осетии. Вопрос об установлении Турцией полного политико-экономического контроля над Грузией – вопрос самой ближайшей временной перспективы.

в) Российская сторона отмечает проблему непризнания Арцаха со стороны Армении в качестве важнейшего фактора, определившего характер последующих событий. Это вопрос о юридической принадлежности, не политических деклараций, и то, что это вопрос не был решен в течение всего исторического периода после завершения Первой Арцахской войны, является ключевым для понимания действий российского руководства. Резюмируя позицию России по данному аспекту, нужно сказать, что существует готовность выполнить все союзнические обязательства по защите Республики Армения, при этом не предоставлялись никакие российские гарантии безопасности Арцаху, но теперь появился фактор присутствия российского миротворческого контингента на территории Арцаха.

г) Другая сторона вопроса заключается в следующем. Для России контекст отношений с Азербайджаном и Турцией связан с более глубокими геополитическими процессами, которые осложняются исторической памятью о происшедшем геноциде армянского народа, о войне за независимость Арцаха. Здесь присутствует и сложный букет отношений России и Турции в рамках войны в Сирийской Арабской Республике, значение Турции в глобальном противостоянии России с ЕС и России с США, учитывая сложные и конфликтные ситуации, которые у ЕС и США регулярно возникают с Турцией. Эти противоречия осложняются еще и тем, что Турция является членом НАТО, и сами отношения Турции и России нельзя назвать ни стабильными, ни безоблачными. Ещё недавно, после уничтожения боевого российского самолёта турецкими ВВС, достаточно серьезно обсуждались возможности прямого военного столкновения между Россией и Турцией, периодически возникают экономические противоречия, а также осложнения в отношениях между Россией и Турцией по вопросу присоединения к России Крыма и положения крымско-татарского населения.

В России также понимают, что определённые сложности и напряженные ситуации, возникающие у турецкой стороны во взаимоотношениях с НАТО и США, не меняют главного: в критический момент НАТО, безусловно, поддержит Турцию, в сирийском вопросе НАТО дистанцировалась от конфликта России и Турции. Но когда в ходе ноябрьской войны 2020 г. Россия напомнила о союзнических отношениях с Арменией, это произошло в связи с тем, что российская сторона увидела появление реальной военной угрозы для Еревана, в НАТО напомнили России о том, что Турция – член этого альянса и важный для НАТО и США союзник.

Попытки России выстраивать многовекторную политику, в принципе, неизбежны, учитывая многозначность интересов, но вызывают у армянской стороны недоверие и, в свою очередь, заставляют искать новые источники политической поддержки, даже если они вызывают подозрения и неодобрение со стороны России. В регионе с таким трагическим грузом истории и существующими неразрешимыми на основе компромисса противоречиями между различными странами российская политика просто обречена

испытывать недоверие со всех сторон. В идеальном варианте нужно поддерживать только одну из сторон конфликта, но, учитывая роль России в глобальной политике, это невозможно. Россия сотрудничает по различной проблематике с Азербайджаном и Турцией, но при этом подчеркивает свои союзнические отношения с Арменией. Но, учитывая все вышеизложенное, положение полудоверия по отношению к России от всех заинтересованных сторон будет неизбежно, как и невозможность жестко придерживаться одной стратегической линии (Fischer 21). С точки зрения же российской стороны часто отмечается ожидание формирования в Армении более чёткой политики и завершение в той или иной форме политического кризиса.

В контекст этого четырёхугольника укладываются все основные стереотипы и опасные моменты во взаимоотношениях Армении и России. Если для взаимоотношений Армении с Турцией и Азербайджаном речь не идет о взаимности интересов и сотрудничестве, в принципе, уже великолепным достижением было отсутствие крупномасштабной «горячей» войны. Но в 2020 году даже это хрупкое равновесие было нарушено агрессией со стороны Азербайджана против Арцаха, повлёкшая оккупацию ряда его территорий. Для России ситуация гораздо сложнее в плане как региональной политики, так и геополитики.

Для более системного понимания этой комбинации политических интересов нужно учитывать еще и внутрироссийские и внутриармянские политические факторы. В Армении и в России есть силы, которые заинтересованы в значительном сокращении и даже в полном разрыве союзнических отношений. Антироссийское лобби есть в Армении, и антиармянское – в России. Более того, в России есть достаточно влиятельные политические силы, которые готовы, в ущерб интересам Армении и в долгосрочном плане и интересам собственно России, поддерживать вектор сотрудничества, выгодный Азербайджану и Турции. Странники такого подхода есть в военной, политической и научной элите России. Пока эти силы не являются доминирующими и не имеют опасного уровня политического влияния на принимаемые решения, но они есть, и можно говорить об определённом росте их влияния и медиа активности. Также, как в Армении, есть те, кто выступают за вывод российской военной базы и за полную переориентацию внешней политики Армении в сторону США и ЕС по формуле «или с ними, или с Россией».

Смена власти в Армении и приход Н. Пашиняна вызывал опасения в российской политической элите относительно того, что будет реализован именно такой сценарий, который мог стать калькой с событий, происходивших на Украине с 2013 г. Справедливости ради необходимо отметить, что на данном этапе действия Н. Пашиняна выстроены в отношении России стратегически грамотно и направлены на сохранение и развитие сотрудничества между Россией и Арменией с учетом изменившихся внутриполитических условий в Армении. Не избегаются накопившиеся спорные вопросы, но сохраняются основные приоритеты политики Армении, связанные с сотрудничеством с Россией. Фактор, связанный с необходимостью для России проводить многовекторную политику, наличие общих интересов с Турцией и Азербайджаном, неразрешимость их конфликтов с Арменией будут осложнять взаимоотношения России и Армении, и эта объективная ситуация будет требовать повышенного внимания и особой деликатности.

При этом нужно чётко понимать существующую, по мнению автора статьи, безальтернативность для Армении отношений с Россией как с единственным возможным на текущем историческом этапе союзником. Все остальные варианты в виде Ирана, США, Франции, арабского мира – это утопии в силу целой системы причин. Хотя потенциально можно рассматривать возможность привлечь для обеспечения безопасности дополнительно миротворческие силы других стран, входящих в ту же минскую группу. Но здесь есть ряд проблем. Например, участие Турции в блоке НАТО и полная зависимость Азербайджана от турецких интересов и политики, уязвимость той же Франции перед Турцией и возможность

для Турции повторить миграционный кризис и т.д.. Россия в отношении возможности оказать на неё давление менее уязвима.

Главная проблема Армении связана со сложнейшим и абсолютно невыгодным для неё геостратегическим положением. Поддержка возможна только со стоны союзника, не заинтересованного в чрезмерном усилении Турции, и это, безусловно, Россия. Но над укреплением отношений нужно работать и не забывать о желании турецко-азербайджанской стороны максимально осложнить и ослабить союзнические отношения Армении и России.

Соседи не просто враждебны: Турция, Азербайджан и Грузия; все они, кроме Грузии, обладают критическим превосходством в населении, вооруженных силах и экономических ресурсах. Иран в данном случае проводит крайне двусмысленную политику, и, сам по себе, он является находящейся под международными санкциями страной с большими, чем у Армении, но всё равно очень ограниченными военными и экономическими ресурсами. Армения уязвима и в стратегическом вопросе коммуникаций с внешним миром и военно-экономической логистики.

Это серьёзно осложняет положение, но не лишает возможности защищать свои интересы, при условии защиты и поддержки со стороны достаточно сильного и способного оказать влияние на политическую ситуацию союзника. Ключевым вопросом является то, насколько Республика Армения сможет проявить себя таким союзным государством, ради интересов которого нужно пойти на осложнения в отношениях с Турцией и Азербайджаном.

Союзнические отношения в данном случае означают готовность предпринять определённые силовые действия, которые будут достаточны для того, чтобы остановить агрессивные действия Турции и Азербайджана. Россия предприняла такие действия в 2020 году, но только увидев угрозу полного уничтожения Арцаха и захвата азербайджанской армией Степанакерта, что было для России недопустимо. Укрепление союзнических отношений – это политика взаимности. Политическим элитам Армении и Арцаха нужно принять стратегическое решение о том, как эта взаимность представляется с их стороны в изменившихся условиях.

2. Россия-Армения-США. Вопрос внешнеполитических отношений, к сожалению, нужно рассматривать в контексте глобального противостояния между Россией и США. Для отношений Армении и России господствующий в политической элите США подход является достаточно опасным. Главная задача переориентировать Армению от союза с Россией на партнёрские отношения с США и показать, что правящий в России политический режим неспособен больше удерживать даже, казалось бы, самых близких союзников. При этом США в силу геополитических причин не могут предоставить Армении ни серьёзной экономической поддержки, ни гарантий безопасности. Турция является страной НАТО, которая при желании может снова актуализировать миграционные кризис в близком по всем основным политическим аспектам к США Европейском Союзе (Neumann 131). В силу близости Турции с Азербайджаном нет реального желания усиливать конфронтации уже с двумя этими странами в пользу интересов Армении. Однако со стороны США прослеживается четкая политика на усиление скептических по отношению России настроений в Армении, используя для этого сеть НКО и подконтрольные информационные ресурсы. В этом отношении российская политическая элита с крайней настороженностью восприняла события, связанные с приходом к власти Н. Пашиняна, тем более что они четко накладывались на существующие в России фобии относительно «уличной политики» и революционной смены власти. Примеров недавней истории, когда страны, в которых такие революции происходили и начинали занимать откровенно русофобские позиции, огромное множество, вследствие этого появляется недоверие к любым революционным вождям, которые становятся главами государств. Однако в ходе политического кризиса в Армении после подписания договора о

прекращении огня в 2020 г. действия руководства России по отношению к Н. Пашиняну были лояльными.

В Армении речь идет о диверсификации политических контактов и экономических связей, чтобы повысить уровень жизни в Армении и создать конкурентную рыночную среду там, где раньше условия игры диктовали российские монополии. Однако усилившаяся после войны 2020 г. роль России для обеспечения безопасности Армении может внести свои коррективы в эту политику. На настоящем этапе, со стороны Армении, подтверждено участие во всех созданных Россией геополитических и внешнеэкономических союзах и проектах.

Уже обращалось внимание на тот факт, что для США Армения в современных политических условиях не сможет стать страной более ценной, чем Турция, но в плане символических действий, которые будут положительно восприняты в Армении, у американской стороны есть возможность набрать политический капитал. В частности, использовать для продвижения своей мягкой силы такой важный и эмоциональный момент для всего армянского народа, как Геноцид армян в Османской империи. Президент США Дж. Байден в своей речи 24 апреля 2021 г. использовал именно формулировку «геноцид», чем вызвал ряд резких высказываний со стороны турецкой политической элиты. В Армении наоборот, его выступление было воспринято со значительным эмоциональным подъёмом, достаточно большое количество людей посчитали это выступление актом признания Геноцида армян со стороны США как государства, чем выступление Дж. Байдена не было. В США есть разработанная процедура юридического оформления таких вопросов. В отношении данной тематики есть решения Конгресса и Сената США о признании факта Геноцида армян, но нет подписанного президентом США итогового акта, который получил бы одобрение и со стороны Верховного Суда США. Эти процессуальные моменты Дж. Байден не довёл до логического завершения.

Для американской стороны Армения и общая опасная и нестабильная ситуация в регионе – это возможность в противостоянии России, оторвать от неё, при благоприятных обстоятельствах, одного из последних союзников.

3. Россия – Армения - Европейский Союз. Данная комбинация также имеет со стороны Европейского Союза направленность на противодействие российским интересам и подрыв российско-армянского сотрудничества. Причины примерно те же, что и у США, но для ЕС еще интересен и армянский рынок, проще возможность с меньшими издержками получать неплохую, по их меркам, прибыль, слабость собственно армянского бизнеса и представленных на рынке Армении российских компаний. К тому же, политику евроинтеграции Армении может облегчить ряд факторов. Наличие армянских общин, например, мощная армянская община во Франции, и политика Армении на сближение с Французской республикой, активно проводившаяся еще С. Саргсяном. Фактор мощной и уважаемой армянской диаспоры, имеющей внутривнутриполитическое влияние на уровне отдельных штатов, играет важную, но всё-таки недостаточную для принятия радикально проармянских решений роль и в политике США.

4. Россия–Армения–Грузия–Южная Осетия. Зависимость Армении от транзита в Россию через Грузию актуализирует фактор, связанный с политикой России в отношении Грузии, которая продолжает оставаться в контексте последствий агрессии Грузии против Южной Осетии и Абхазии и операции России по принуждению Грузии к миру. Транзит остается для Грузии рычагом давления на Россию и одновременно Армению. Вопрос о строительстве новых транзитных маршрутов из Армении через территорию Абхазии и Южной Осетии находится в центре политико-экономических дискуссий, и есть ряд сомнений относительно его реалистичности, по крайней мере, в обозримой перспективе. Тем более, что в отношениях Армении и Грузии есть свои противоречия, которые накладываются на контекст отношений России – союзнический с Арменией и конфронтационный с Грузией. В ходе войны 2020 года грузинская сторона, по сути,

нарушив декларированный нейтралитет, оказывала логистическую поддержку действиям Азербайджана, в частности, транзиту военных грузов в зону военных действий, закрыв при этом возможность доставлять военные грузы в Армению для российской стороны.

Если говорить о взаимоотношениях указанных стран, то для российской и армянской стороны может представлять интерес побудить Грузию реализовать проект дополнительной железной дороги из Ирана через Армению, Грузию, Абхазию (которую признаёт Россия, но не Грузия) на российскую территорию. Такой проект может представлять интерес как альтернативный маршрут тому, который должен быть открыт через территорию Азербайджана. Абхазская территория представляет собой наиболее экономически выгодный путь как в плане логистики, он самый короткий, опирается на уже существующую железнодорожную сеть, которая нуждается в ремонте, но не в строительстве с нуля. Абхазская территория примыкает к крупнейшему логистическому и железнодорожному узлу Адлер–Сочи с удобным выходом на регионы центральной России и далее на другие страны. Важным является и тот факт, что именно в Адлере – Сочи, далее в Ростовской области находятся одни из самых многочисленных армянских общин, которые, в случае появления прямого железнодорожного сообщения, могут стать важным участником экономического развития Армении.

5. Россия–Армения–Иран. Из всех перечисленных выше систем геополитических интересов партнерские и доброжелательные отношения есть только здесь. Иран является для России в принципе дружественным государством и важным партнером, особенно в контексте сирийского конфликта. Пока Иран находится в режиме международных санкций, а Армения и Россия поддерживают и развивают с ним отношения это является фактором, положительно сказывающимся на собственно армяно-российских отношениях. Ситуация может измениться и перевести фактор Ирана в разряд негативных в случае снятия санкций с Ирана и превращения его из партнера России в конкурента. В ходе войны 2020 г. позиция Ирана не была стабильной.

Иран не заинтересован в усилении турецкого влияния в Азербайджане и в ослаблении Армении, но этой незаинтересованности весьма трудно материализоваться в определенных военно-политических шагах. Это связано с тем сложным геополитическим положением, в котором сейчас находится Иран. Недостаток сил для по-настоящему активной внешней политики при наличии нескольких стратегических направлений, где Ирану необходимо защитить свои позиции, определяет отношение с Турцией и необходимость сохранять с ней приемлемые отношения, даже если это в чём-то повредит отношениям Армении и Ирана. К таким стратегическим направлениям относится Сирия, а также необходимость для Ирана противостоять давлению со стороны США, с которыми у Турции достаточно сложные отношения, Израилем, арабскими государствами региона.

В интервью в период боевых действий в Арцахе посол Ирана в России Казем Джалали отметил принципиально важную роль Турции в обеспечении безопасности в регионе, хотя уже было доказано участие турецких вооружённых сил непосредственно в боевых действиях на стороне Азербайджана. Не говоря уже о поставках вооружений, на которые Турция пошла, даже нарушая определённые нормы НАТО.

Если рассмотреть вопрос иранской региональной политики, то нужно взять более глубокий контекст. Иран – страна с выдающейся историей и культурно-цивилизационной основой. При этом в Иране всегда сохранялись актуальные для текущей политики воспоминания об имперском прошлом и определённые политические амбиции. Однако такое самосознание накладывается на реальность, которая связана с ограниченностью ресурсов, санкционным давлением и военной угрозой, наиболее серьёзной со стороны США и периодически – со стороны Израиля. По мнению автора статьи, у Ирана достаточно сил и военных средств, что бы сделать прямое вооруженное вторжение на его территорию опасным с точки зрения прогнозируемых неприемлемо больших потерь и возможности массированного удара по тем странам, которые будут союзниками любой страны,

решившейся напасть на Иран. Однако у Ирана нет достаточных экономических и военных сил, чтобы самостоятельно определять в регионе политическую повестку.

**Итоги анализа политических процессов:
актуализация глобальных угроз и формирование
положения сверхтурбулентности или стабилизация политических отношений**

Рассматривая характер участия в региональных политических процессах отдельных стран, нельзя не отметить роль Израиля. Израильская сторона пытается, с одной стороны, показать достаточно благоприятное отношение к Армении, но есть и решающий для Израиля иранский фактор. Израиль считает, что Иран представляет для него непосредственную военную угрозу, следовательно, Армения как страна, построившая с Ираном вполне добрососедские отношения, не может быть для израильтян по-настоящему дружественным государством. Напротив, для израильской стороны важно оказать поддержку тем государствам, которые могут быть полезны для Израиля в вопросе противодействия Ирану. Для Израиля наиболее логичное направление – это военно-технологическое сотрудничество, что происходило и происходит в отношении Турции и Азербайджана.

Проведенный анализ показывает, что отношения Армении и России находятся в сложной системе зависимости от других стран. Они осложняются противоречиями в мировой и региональной политике и осложняют использование потенциала российско-армянского сотрудничества.

Взаимоотношения Армении и России опираются на столетия дружбы, сотрудничества, которые создали огромное количество связей, начиная с уровня отдельных семей, до уровня межгосударственных отношений. При всех известных и частично рассмотренных в данной статье сложных политических аспектах интересы российской стороны в наибольшей степени соответствуют друг другу, что не исключает возникновения различных сложностей при сохранении общей стратегической линии при союзнических отношениях. Это ценный политический капитал в системе межгосударственных отношений, и он создаёт достаточно значимый уровень стабильности, который показывает устойчивость к периодически возникающим осложнениям. Но этот потенциал нужно не просто тратить, его нужно поддерживать и усиливать, понимая интересы и ценности наших стран и относясь к ним с уважением. Укрепление отношений Армении и России, несмотря на целый ряд неблагоприятных факторов, обеспечит в перспективе приемлемый уровень стабильности. Осложнение этих отношений повысит уровень угроз до критических значений.

Присутствие российских миротворцев, с одной стороны, является фактором стабильности и позволяет купировать локальные обострения ситуации, но это только пока азербайджано-турецкая сторона не утвердила стратегическое решение о новой эскалации конфликта, поскольку неоднократно азербайджанская сторона на официальном уровне озвучивала свои претензии не только на Арцах, но и на территорию собственно Армении. Если такое решение будет принято, удар по российским миротворцам и ответ России, с учётом позиции НАТО и США в поддержку Турции, будет означать запуск Третьей мировой войны. Ситуация в данном случае кардинально отличается от той, которая была в 2008 году в отношении агрессии Грузии против Южной Осетии и реализации российской военной операции по принуждению Грузии к миру и защита осетинского народа от очередной попытки его геноцида с грузинской стороны. В отношении Армении и Арцаха, после размещения в нём российских миротворцев, речь идёт о возможности непосредственного столкновения России со страной, входящей в блок НАТО.

Также свершившимся фактом стал подрыв доверия к переговорному процессу в рамках Минской группы ОБСЕ, поскольку события показали, что он не может гарантировать Армении и Арцаху защиту от азербайджано-турецкой агрессии. Хотя этот

формат за неимением лучшего сохраняется, но налицо кризис доверия к его возможностям, тем более, что азербайджано-турецкая сторона не пойдёт на уступки по статусу Арцаха, а значит, закладывается основа для новой агрессии.

Мы видим, что внешняя обстановка и существующие системы интересов мировых региональных держав создают вызовы для стабильности и качества отношений между Россией и Арменией. Можно говорить о появлении состояния свертурбулентности в данном регионе и не о снижении рисков, как пытается представить азербайджанская сторона после захвата ею части территорий Арцаха, а наоборот, об их возрастании.

Использованная литература

1. «Посол Ирана в России Казем Джалали рассказал о последствиях конфликта в Нагорном Карабахе». YouTube, загружено пользователем телеканал Звезда, 26 октября 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=3ioILBZ9q5w>.
2. Шевченко, Ольга, и др. *Черноморско-каспийский регион: вызовы и угрозы национальной безопасности России в условиях геополитической, георелигиозной и геоэкономической конкуренции*. Ростов-на-Дону. Ростов-на-Дону, 2015.
3. Fischer, Sabine. "Russian Policy in the Unresolved Conflicts." *Not frozen! The Unresolved Conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in Light of the Crisis over Ukraine*. Stiftung «Wissenschaft und Politik». Berlin: SWP Research Paper. 2016 (September).
4. Neumann, Iver. "Russia as a great power, 1815–2007." *Journal of International Relations and Development* 11.2 (2008): 128-151.

Works Cited

1. «Posol Irana v Rossii Kazem Dzhallali rasskazal o posledstvijah konflikta v Nagornom Karabahe». YouTube, zagruzhenno pol'zovatelem telekanal Zvezda, 26 oktjabrja 2020, ("The Iranian Ambassador to Russia, Kazem Jalali, spoke on the Consequences of the Conflict in Nagorno-Karabakh." YouTube, uploaded by the user Zvezda TV channel, October 26, 2020,) <https://www.youtube.com/watch?v=3ioILBZ9q5w>.
2. Shevchenko, Ol'ga, i dr. Chernomorsko-kaspijskij region: vyzovy i ugrozy nacional'noj bezopasnosti Rossii v uslovijah geopoliticheskoi, georeligioznoj i geoekonomicheskoi konkurencii. Rostov-na-Donu. Rostov-na-Donu, 2015. (Shevchenko, Olga, et al. *The Black Sea-Caspian Region: Challenges and Threats to Russia's National Security in the Context of Geopolitical, Geo-Religious and Geo-Economic Competition*. Rostov-on-Don. Rostov-on-Don, 2015.)
3. Fischer, Sabine. "Russian Policy in the Unresolved Conflicts." *Not frozen! The Unresolved Conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in Light of the Crisis over Ukraine*. Stiftung «Wissenschaft und Politik». Berlin: SWP Research Paper. 2016 (September).
4. Neumann, Iver. "Russia as a great power, 1815–2007." *Journal of International Relations and Development* 11.2 (2008): 128-151.

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ ՌԱԶՄԱԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ՄԱՔՍԻՄ ՎԱՍԿՈՎ

*Հարավային դաշնային համալսարանի պատմության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի պրոֆեսոր,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ,
սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
Ք. Դոնի Ռոստով, Ռուսաստանի Դաշնություն*

Հոդվածի նպատակն է դիտարկել տարբեր պատմաբաղաբական ասպեկտներ, որոնք կազմում են հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխարհաբաղաբական համատեքստը: Հեղինակը փորձել է հաշվի առնել այն հիմնական գործոնները, որոնք ի հայտ են եկել ի հետևանք Ադրբեջանի ագրեսիայի և Արցախյան երրորդ պատերազմի:

Օգտագործելով ֆակտորային ու համակարգային վերլուծության մեթոդները՝ հեղինակն ուսումնասիրում է մի կողմից՝ համաշխարհային խաղացողների, որոնց համար Անդրկովկասում տեղի ունեցող քաղաբական գործընթացները համաշխարհային քաղաբական պրոյեկտների մի մասն են միայն, մյուս կողմից՝ տարածաշրջանային պետությունների միջև փոխազդեցությունների տարբեր զուգակցություններ: Զաղաբական հարաբերությունների առկա համակարգը առանձնանում է անկայունությամբ և ռազմաբաղաբական ռիսկերի նոր համակարգի ձևավորմամբ: Զաղաբական հարաբերությունների բոլոր մասնակիցները հիմքեր ունեն հայ-ռուսական հարաբերություններում դժվարություններ փնտրելու: Նրանց համար կան սպառնալիքներ նաև Ռուսաստանի ու Հայաստանի ներքին քաղաբականության համատեքստում:

Այս բացասական երևույթների հաղթահարումը պետականության պահպանման ու զարգացման պայմաններից է ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում: Բացասական սցենարի զարգացումը կհանգեցնի նոր ռազմական կոնֆլիկտների ու համակարգային ճգնաժամերի ամբողջ Մեծ Կովկասում:

Հիմնաբառեր՝ *Ռուսաստան, Հայաստան, համակարգ, միջազգային հարաբերություններ, քաղաբականություն, ագրեսիա, ուժերի հավասարակշռություն, ճգնաժամ, կառավարում, շահեր:*

A NEW GEOPOLITICAL CONTEXT OF RELATIONS BETWEEN ARMENIA AND RUSSIA IN THE CONTEXT OF A CHANGE IN THE BALANCE OF MILITARY-POLITICAL FORCES OF REGIONAL AND WORLD POWERS IN THE REGION.

MAKSIM VASKOV

*Southern Federal University, Institute of History and International Relations;
«Scientific Artsakh» journal, Member of the Editorial Board;
Doctor of Sociological Sciences, Candidate of Historical Sciences, Professor;
Rostov-on-Don, Russian Federation*

The purpose of the article is to consider various historical and political aspects that form the geopolitical context of Russian-Armenian relations. The author tried to take into account the factors that appeared as the consequences of Azerbaijan's aggression and the results of the Second Artsakh War.

Using the methods of factorial and system analysis the article studies various combinations of interaction between states, both directly located in the region and being global political players for which political processes in the Transcaucasia are only a part of more global political projects. The existing system of political relations is distinguished by instability and the formation of a new system of political and military risks. All participants in political relations have reasons to seek complications in Russian-Armenian relations. There are also threats for them in the context of the domestic policy of Russia and Armenia.

Overcoming these negative phenomena is a condition for the preservation and development of statehood in both Russia and Armenia. The development of a negative scenario will lead to new military conflicts and systemic crises of the entire Greater Caucasus.

Key words: *Russia, Armenia, system, international relations, politics, aggression, balance of power, crisis, management, interests.*

ՇՆՏՐԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱԿԱՆ*

ՅՏԴ 324

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-58

ԳԱՐԻԿ ԲԵՌՅԱՆ

ԵՊՀ քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի վարիչ,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհրդի անդամ,
քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
garik_keryan@mail.ru

ՆՎԵՐ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքագիտության բաժնի բակալավր,
գ. Լեռնանիստ, Հայաստանի Հանրապետություն
nkostanyan2000@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ընտրական ինստիտուտների պատմական պարզացման և տարբեր պատմաքաղաքական ժամանակահատվածներում վերջիններիս բնորոշ գծերի ուսումնասիրությունը կոնկրետ պետահասարակական հանրույթների օրինակներով: Ժողովրդավարական կառավարումը և դրա կարևորագույն քաղաքատարրերից համարվող ընտրությունները և ընտրական ինստիտուտները, որոնք կոչված են ապահովելու հասարակության մասնակցությունը որոշումների կայացման գործընթացին, մինչ այս տեսքով մեկ հասնելը անցել են պատմական պարզացման երկար ճանապարհ: Հետևաբար ներկայումս դրանցում առկա տարաբնույթ ու բազմաշերտ խնդիրները ուսումնասիրելու և վեր հանելու տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի վերջիններիս պատմական պարզացմանը անդրադարձ կատարելը:

Ուսումնասիրությունը կատարելու համար սահմանվել են հետևյալ խնդիրները՝ առանձնացնել տոհմատիրական կարգերից մինչև ներկայիս իրողություններ ընտրական գործընթացներին և ինստիտուտներին բնորոշ գծերը, վեր հանել հնարավոր պատմական օրինակաչափությունները:

Հետազոտությունն իրականացնելիս օգտագործվել են պատմական, համեմատական, համադրության ու վերացարկման մեթոդները:

Ուսումնասիրության վերջնարդյունքում կարող ենք արձանագրել, որ ընտրական ինստիտուտները սաղմնային վիճակում մարդկությանը հայտնի են եղել դեռևս տոհմատիրական ժամանակներից, և վերջիններիս պարզացումը տեղի է ունեցել սոցիալ-քաղաքական մի շարք գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված:

Հիմնաբառեր՝ ընտրություններ, ընտրական ինստիտուտներ, քվեարկություն, հանրային մասնակցություն, պատմական Էվոլյուցիա, ժողովրդավարություն, քաղաքական համակարգ, համընդհանուր ընտրական իրավունք:

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.03.2021թ., գրախոսվել՝ 08.03.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Ներածություն: Ժամանակակից աշխարհում ժողովրդավարական կառավարման համակարգ ունեցող պետությունների թվաքանակի աճին զուգահեռ բարձրանում է պետությունների քաղաքական համակարգում ընտրական գործընթացների՝ որպես օրինակարգ իշխանության ձևավորման եզակի միջոցի դերակատարումը: Ժողովրդավարական կառավարման մոդելը ենթադրում է հասարակության բոլոր շերտերի ակտիվ մասնակցությունը որոշումների ընդունման գործընթացին (ուղղակի կամ անուղղակի), ինչը անհնար է պատկերացնել առանց տվյալ պետությունում կայացած ընտրական ինստիտուտների, համընդհանուր ընտրական իրավունքի և այլ օժանդակ գործոնների առկայության: Ընտրությունները առանցքային դեր ունեն ոչ միայն պետության քաղաքական համակարգում, այլև մեծ ազդեցություն ունեն այս կամ այն երկրի կուսակցական համակարգի առանձնահատկությունների, դրանց գործունակության վրա: Ընտրությունները, ընտրական ինստիտուտներն ու գործընթացները ուսումնասիրման առարկա են ոչ միայն քաղաքագիտության, այլև սոցիալական այլ գիտությունների՝ իրավագիտության, պատմագիտության, սոցիոլոգիայի, հոգեբանության, մարդաբանության, աստվածաբանության համար և յուրաքանչյուր գիտություն ձգտում է վեր հանել սեփական դիսցիպլինին հուզող խնդիրները՝ երևույթն ուսումնասիրելով սեփական դիտանկյունից: Մեր կարծիքով, սակայն, «ընտրություն» հասկացության ամենալայն սահմանումները կարող ենք գտնել քաղաքագիտական գրականության մեջ և սահմանադրաիրավական փաստաթղթերում: Ըստ այդմ, քաղաքական ընտրությունը այն գործընթացն է, որին մասնակցելով՝ քաղաքացիները ընտրում ու պատվիրակում են իրենց ներկայացուցչին պետական պաշտոնում նրան լիազորելով որոշակի իրավունքներ ու պարտականություններ, ինչպես նաև հաստատում կամ մերժում են այս կամ այն քաղաքական հոսանքը, գաղափարախոսությունը կամ առաջարկը: Ընտրություններում քաղաքացիները հնարավորություն ունեն արտահայտելու իրենց հավաքական կամքը քաղաքական ուժի կամ քաղաքական գործչի վերաբերյալ (Labato and Ernst 123-124):

Զանի որ ընտրությունները ի սկզբանե մարդկությանը հայտնի չեն եղել ժամանակակից տեսքով, հողվածում փորձ ենք արել անդրադառնալ ընտրությունների, ընտրական գործընթացների և ինստիտուտների պատմական էվոյուցիային:

Ընտրական ինստիտուտների էվոյուցիան: Ընտրական ինստիտուտների էվոյուցիան տեղի է ունեցել հասարակությունների կառուցվածքային բարդացմանն ու նրանցում ժողովրդավարության էլեմենտների ի հայտ գալուն զուգընթաց: Այս առումով ընտրական ինստիտուտների կայացումը պետք է դիտարկել հասարակություններում սոցիալ-տնտեսական զարգացումների, ժողովրդավարացման գործընթացների, միջին խավի սաղմնավորման և հարակից այլ սոցիալ-քաղաքական գործընթացների համատեքստում, այլ ոչ թե որպես առանձին երևույթ: «Ընտրություն» եզրի նախասաղմերը և քաղաքական ընտրություն կատարելու գործընթացի որոշ բաղադրատարրեր են եղել դեռևս մի շարք տոհմատիրական ու ցեղապետական կարգ ունեցող հասարակություններում, որոնցում սակայն ընտրությունները չեն ունեցել գլխավորապես իշխանության ձևավորման գործառույթ, ինչպիսին ունեն այսօր, այլ պարզապես եղել են այս կամ այն՝ հիմնականում անկարևոր հարցերի քննարկումների համար նախատեսված հարթակ: Հնդկաստանի պատմության Վեդայական դարաշրջանում (մ.թ.ա. 1500-500 թվականներ)¹ Գանայի² Ռաջան³ ըստ երևույթին ընտրվել է Գանայի ղեկավար ազդեցիկ շրջանակի կողմից: Ռաջան պատկանում էր ազնվական Զշատրիյա վառնային (ռազմիկների դաս) և, որպես կանոն, նախորդ Ռաջայի

¹ Համընկնում է ուշ բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջանների հետ:

² Ցեղային կազմակերպություն:

³ Ցեղային կազմակերպության առաջնորդ:

որդին էր: Այնուամենայնիվ, վերջինիս ընտրություններում Գանայի վերնախավի անդամներին վերապահված էր վերջին խոսքի իրավունք (Robinson 22-23):

Ասիական տարածաշրջանում, մասնավորապես ներկայիս Հնդկաստանի հարավային և Շրի Լանկայի տարածքներում ընտրություններ տեղի են ունեցել նաև այսպես կոչված Սանգամյան դարաշրջանում (մ.թ.ա. 300- մ.թ. 300 թթ.): Այս ընտրություններում գույքային ու տարիքային որոշակի ցենզին համապատասխանող տղամարդիկ ընտրում էին իրենց ներկայացուցիչներին՝ կապարակնված կաթսայի մեջ գցելով իրենց «բվեաթերթիկները», որոնք այդ ժամանակ միատեսակ, բայց տարբեր ձև ունեցող առարկաներ էին՝ հիմնականում քարեր: Վերոնշյալ օրինակները, ինչպես նշվեց, ունեին ժամանակակից ընտրություններին բնորոշ որոշակի բաղադրատարրեր, սակայն չեն կարող համարվել պատմությանը հայտնի առաջին համընդհանուր ընտրությունները, քանի որ վերջիններս կրել են ոչ համակարգված բնույթ, անցկացվել են տարբերայնորեն և կախված են եղել ոչ թե առկա իրավակարգավորումներից, այլ միայն տվյալ պահին իշխած քաղաքական վերնախավի ցանկություններից: Հանրային պաշտոնյաների՝ քիչ թե շատ ներկայանալի և համընդհանուր ընտրության ամենավաղ պատմական տվյալը գրանցվել է մ.թ.ա. 754 թվականին Հին Հունական քաղաք-պետություններից Սպարտայում: Ըստ Սպարտայի օրենքների՝ այստեղ գործում էր խառը կառավարման մի համակարգ, որտեղ թագավորը կիսում էր իր իշխանությունը հինգ ընտրված պաշտոնյաներից՝ Էֆորներից (հուն.՝ ἔφορος-վերահսկող) կազմված խորհրդի՝ Էֆորատի հետ ("Ephor, Spartan magistrate"): Էֆորները ընտրվում էին ամեն տարի Սպարտայի բոլոր քաղաքացիների կողմից, և պաշտոնը ստանձնելիս երդվում էին քաղաքի անունից, մինչդեռ թագավորները երդվում էին իրենց անունից: Հասարակությունների քաղաքական համակարգում ընտրական ինստիտուտների զարգացման կարևոր փուլ է համարվում հին հունական մեկ այլ քաղաք-պետությունում՝ Աթենքում կիրառված մոդելը: Մ.թ.ա վեցերորդ դարի աթենական ընտրությունները շատ նման էին հունական այլ քաղաք-պետություններում անցկացվող ընտրություններին: Ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին գույքային որոշակի ցենզ ունեցող ազատ տղամարդիկ միայն, քանի որ հենց նրանք էին համարվում Աթենքի քաղաքացի: Ընտրությունները անցկացվում էին ժողովներում, խորհուրդներում ու դատարաններում (Larsen 164–181): Նշանակումները պաշտոններին կատարվում էին ընտրության կամ վիճակահանության միջոցով, սակայն հաճախ նաև այս երկուսի համատեղ օգտագործմամբ: Ընտրված պաշտոնյաները պաշտոնավարումից հետո ենթակա էին վերահսկողության, նրանք նաև կարող էին ժամակալից շուտ լքել իրենց պաշտոնը, եթե քաղաքացիների խորհուրդը այդպես ցանկանար: Ոչ պատշաճ պաշտոնավարման համար նախատեսված էր ընդհուպ մահապատիժ: Ընտրությունները կատարվում էին հիմնականում պարզունակ թվացող մեթոդներով. ձեռք բարձրացնել, քարերի վրա նշումներ կատարել: Հանրային պաշտոններում ընտրություն կատարելուն զուգահեռ՝ Աթենքում տեղի էր ունենում նաև մեկ այլ՝ այսպես կոչված «բացասական» ընտրություն: Այդ ընտրությունները ևս կայանում էին ամեն տարի: Դրանց ելությունն այն էր, որ ժողովրդական ժողովում ներգրավված քաղաքացիներին ամեն տարի հնարավորություն էր տրվում որոշել, թե քաղաքական գործիչներից ով է ենթակա Աթենքից տասը տարով աքսորման: Աթենքի քաղաքացիները կատարում էին իրենց ընտրությունը անցանկալի թեկնածուի անունը գրելով կավե ծեփակտորների՝ օստրականների վրա¹ (հուն.՝ ὀστρακισμός, τὸ ὄστρακον - խեցի, կեղև), և եթե գործիչը հավաքում էր 6000-ից ավելի ձայն, աքսորվում էր Աթենքից (Sinclair 114–119): Թեև աթենական ժողովրդավարությունը ընդունված է համարել մարդկությանը հայտնի առաջին ուղիղ ժողովրդավարությունը, այսօրվա չափանիշներով դրանք չեն կարող համարվել ժողովրդավարական ընտրություններ, քանի որ կային

¹ Այստեղից է առաջացել Օստրակիզմ, «ostrakismos» եզրույթը:

բազմաթիվ սահմանափակող ցենզեր՝ գույքային, սեռային, հաճախ նաև տարիքային, ինչը թույլ չէր տալիս բնակչության ճնշող մեծամասնությանը մասնակցել ընտրությունների գործընթացին:

Ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. երկրորդ դարում, ընտրական ինստիտուտները սկսեցին կայանալ Հռոմեական Հանրապետությունում: Հին Հռոմում բոլոր չափահաս տղամարդիկ՝ քաղաքացիները, իրավունք ունեին ընտրել տարեկան մագիստրատ¹, ընդունել օրենքներ, հայտարարել պատերազմ և կնքել խաղաղություն: Սակայն Հին Հռոմում ընտրական համակարգի առանձնահատկությունն այն էր, որ որոշումները երբեմն չէին ընդունվում պարզ մեծամասնությամբ. քվեարկության մասնակիցները բաժանվում էին երեք հատուկ խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր անվանումը: Առաջին փուլում ընտրությունը տեղի էր ունենում յուրաքանչյուր խմբի ներսում, և դրանից հետո միայն վերջնական որոշումն ընդունվում էր թվով ամենաշատ խմբերի հավանությանը արժանացած կողմի կամ որոշման օգտին (Staveley 172-175): Հին դարերում ընտրական ինստիտուտները հիմնականում կայացած էին այս երկու հասարակություններում, իսկ Հռոմի կայսերացումից ու հունական քաղաք-պետությունների՝ ինքնիշխանությունից զրկվելուց հետո՝ միջին դարերում, ժողովրդավարությունը, որը դեռ կայացման նախնական փուլերում էր, հայտնվեց ճգնաժամի մեջ, հետևաբար թուլացան ու տեղ-տեղ իմաստագրկվեցին ու ձևական բնույթ սկսեցին կրել ընտրական մեխանիզմներն ու ինստիտուտները: Մինչև բուրժուազիայի զարգացման շրջանը թագավորական ու ֆեոդալական փուլերում ընտրական մեխանիզմի առանձին դրսևորումներ կային գերմանական ցեղերում, իտալական քաղաք պետություններում, ինչպես նաև հիշատակման են արժանի Կաթոլիկ եկեղեցու ղեկավարի՝ Հռոմի Պապի ընտրությունները և որոշ կայսրերի ընտրություններ, որոնք, սակայն, ի տարբերություն վերոնշյալ երկու դեպքերի՝ չէին ներառում հասարակության համեմատաբար լայն շերտեր և հետևաբար քաղաքագիտական կարևոր նշանակություն, մեր կարծիքով, չեն կարող ունենալ:

Ընտրությունները, ընտրական իրավունքն ու ընտրական ինստիտուտները առանձնահատուկ տարածում գտան կապիտալիստական կարգերի առաջացման ու զարգացման ժամանակաշրջանում: Ժամանակակից ներկայացուցչական ժողովրդավարության ապահովման մեխանիզմ հանդիսացող քաղաքական ընտրությունների արմատները հասնում են մինչև 17-րդ դարի Արևմտյան Եվրոպա և Հյուսիսային Ամերիկա, ինչը մեծապես պայմանավորված էր միջնադարյան խավարից հետո հասարակության քաղաքական համակարգի վրա լուսավորության ժամանակաշրջանի ունեցած հսկայական դրական ազդեցությամբ: Անցումը համընդհանուր ընտրական իրավունքին, սակայն, տեղի ունեցավ ավելի ուշ: Նույնիսկ այսօր ամենաժողովրդավարական երկրներից համարվող ԱՄՆ Սահմանադրության մեջ (գրված 1787 թվականին), որը իր մասշտաբայնությամբ առաջինն էր մարդկության պատմության մեջ, ի սկզբանե նախատեսված չէր համընդհանուր ընտրական իրավունքի կիրարկումը, և ընտրություններին մասնակցելու իրավունք էր վերապահված միայն սպիտակամորթ տղամարդկանց՝ այն էլ գույքային որոշակի ցենզի առկայությամբ², իսկ երկրի ղեկավարը՝ նախագահը, ընտրվում էր ոչ թե ուղիղ քվեարկությամբ, այլ ընտրիչների կոլեգիայի կողմից, համակարգ, որը մինչև օրս գործում է ԱՄՆ-ում: Ժամանակակից ժողովրդավարություններում ընտրության իրավունք ունեցողների թիվը

¹ Մագիստրատ-քաղաքացիական պաշտոնյա կամ դատավոր Հին Հռոմում, որը իրականացնում էր հատկապես փոքր նշանակություն ունեցող գործերի դատաքննությունը:

² Երևույթն այս տրամագծորեն հակասում է ժողովրդավարական, ազատ և արդար ընտրությունների հիմնարար սկզբունքներից մեկին՝ համընդհանուրության սկզբունքին: Այս համատեքստում հարկ ենք համարում պարզաբանել, որ համընդհանուր ընտրական իրավունքը բոլոր չափահաս քաղաքացիներին ակտիվ ընտրական իրավունքով օժտելն է՝ անկախ այդ քաղաքացու տնտեսական կարգավիճակից, սեռից և այլ սոցիալական գործոններից:

աճել է ժամանակի ընթացքում, ինչը նաև շատ հաճախ հետևանքն է եղել ընտրական իրավունքի հանընդհանրության պահանջով տեղի ունեցած հասարակական-քաղաքական շարժումների, ինչպիսիք են՝ կանանց, ինչպես նաև սևամորթների ընտրական իրավունքների համար տեղի ունեցած պայքարները և այլն: Արևմտյան Եվրոպայում ընտրական ինստիտուտների զարգացման համար կարևոր դերակատարում ունեցավ լուսավորության դարաշրջանը: Լուսավորչական գաղափարները փոխեցին հասարակության, պետության մասին ամբողջական պատկերացումները, որոնք հատուկ էին միջնադարին: Լայն տարածում գտան անհատապաշտական գաղափարները, որոնք ներկայացնում էին անհատին, մարդուն՝ որպես կյանքի տարբեր ոլորտներում կարևորագույն գործոնի: Ինչ վերաբերում է այս շրջանի քաղաքական հետևանքներին, ապա օրինակ՝ Բրիտանական խորհրդարանը այլևս չէր ընկալվում որպես լոկ կալվածքների, կորպորացիաների շահեր սպասարկող մարմին, այլ որպես անհատների շահերի ներկայացման ու պաշտպանության իրական հարթակ: Մեծ Բրիտանիայում այսպես կոչված փտած կամ գրպանային ընտրատարածքների վերացումը ("Rotten borough"), որոնք սովորաբար գտնվում էին մեկ կամ մի քանի ազդեցիկ ընտանիքների տիրապետության տակ և որոշում էին խորհրդարանի պատկերը, ոչ այլ ինչ էին, քան լուսավորության դարաշրջանի բերած անհատապաշտական մոտեցումների արդյունք ու հետևանք:

Թեև այս ժամանակահատվածում ժողովրդավարության կարևորագույն մեխանիզմ համարվող ընտրությունների ու ընտրական ինստիտուտների զարգացումը որակապես Նոր փուլ թևակոխեց և ժողովրդավարության ուղին բռնած պետությունների թվի աճին զուգահեռ վերջիններս կարծես ընդունեցին այն իրողությունը, որ իշխանությունը բխում է ժողովրդից և այն իրականացնելու համար պետք է պարբերաբար ստանալ հանրության վստահության քվե, այնուամենայնիվ բավականին երկար ժամանակ հենց իշխող վերնախավն էր որոշում, թե ովքեր են մտնում ժողովրդի այն հատվածի մեջ, որի կարծիքը պետք է հաշվի առնել ընտրությունների ժամանակ: Լիակատար ժողովրդավարության կողմնակիցներն ու քարոզիչները պնդում էին, որ ընտրությունների ներկայանալիության ու ժողովրդավարության լիարժեք իրականացման համար անհրաժեշտություն է չափահաս բոլոր քաղաքացիների համընդհանուր ընտրական իրավունքի ճանաչումը և դրա անխափան իրականացումը: Մինչև 1920-ական թվականները տղամարդկանց համընդհանուր ընտրական իրավունքը գործում էր Արևմտյան Եվրոպայի և Յուսիսային Ամերիկայի գրեթե բոլոր երկրներում, մինչդեռ կանանց համընդհանուր ընտրական իրավունքի հաստատումը տեղի ունեցավ ավելի ուշ:

Ֆրանսիայի Առաջին Հանրապետությունը ընդունեց տղամարդկանց համընդհանուր ընտրական իրավունքը 1792 թվականին՝ դառնալով առաջին պետական համակարգերից մեկը, որը վերացրեց գույքային ցենզը: Հունաստանը տղամարդկանց համընդհանուր ընտրական իրավունքը ճանաչեց 1830, Իսպանիան՝ 1869, Գերմանիան՝ 1871 թվականներին: ԱՄՆ-ն 1870 թվականին բարեփոխում մտցրեց իր սահմանադրության մեջ, որի արդյունքում ԱՄՆ-ում ևս անցում կատարվեց տղամարդկանց համընդհանուր ընտրական իրավունքի: Հարավային Նահանգներում, սակայն, այս բարեփոխումը ազդեցություն չունեցավ, և հարավի պաշտոնյաները երկար տարիներ անօրինական միջոցներով զրկում էին սևամորթներին իրենց ընտրական իրավունքը իրացնելու հնարավորությունից: Այս իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1965 թվականին Ընտրական իրավունքի գործադրման մասին օրենքի ընդունումը, որը Նախատեսված էր ապահովել 1870 բարեփոխման անխափան իրականացումը ԱՄՆ բոլոր Նահանգներում: 1902 թվականին Ավստրալիան դարձավ առաջին երկիրը, որը կանանց շնորհեց ոչ միայն ընտրելու, այլև հանրային պաշտոններում ընտրվելու իրավունք, ինչը մեծ ազդեցություն ունեցավ հետագայում ողջ աշխարհում ևս համընդհանուր ընտրական իրավունքի տարածման գործում: Կանանց ընտրելու

իրավունք հետագայում շնորհեցին Մեծ Բրիտանիան՝ 1928-ին, Ֆրանսիան՝ 1944-ին, Բելգիան՝ 1949-ին, Շվեյցարիան՝ 1971-ին և այլ երկրներ:

Ընտրական ինստիտուտների զարգացումը յուրօրինակ օրինաչափություններ է ունեցել նաև Հայաստանի պարագայում: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Հայաստանը մինչև 1918 թվականի Առաջին Հանրապետության անկախության հռչակումը անկախ պետության կարգավիճակում մշտապես ունեցել է բացարձակ միապետական կառավարման համակարգ, ուստի ընտրություններն ու ընտրական ինստիտուտները պետության քաղաքական կյանքում չեն ունեցել առանցքային նշանակություն: այդ շրջանի ընտրական ինստիտուտների կայացվածության մասին դժվար է խոսել: Ընտրական ինստիտուտների զարգացման տեսանկյունից հետաքրքրական է Հայաստանի պատմության Նորագույն շրջանը: Այս առումով իրավիճակը փոխվում է 1918 թվականի մայիսի 28-ին, երբ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի լուծարմամբ Հայոց Ազգային Խորհուրդը հռչակում է Հայաստանի անկախությունը (Hovannisian 186-201): Այսպիսով սկսվում է Հայաստանի պատմության մի փուլ, որում ժողովրդավարական ինստիտուտների և մասնավորապես ընտրությունների դերը կտրուկ մեծանում է: Հաշվի առնելով այն, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը խորհրդարանական պետություն էր, միակ համապետական ընտրությունները եղել են խորհրդարանական ընտրությունները: Հայաստանի առաջին Հանրապետության երկամյա պատմության մեջ դրանք անցկացվել են մեկ անգամ՝ 1919 թվականի հունիսի 21-23-ին: Համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով անցկացված ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 20 տարին լրացած բոլոր քաղաքացիները՝ առանց սեռի, ազգության կամ կրոնական խտրականության: Այս առումով հարկ է հատուկ ընդգծել այն, որ կանայք ունեին ոչ միայն ընտրելու, այլև ընտրվելու իրավունք: Հայաստանի առաջին Հանրապետության միակ ընտրված պառլամենտում ներկայացված էին երեք կին (Badalyan): Այս ժամանակահատվածում, ինչպես նկատել ենք վերևում, սա բացառիկ իրողություն էր ոչ միայն տարածաշրջանի, այլև ամբողջ աշխարհի համար: Բացի համապետական ընտրություններից Առաջին Հանրապետությունում անցկացվել են նաև համայնքային ինքնավարությունների՝ զեմստվոների ընտրություններ: Ժողովրդավարական ազատությունների ու ընտրական ինստիտուտների զարգացման տեսանկյունից անկումային տարիներ էին Հայաստանի երկրորդ Հանրապետության կամ Խորհրդային Հայաստանի տարիները (1920-1991): Այս շրջանում ընտրությունները թեև հանրության անբակտեյի իրավունքն էին համարվում սահմանադրաիրավական ամրագրումներով, սակայն դրանք կրում էին ձևական բնույթ, քանի որ երկրում հաստատված էր Կոմունիստական կուսակցության մենիշխանությունը, և ընտրություններում չկար գործող կուսակցությանը իրական այլընտրանք: Երրորդ Հանրապետության անկախության հռչակումը 1991 թվականին ընտրական ինստիտուտների զարգացման տեսանկյունից շրջադարձային եղավ: Հաստատված բազմակուսակցական համակարգը, ժողովրդավարական ազատությունները իրավունք ու հնարավորություն տվեցին հանրության լայն շրջանակներին մասնակցություն ունենալ պետության քաղաքական կյանքին և ինքնուրույն կայացնել քաղաքական որոշումներ: 1991-ից ի վեր ՀՀ-ում տեղի են ունեցել մի շարք համապետական ընտրություններ՝ նախագահական, խորհրդարանական, ինչպես նաև հանրաքվեներ ու ՏԻՄ ընտրություններ: Թեև ոչ բոլոր ընտրություններն են միանշանակ ընկալվել հանրության և միջազգային դիտորդական առաքելությունների կողմից, սակայն վստահաբար կարելի է պնդել, որ Հայաստանը գնում է ընտրական ինստիտուտների շարունակական զարգացման ճանապարհով:

Ժամանակակից աշխարհում ժողովրդավարական կամ ժողովրդավարացման ճանապարհով շարժվող բոլոր պետությունները իրենց սահմանադրաիրավական փաստաթղթերում ամրագրել են ազատ, արդար ընտրությունների, ընտրական ինստիտուտների կայացվածության անհրաժեշտությունը: Չնայած ընդունված է

ներկայացուցչական կառավարման, ընտրությունների անցկացման և ժողովրդավարության միջև հավասարության Նշան դնել և դրանք նույնացնել և չնայած, որ ընտրական ինստիտուտների կայացվածությունն ու համընդհանուր ընտրական իրավունքի գոյությունը ազատ ու արդար ընտրությունների կարևորագույն նախապայմաններից են, այնուամենայնիվ սրանք բավարար գործոններ չեն մրցակցային ընտրությունների ապահովման տեսանկյունից: Պետք է նկատի ունենալ, որ թեև ընտրությունների համար կարևորագույն պայման են այդ պահին գործող սահմանադրաիրավական կարգավորումները, սակայն ընտրությունների ելության, դրանց արդյունքի վրա ազդող գործոնները միայն իրավական բնույթ չեն կրում և ավելի լայն դաշտում են գտնվում: Դրանք կապված են մի շարք՝ տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, արժեքանական գործոնների հետ:

Օրինակները շատ են, երբ կայացած ընտրական ինստիտուտներ ունեցող բազմաթիվ երկրներում (ԱՄՆ, Շվեյցարիա) ընտրողների մեծ մասը պարզապես չի մասնակցում ընտրություններին: Սրա պատճառները բազմաթիվ են: Պատճառներից մեկն էլ թերևս այն է, որ ընտրողները, գոհ լինելով սեփական կյանքի որակից, պարզապես չեն տեսնում ո՛չ հետաքրքրություն, ո՛չ անհրաժեշտություն մասնակցելու ընտրական գործընթացներին: Հնարավոր պատճառներից են նաև իրական այլընտրանքի բացակայությունը, եղանակային պայմանները, ինչպես նաև բոյկոտը. ի վերջո չմոռանանք, որ գիտակցված չմասնակցությունը ևս քաղաքական մասնակցության ձև է:

Օգտագործված գրականություն | Works Cited

1. "Ephor, Spartan magistrate". *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/ephor>, Accessed 15.02.2021.
2. "Rotten borough". *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/topic/rotten-borough>. Accessed 15.02.21.
3. Badalyan Lena, "Women's Suffrage: The Armenian Formula", <https://web.archive.org/web/20181201005054/https://chaikhana.org/en/womens-suffrage-the-armenian-formula>, Accessed 14.03.2021.
4. Hovannisian, Richard. *Armenia on the Road to Independence*, University of California Press, 1967.
5. Larsen, Jakob. *Classical Philology*. The University of Chicago Press, 1949.
6. Robinson, Eric. *The first democracies: early popular government outside Athens*. No. 107. Franz Steiner Verlag, 1997.
7. Sabato, Larry and Ernst, Howard. *Encyclopedia Of American Political Parties And Elections (Facts on File Library of American History, upd. ed.)*. New York: Facts On File, 2007.
8. Sinclair, Robert. *Democracy and Participation in Athens*, Cambridge University Press, 1988.
9. Staveley, Eastland. *Greek and Roman Voting and Elections*. Cornell University Press 1972.

THE HISTORICAL EVOLUTION OF THE DEVELOPMENT OF ELECTORAL INSTITUTIONS

GARIK KERYAN

*Yerevan State Univeristy, Faculty of International Relations,
Chair of Political Institutions and Processes, Head,
«Scientific Artsakh» journal, Member of the Editorial Board;
Doctor of Political Sciences, Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

NVER KOSTANYAN

*Yerevan State Univeristy, Faculty of International Relations,
Department of Political Science, Bachelor,
Lernanist, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to highlight the historical development of electoral institutions and their characteristic features in different historical and political periods with the examples of specific state and social communities. Democratic governance and one of its most important components: elections and electoral institutions, which are designed to ensure the active public participation in the decision-making process, have come a long way of historical development before reaching us in this form. Therefore, to address the various and multi-layered issues encountered nowadays it is important to explore the historical developments of elections and electoral institutions.

In order to carry out the study, the following tasks were set: to specify the features characteristic of electoral processes and institutions from the tribal order to the current realities and to identify possible historical patterns.

Historical, comparative, combination and abstract methods were used in the research.

To conclude the study, we can state that electoral institutions have been known to mankind in their embryonic states since time immemorial and their development occurred due to the influence of a number of socio-political factors.

Key words: *Elections, electoral institutions, voting, public participation, historical evolution, democracy, political system, universal suffrage*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

ГАРИК КЕРЯН

*заведующий кафедрой политических институтов и процессов
факультета международных отношений ЕГУ,
член редакционного совета журнала «Научный Арцах»,
доктор политических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

НВЕР КОСТАНИЯН

*бакалавр факультета международных отношений ЕГУ
с. Лернанист, Республика Армения*

Цель статьи – осветить историческое развитие избирательных институтов и их характерные особенности в разные исторические и политические периоды на примерах конкретных государственных и социальных общностей. Демократическое управление и один из его наиболее важных компонентов – выборы и избирательные институты, которые призваны обеспечивать активное участие общественности в процессе принятия решений, – прошли долгий путь исторического развития, прежде чем дошли до нас в этой форме. Следовательно, для выдвижения и изучения актуальных разных и многоуровневых проблем важно обратиться к процессам их исторического развития.

Для проведения исследования были поставлены следующие задачи: уточнить особенности, характерные для избирательных процессов и институтов, от родоплеменного строя до современных реалий, и выявить возможные исторические закономерности.

В исследовании использовались исторический, сравнительный, комбинированный и абстрактный методы.

В заключение исследования можно констатировать, что избирательные институты известны человечеству в зачаточном состоянии с незапамятных времен и их развитие происходило под влиянием ряда социально-политических факторов.

Ключевые слова: *выборы, избирательные институты, голосование, участие общественности, историческая эволюция, демократия, политическая система, всеобщее избирательное право.*

**ՄԱԿ-Ի, ԵԱՅԿ-Ի ԵՎ ԵՄ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱԲԽԱՉԻԱՅԻ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԻԱՅԻ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ.
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ***

ՀՏԴ 327: 94

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-67

ԽԱՉԻԿ ԱԲԱՉՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքական ինստիտուտների և
գործընթացների ամբիոնի ասպիրանտ,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
abajyan.xachik@gmail.com*

Հոդվածի նպատակն է վերհանել ՄԱԿ-ի, ԵԱՅԿ-ի և ԵՄ-ի ներգրավվածության առանձնահատկությունները Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում՝ իրականացնելով համեմատական վերլուծություն:

Մեր խնդիրն է պարզել երկու հակամարտությունների հիմնական տարբերություններն ու առանձնահատկությունները, ուսումնասիրել ԵԱՅԿ-ի, ՄԱԿ-ի, ԵՄ-ի դերը հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում, վերհանել ԵԱՅԿ-ի, ՄԱԿ-ի և ԵՄ-ի՝ երկու հակամարտություններում ներգրավվածության ուժեղ ու թույլ կողմերը, հնարավորություններն ու սպառնալիքները:

Հետապոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են վերլուծության, սինթեզի, համադրման մեթոդները: Հատկապես կարևոր է ընդգծել համեմատական վերլուծության մեթոդի կիրառումը հետապոտության ընթացքում:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ պայմանավորված երկու հակամարտությունների իրավական ու պատմական առանձնահատկություններով՝ դրանցում ընդգրկված կողմերն ու կազմակերպությունները ունեն տարբեր հետաքրքրություններ ու շահեր: Կարող ենք փաստել, որ ԵԱՅԿ-ն զգալի ներդրում է ունեցել Հարավային Օսիայի, իսկ ՄԱԿ-ը՝ Աբխազիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում, սակայն երկուսն էլ խնդիրների վերջնական կարգավորման հասնել չեն կարողացել: Հաշվի առնելով, որ հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է երեք կազմակերպությունների հիմնական գործիքակազմն ու ներգրավվածությունը հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում՝ հեղինակը հիմնավորում է, որ երեք կազմակերպություններից ամենամեծ ռեսուրսներն ու գործիքակազմը ունեցել է ՄԱԿ-ը, սակայն հակամարտության կարգավորման տեսանկյունից ամենաարդյունավետը գործել է ԵԱՅԿ-ն:

Հիմնաբառեր՝ Աբխազիա, Հարավային Օսիա, հակամարտություն, հակամարտության կարգավորում, ՄԱԿ, ԵԱՅԿ, ԵՄ:

** Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.2021թ., գրախոսվել՝ 02.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:*

Ներածություն

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հարավկովկասյան հանրապետություններում տեղի ունեցող ազգամիջյան բախումները անկայուն իրավիճակ էին ստեղծել տարածաշրջանում: Հարավային Կովկասն ինքնին դարձավ աշխարհաբաղաբալան բախումների հարթակ՝ ընդգրկելով միջազգային հարաբերությունների գրեթե բոլոր խոշոր դերակատարներին: Ակնհայտ է՝ այսօր միջազգային հարաբերություններում առանձին պետություններից բացի մեծ դեր ունեն նաև միջազգային կազմակերպությունները: Այդ կազմակերպություններից հատկապես ՄԱԿ-ը, որպես միջազգային հարաբերություններում բացառիկ լեգիտիմություն ունեցող կազմակերպություն, ԵՄ-ն և ԵԱՀԿ-ն՝ որպես Եվրոպայում և Եվրոպական հարևանության տարածաշրջանում անվտանգության ապահովման հիմնական երաշխավորներ, ներգրավվեցին հարավկովկասյան հակամարտություններում:

Վրաց-աբխազական հակամարտությունը կրում է հստակ էթնիկ բնույթ և սկիզբ է առնում խորհրդային ժամանակաշրջանից (Lynch 18): 1936թ.-ի դեկտեմբերին ընդունված ԽՍՀՄ սահմանադրությունն ամրագրեց, որ իր կազմի մեջ մտնող ՎեսՄ-ի մաս են կազմում Աբխազիայի, Աջարիայի Ինքնավար Հանրապետությունները և Հարավային Օսիայի ինքնավար մարզը (Հայրապետյան 77-82): Այսինքն՝ ՎեսՄ կազմում Աբխազիան ունեցել է ավելի բարձր ինքնուրույնության մակարդակ, քան Հարավային Օսիան, որը միջազգային իրավական հարթությունում առավելություն է տալիս Աբխազիային: 1990թ.-ի օգոստոսի 25-ին Աբխազիայի ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունում է պետական ինքնիշխանության մասին հռչակագիր, որը սրում է վրաց-աբխազական հարաբերությունները: Իրավական տեսանկյունից ուսումնասիրելով վրաց-աբխազական հակամարտության նախապատմությունը՝ կարող ենք փաստել, որ գործ ունենք էթնոբարոքական հակամարտության հետ (Հայրապետյան 77-82):

Ի տարբերություն վրաց-աբխազական հակամարտության՝ վրաց-հարավօսական հակամարտության մեջ մեծ է ՌԴ-ի դերը: Նախ Հարավային Օսիայի և ՌԴ կազմի մեջ մտնող Յուսիսային Օսիայի էթնոդեմոգրաֆիկ կազմը գրեթե նույնն է, ինչը վերջիններիս միավորման ցանկության հիմնական գործոններից է (Suslu 103-107), ինչպես նաև առկա է 1992թ.-ի հունվարի 19-ին Հարավային Օսիայի հանրապետությունում անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեի փաստաթուղթը, որն արտահայտում է դրան մասնակցած 53.441 քաղաքացիների մոտ 99%-ի կողմ դիրքորոշումը ՀՕՀ անկախության ու ՌԴ-ի հետ վերամիավորման առաջնությունը (РИА Новости):

Բացի միջազգային իրավական հարթությունում առկա տարբերություններից, Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի հակամարտություններում կա նաև աշխարհաբաղաբալան շահերի տարբերություն: Հարավային Օսիայի հակամարտության կարգավորման գործում մեծ դեր ունեն միջնորդ պետությունների, կազմակերպությունների և ՌԴ-ի հարաբերությունները, իսկ Աբխազիայի հակամարտությունը պայմանավորված է նաև վերջինիս դեպի Սև ծով ելք ունենալու կարևորությամբ և միջանցիկ գոտու նշանակությամբ, որը պայմանավորում է միջնորդների հետաքրքրվածությունն ու ներգրավվածությունը:

ԵԱՀԿ-ի դերը Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում

ԵԱՀԿ միջնորդական առաքելությունների իրականացման հիմքում անվտանգության ռազմաբաղաբալան, տնտեսական, բնապահպանական և մարդու իրավունքների ոլորտներն են (Jawad 611-617): ԵԱՀԿ-ն կարող է միջնորդությամբ հանդես գալ միայն այն դեպքում, երբ առկա է տվյալ պետության հրավերը, և ԵԱՀԿ-ն չունի

պետությանը լուծում պարտադրելու լիազորություն, վերջինս կարող է միայն առաջարկություններ ներկայացնել (Mychajlyszyn 194-201):

ԵԱՀԿ երկարաժամկետ առաքելությունը Կրաստանում ստեղծվեց 1992թ.-ի դեկտեմբերին՝ որպես արձագանք Կրաստանի և Յարավային Օսիայի միջև բախումներին: Այն հանդես եկավ որպես միջնորդ և հնարավորություն տվեց երկխոսել Կրաստանի նախագահ Շևարդնաձեին և Յարավային Օսիայի առաջնորդ Չիբիրովին: Զննարկումների արդյունքում ստեղծվեց «միջնորդական փաստաթուղթ», որը երաշխիք էր տարածաշրջանում կայունության ապահովման համար: Տարիներ տևած բանակցությունները Յարավային Օսիայի կարգավիճակի և Յարավային Օսիա-Կրաստան հարաբերությունների կարգավորման վերաբերյալ շոշափելի արդյունքներ չունեցան (Gheballi 280-292):

ԵԱՀԿ մանդատը Կրաստանում ներառում էր զինադադարի ռեժիմի մշտադիտարկում, ռազմական իրավիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրում, բանակցությունների գործընթացի աջակցում, կապերի հաստատում քաղաքական էլիտայի ու բնակչության հետ, ռազմական միջադեպերի հետաքննություն, համագործակցության մեխանիզմների ստեղծում: ԵԱՀԿ-ն նաև դիտորդ նշանակվեց Յամատեղ վերահսկիչ հանձնաժողովում (Macfarlane 519-525), իսկ 2000թ.-ին ԵԱՀԿ-ն և ներգրավված մյուս կողմերը պայմանավորվեցին ստեղծել Յատուկ համակարգման կենտրոն, որը բաղկացած էր վրացի ոստիկաններից, օսական զինյալներից և ռուս զինծառայողներից (International Group Crisis): Յատուկ համակարգման կենտրոնի գործունեությունը դադարեցվեց 2004թ.-ին: Որպես պատճառ նշվում էր հարաբերությունների կարգավորման քաղաքական կամքի բացակայությունը (International Group Crisis): Հակամարտության սրմանը զուգահեռ՝ ԵԱՀԿ-ն ավելացրեց լարվածությունը նվազեցնելու ջանքերը՝ Կրաստան ուղարկելով առաքելության հատուկ ներկայացուցիչ: ԵԱՀԿ-ն նաև առաջարկներ ներկայացրեց ենթակառուցվածքների վերականգնման և տնտեսական զարգացման համար, որի համար շուրջ 10 միլիոն եվրոյի ներդրումներ կատարեց:

ԵԱՀԿ առաքելությունը Յարավային Օսիայում ընդհանուր առմամբ դրական է գնահատվել: 1992թ. հրադադարի մասին համաձայնագիրը պահպանվել է մինչև 2004թ.-ը, և այդ ընթացքում տարածաշրջանում եղել է հարաբերական կայունություն: Միևնույն ժամանակ ԵԱՀԿ-ն անհաջողություններ է գրանցել հարցի քաղաքական կարգավորման համատեքստում, բանի որ կողմնապահ վերաբերմունք է ունեցել Կրաստանի նկատմամբ (Mychajlyszyn 194-201): Չնայած հակամարտության գոտում ռազմական դիտորդներ ունենալուն, որոնք զեկուցում էին տարածաշրջանում անկայունության սրման մասին, ԵԱՀԿ-ն ոչինչ չձեռնարկեց Ռուսաստանի հետ պատերազմը դադարեցնելու համար (Antonienka 23-36):

ԵԱՀԿ դերը Աբխազիայում, ի տարբերություն Յարավային Օսիայի, չնչին է եղել: ՄԱԿ-ի ակտիվ ներգրավվածությունը Աբխազիայում ստիպում էր ԵԱՀԿ-ին հիմնականում հանդես գալ դիտորդի դերում և քայլերը համաձայնեցնել ՄԱԿ-ի հետ: ԵԱՀԿ-ն մասնակցում էր ժնևում ՄԱԿ-ի հովանավորած բանակցություններին, ներգրավված էր 1993թ. հուլիսի 27-ի հրադադարի համաձայնագրով ստեղծված համատեղ հանձնաժողովում: Երկու կազմակերպությունների միջև կային որոշակի տարածայնություններ՝ կապված համատեղ աշխատանքի սկզբունքների ու քայլերի հստակեցման, լրատվամիջոցների աշխատանքի և միջազգային հանրությանն արձագանքելու հետ (Macfarlane 519-525):

ԵԱՀԿ-ն կարողացավ որոշ ժամանակ ապահովել հարաբերական կայունություն, սակայն պետությունների վրա իրական իշխանություն չունենալով և չբերելով քաղաքական որևէ փոփոխություն՝ չկարողացավ կանխել երկրորդ բախումը 2008թ.-ին: Արդյունքում ԵԱՀԿ դիտորդներին թույլ չտրվեց վերադառնալ Յարավային Օսիա 2008թ.-

ից հետո, քանի որ Հարավային Օսիայի իշխանությունները կարծում էին՝ նրանք չեն կարողացել նախազգուշացնել վերահաս բռնկումների մասին, և ԵԱՀԿ առաքելությունը Վրաստանի մանդատում չթարմացվեց 2009թ.-ից հետո (Merlingen and Ostrauskaitė 9-12):

ՄԱԿ-ի ներգրավվածությունը Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում

Ի տարբերություն ԵԱՀԿ-ի, որը ներգրավված էր վրաց-հարավօսական հակամարտության կարգավորման գործընթացում, ՄԱԿ-ի դերը զգալի է վրաց-աբխազական հակամարտությունում: Վրաց-աբխազական հակամարտության մեջ ներգրավված են եղել Միավորված ազգերի դիտորդական առաքելությունը Վրաստանում (UNOMIG), որն ուներ կարևորագույն դերակատարում հակամարտության կարգավորման գործում, ՄԱԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնաժողովը (UNHCR), համեմատաբար ավելի քիչ դերակատարում ունեցող ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիրը (UNDP) և ՄԱԿ-ի մարդասիրական հարցերի համակարգման վարչությունը (UNOCHA) (Stewart 11-15):

Վրաստանը, ելնելով երկրում ստեղծված անկայուն իրավիճակից, դիմեց ՄԱԿ-ին՝ խաղաղապահ ուժերի տեղակայման խնդրանքով: ՄԱԿ-ը մերժեց այն՝ հաշվի առնելով խաղաղապահ գործողությունների նախկին բացասական փորձը և այդ ժամանակաշրջանում ունեցած ծանրաբեռնվածությունը:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը 1993թ.-ի օգոստոսի 24-ին N858 բանաձևով որոշեց ստեղծել UNOMIG-ը, որի նպատակը 1993թ. հուլիսի 27-ին վրաց-աբխազական հրադադարի մասին պայմանագրի համապատասխանությունը ստուգելն էր (United Nations Security Council): ՄԱԿ-ը բավականին դանդաղ էր մտնում իր միջնորդական դերի մեջ, որը տարածաշրջանում խորացնում էր անկայունությունը: Դա բացատրվում էր նրանով, որ ՌԴ-ն առանձին օրակարգով հանդես էր գալիս միջնորդությամբ՝ առանց հաշվի առնելու ՄԱԿ-ի միջնորդական առաքելությունը (Stewart 11-15):

1996թ.-ին ստեղծված «Վրաստանի ընկերներ» խումբը (ՌԴ, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա), 1997թ.-ին ստեղծված Համակարգման խորհուրդը, որին անդամակցում էին ՄԱԿ-ը, ԵԱՀԿ-ն և «Վրաստանի ընկերներ»-ը, կենտրոնացած էին ռազմական գործողությունների, անվտանգության խնդիրների մշտական վերսկսման, փախստականների, տեղահանված անձանց, տնտեսական ու սոցիալական խնդիրների վրա, սակայն իրականում չկարողացան ապահովել որևէ իրական լուծում: ՄԱԿ-ը պատշաճ չէր զբաղվում Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի խնդիրների ուսումնասիրությամբ, որը հանգեցնում էր ՌԴ-ի դերի մեծացմանը և խորացնում առկա ճգնաժամը:

ՄԱԿ-ի անկարողությունը հակամարտության իրական լուծման գործում ի հայտ եկավ 2008թ.-ի իրադարձությունների ժամանակ: Երբ ՌԴ-ն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի արտահերթ նիստ հրավիրեց Հարավային Օսիայում գործեր տեղակայելուց առաջ, խորհրդի մշտական անդամներից ոչ մեկը չկարողացավ դադարեցնել միջամտությունը կամ սահմանափակել դրա հետևանքները (Antonienka 23-36):

ՄԱԿ-ի դիտորդական առաքելությունը վերջնականապես ավարտվեց 2009թ.-ին, երբ ՌԴ-ն վետո դրեց UNOMIG-ի մանդատը երկարաձգելու բանաձևի ընդունման վրա:

Թեև ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը 1993-2008թթ.-ի ընթացքում ընդունել է 40 բանաձև Աբխազիայի վերաբերյալ, հակամարտության վերջնական լուծման հասնել չի կարողացել:

ԵՄ-ի ներգրավվածությունը Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտություններում

Ի տարբերություն Նախորդ երկու կազմակերպությունների՝ ԵՄ-ի դերը Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտություններում հիմնականում սահմանափակվում է մարդասիրական ու ֆինանսական աջակցության ցուցաբերումով: 1992-2004թթ.-ին ԵՄ-ն Վրաստանին տրամադրեց 420 միլիոն եվրո, որի շնորհիվ ԵՄ Հանձնաժողովին առաջարկվեց դիտորդ լինել Հարավային Օսիայում և աջակցել ԵԱՀԿ-ին՝ խաղաղության հասնելու ջանքերում:

ԵՄ-ն Հարավային Կովկասի նկատմամբ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում եվրոպական հարևանության քաղաքականության շրջանակներում և ցանկանում էր մեծացնել իր դերը տարածաշրջանում՝ նպատակ ունենալով ներգրավվել նաև հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում (Coppieters 13-21): ԵՄ-ի դերը Վրաստանում հատկապես ակտիվացավ «Վարդերի հեղափոխություն»-ից հետո, երբ ԵՄ-ն հանդես եկավ միանգամից մի քանի Նախաձեռնություններով: 2003թ.-ին ԵՄ խորհուրդը ֆինլանդացի Թալլիտիեին նշանակեց որպես Հարավային Կովկասում ԵՄ հատուկ ներկայացուցիչ: 2004թ.-ին ստեղծվեցին Վրաստանում Եվրամիության օրենքի գերակայության առաքելությունը (EU JUST THEMIS) և Համայնքների առողջապահության արդյունքների երկարացման (ECHO) ծրագրերը, որոնք հսկայական օգնություն ցուցաբերեցին նաև Աբխազիայի փախստականներին (Popescu 17-22):

2007թ.-ին ԵՄ հանձնաժողովը և ԵՄ հատուկ ներկայացուցիչը կազմակերպեցին փաստահավաք համատեղ առաքելություն՝ հասկանալու, թե ինչ քայլեր կարող է ձեռնարկել ԵՄ-ն՝ տարածաշրջանում կայունության բարելավման ուղղությամբ: Առաքելության արդյունքում առաջարկվում էր ենթակառուցվածքների վերականգնում, որոնք միացնում էին Վրաստանը, Աբխազիան ու Հարավային Օսիան, սևծովյան երկաթուղու վերականգնում, կրթական, տեղեկատվական Նախագծերի իրականացում և իրավապահների միջև համագործակցություն: Այս միջոցառումներից շատերը կյանքի չկոչվեցին ռուս-վրացական պատերազմի բռնկման պառճառով:

2005թ.-ին ԵՄ անդամներ Էստոնիան, Լատվիան, Լիտվան ու Լեհաստանը, ԵՄ անդամության թեկնածուներ Ռումինիան ու Բուլղարիան ստեղծեցին ոչ պաշտոնական խումբ՝ «Վրաստանի նոր ընկերներ», և հանդես եկան որպես նոր քաղաքականության կողմնակիցներ՝ պաշտպանելով ԵՄ ավելի մեծ դերակատարման անհրաժեշտությունը բանակցություններում: Տարածաշրջանում լարվածության բարձրացումով՝ ԵՄ-ն այլ դերակատարների հետ նշանակալի դեր ունեցավ բանակցություններում (Merlingen and Ostrauskaitė 9-12):

ԵՄ-ն նույնպես չկարողացավ կանխել Ռուսաստանի ու Վրաստանի միջև բախումը, սակայն ակտիվ դեր ունեցավ խնդրի կարգավորման բանակցություններում: 2008թ.-ի օգոստոսի 12-ին ստորագրվեց Սարկոզի-Մեդվեդև կարգավորման ծրագիրը: Այն կոչ էր անում բանակցություններ վարել ինչպես Հարավային Օսիայում, այնպես էլ Աբխազիայում և միջնորդական մանդատ տրամադրել ԵՄ-ին: Հակամարտության կարգավորումից անմիջապես հետո ԵՄ-ն ստեղծեց տարածաշրջանում դիտորդական առաքելություն (EUMM), որը գործում էր որպես խաղաղապահ առաքելություն Եվրոպական անվտանգության ու պաշտպանության քաղաքականության (ESDP) շրջանակներում:

2008թ.-ի բախումից հետո ԵԱՀԿ-ն և ՄԱԿ-ի առաքելությունը տարածաշրջանից հեռացվեցին և արդյունքում ԵՄ-ն դարձավ Հարավային Օսիայի ու Աբխազիայի հակամարտություններում ներգրավված միակ կազմակերպությունը:

ԵԱՅԿ-ի, ՄԱԿ-ի և ԵՄ-ի՝ Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի հակամարտություններում ներգրավվածության SWOT վերլուծություն

SWOT վերլուծություն	ՄԱԿ	ԵԱՅԿ	ԵՄ
Ուժեղ կողմեր	<p>Միջազգային հարաբերությունների ամենահեղինակավոր կազմակերպություն</p> <p>Հակամարտությունների լուծման հաջող փորձ</p> <p>Ամենաընդգրկուն հարթակի և արձագանքի հնարավորություն</p> <p>Միջամտելու և մանդատի լիազորություն</p>	<p>Տարածաշրջանային անվտանգության կազմակերպություն</p> <p>Ե՛վ Վրաստանը, և՛ ՌԴ-ն հավասար իրավունքներով անդամներ են</p> <p>Հրադադարի ռեժիմի ապահովում</p> <p>Իրավիճակային փոփոխությունների ճկուն մեխանիզմ</p>	<p>Վրաստանի՝ ԵՄ ինտեգրման ցանկություն</p> <p>Ֆինանսական և մարդասիրական օգնության ցուցաբերում</p> <p>Փափուկ ուժի քաղաքականություն</p> <p>2008թ. միջնորդական առաքելության ստեղծում</p>
Թույլ կողմեր	<p>Բարդ կառուցվածք և որոշումների կայացման երկարատև գործընթաց</p> <p>Ախ մշտական անդամների վետոյի իրավունք</p> <p>Իրավիճակի փոփոխությանն արագ արձագանքելու ոչ ճկուն մեխանիզմ</p> <p>Տարբեր գերատեսչությունների աշխատանքների համակարգման մեխանիզմի բացակայություն</p>	<p>Որևէ լուծում/որոշում պարտադրելու անկարողություն</p> <p>Քաղաքական կայունության ապահովման ձախողում</p> <p>ՌԴ-ին դիմակայելու հստակ մեխանիզմների ու քայլերի բացակայություն</p> <p>Ֆինանսական ու ռազմական միջոցների սղություն</p>	<p>Միասնական մոտեցումների բացակայություն անդամ պետությունների շրջանում</p> <p>Միասնական որոշումների կայացման երկար ու բարդ գործընթաց</p> <p>ԵՄ բազմաթիվ մարմինների տարբեր նպատակների առկայություն</p> <p>Անդամ պետություններ-ՌԴ հարաբերությունների տարբերություն</p>
Հնարավորություններ	<p>Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի անկախության կամ</p>	<p>Անվտանգության տարբեր ասպեկտների</p>	<p>Վրաստան-ԵՄ հարաբերությունների շարունակական</p>

	<p>Վրաստանի տարածքային ամբողջականության ճանաչում</p> <p>Հակամարտությունների սրման պարագայում նոր մանդատի ձեռքբերում և միջամտության իրականացում</p>	<p>ընդգրկվածություն</p> <p>Հակամարտությունների կարգավորման նոր մեթոդների ու գործիքակազմի առկայություն</p>	<p>խորացում</p> <p>Ֆինանսական նոր ռեսուրսների ներդրման հնարավորություն</p> <p>Հակամարտություններում ներգրավված ներկայիս միակ կազմակերպության կարգավիճակ</p> <p>Անդամ պետությունների փորձառություն միջնորդական առաքելություններում</p>
<p>Սպառնալիքներ</p>	<p>Համագործակցության դժվարությունն այլ կազմակերպությունների հետ</p> <p>Կողմնակալ վերաբերմունք Վրաստանի նկատմամբ</p> <p>Անդամ պետությունների ինքնավարության բացակայություն</p>	<p>ՄԱԿ-ի հետ համատեղ գործողությունների խնդիրներ</p> <p>Կողմնակալ վերաբերմունք Վրաստանի նկատմամբ</p> <p>Քաղաքական ազդեցության ասպեկտի անտեսում</p>	<p>Անդամ պետություններ-ՌԴ հարաբերությունների մերձեցում</p> <p>Կողմնակալ վերաբերմունք Վրաստանի նկատմամբ</p>

Եզրակացություն

Կարող ենք փաստել, որ Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի հակամարտությունների կարգավորման հարցում երեք կազմակերպություններն էլ ունեցել են որոշակի ազդեցություն:

Իհարկե, տարբերություններ առկա են ոչ միայն հակամարտությունների կարգավորման նկատմամբ ունեցած մեթոդական մոտեցումներում, այլև աշխարհաբաղադրական և մի շարք այլ ոլորտներում:

Կարող ենք եզրակացնել, որ՝

1. Աբխազիայի ու Հարավային Օսիայի հակամարտություններն ունեն զգալի տարբերություններ, որոնք պայմանավորում են դրանցում ընդգրկված կողմերի ու կազմակերպությունների հետաքրքրություններն ու շահերը:
2. ԵԱՀԿ-ն զգալի ներդրում է ունեցել Հարավային Օսիայի, իսկ ՄԱԿ-ը՝ Աբխազիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում, սակայն երկուսն էլ խնդիրների վերջնական կարգավորման հասնել չեն կարողացել:
3. ԵՄ-ն, ի տարբերություն ԵԱՀԿ-ի և ՄԱԿ-ի, որոնք միայն մեկ հակամարտության մեջ են զգալի չափով ներգրավվել, մասնակցություն է ունեցել և՛ Աբխազիայի, և՛ Հարավային Օսիայի հակամարտություններում:

4. ՄԱԿ-ը և ԵԱՀԿ-ն կարողացել են որոշակի ժամանակահատվածում կայունացնել լարված իրավիճակը տարածաշրջանում, սակայն խորքային խնդիրներին չանդրադառնալու պատճառով 2009 թվականից հետո դուրս են մղվել հակամարտություններից:
5. ԵՄ-ն, թեև հակամարտությունների կարգավորման գործընթացում զգալի ներդրում չի ունեցել մինչև 2008 թվականը, սակայն դրանից հետո պայմանավորված նաև ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի դուրս մղմամբ՝ զգալիորեն ակտիվացրել է իր ջանքերը հակամարտությունների սառեցման և ստատուս քվոյի պահպանման ուղղությամբ:
6. Երեք կազմակերպություններից ամենամեծ ռեսուրսներն ու գործիքակազմը ունեցել է ՄԱԿ-ը, սակայն հակամարտության կարգավորման տեսանկյունից ամենաարդյունավետը գործել է ԵԱՀԿ-ն:

Օգտագործված գրականություն

1. Հայրապետյան, Արշակ. «Վրաց-աբխազական հակամարտության իրավական տեսանկյունները». *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, № 3, Երևան, 2013, էջ 77-82:
2. «Акт провозглашения независимости Южной Осетии». *РИА Новости*, 10 Мая 2017, <https://ria.ru/20170529/1495085320.html>. Досупно: 14.05.2021.
3. Antonenka Oksana. "A War with No Winners". *Global Politics and Strategy* 50(5), 2008, pp. 23-36.
4. Coppieters, Bruno. "The EU and Georgia: time perspectives in conflict resolution". *Occasional Paper n 70*, Paris, 2007, pp. 13-21.
5. International Group Crisis. "Georgia's South Ossetia Conflict: Make Haste Slowly". *Tbilisi/Brussels: ICG Europe Report N183*, 7 June 2007.
6. Jawad, Pamela. "Conflict Resolution through Democracy Promotion? The Role of the OSCE in Georgia". *Democratization* 15 (3), 2008, pp. 611-617.
7. Lynch, Dov. "Why Georgia Matters." *Institute for Security Studies*. Chaillot Paper n°86, Paris, 2006, p. 18.
8. Macfarlane, Neil. "On the Front Lines in the near Abraod: The CIS and the OSCE in Georgia's Civil Wars". *Third World Quarterly* 18 (3), 1997, pp. 519-525
9. Merlingen, Michael and Ostrauskaitė, Rasa. "EU Peacebuilding in Georgia: Limits and achievements". *Leuven Centre for Global Governance Studies*, Belgium, 2009, pp. 9-12
10. Mychajlyszyn, Natalie. "The OSCE and Regional Conflicts in the Former Soviet Union". *Regional and Federal Studies* 11 (3), 2001, pp.194-201.
11. Popescu, Nicu. "The EU and Civil Society in Georgia- Abkhaz Conflict". *MICROCON Policy Working Paper 15*, Brighton, 2010, pp. 17-22.
12. Stewart, Susan. "The Role of the United Nations in the Georgian-Abkhazian Conflict". *Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* (2), Germany, 2003, pp. 11-15
13. Suslu, Zafer. "Georgia at a Glance; Abkhazian and South Ossetian Conflict". *IBSU International Refereed Multi-diciplinary Scientific Journal N1*, Tbilisi, 2006, pp.103-107.
14. Victor-Yves, Ghebali. "The OSCE Mission to Georgia (1992-2004): The failing art of half-hearted measures". *Helsinki Monitor*, 2004, pp. 280-292.
15. *United Nations Security Council Resolution N 858*. 1993. <https://digitallibrary.un.org/record/171724?ln=en>. Accessed: 14 May 2021

Works Cited

1. Hayrapetyan Arshak, «Vrac-abxazakan hakamartut'yan iravakan tesankyunnery'».
2. Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri, № 3, Yerevan, 2013, e'j 77-82 [Legal aspects of the Georgian-Abkhazian conflict". Bulletin of Social Sciences, No. 3, Yerevan, 2013, pp. 77-82].
3. "Akt provozglasheniya nezavisimosti Juzhnoj Osetii". RIA Novosti, 10 Maja 2017
4. ["The Act of declaring the independence of South Ossetia". May 10, 2017], <https://ria.ru/20170529/1495085320.html>
5. Antonenka, Oksana. "A War with No Winners." Global Politics and Strategy 50(5), 2008, pp. 23-36.
6. Coppeters, Bruno. "The EU and Georgia: time perspectives in conflict resolution." Occasional Paper n 70, Paris, 2007, pp. 13-21.
7. International Group Crisis. "Georgia's South Ossetia Conflict: Make Haste Slowly" Tbilisi/Brussels: ICG Europe Report N183, 7 June 2007.
8. Jawad Pamela. "Conflict Resolution through Democracy Promotion? The Role of the OSCE in Georgia." Democratization 15 (3), 2008, pp. 611-617.
9. Lynch Dov. "Why Georgia Matters." Institute for Security Studies. Chaillot Paper n°86, Paris, 2006, p. 18.
10. Macfarlane, Neil. "On the Front Lines in the near Abraod: The CIS and the OSCE in Georgia's Civil Wars." Third World Quarterly 18 (3), 1997, pp. 519-525
11. Merlingen, Michael and Ostrauskaitè, Rasa. "EU Peacebuilding in Georgia: Limits and achievements." Leuven Centre for Global Governance Studies, Belgium, 2009, pp. 9-12
12. Mychajlyszyn, Natalie. "The OSCE and Regional Conflicts in the Former Soviet Union." Regional and Federal Studies 11 (3), 2001, pp.194-201.
13. Popescu, Nicu. "The EU and Civil Society in Georgia- Abkhaz Conflict." MICROCON Policy Working Paper 15, Brighton, 2010, pp. 17-22.
14. Stewart, Susan. "The Role of the United Nations in the Georgian-Abkhazian Conflict." Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (2), Germany, 2003, pp. 11-15
15. Suslu, Zafer. "Georgia at a Glance; Abkhazian and South Ossetian Conflict." IBSU International Refereed Multi-diciplinary Scientific Journal N1, Tbilisi, 2006, pp.103-107.
16. Victor-Yves, Ghebali. "The OSCE Mission to Georgia (1992-2004): The failing art of half-hearted measures." Helsinki Monitor, 2004, pp. 280-292.
17. United Nations Security Council Resolution N 858. 1993. <https://digitallibrary.un.org/record/171724?ln=en>. Accessed: 14 May 2021

**UN, OSCE AND EU INVOLVEMENT IN THE SETTLEMENT
OF ABKHAZIA AND SOUTH OSSETIA CONFLICTS:
COMPARATIVE ANALYSIS**

KHACHIK ABAJYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Political Institutions and Processes, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the involvement of the UN, the OSCE and the EU in the settlement of the conflicts in Abkhazia and South Ossetia by conducting a comparative analysis. Our task is to find out the main differences and peculiarities of the two conflicts, to study the role of the OSCE, the UN, the EU in the conflict settlement process, to

identify the strengths and weaknesses, opportunities and threats of the OSCE, the UN and the EU in both conflicts.

Both scientific (analysis, synthesis, historical principle) and special (logical-comparative, comparative) methods were used during the research.

As a result of the research, we have come to the conclusion that due to the legal-historical peculiarities of the two conflicts, the parties and organizations involved in them have different interests. We can say that the OSCE and the UN have made a significant contribution to the settlement of the conflicts in South Ossetia and Abkhazia respectively, but both have not been able to reach a final settlement. Given that the author presents the main tools and involvement of the three organizations in the conflict resolution process, the author argues that the UN had the largest resources and tools amongst the three organizations, but the OSCE was the most effective in resolving the conflict.

Keywords: *Abkhazia, South Ossetia, conflict, conflict resolution, UN, OSCE, EU.*

УЧАСТИЕ ООН, ОБСЕ И ЕС В УРЕГУЛИРОВАНИИ КОНФЛИКТОВ В АБХАЗИИ И ЮЖНОЙ ОСЕТИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

ХАЧИК АБАДЖЯН

*аспирант кафедры политических институтов и процессов
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – путем проведения сравнительного анализа выявить особенности участия ООН, ОБСЕ и ЕС в урегулировании конфликтов в Абхазии и Южной Осетии. Наша задача – выяснить основные различия и особенности двух конфликтов, изучить роль ОБСЕ, ООН, ЕС в процессе урегулирования конфликта, выявить сильные и слабые стороны, возможности и угрозы ОБСЕ, ООН и ЕС в этих двух конфликтах.

В ходе исследования использовались как научные (анализ, синтез, исторический принцип), так и специальные (логико-сравнительные, сравнительные) методы.

В результате проведенного исследования мы пришли к выводу о том, что в силу историко-правовых особенностей двух конфликтов вовлеченные в них стороны и организации имеют разные интересы. Можно сказать, что ОБСЕ и ООН внесли значительный вклад в урегулирование конфликтов в Южной Осетии и Абхазии соответственно, но и они не смогли достичь окончательного урегулирования. Учитывая, что автор представляет основные инструменты и участие трех организаций в процессе урегулирования конфликта, утверждается, что ООН располагала самыми большими ресурсами и инструментами среди всех трех организаций, но ОБСЕ была наиболее эффективной в урегулировании конфликта.

Ключевые слова: *Абхазия, Южная Осетия, конфликт, разрешение конфликта, ООН, ОБСЕ, ЕС.*

ՖՐԱՆՍ-ԹՈՒՐԵԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԻՆ*

ՉՏԴ 93/94:327

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-77

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ԱԲԳԱՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի
թյուրքագիտության ամբիոնի ավագ լաբորանտ և ասպիրանտ,
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
marqaritaabgaryan0@gmail.com*

Հոդվածը նպատակ է հետապնդում բացահայտելու երկու երկրի՝ միմյանց նկատմամբ վարած արտաքին քաղաքականության շարժառիթները և խնդիրների կարգավորման վերաբերյալ ապագայի տեսլականը:

Խնդիր է դրվել վերհանել Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների սրման և բարելավման պատճառները, ներկայացնել երկրների դիրքորոշումներն ու քայլերը՝ ցույց տալով իրադարձությունների վարգացման ընթացքը:

Հետապոտությունն իրականացվել է բնութագրական և գրականության վերլուծության մեթոդաբանության հիման վրա: Ուսումնասիրվել է ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների պատմական ընթացքը՝ հարաբերությունների խորքային դրդապատճառները վերհանելու համար:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ քաղաքական հարթությունը բացասաբար է ազդում հարաբերությունների վրա, իսկ տնտեսական ու մշակութային հարթությունը՝ դրական: Երկկողմ հարաբերությունների տնտեսական ու մշակութային շփման գծերը, փոխադարձ ներդրումները կարևոր տեղ ունեն երկու երկրների տնտեսական հարաբերությունների վարգացման գործում: Երկու երկրները միշտ ունեցել են ընդհանուր շահեր, որոնք թույլ են տվել նրանց աստիճանաբար վերականգնելու հարաբերությունները:

Հիմնաբառեր՝ Եվրամիության անդամակցում, Հայկական հարց, Զրդական հարց, Արաբական գարուն, ՆԱՏՕ, հեղաշրջման փորձ, «Գորշ գայլեր»:

Ներածություն

Երկու երկրների առաջին դիվանագիտական շփումները սկսվել են XIV դարից՝ Ֆրանցիսկոս I-ի և Սուլեյման I Զանուլիի իշխանության օրոք: Ֆրանսիայի և Թուրքիայի հարաբերությունները սկսել են ինտենսիվորեն զարգանալ հատկապես 19-րդ դարից: Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների փոփոխականության վրա ազդում են ոչ միայն Հինգերորդ Հանրապետության ղեկավարների քաղաքական հայացքները, այլև համաշխարհային քաղաքականության համատեքստի փոփոխությունը: Փաստն այն է, որ ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները երբեք հարթ չեն եղել:

Հիմնվելով ֆրանսիական վերջին պատմագրության, մամուլի, Ֆրանսիայի պետական ու հասարակական կազմակերպությունների փաստաթղթերի վրա՝ հոդվածում վերլուծել ենք այն պատճառները, որոնց շնորհիվ Ֆրանսիայի 5-րդ Հանրապետության հետ հարաբերությունները վերջին տարիներին դարձել են Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության գերակա ուղղություն: Ֆրանսիան և Թուրքիան,

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.05.2021թ., գրախոսվել՝ 31.05.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

ստեղծելով երկկողմ կապեր, սկսում են առաջնորդվել ոչ միայն օբյեկտիվ տնտեսական կամ քաղաքական իրողություններով, այլև իռացիոնալ գաղափարներով: Աստիճանաբար ի հայտ են գալիս որոշակի քաղաքական կարծրատիպեր, որոնք ազդում են երկրների՝ միմյանց ընկալման վրա:

Սույն թեմայի հետազոտումը հնարավորություն է տալիս ավելի խորը ըմբռնելու մեր օրերում երկու երկրների միջև ծավալվող հարաբերությունների առանձնահատկությունները: Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների գիտական ուսումնասիրությունն ու պատմական քննությունը ներկա աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների համատեքստում, մասնավորապես Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի բազմաշերտ հակասությունների դաշտում քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեն:

Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների վրա ազդող բացասական գործոնները

Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների հիմնախնդիրը Թուրքիայի՝ Եվրամիությանը անդամակցումն է: Մինչև 2004 թվականը Ֆրանսիայի ղեկավարությունը կտրականապես դեմ չէր Թուրքիայի անդամակցմանը Եվրամիությանը, սակայն երբ պարզ դարձավ, որ մեխանիզմը գործարկվել է, սկսեց երկարած գել գործընթացը: Նախևառաջ Ֆրանսիան Թուրքիայի ԵՄ լիիրավ անդամակցումը չի ցանկանում, քանի որ վախենում է, որ իր դիրքերը կարող են վնասվել: Անշուշտ, Եվրամիությանը անդամակցելուց հետո Թուրքիան կկարողանա Եվրախորհրդարանում և Եվրամիության խորհրդում ընդունել իրեն հարմար ցանկացած որոշում: Այդ իսկ պատճառով Ֆրանսիան պնդում է, որ Թուրքիայի տնտեսությունը բավականաչափ զարգացած չէ ԵՄ-ին անդամակցելու համար (Çaylak): Սակայն ըստ Եվրահանձնաժողովի՝ Թուրքիայի տնտեսական ներուժը սատարում է ֆինանսական համակարգի կայունությանը և խստորեն կառուցված պետական քաղաքականությունը: Հարկ է նշել նաև այն փաստը, որ Թուրքիայի տնտեսությունն ավելի զարգացավ և արտահանման, ներմուծման ծավալները գնալով ավելի աճեցին (Бородкина): Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ ԵՄ-ի շրջանակներում Թուրքիան չի լինի ֆինանսական աջակցության կարիք ունեցող երկիր, այլ կարող է ֆինանսական պատասխանատվության բեռը կիսել ԵՄ այլ անդամների հետ: Իհարկե, Թուրքիային իդեալականացնելը հնարավոր չէ. բարձր գնաճն ու գործազրկությունը, Կիպրոսի ճանաչման հարցը և Հայոց ցեղասպանությունը, երկրում քաղաքատարկյալների թիվը միջազգային ասպարեզում Թուրքիային թուլացնող գործոններ են ("Le long l'Union européenne"): Ինչպես արդեն նշվեց, Ֆրանսիան ներկայացնում է Թուրքիային որպես անդամ չտեսնելու որոշ պատճառներ. 1. Թուրքիան մեծ բնակչություն ունի, 2. Թուրքիան ինքնության ու կրոնի առումով այլ երկիր է, 3. Թուրքիայի անդամակցությունը կարող է մեծացնել գործազրկությունը Եվրոպայում: Այսպիսով՝ Ֆրանսիան ոչ մի կերպ չի օգնում առաջ տանել Թուրքիայի շահերը Կիպրոսի հարցում կամ Մերձավոր Արևելքում, իսկ ՆԱՏՕ-ի գործունեության մեջ նրա ռազմական ներդրումը թուրքականից պակաս է (Çaylak):

Որպես լարվածության կարևոր պատճառ է դիտվում **Կիպրոսի հարցով** Ֆրանսիայի լիակատար աջակցությունը Հունաստանին: Կիպրոսի խնդիրը քննարկելիս չի կարելի անտեսել նաև **Հայկական հարցի** հետևանքները ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում:

1970-ականների սկզբին Մարսելում տեղի ունեցած "Heykel Vakasi" հուշարձանի տեղադրումը՝ ի հիշատակ ցեղասպանության գոհ դարձած մեկ ու կես միլիոն հայերի, Ֆրանսիայի և ազատության համար զոհված հայ փրկարարների հիշատակին, լուրջ լարվածություն է ստեղծել ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում: Այս իրադարձության հետևանքն այն եղավ, որ Թուրքիայի դեսպան Հասան Էսաթ Ըշըբը վերադարձավ Անկարա: Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև Հայկական խնդրի պատճառով առաջին ընդհարումը սկիզբ է առել հենց այս դեպքից հետո (Vural 104):

Փաստն այն է, որ 2001 թ.-ին, երբ Ֆրանսիայի խորհրդարանը ընդունեց ցեղասպանությունը ճանաչող օրենսդրություն, Թուրքիան հետ կանչեց իր դեսպանին Փարիզից և սպառնաց սառեցնել ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական ոլորտներում համատեղ նախագծերը (Mango): Հետագայում Ֆրանսիայի՝ 2011 թվականի դեկտեմբերի 22-ի օրինագծի ընդունումից հետո, որի համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչելու դեպքում սպասվում է մեկ տարվա ազատազրկում և 45 հազար եվրոյի չափով տուգանք, թուրքական կառավարությունը սառեցրել է Ֆրանսիայի հետ երկկողմ հարաբերություններն ու քաղաքական հանդիպումները: Թուրքիան նաև չեղարկել է ֆրանսիական ռազմականության միացման և Թուրքիայում ռազմական ինքնաթիռների վայրէջքի թույլտվությունը (Brown): Դրանից հետո, ինչպես և ակնկալվում էր, 2012 թվականի փետրվարի 28-ին Ֆրանսիայի Սահմանադրական խորհուրդը որոշել է, որ Հայոց ցեղասպանության ժխտման մասին օրենքը հակասահմանադրական է և անվավեր է ճանաչել այն (“French public EU membership”):

Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների վրա բացասաբար է ազդում նաև Զրդական հարցը: Այս խնդիրը Ֆրանսիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկն է 1970-ականներից ի վեր: Փաստն այն է, որ 1983 թվականին Փարիզի բրդական ինստիտուտի հիմնադրամամբ քրդերին աջակցությունն աճեց: Չնայած Ֆրանսիան PKK-ին (Զրդական բանվորական կուսակցություն) ընդունում է որպես ահաբեկչական կազմակերպություն, հյուրընկալում է այդ կազմակերպության անդամներին՝ քրդերին աջակցելու անվան տակ: Այն կետը, որը խնդիր է ստեղծում երկկողմ հարաբերություններում, քրդերի ասոցիացիան է PKK-ի հետ: Հարաբերությունների լարվածության օրինակներից մեկը՝ 2013թ.-ին Ֆրանսիայում PKK-ի երեք անդամների սպանությունն ու Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի խիստ արձագանքն է այս իրավիճակի նկատմամբ այն հայտարարությամբ, որ նախագահ Օլանդը ճանաչել է նրանցից մեկին: Հիշեցնենք, որ թուրք ուսանող Սևիլ Սևիմիի ձերբակալությունը, ով իբրև մոտ է PKK- ի հետ, և սոցիոլոգ Փընար Սելեթի վիճելի գործը, ևս օրինակներ են Ֆրանսիայում քննադատված և քրդական հարցի համատեքստում:

Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում մեկ այլ խնդիր է հանդիսանում Արաբական գարնան գործընթացը: Այս գործընթացում Ֆրանսիան վարում էր փոփոխական քաղաքականություն: Թունիսի հեղափոխության ժամանակ Բեն Ալիի ռեժիմին աջակցությունը պատճառ դարձավ, որ տարածաշրջանում վնասվի Ֆրանսիայի իմիջը: Արդյունքում Ֆրանսիան փոխեց իր քաղաքականությունը և փորձեց շտկել այդ իրավիճակը Լիբիական ճգնաժամի պայմաններում: Հիշեցնենք, որ Ֆրանսիան առանցքային դեր խաղաց Լիբիայում սկիզբ առած ապստամբության շարժումները պատերազմի վերածելու հարցում: Ուշագրավ է, որ Ֆրանսիան դատապարտեց Զադաֆիի ռեժիմը և աջակցեց ԵՄ-ին Լիբիայի դեմ պատժամիջոցների որոշման մեջ: Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում Արաբական գարնան բացասական գործոնն այն էր, որ Ֆրանսիան աջակցում էր Բեն Ալիի ռեժիմին, Թուրքիան՝ հակառեժիմային ուժերին, որի արդյունքում էլ Ֆրանսիան աջակցում էր Թուրքիայի տնտեսական համագործակցության և ներդրումային ռեժիմի մեջ գտնվող Լիբիայում ռեժիմը տապալած ուժերին (Çaylak):

Լիբիայի ափերին իրենց ռազմանավերի հետ կապված միջադեպից հետո Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև վեճերը թեժանում են: 2020 թվականի հունիսի 17-ին Ֆրանսիան Թուրքիային մեղադրել է այն բանում, որ թուրքական ռազմական նավատորմը սկսել է հետապնդել ֆրանսիական ռազմանավը, որը փորձում էր ստուգել թուրքական նավը, որին կասկածում էին Լիբիայում զենքի մաքսանենգության մեջ (Irish): Արդյունքում Փարիզը դադարեցրել է մասնակցությունը ՆԱՏՕ-ի ծովային պաշտպանության առաքելությանը, իսկ Անկարան սպասում է ֆրանսիացիների ներողությանը: Պետք է ընդգծել նաև Փարիզի և Անկարայի միջև առկա

հակամարտության պատճառը. Թուրքիան Միացյալ Նահանգների հաստատմամբ Լիբիայում ռազմական աջակցություն է ցուցաբերում Լիբիայի միջազգայնորեն ճանաչված Ազգային համաձայնության կառավարության ղեկավար Ֆայզ Սարաջին:

Լարվածության ևս մեկ պատճառ է թուրք ակտիվիստների սպանությունը Փարիզում: 2013 թվականին Թուրքիայի Ազգային հետախուզական կազմակերպությունը մեղադրել են Փարիզում թուրք ակտիվիստուհիների եռյակի սպանության մեջ (Worley): 2020 թվականի հոկտեմբերի 16-ին Ֆրանսիայի միջնակարգ դպրոցի 47-ամյա ուսուցիչ Սամուել Փաթիի սպանությունը՝ Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարները դպրոցականներին ցուցադրելու պատճառով, ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների, այդ թվում՝ նախագահ Է. Մակրոնի հայտարարությունները՝ սպանված ուսուցչի գործողություններին լիակատար աջակցության և այդպիսի ծաղրանկարների հրատարակումը շարունակելու պատրաստակամության մասին, բուռն արձագանք առաջացրեցին իսլամական աշխարհում, հատկապես Թուրքիայում: Ինչ վերաբերում է Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարներին, ապա դրանք առաջին անգամ տպագրվել են դեռ 2005թ.-ին դանիական “Jyllands-Posten” թերթում: Դրանից հետո Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարները բազմիցս տպագրվեցին “Charlie Hebdo” ֆրանսիական ամսագրում, ինչը ի վերջո հանգեցրեց իսլամիստ ահաբեկիչների կողմից 2015 թ.-ին ամսագրի խմբագրության գնդակահարմանը: “Charlie Hebdo”-ի լրագրողների սպանությունը և դրան հաջորդած մասշտաբային ցույցը ամբողջ Ֆրանսիայում՝ ի պաշտպանություն աշխարհիկության և խոսքի ազատության, կարևոր իրադարձություն էր ֆրանսիական մուլտիկուլտուրալիզմի պատմության մեջ և շոշափելի ներդրում իսլամի ընկալման և ֆրանսիական հասարակության մեջ նրա դերի հարցում: Ֆրանսիայի նախագահ Է. Մակրոնը, լիովին տեղյակ լինելով իրադարձությունների բացասական հետևանքների մասին, 2020թ.-ի հոկտեմբերի 31-ին “Al Jazeera” հեռուստատալիքին տված հարցազրույցում շեշտեց, որ ծաղրանկարներ հրատարակել է ոչ թե պետությունը, այլ ազատ և անկախ ամսագրերը: Ֆրանսիայի ղեկավարը նաև արտահայտել է այն միտքը, որ անհրաժեշտ է Ֆրանսիայում իսլամը ազատել արտաքին ազդեցությունից, մզկիթների ֆինանսավորման վերահսկողությունը ուժեղացնել և երկրում «լուսավոր իսլամ» կառուցել: Ի պատասխան՝ Էրդողանն ասել է, որ իր ֆրանսիացի գործընկերը հոգեբույժի կարիք ունի: Էրդողանի խոսքերից հետո Ֆրանսիան Անկարայից հետո կանչեց իր դեսպանին՝ պատճառաբանելով խորհրդակցությունների անհրաժեշտությունը: Թուրքիայի առաջնորդն իր երկրի քաղաքացիներին կոչ արեց հրաժարվել ֆրանսիական ապրանքներ գնելուց՝ երկու երկրների սրված հարաբերությունների ֆոնին (Губеев): Ընդհանուր առմամբ, 2015թ.-ի իրադարձությունները ցույց տվեցին լուրջ պառակտում ֆրանսիական հասարակության մեջ: Ֆրանսիան Էրդողանի համար Եվրոպայում իր ազդեցությունը տարածելու առանցքային երկիր է: Փաստն այն է, որ հենց Ֆրանսիայում է այժմ ապրում Եվրոպայի ամենամեծ մուսուլմանական համայնքը:

Ընդգծենք, որ հակամուսուլմանական հռետորաբանությունն ու գլխաշորի արգելքի օգտագործումը ևս բացասաբար են անդրադարձել երկրորդ հարաբերությունների վրա: Ավելին՝ Ֆրանսիան արդեն ունի բացասական փորձ, երբ 2004թ.-ին ընդունված օրենքը, որն արգելում է դպրոցներում կրոնական խորհրդանիշները, հանգեցրեց իրավիճակի վատթարացմանը և արմատականության նկատելի աճին Ֆրանսիայի մուսուլմանական բնակչության շրջանում (Осипов):

Հիշեցնենք, որ Ֆրանսիան սպառնացել է հասնել ԵՄ պատժամիջոցների կիրառմանը Թուրքիայի նկատմամբ: Այդ ընթացքում Ֆրանսիայի ՆԳՆ-ն արգելք է դրել երկրում «Գորշ գայլեր» թուրքական ազգայնական խմբավորման գործունեության վրա, որը հայտնի է իր ծայրահեղական գործունեությամբ ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ արտերկրում: «Գորշ գայլեր» ծայրահեղ աջ երիտասարդական կազմակերպությունը հիմնադրվել է Թուրքական ազգայնական շարժում կուսակցության կողմից 1960-

ականների և 1970-ականների վերջին: Հիմնական թիրախները ձախ քաղաքական գործիչներն ու լրագրողներն էին: Ինչ վերաբերում է սպառնալիքին, ապա նշենք, որ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ժան-Իվ Լե Դրիանը Անկարային սպառնացել է պատժամիջոցներով, եթե Թուրքիան չփոխի իր քաղաքականությունը: Ժան-Իվ Լե Դրիանը, ելույթ ունենալով Սենատում, նշել է. «Անկարայի հետ լուրջ տարածայնությունների երկար ցուցակ ունենք, բայց վերջին շաբաթներին մենք տեղափոխվեցինք երկու դաշնակից երկրների հարաբերությունների մակարդակ: Վիրավորանքները, զրպարտությունները, Ֆրանսիայի և Եվրոպայի դեմ ատելություն հրահրելու ցանկությունը բոլորովին այլ բնույթ ունեն: Դրանք սպառնալիքներ են: Ուստի մենք ակնկալում ենք, որ Թուրքիայի նախագահը անհապաղ վերջ կդնի այս պահվածքին»:

Հարկ ենք համարում նշել նաև, որ **Անկարայի դեմ ԵՄ պատժամիջոցների հարց էր բարձրացվել:** ԵՄ դժգոհության թեման էր հետախուզական աշխատանքը, որը Թուրքիան սկսեց Արևելյան Միջերկրական ծովում Հունաստանի ու Կիպրոսի հետ վիճելի ջրերում: Այնուհետև Բրյուսելը Անկարայից տեսավ դրական ազդակներ. Աթենքի հետ բանակցությունների վերսկսում, թուրքական նավերի մեկնում իրենց նավահանգիստներ: Ըստ այդմ, որոշվեց հետաձգել պատժամիջոցների հարցը մինչև դեկտեմբերին կայանալիք ԵՄ գազաթնամաճողովը: Մեկ ամիս չանցած՝ Եվրոպական խորհրդի ղեկավար Չարլզ Միշելը նշեց. «Թուրքիայի կողմից դրական տեղաշարժ տեսնելու մեր ցանկությունը չիրականացավ, ընդհակառակը, Թուրքիան դիմեց սադրանքների և անընդունելի հայտարարությունների: Այս թեմային կանդադառանա՞նք դեկտեմբերին»:

Եվրամիության և Թուրքիայի հարաբերությունները սրվել են նաև այն բանից հետո, երբ 2020 թվականի հոկտեմբերի 26-ին Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանը կոչ արեց բոլոր թուրքերին և իսլամական աշխարհին բոյկոտել ֆրանսիական ապրանքները: Հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ դա տեղի է ունեցել Ֆրանսիայում Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարներից, պատմության ուսուցիչ Սամուել Փաթիի սպանությունից և Ֆրանսիայի առաջնորդ Էմանուել Մակրոնի կողմից արմատական իսլամի դեմ պայքարի մասին հայտարարություններից հետո: «Ի՞նչն այն չէ Մակրոնի մոտ իսլամի և մուսուլմանների հետ կապված: Այն փաստը, որ պետության ղեկավարը այս կերպ վարվում է իր երկրի միլիոնավոր մուսուլմանների հետ, առաջին հերթին մտքի վերահսկողության կորուստ է: Նա կարիք ունի հոգեկան բուժման», -ասել է նախագահ Էրդողանը (Беленькая, Коммерсант 5):

Հարաբերությունների սրմանը նպաստել է նաև **2016 թվականի հուլիսի 15-ի հեղաշրջման փորձը:** Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը անդրադարձ է կատարել ԵՄ-ին անդամակցելու հետ կապված գործընթացի քննադատությանը: Ըստ Օլանդի՝ հեղաշրջման փորձից հետո ձեռնարկված միջոցառումները վնասում են ժողովրդավարությանը, օրենքի գերակայությանը, մարդու իրավունքներին և խոսքի ազատությանը և բացահայտում են ճշունների ժամանակաշրջանը: Արդյունքում մահապատժի բանավեճերի և Օլանդի քննադատությամբ պայմանավորված՝ Թուրքիան հայտարարել է, որ այս պայմաններում չի կարող դառնալ ԵՄ անդամ: Ինչպես հուլիսի 15-ից առաջ, այնպես էլ հուլիսի 15-ից հետո Ֆրանսիան շարունակում է իր բացասական վերաբերմունքը ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության նկատմամբ: Հուլիսի 15-ից հետո Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի միջև տնտեսական և մշակութային հարաբերությունները շարունակել են զարգանալ այնպես, ինչպես մինչ այդ էր: Հիշեցնենք, որ 2016 թվականի հուլիսի 15-ի հեղաշրջման փորձը մի նախաձեռնություն է, որն իրականացվել է Թուրքիայի զինված ուժերում Ֆեթուլլահիստական ահաբեկչական կազմակերպության (FETO) մի խումբ զինվորների նախաձեռնությամբ, որը հետ է մղվել հասարակության արձագանքով և ոչ FETO ռազմական կադրերի և ոստիկանության աջակցությամբ: Նախաձեռնությունը չկարողացավ հասնել իր նպատակին: Ֆրանսիան այս գործընթացն

օգտագործել է որպես ԵՄ անդամակցության խոչընդոտների նոր գործիք:

Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների վրա ազդող դրական գործոնները

Բացի բացասական ներգործությունից, հարաբերություններում եղել են նաև դրական տեղաշարժեր: 30 յիսի 15-ից հետո երկկողմ հարաբերություններում շարունակվում են դրական տեղաշարժերը տնտեսական ու մշակութային բնագավառում: Արտաքին գործերի նախարարության 2017թ.-ի ֆինանսական բյուջեի նախագիծը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի Գլխավոր ասամբլեային ներկայացնելու կապակցությամբ պատրաստված գրքույկում նշված է, որ Ֆրանսիայի հետ տնտեսական ու առևտրային հարաբերությունները շարունակվում են կայուն կերպով ընթանալ, իսկ Ֆրանսիան հանդիսանում է արտահանման առաջատար երկրներից մեկը: Տնտեսական հարաբերությունների շրջանակներում 2016 թ.-ի նոյեմբերի 24-25-ը Էկոնոմիկայի նախարար Լիիաթ Չեյրեկչին պաշտոնական այց կատարեց Ֆրանսիա, իսկ հեղաշրջման փորձից հետո Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ջան-Մարկ Էյրոն այցելեց Անկարա և այդ առիթով նշեց. «Մեր երկկողմ օրակարգը միայն ճգնաժամերի և սպառնալիքների մասին չէ: Մենք ապագային նայում ենք կառուցողական նախագծերի հետ միասին»:

30 յիսի 15-ից հետո մշակութային կապերի տեսանկյունից կարևոր է Փարիզում Թուրքիայի դեսպանության Ֆրանսիայի Institut Français-ի հետ «Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև մշակութային կապերը զարգացնելու նպատակով համագործակցության համաձայնագիրը» ստորագրելու փաստը: Այս համատեքստում Թուրքիան պետք է ապահովի նորարարական ու ժամանակակից ֆրանսիական կրթություն, ամրապնդի մշակութային կապերն ու փոխանակումները երկու երկրների միջև, ինչպես նաև կրթությունը, կրթաթոշակն ու մշակույթը, աջակցի գեղարվեստական գործունեությամբ երիտասարդների ապագայի պատրաստմանը:

Ընդգծենք, որ սույն հոդվածում ուսումնասիրվել է վերջին տասնամյակի թուրք - ֆրանսիական բաղաբանական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունները: Այս տասնամյակի ժամանակահատվածը համապատասխանում է ԱԶԿ-ի (Արդարություն և զարգացում կուսակցություն) կառավարմանը Թուրքիայում և Լիկոլա Սարկոզիի (2007-2012), Ֆրանսուա Օլանդի (2012-2017) և Էմանուել Մակրոնի (2017-ից) կառավարմանը Ֆրանսիայում: Փաստն այն է, որ Լիկոլա Սարկոզիի նախագահության տարիներին են երկկողմ հարաբերությունները լարվել: Այս ժամանակահատվածի հիմնական անհամաձայնությունն այն էր, որ Ֆրանսիան կտրականապես դեմ էր Թուրքիայի լիիրավ անդամակցությանը ԵՄ-ին, և դրա հակադրման որոշ պատճառներ բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Թուրքիան Եվրոպական չէ, և Թուրքիան չունի Եվրոպական մշակույթ և արժեքներ» (Çaylak): Հիշեցնենք նաև այն, որ 2007 թվականին Ֆրանսիայի նախագահ Լիկոլա Սարկոզին հայտարարել է, որ «Թուրքիան տեղ չունի Եվրամիության ներսում» և շարունակել. «Ես ուզում եմ ասել, որ Եվրոպան պետք է իր սահմանները պահպանի, և որ ոչ բոլոր երկրներն ունեն անդամ դառնալու հնարավորություն՝ սկսած Թուրքիայից, որը տեղ չունի Եվրամիության կազմում» (Dogancay- Aktuna 24-39):

Ըստ Տնտեսական զարգացման հիմնադրամի՝ 2015 թ.-ին ֆրանսիական ներդրումներ են եղել Թուրքիայում՝ ավտոմոբիլային, ցեմենտի, էլեկտրոնիկայի, դեղագործության ու ծառայությունների ոլորտներում: Ֆրանսիայում թուրքական ծագմամբ ընկերությունները գործում են կահույքի, տեքստիլի, հագուստի, փոխադրումների, պահեստավորման, նյութատեխնիկական ապահովման, գյուղատնտեսության և պարենային ապրանքների ոլորտում: Երկկողմ առևտրային հարաբերություններում կարևոր դեր ունի նաև Ֆրանսիայի տրանսպորտի ու տեքստիլ ոլորտը Թուրքիայում: Ավիացիայի և ավտոմոբիլային արդյունաբերությունը առաջին պլան է մղվել միլիոնավոր դոլարներով: 1980-2000 թվականներին Ֆրանսիան ընդհանուր

ամամբ դարձել է առաջին օտարերկրյա ներդրողը Թուրքիայի տնտեսության մեջ՝ ներդնելով 5,6 միլիարդ ԱՄՆ դոլար: 2003 թվականին Թուրքիայի Ֆինանսների նախարարության տվյալներով՝ երկրում եղել է 270 ֆրանսիական ձեռնարկություն, որոնք համապատասխանել են ավտոմոբիլային ու շինարարական ոլորտներին:

Փաստն այն է, որ այս դրական տեղաշարժը բխում է երկու երկրների նախագահների այցերից: Օլանդը այց է կատարել Թուրքիա առաջին անգամ 2014 թ.-ին: Այդ այցի շրջանակներում նախագահները համաձայնագիր ստորագրեցին այնպիսի հարցերի շուրջ, ինչպիսիք են՝ էներգետիկան, տրանսպորտը, մաքսատները, գյուղատնտեսությունը և վարկի ոլորացումը: Նույն թվականին նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը այցելեց Փարիզ և հայտարարեց, որ համագործակցում է ահաբեկչության հետ, և որ հնարավոր է զարգանան նոր ներդրումներ, ինչպիսիք են՝ պաշտպանությունը, գյուղատնտեսությունը և սնունդը: Այնուամենայնիվ, Օլանդը շարունակեց արտահայտել որոշ դիսկուրսներ, որոնք առաջնորդում են երկու երկրների միջև բացասական հարաբերությունները. «Թուրքիան պատրաստ չէ ԵՄ անդամակցությանը, և Թուրքիան պետք է ընդունի Հայոց ցեղասպանությունը»: Ինչ վերաբերում է Եմանուել Մակրոնի նախագահության շրջանին, ապա 2017 թվականին Մակրոնը շարունակում է նման վերաբերմունքը երկկողմ հարաբերությունների նկատմամբ: Հիշեցնենք, որ 2018թ.-ի սկզբին նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի Փարիզ այցով Թուրքիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի միջև պաշտպանական արդյունաբերության մեջ ստորագրվեց «Երկար հեռավորության տարածաշրջանային հակաօդային և հակահրթիռային պաշտպանության համակարգի մասին» համաձայնագիրը, որից հետո հարաբերությունները մեծ առաջընթաց ունեցան («French public EU membership»):

Եզրակացություն

Հիմք ընդունելով վերոնշյալ կայուն վերլուծությունները՝ փաստարկվում են երկկողմ հարաբերությունների հիմնական խնդրահարույց ոլորտները, որոնք Ֆրանսիան օգտագործում է որպես գործիք. Թուրքիայի՝ Եվրամիությանը անդամակցության հարց, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մեղադրանքներ, Քրդական խնդիր, Արաբական գարնան և 2016 թվականի հուլիսի 15-ի հեղաշրջման փորձի և դրա հետ կապված քննադատություններ: Լարվածության կարևորագույն պատճառներն են Կիպրոսի հարցով Ֆրանսիայի լիակատար աջակցությունը Հունաստանին, Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի միջև վեճերը Լիբիայի ափերին իրենց ռազմականների հետ կապված, բուրդ ակտիվիստների, ուսուցիչ Սամուել Փաթիի և լրագրողների դաժան սպանությունների փաստերը: Բացի բացասական ներգործությունից, հարաբերություններում եղել են նաև դրական տեղաշարժեր: Հուլիսի 15-ից հետո երկկողմ հարաբերություններում շարունակվում են դրական տեղաշարժերը տնտեսական ու մշակութային բնագավառում:

Վերջին տասնամյակի ֆրանս-թուրքական բաղաբանական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունների ուսումնասիրության արդյունքն այն է, որ բաղաբանական հարթությունը բացասաբար է ազդում հարաբերությունների վրա, իսկ տնտեսականն ու մշակութայինը՝ դրական: Երկկողմ հարաբերությունների տնտեսական ու մշակութային շփման գծերը, փոխադարձ ներդրումները կարևոր տեղ ունեն երկու երկրների տնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործում: Երկու երկրները միշտ ունեցել են ընդհանուր շահեր, որոնք թույլ են տվել նրանց աստիճանաբար վերականգնելու հարաբերությունները:

Օգտագործված գրականություն

1. Беленькая, Марианна и Тарханов, Алексей. «Турция нарывается на Францию Отношения Анкары и Парижа приняли угрожающий характер». *Газета «Коммерсантъ»*, №203, 6 нояб. 2020, стр.5.
2. Бородкина, Наталия. *Франция–Турция: роль стереотипов в двусторонних отношениях в начале XXI в.*, 2015.
3. Гунеев, Сергей. «Источник: «МИД Турции вызвал временного поверенного в делах Франции». *Риа Новости*, 28 окт. 2020, www.ria.ru/20201028/karikatura-1581995976.html. Доступно: 31.05.2021.
4. Манго, Эндрю. «Франко-турецкие отношения осложнил армянский вопрос». *BBC News | Русская Служба*. 22 декаб. 2011, www.bbc.com/russian/international/2011/12/111222_turkey_france_genocide. Доступно: 31.05.2021.
5. Осипов, Евгений. *Карикатуры, франко-турецкое обострение 2020 года и последствия для ислама Франции*. Государственный академический университет гуманитарных наук, Россия, г. Москва.
6. Brown, Rachael. "French-Turkish relations on ice over Armenian killings". *ABC*, 23 Dec. 2011, www.abc.net.au/worldtoday/content/2011/s3397256.htm. Accessed: 31.05.2021.
7. Dogancay-Aktuna, Seran. "The Spread of English in Turkey and its Current Sociolinguistic Profile". *ResearchGate*, 29 Mar. 2010, pp 24-39, www.researchgate.net/publication/249024154_The_Spread_of_English_in_Turkey_and_its_Current_Sociolinguistic_Profile. Accessed: 31.05.2021.
8. Gentleman, Amelia. "French public given veto on Turkey's EU membership", *The Guardian*, 2 Oct 2004, www.theguardian.com/world/2004/oct/02/eu.france. Accessed: 31.05.2021.
9. Irish, John. "NATO must deal with, not ignore Turkish problem: French official", *Reuters*, 17 June, 2020, www.reuters.com/article/us-nato-france-turkey-idUSKBN23O1OR. Accessed: 31.05.2021.
10. Worley, Will. "Turkish intelligence services implicated in unsolved London murder, court documents say". *Independent*, 27 Sept. 2016, www.independent.co.uk/news/uk/home-news/turkey-murder-london-unsolved-mehmet-kaygisiz-government-security-services-agents-court-documents-a7332461.html. Accessed: 31.05.2021.
11. Çaylak Eşki, Şeyma. "15 Temmuz Sonrası Türkiye-Fransa İlişkileri:Değişim mi?Süreklilik mi?", *ResearchGate*, 2017, www.researchgate.net/publication/320697556_15_Temmuz_Sonrasi_Turkiye_Fransa_Ilişkileri_Degisim_mi_Sureklilik_mi. Accessed: 31.05.2021.
12. Vural Kadri, Mithat. "Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Kamuoyunda Ermeni Sorunu ", *Academia*, 2011, İzmir, Türkiye-Fransa İlişkilerinde Ermeni Sorunu, s.104, www.academia.edu/13276994/CUMHUR%C4%B0YET_D%C3%96NEM%C4%B0_ND E_T%C3%96CRK_KAMUOYUNDA_ERMEN%C4%B0_SORUNU. Accessed: 31.05.2021.
13. "Le long chemin de l'adhésion turque à l'Union européenne". *Le Monde*. 29 janvier.2014, www.lepoint.fr/monde/l-adhesion-de-la-turquie-a-l-ue-est-un-long-chemin-selon-merkel-25-02-2013-1632116_24.php.

Works Cited

1. Belen'kaja Marianna, Tarhanov Aleksej, "Turcija naryvaetsja na Franciju Otnoshenija Ankary i Parizha prinjali ugrozhajushhij harakter", *Gazeta "Kommersant#" №203,6 nojab. 2020, str.5* ["Turkey is Running into France Relations between Ankara and Paris have Become Threatening", The newspaper "Kommersant" No. 203,6 November 2020, p. 5].

2. Borodkina Natalija Vjacheslavovna, "Francija–Turcija:rol' stereotipov v dvustoronnih otnoshenijah v nachale XXI v.", ["France–Turkey: the Role of Stereotypes in Bilateral Relations at the Beginning of the XXI century"] 2015.
3. Guneev Sergej, "Istochnik: MID Turcii vyzval vremennogo poverennogo v delah Francii", 28 okt. 2020 ["Source: The Turkish Foreign Ministry summoned the Charge d'affaires of France", October 28, 2020], www.ria.ru/20201028/karikatura-1581995976.html
4. Mango Jendru, "Franko-tureckie otnoshenija oslozhnil armjanskij vopros", 22 dekab. 2011, ["French-Turkish relations were complicated by the Armenian crisis", December 22, 2011], www.bbc.com/russian/international/2011/12/111222_turkey_france_genocide
5. Osipov Evgenij, "Karikatury, Franko-Tureckoe Obostrenie 2020 goda i posledstvija dlja islama Francii", Gosudarstvennyj akademicheskij universitet gumanitarnyh nauk, Rossija, g. Moskva ["Cartoons, the Franco-Turkish Aggravation of 2020 and the consequences for the Islam of France", State Academic University of Humanities, Moscow, Russia].
6. Brown Rachael, "French-Turkish relations on ice over Armenian killings", 23 Dec. 2011, www.abc.net.au/worldtoday/content/2011/s3397256.htm
7. Dogancay-Aktuna Seran, "The Spread of English in Turkey and its Current Sociolinguistic Profile", 29 Mar. 2010, pp 24-39, www.researchgate.net/publication/249024154_The_Spread_of_English_in_Turkey_and_its_Current_Sociolinguistic_Profile
8. Irish John, "NATO must deal with, not ignore Turkish problem: French official", www.reuters.com/article/us-nato-france-turkey-idUSKBN23O1OR
9. Worley Will, "Turkish intelligence services implicated in unsolved London murder, court documents say", 27 Sept. 2016, www.independent.co.uk/news/uk/home-news/turkey-murder-london-unsolved-mehmet-kaygisiz-government-security-services-agents-court-documents-a7332461.html
10. "French public given veto on Turkey's EU membership", www.theguardian.com/world/2004/oct/02/eu.france
11. Çaylak Eşki Şeyma, "15 Temmuz Sonrası Türkiye-Fransa İlişkileri: Değişim mi? Süreklilik mi?", 2017, www.researchgate.net/publication/320697556_15_Temmuz_Sonrasi_Turkiye__Fransa_Iliskileri_Degisim_mi_Sureklilik_mi
12. Vural Kadri Mithat, "Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Kamuoyunda Ermeni Sorunu", 2011, İzmir, Türkiye-Fransa İlişkilerinde Ermeni Sorunu, s.104, www.academia.edu/13276994/CUMHUR%C4%B0YET_D%C3%96NEM%C4%B0_NDE_ERMENI_SORUNU
13. "Le long chemin de l'adhésion turque à l'Union européenne"// Le Monde., 29 janvier. 2014, www.lepoint.fr/monde/l-adhesion-de-la-turquie-a-l-ue-est-un-long-chemin-selon-merkel-25-02-2013-1632116_24.php.

TURKEY-FRANCE RELATIONS AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

MARGARITA ABGARYAN

*Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Turkic Studies, Senior laboratory assistant, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article aims to reveal the foreign policy motives of the two countries in relation to each other and to determine the vision of the future solution of problems.

The objectives of the article are to reveal the reasons for the aggravation and improvement of the French-Turkish relations, to present the positions and steps of the countries, showing the course of events.

The research was carried out on the basis of descriptive and literary analysis methodology. This historical course of French-Turkish relations has been studied in order to re-identify the reasons for the revision of the deep motives of the relationship.

As a result of the study, it can be concluded that the political dimension has a negative impact on relations, while the economic and cultural dimension - positive. The economic and cultural aspects of bilateral relations and mutual investments play an important role in the development of economic relations between the two countries. The two countries have always had common interests, which allowed them to restore relations gradually.

Keywords: *EU membership, Armenian issue, Kurdish issue, The Arab Spring, NATO, coup attempt, "Gray wolves".*

ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ И ФРАНЦИИ В НАЧАЛЕ 21 ВЕКА

МАРГАРИТА АБГАРЯН

*старший лаборант, аспирант кафедры тюркологии
факультета востоковедения
Ереванского государственного университета
г. Ереван, Республика Армения*

Статья имеет цель выявить внешнеполитические мотивы двух стран по отношению друг к другу и определить видение будущего решения проблем.

Основными задачами статьи являются выявить причины обострения и улучшения франко-турецких отношений, представить позиции и шаги стран, показывая ход развития событий.

Исследование проводилось на основе методологии описательного и литературного анализа. Данный исторический процесс франко-турецких отношений был изучен, чтобы вновь выявить причины изменений глубинных мотивов их отношений. В результате исследования мы пришли к выводу о том, что политический аспект отрицательно влияет на отношения, в то время, как экономико-культурный аспект – положительно. Экономические и культурные аспекты двусторонних отношений и взаимных инвестиций играют важную роль в развитии экономических отношений между двумя странами. У этих стран всегда были общие интересы, которые позволяли постепенно восстанавливать отношения.

Ключевые слова: *членство в ЕС, армянский вопрос, курдский вопрос, «Арабская весна», НАТО, попытка государственного переворота, «Серые волки».*

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

**ՆՈՐՄԱՏԻՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱԱՄԲ
ԴԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՅՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՐՈՒՄ***

ՅՏԴ 342:340(091)

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-87

ՌԱՑԻԿ ԽԱՆԴԱՆՅԱՆ

Հայ-Ռուսական համալսարանի տեսության և
սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Հայ-Ռուսական համալսարանի դոկտորանտ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
rkhandanyan@yahoo.com

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել խորհրդային ժամանակաշրջանում նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ դատական վերահսկողությանը՝ որպես գործադիր իշխանության հնարավոր կամայականությունների բացառման կարևորագույն միջոցին առնչվող հիմնահարցերը:

Վերոնշյալ նպատակի իրագործումը պահանջում է հետևյալ խնդիրների լուծումը՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողության պարզացման ուսումնասիրությունը և կառուցակարգերի համակողմանի բացահայտումը, ինչպես նաև դատարանների լիազորությունների վերլուծությունը տվյալ ոլորտում:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինչպես համագիտական (պատմական մեթոդ, անալիզ, սինթեզ), այնպես էլ հատուկ (ձևական տրամաբանական, համեմատական-իրավական) մեթոդներ:

Հետազոտության ընթացքում անդրադարձ է կատարվել խորհրդային միության Գերագույն դատարանի նորմատիվ իրավական ակտերի օրինակա-նությունը գնահատելու լիազորությանը, ինչը, սակայն, որպես նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողությունն չէր կարող դիտարկվել, քանզի Գերագույն դատարանը միութենական հանրապետությունների որոշումները Միության օրենքներին հակասելու հիմքով անվավեր ճանաչելու և վերացնելու լիազորություն չուներ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ խորհրդային ժամանակաշրջանի որոշ հատվածներում նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ փաստացի գոյություն է ունեցել և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի դատական վերահսկողություն, սակայն դրա վերաբերյալ հատուկ ու համալիր իրավակարգավորումները բացակայել են: Մասնավորապես անուղղակի դատական վերահսկողություն է իրականացվել խորհրդային ժամանակաշրջանի սկզբում և արդեն 1970-ականներից սկսած, երբ դատարանները լիազորված էին կոնկրետ գործով հրաժարվել նորմատիվ իրավական ակտերը կիրառելուց կամ գործել:

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.05.2021թ., գրախոսվել՝ 15.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Նորմատիվ կարգադրագրերին հակառակ, իսկ ուղղակի դատական վերահսկողությունը հասցրել է արդյունքներ գրանցել միայն խորհրդային միության փլուզման նախօրեին, երբ «ԽՍՀՄ-ում սեփականության մասին» 06.03.1990 թվականի օրենքի ընդունումը նպաստեց սեփականության իրավունքի պաշտպանության մասով նորմատիվ իրավական ակտերը դատարանում վիճարկելու՝ մարդու իրավունքի պետական ճանաչմանը: Հատուկ ու համալիր իրավակարգավորումների բացակայությունը հիմնականում պայմանավորված է եղել քաղաքական նկատառումներով և իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի բացակայությամբ:

Հիմնաբառեր՝ նորմատիվ իրավական ակտ, ուղղակի և անուղղակի դատական վերահսկողություն, օրինականություն, դեկրետ, կարգադրագիր, ԽՍՀՄ Սահմանադրություն, ԽՍՀՄ Գերագույն դատարան, սեփականության իրավունք, արքիտրաժ:

Ներածություն

1.1. Ընդհանուր դրույթներ: Խորհրդային միության հակաժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի պայմաններում մերժվում էր իշխանության տարանջատման սկզբունքը, այդ թվում՝ դատական իշխանությունը: Հանրահայտ փաստեր են, որ այդ ժամանակահատվածում թեև առկա էին դատարաններ, սակայն նրանք իշխանությանը ներհատուկ հատկություններով օժտված չէին: Նույնիսկ տեսականորեն դժվար էր պատկերացնել, որ խորհրդային կուսակցական ավտորիտար գաղափարախոսության պայմաններում դատարանները կարող էին օժտված լինել քաղաքական իշխանության գործունեության օրինականությունը ստուգելու իրական հնարավորությամբ:

Խորհրդային միությունում կառավարման մարմինների անհատական իրավական ակտերը հիմնականում բողոքարկվում էին վերադատության կարգով, իսկ դատական կարգով կարող էին բողոքարկվել միայն օրենքով ուղղակի նախատեսված սահմանափակ թվով դեպքերում: Ինչ վերաբերում է նորմատիվ իրավական ակտերն անմիջապես դատարան բողոքարկելուն, ապա դրա համար *հատուկ ու համալիր իրավական կարգավորումներ* ըստ էության նախատեսված չէին¹:

Այնուամենայնիվ, խորհրդային միությունում եղել են ժամանակաշրջաններ, երբ դատարանները պոզիտիվ իրավունքի տարածական մեկնաբանության հիման վրա փաստացի իրականացրել են նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության գնահատման լիազորություններ², օրինակ՝ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի կողմից միութենական հանրապետությունների որոշումների օրինականության գնահատման հիման վրա խորհրդատվական եզրակացություններ տալու՝ 1924 թվականի պրակտիկան կամ նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ անուղղակի դատական վերահսկողության՝ 1970-1990-ական թվականների պրակտիկան:

1.2. ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի կողմից նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության գնահատումը Սահմանադրության տեսանկյունից (1924 թվական): Երիտասարդ խորհրդային միության իրավունքում Գերագույն դատարանի սահմանադրական հսկողության և նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության գնահատման գործառնությունների տարանջատումը հստակ չէր: Այսպես՝ ԽՍՀՄ 1924 թվականի Սահմանադրության 43-րդ հոդվածի համաձայն՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական

¹ Օրինականության ապահովման ոլորտում դատախազի գործառնությունների հարցը դուրս է սույն աշխատանքի ուսումնասիրության առարկայից:

² Խոսքը դատարանների կողմից նորմատիվ իրավական ակտերի անվավեր ճանաչելու մասին չէ:

գործադիր կոմիտեին կից ստեղծվում է Գերագույն դատարան, որը, ի թիվս այլ իրավասությունների, ԽՍՀՄ կենտրոնական գործադիր կոմիտեի պահանջով եզրակացություն էր տալիս **Սահմանադրության տեսանկյունից** միութենական հանրապետությունների այս կամ այն որոշումների **օրինականության** վերաբերյալ (*ընդգծումը՝ հեղինակի*):

1924 թվականի Սահմանադրության հիման վրա գրված պետական իրավունքի ուսումնական ձեռնարկում նշվում է, որ Միության գերագույն դատարանը, որը հետևում է հեղափոխական օրինականության պահպանմանը, իրականացնում է բարձրագույն դատական վերահսկողության գործառնությունը (Малицкий 290), սակայն հեղինակը «Սահմանադրության տեսանկյունից օրինականություն» ձևակերպումը չի մեկնաբանել:

Սահմանադրական տեքստում օգտագործվող «Սահմանադրության տեսանկյունից օրինականություն» ձևակերպման երկակիության հետևանքով, բնականաբար, ծագելու էր այն հարցը, թե Գերագույն դատարանը միութենական հանրապետությունների իրավական ակտերի իրավաչափությունը ո՞ր չափանիշի հիման վրա է գնահատելու՝ միայն ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ, թե՞ նաև ԽՍՀՄ օրենքների: Այլ կերպ ասած՝ գնահատելու էր այդ ակտերի սահմանադրականությունը, թե՞ նաև օրինականությունը:

ԽՍՀՄ Սահմանադրության 43-րդ հոդվածում առկա «Սահմանադրության տեսանկյունից օրինականություն» ձևակերպումը գիտական բանավեճերի տեղիք էր տվել: Դոկտորինում գերակայում էր նշված Նորմի տարածական մեկնաբանությունը, որի համաձայն՝ միութենական հանրապետությունների որոշումների իրավաչափությունը պարզելու Նորմատիվային չափանիշը ոչ միայն ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն էր, այլ նաև միութենական օրենսդրությունը, որն այն ժամանակ հաճախ ոչ միայն կոնկրետացնում ու զարգացնում էր Հիմնական օրենքը, այլ նաև անմիջականորեն լրացնում և Նույնիսկ ձևափոխում էր այն (Дябло 33-40; Куприц 138):

Բացի այս, սահմանադրական Նորմի նման տարածական մեկնաբանությունը բացատրվում էր նրանով, որ ԽՍՀՄ օրգանական օրենքները և համամիութենական ողջ օրենսդրությունը ԽՍՀՄ Սահմանադրության 19-րդ և 38-րդ հոդվածների համաձայն՝ պարտադիր են ԽՍՀՄ-ի ամբողջ տարածքում, ուստի դրանց չկատարելը բուն Սահմանադրության խախտում է (Винокуров 3):

Այսպիսով՝ «Սահմանադրության տեսանկյունից օրինականություն» ձևակերպման ներքո հասկացվում էր ոչ միայն Սահմանադրության անմիջական խախտումը, այլև դրա անուղղակի չկատարումը, որը դրսևորվում էր Սահմանադրությունից բխող օրգանական օրենքներին հակասող ակտեր ընդունելով:

ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը գործնականում Նույնպես հիմք ընդունեց «Սահմանադրության տեսանկյունից օրինականություն» ձևակերպման տարածական մեկնաբանությունը և իր եզրակացություններում Նախ հաստատում էր միութենական հանրապետության որոշումների անհամապատասխանությունը այսպես կոչված օրգանական օրենքներին, այնուհետև եզրահանգում էր Սահմանադրության հոդվածների միջնորդավորված խախտման կամ դրանց չհամապատասխանելու մասին (Митюков 12):

Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը փաստացի գնահատում էր միության հանրապետությունների որոշումների համապատասխանությունը միության օրենքներին, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ Դատարանը սահմանադրական հսկողության շրջանակներում իրականացնում էր Նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության գնահատման գործառնությունը¹:

¹ Այսօր Նույնպես ՌԴ Գերագույն դատարանը ՌԴ վարչական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով իրավասու է ստուգել դաշնության սուբյեկտների օրենքների համապատասխանությունը դաշնային օրենքներին:

Մինևույն ժամանակ Գերագույն դատարանի այս գործառույթը նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողություն չէր կարող համարվել, քանի որ Գերագույն դատարանը միութենական հանրապետությունների որոշումները Միության օրենքներին հակասելու հիմքով *անվավեր ճանաչելու և վերացնելու* լիազորություն չունեցրեց: Այս գործառույթի շրջանակներում նա ոչ թե կայացնում էր իշխանական բնույթի որոշում, այլ ԽՍՀՄ կենտրոնական գործադիր կոմիտեին ներկայացնում էր եզրակացություն, իսկ վերջինս էլ իրավասու էր կասեցնել կամ վերացնել այդ ակտերը (ԽՍՀՄ Սահմանադրության 20-րդ հոդված):

1. Անուղղակի դատական վերահսկողությունը խորհրդային դատական պրակտիկայում

Նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ անուղղակի դատական վերահսկողության հատկանիշներից մեկը կոնկրետ գործերով նորմատիվ իրավական ակտը չկիրառելն է: Խորհրդային իշխանության օրոք եղել են դեպքեր, երբ իրավակիրառ մարմիններին, այդ թվում՝ դատարաններին պաշտոնապես թույլատրվել է կոնկրետ գործով հրաժարվել նորմատիվ իրավական ակտերը կիրառելուց, սակայն դատարանների կողմից կոնկրետ գործով նորմատիվ իրավական ակտերը չկիրառելու ոչ բոլոր իրավիճակները կարելի է համարել անուղղակի դատական վերահսկողություն: Այսպես՝ 1917 թվականի հեղափոխությունից հետո նոր ձևավորվող խորհրդային իշխանությունը, ելնելով հակահեղափոխականների դեմ պայքարի քաղաքական նպատակներից, պաշտոնապես թույլատրեց պետական մարմիններին չկատարել դեկրետների (օրենքների) պահանջները կամ շեղվել դրանցից (1918 թվականի Նոյեմբերի 8-ի Համառուսական արտահերթ համագումարում ընդունված «Հեղափոխական օրինականության մասին» որոշումը):

Այս ժամանակաշրջանում երիտասարդ խորհրդային դատարանների կողմից կոնկրետ գործերով դեկրետները (նորմատիվ իրավական ակտերը) չկիրառելը անուղղակի դատական վերահսկողություն չէր, քանի որ այն պայմանավորված չէր ցածր ու բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող նորմերի հակասությունը լուծելու անհրաժեշտությամբ: Այն պաշտոնապես թույլատրված կամայականությունն էր և քաղաքական իշխանության հակառակորդների դեմ պայքարը ղյուրացնելու միջոց (*տե՛ս աշխատանքի 2.1. կետը*):

Քաղաքացիական գործերով դատարանների կողմից նորմատիվ բնույթի կարգադրագրերը չկիրառելու կամ նորմատիվ բնույթի կարգադրագրերին հակառակ գործելու պրակտիկան սահմանափակվեց 1920-ականներից սկսած: Այսպես՝ 1923-1964 թվականներին Ռուսաստանի խորհրդային ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության (այսուհետ՝ ՌԽՖՍՀ) քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 4-րդ հոդվածում սահմանված էր, որ որևէ գործի լուծման համար անհրաժեշտ որոշումների (ռուս.՝ *узаконений*) ու կարգադրությունների բացակայության դեպքում դատարանն այն լուծում է՝ առաջնորդվելով խորհրդային օրենսդրության ընդհանուր սկզբունքներով և աշխատավորա-գյուղացիական կառավարության ընդհանուր քաղաքականությամբ: ՌԽՖՍՀ Գերագույն դատարանը բազմիցս պարզաբանել էր, որ անթույլատրելի է հղում կատարել քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 4-րդ հոդվածի վրա և չկիրառել գոյություն ունեցող օրենսդրությունը: Օրինակ՝ Գերագույն դատարանը 1926 թվականի թիվ 1 հրահանգչական նամակում նշել է. «Պետք է հիշել, որ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 4-րդ հոդվածը դատարանին իրավունք չի տալիս գործով չկիրառել աշխատավորա-գյուղացիական կառավարության՝ տվյալ հարցով ընդունած ուղղակի որոշումները կամ կարգադրությունները, եթե այդպիսիք առկա են» (Кечекьян 13-14):

Այս ժամանակաշրջանում կոնկրետ գործերով անուղղակի դատական վերահսկողություն հնարավոր չէր նաև այն պատճառով, որ բացակայում էր նորմատիվ իրավական ակտերի միջև հստակ աստիճանակարգություն (*տե՛ս աշխատանքի 2.1. կետը*):

Նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ անուղղակի դատական վերահսկողությունը գործնականում կենսագործվեց միայն 1970-ականներին: Այդ ժամանակաշրջանի դոկտրինալ աղբյուրների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ խորհրդային դատարանները կոնկրետ գործեր քննելիս երբեմն փաստում էին, որ կիրառման ենթակա ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերը հակասում են ավելի բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերին և հրաժարվում էին կիրառել անօրինական նորմատիվ իրավական ակտերը: Այսպես՝ Նշանավոր դատավարագետ Ա. Բոնները 1970 թվականների դատական պրակտիկայի վերլուծության արդյունքում եզրակացրել է. Զաղաքացիական գործեր լուծելիս դատական մարմիններն օժտված են տեղական խորհուրդների և դրանց գործկոմների, նախարարությունների, գերատեսչությունների, հասարակական կազմակերպությունների ընդունած ենթաօրենսդրական նորմատիվ ակտերի իրավաչափությունը վերահսկելու լիազորությամբ: (...) Դատարանը պետք է համոզվի, նորմատիվ իրավական ակտ ընդունած մարմինն (...) օժտված է արդյոք իրավաստեղծ լիազորություններով, ստուգի՞ իրավաստեղծ մարմինը արդյոք չ'ի գերազանցել առարկայական և տարածքային իրավասության սահմանները և այդ ակտը արդյոք լիովին համապատասխանում է օրենքին (...): Վերահսկողությունը, որի մասին խոսք է գնում, կրում է ոչ թե ուղղակի, այլ անուղղակի բնույթ, քանի որ դրա անմիջական արդյունքը կարող է լինել ոչ թե անօրինական նորմատիվ ակտի չեղարկելը կամ փոփոխելը, այլ միայն կիրառումից հրաժարվելը» (Боннер 107):

Ն. Բոնները հստակ նշում է, որ տվյալ դեպքում խոսք է գնում անուղղակի վերահսկողության մասին, քանի որ դրա անմիջական արդյունքը ոչ թե ակտի վերացումն է կամ փոփոխությունը, այլ անօրինական նորմատիվ ակտի կիրառման մերժումը:

Այսպիսով՝ կարել է փաստել, որ 1970 թվականից սկսած խորհրդային դատարանները նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ իրականացրել են անուղղակի դատական վերահսկողություն: Մինչդեռ նույնը չի կարելի ակնհայտ ուղղակի դատական վերահսկողության մասին:

2. Ուղղակի դատական վերահսկողությունը խորհրդային իրավունքում

2.1. Ուղղակի դատական վերահսկողության բացակայությունը խորհրդային օրենսդրությունում ու պրակտիկայում (1917-1990 թվականներ): ԽՍՀՄ-ում ուղղակի դատական վերահսկողության վերաբերյալ օրենսդրական հատուկ կարգավորումները և դատական պրակտիկան մինչև 1990 թվականները բացակայել են (իսկ առանձին մասնագետների գնահատման՝ ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը (26.12.1991 թվական) (Тхабисимова и Евлоев 275) կամ մինչև 1993 թվականը) (Салищева и Хаманева 26-27):

Խորհրդային միությունում նորմատիվ իրավական ակտերի դատական վիճարկման պրակտիկայի բացակայությունը բացատրվում էր նրանով, որ «այս գործառույթի իրականացման համար պետք էր դատական իշխանությունն առանձնացվեր և ընդգրկվեր զսպումների և հակակշիռների համակարգում, ինչը մեր երկրում ըստ էության երբեք չի եղել» (Тхабисимова и Евлоев 275-276):

Խորհրդային միությունում ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողության բացակայությունը կարելի է բացատրել պետության կառավարման ձևի և քաղաքական ռեժիմի առանձնահատկություններով՝ պայմանավորված առավել կոնկրետ պատճառներով: Այս ինստիտուտի ներմուծմանը խոչընդոտող հիմնական գործոններն էին՝

1. տարբեր պետական մարմինների, այդ թվում՝ գործադիր իշխանության մարմինների կողմից օրենք ընդունելու իրավասությունը,
2. օրենքների ու ենթաօրենսդրական ակտերի աստիճանակարգության անորոշությունը:

Առաջին. մինչև 1936 թվականի ԽՍՀՄ Սահմանադրության ընդունումը օրենքներ հրապարակելու լիազորություն ունեին մի քանի պետական մարմիններ: Օրինակ՝ Խորհրդային Հայաստանում օրենք ընդունելու իրավունք ունեին Խորհուրդների Համագումարը, Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն և Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը (1922 թվականի Սահմանադրության 35-րդ հոդված):

Օրենսդիր ու գործադիր գործառույթների նման խառնաշփոթի պայմաններում դժվար էր պատկերացնել ենթաօրենսդրական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողության գործնական կիրառությունը:

Միայն 1936 թվականին ընդունված Սահմանադրությամբ (*հայտնի է՝ «ստալինյան Սահմանադրություն» անվամբ*) վերացվեց բազմաթիվ մարմինների կողմից օրենք հրապարակելու իրավասությունը (Аржанов и другие 372): Խորհրդային պետական իրավունքի առաջին դասագրքում հետևողականորեն նշվում է, որ «ստալինյան Սահմանադրությունը» հստակ տարանջատում է պետական իշխանության մարմինների գործառույթները. օրենքներ ընդունելու իրավասություն ունեն միայն ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհուրդը (Вышинский 316, 346)¹:

Երկրորդ. Գերագույն Խորհրդի օրենքների և Գերագույն Խորհրդի Նախագահության (այն իրականացնում էր պետության գլխին հատուկ գործառույթներ) հրամանագրերի հարաբերակցության հարցում առկա էր անորոշություն: Այսպես՝ 1936 թվականի Սահմանադրությամբ Գերագույն Խորհրդի Նախագահությունը թեև օրենք ընդունելու լիազորությամբ այլևս օժտված չէր, սակայն տեսության մեջ նշվում էր Նախագահության հրամանագրով օրենքը փոփոխելու հնարավորության մասին. «Գերագույն Խորհրդի Նախագահությունը իրավասու էր ընդունել հրամանագրեր, որոնք կարող էին պարունակել նոր իրավական նորմեր և **փոխել գործող օրենքը** (*ընդգծումը՝ հեղինակի*): Նման հրամանագիրը պետք է հաստատվեր Գերագույն Խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում» (Кукушкин 159): Իսկ առանձին հեղինակներ նշում էին, որ հրամանագիրը իրավունքի աղբյուրների համակարգում նախատեսելու նպատակն այն է, որ անհրաժեշտության դեպքում այն զարգացնի, փոփոխի և լրացնի օրենքը (Носов 105):

Ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտով օրենք փոխելն ըստ էության նշանակում էր ընդունել օրենքին հակասող հրամանագիր, որը պարզապես որակվում էր ոչ թե անօրինականություն, այլ օրենքի փոփոխություն (Вышинский 316, 346)²: Նման

¹ Դասագրքում նշված է. «Այն հստակ սահմանում է միակ օրենսդիր մարմնի և գործադիր մարմինների իրավասությունը՝ բացառելով այդ մարմիններին պատկանող գործառույթները խառնելու որևէ հնարավորություն: Դա ամբողջությամբ բխում է մեր պետության պահանջից, որում գործառույթների միախառնում կամ միմյանց հետ խաչվելը չի կարող թույլատրվել, գործադիր-կարգադրիչ ակտերը չեն կարող փոխարինել օրենքին, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների և ենթակա կառավարման մարմինների միջև տարբերությունը չի կարող ջնջվել»:

² 1936թ. Սահմանադրության 49-րդ հոդվածում Գերագույն Խորհրդի Նախագահության լիազորությունները սահմանող նորմում միայն ամրագրված էր հրամանագրեր ընդունելու լիազորությունը, սակայն այդ նորմում չէր խոսվում հրամանագրերով օրենքում փոփոխություն փոփոխություններ կատարելու մասին: Այս հարցում առկա է անորոշություն, քանի որ Խորհրդային պետական իրավունքի առաջին դասագրքում մի կողմից նշվում է, որ հրամանագրի միջոցով ապահովվում էր օրենքի կիրառումը՝ կյանքի փոփոխվող պայմաններում, մյուս կողմից նշվում է. «Բոլոր դեպքերում հրամանագիրը կարող է ընդունվել միայն օրենքի հիման վրա և չպետք է հակասի օրենքին կամ շեղվի դրանից»:

մոտեցումը ինքնին հակասում է ենթաօրենսդրական ակտերի օրինականության գաղափարախոսությանը (Շվիկ 25)¹:

Ընդ որում, Գերագույն խորհրդի Նախագահության հրամանագրերով գործող օրենքները փոփոխելու լիազորությունը սահմանադրական ամրագրում ստացավ միայն 1977 թվականին նոր ընդունված Սահմանադրության 122-րդ հոդվածում², որից հետո պետական իրավունքի դոկտրինում վերանայվեց հրամանագրի ենթաօրենսդրական բնույթը և այն հավասարեցվեց օրենքին (Козлова и Шевцова 373): Պետական իրավունքի դասագրքերից մեկում նշվում է. «Մինչև 1977 թվականի Սահմանադրության ընդունումը հրամանագիրը համարվում էր ենթաօրենսդրական ակտ: Սակայն հրամանագրի իրավաբանական բնույթի նման բնորոշումը չի համապատասխանում ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության գործունեության պրակտիկային: Հայտնի է, որ հրամանագրերով տարբեր պատճառաբանություններով օրենքները բազմիցս չեղյալ են հայտարարվել, դրանցում կատարվել են փոփոխություններ և լրացումներ: Մինչդեռ ենթաօրենսդրական ակտը չի կարող վերացնել և լրացնել օրենքը» (Кравчук 486):

Խորհրդային ժամանակաշրջանում ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականությունը գնահատելու չափանիշների անորոշությունը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ գործադիր իշխանության մարմինների ակտերը գործնականում (փաստացի) գերակայող էին: Այսպես՝ Գերմանական հանրային իրավունքի մասնագետ Օտտո Լուխտերհանստը խորհրդային նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության մասին նշում է. «Խորհրդային իշխանական համակարգում նորմերի բուրգը կուսակցական և պետական մարմինների կառավարական և վարչական պրակտիկայում գլխավոր էր շրջված՝ գերագույն հեղինակություն էր ոչ թե Սահմանադրությունը, այլ, որպես կանոն, «հրամանը», «կարգադրությունը», «իրահանգը» կամ «նամակը», կարճ ասած գործադիր մարմինների վարչական ակտերը: Նորմատիվ իրավական ակտերի հիերարխիան de facto փոխարինվել էր գործադիր ակտերի հիերարխիայով: Բարձրագույն ռանգն ունեին խորհրդային Միության կուսակցական ղեկավար մարմինների (քաղցյուրո,

¹ Ընդ որում, խորհրդային առանձին իրավաբաններ Նախագահության հրամանագրով օրենք փոխելու պրակտիկան համարում էին Սահմանադրությանը հակասող: Նրանք նշում էին, որ ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը ճանաչում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը՝ որպես միակ օրենսդիր մարմինը, և քանի որ օրենքը կարող է փոխվել մեկ այլ օրենքով, ուստի այն մոտեցումը, որ հրամանագրով կարող է փոխվել օրենքը, նշանակում է, որ նման հրամանագիրը ստանում է օրենքի իրավաբանական ուժ և դրանով իսկ, մինչև դրա հաստատման պահը, վերածվում է ժամանակավոր օրենքի, ինչը հակասում է ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը:

² 1977թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրության 122-րդ հոդվածում ուղղակիորեն ամրագրվեց, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Գերագույն խորհրդի նստաշրջանների միջև ընկած ժամանակահատվածում անհրաժեշտության դեպքում փոփոխություններ է կատարում ԽՍՀՄ գործող օրենսդրական ակտերում՝ դրան հաջորդած հերթական նստաշրջանին այն ներկայացնելով Գերագույն խորհրդի հաստատմանը:

Որոշ հայ մասնագետներ նշում են, որ XX-րդ դարի 40-ական թվականների վերջում «իրահանգային» օրինաստեղծությունը լեզվափոխվել էր՝ Սահմանադրության մեջ ուղղում մտցնելով: Արդյունքում օրենսդրական նորմերի մեծ մասը ներմուծվում էր Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրերի միջոցով՝ հետագայում վավերացվելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կողմից: Տե՛ս Սաֆարյան Գ. Իրավաստեղծ գործունեության և օրենսդրության զարգացման հիմնահարցերը ՀՀ-ում (պատմա-տեսական վերլուծություն): Եր.: 2004, էջ 62: Հեղինակը չի հստակեցրել, թե Սահմանադրության ո՞ր նորմում է նման փոփոխություն կատարվել: Բանն այն է, որ «ԽՍՀՄ Սահմանադրության (հիմնական օրենքի) տեսքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 25.02.1947թ. ԽՍՀՄ օրենքով Սահմանադրության 49-րդ հոդվածը շարադրվել է նոր խմբագրությամբ, որտեղ Գերագույն խորհրդի նախագահության՝ օրենքները փոփոխող հրամանագրեր ընդունելու հատուկ լիազորություն նախատեսված չէ:

կենտրոնական կոմիտեի քարտուղարություն, կենտկոմի բաժիններ), կոմկուսի ռեգիոնալ մակարդակի գլխավոր մարմինների, այդ թվում և Հայկական կոմկուսի ցուցումները: Ամենացածր ռանգը de facto ունեին ԽՍՀՄ և միութենական հանրապետությունների սահմանադրությունները: Վարչական մարմինների և դատարանների առօրյայում սրանք գործնականում ոչ մի նշանակություն չունեին: Օրենքները ևս միայն չնչին դեր էին խաղում, գոնե հենց այն պատճառով, որ վարչական իրավունքի մեծ հատվածներ կարգավորված էին ոչ թե օրենքներով, այլ միայն գործադիր իշխանության ենթաօրենսդրական ակտերով՝ ԽՄԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի համատեղ որոշումներով, ԽՍՀՄ և միութենական հանրապետության նախարարների խորհրդի որոշումներով» (Թովմասյան և ուրիշներ 83-84):

Այսպիսով՝ նորմատիվ իրավական ակտեր ընդունող տարբեր մարմիններին օրինաստեղծ գործառույթ վերապահելու՝ նորմատիվ իրավական ակտերի աստիճանակարգության խառնաշփոթի պայմաններում բացակայում էին ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողության ինստիտուտի նախատեսման բավարար պայմանները:

Ասվածից չպետք է եզրակացնել, որ ուղղակի դատական վերահսկողության ինստիտուտը խորհրդային իրավաբանական դոկտրինին առհասարակ անծանոթ էր:

2.2. Ուղղակի դատական վերահսկողության կայացման դոկտրինալ նախադրյալները: Խորհրդային իրավագիտությունը կտրել էր կապը ցարական Ռուսաստանի իրավագիտության հետ, հետևապես մոռացության էին մատնվել նաև Ն. Կորկունովի՝ տեղական իշխանության մարմինների՝ նորմատիվ իրավական ակտերի իրավաչափության նկատմամբ դատական վերահսկողության մասին դատողությունները և օրենսդրական կարգավորումները (Խսանդանյան 35-44):

Այնուամենայնիվ, խորհրդային իրավագիտությունում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողության հարցերին անդրադարձ կատարվել է այն ժամանակ, երբ վարչական արդարադատության հարցերի քննարկումը կրկին դարձավ արդիական: Այսպես՝ 1973 թվականին Դ. Չեչոտը հրապարակեց վարչական արդարադատության մասին առաջին համալիր աշխատանքը, որում նա նշում էր, որ վարչական արդարադատության որոշ համակարգերում թույլատրվում էր միայն այնպիսի վեճերի քննությունը, որոնցում բարձրացվում է սուբյեկտիվ իրավունքների պաշտպանության հարց, իսկ մյուսներում (Ֆրանսիա, Գերմանիա) նախատեսված է նաև կառավարման մարմինների ընդունած նորմատիվ ակտերի օրինականության վիճարկման հնարավորություն (Чечот 30):

Պետք է փաստել, որ այդ աշխատանքում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության վիճարկման մասին տեսական դատողությունները մակերեսային էին և վերաբերում էին այլ պետությունների համակարգերին:

Խորհրդային իրավագիտությունում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ վերահսկողության հարցերը քննարկման առարկա դարձան նաև 1970-1980 թվականներին՝ պետական արբիտրաժների վերահսկողության ինստիտուտի շրջանակներում: Այդ ժամանակաշրջանում առաջարկվում էր տնտեսավարող մարմինների ղեկավարների կամային ակտերը վերացնելու մասին ցանկացած պահանջի քննությունը վերապահել արբիտրաժներին (Шелестов 65), սակայն կառավարման մարմինների՝ նույնիսկ անհատական ակտերի օրինականության նկատմամբ արբիտրաժային վերահսկողություն նախատեսելը հանդիպեց դիմադրության: Ընդ որում, արբիտրաժային վերահսկողության ներմուծման դեմ բերվող փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ վերահսկողություն կարող է սահմանվել նաև նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ (Логинов 46), մինչդեռ արբիտրաժային վերահսկողության կողմնակիցների կարծիքով՝ այդ ինստիտուտը ներմուծելու

առաջարկությունները վերաբերում էին ոչ թե կառավարման մարմինների նորմատիվ, այլ անհատական բնույթի ակտերին (Клейн 96-109):

«ԽՍՀՄ Պետական արբիտրաժի մասին» 30.11.1979 թվականի օրենքի 19-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ Պետական արբիտրաժը (...) մերժում է կողմերի պահանջները, եթե այդ պահանջները հիմնված են օրենսդրությանը չհամապատասխանող պետական կառավարման մարմնի ակտի վրա: Այս նորմից բխում էր, որ եթե արբիտրաժը կողմի պահանջների հիմքում ընկած ակտը համարում էր օրենսդրությանը հակասող, ապա ոչ թե այն ճանաչում էր անվավեր, այլ միայն մերժում էր կողմի պահանջը: Այլ կերպ ասած՝ խոսք էր գնում անուղղակի վերահսկողության մասին:

Ինչ վերաբերում է պետական կառավարման մարմինների ակտերի բնույթին, ապա տվյալ ժամանակաշրջանի գրականության մեջ գերակայում էր այն մոտեցումը, որ Օրենքի 19-րդ հոդվածը վերաբերում է միայն անհատական ակտերին: Պրակտիկան նույնպես ընթացել էր այն ուղղությամբ, որ գնահատվում էր միայն անհատական ակտերի օրինականությունը: Միևնույն ժամանակ 1980-ականների վերջում առանձին երիտասարդ գիտնականներ հետևողականորեն նշում էին, որ Օրենքի 19-րդ հոդվածում խոսք է գնում պետական կառավարման մարմինների ընդունած բոլոր ակտերի մասին, ուստի առկա են բոլոր հիմքերը եզրակացնելու, որ այդ հոդվածը տարածվում է նաև կառավարման մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ: Ընդ որում, նրանք առաջարկում էին նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ վերահսկողության գործառնույթի գործնական իրականացման համար նախատեսել հատուկ կառուցակարգեր (Подольский 98-100):

2.3. Ուղղակի դատական վերահսկողության ներմուծումը «ԽՍՀՄ-ում սեփականության մասին» 06.03.1990 թվականի օրենքով: Ինչպես նշվեց, առանձին մասնագետներ նշում են, որ ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ ուղղակի դատական վերահսկողության ինստիտուտը բացակայում էր: Իսկ վարչական իրավունքի մասնագետները նշում են. «Քաղաքացու իրավունքները և ազատությունները խախտող գործողությունները և որոշումները դատարան բողոքարկելու մասին» 1993 թվականի ապրիլի 27-ի Ռուսաստանի Դաշնության օրենքը էապես ընդլայնեց դատարանի՝ որպես քաղաքացու և վարչական ապարատի միջև արբիտրի լիազորությունները: Նկատի ունենալով այն փաստը, որ պետական իշխանության մարմինները մյուսներից առավել հաճախ են ընդունում նորմատիվ իրավական ակտեր, օրենսդիրն անհրաժեշտ համարեց այդ օրենքով բողոքարկման առարկա դարձնել ոչ միայն անհատական, այլև նորմատիվ իրավական ակտերը: Նորմատիվ իրավական ակտերի բողոքարկման նորամուծությունը մեր օրենսդրությանը նախկինում հայտնի չէր» (Салищева и Хаманева 26-27):

Նորմատիվ իրավական ակտերը անմիջապես դատարան բողոքարկելու մարդու իրավունքի՝ պետական ճանաչման ժամանակահատվածը հստակեցման կարիք ունի: ԽՍՀՄ-ը իրավաբանորեն դադարել է գոյություն ունենալ 26.12.1991 թվականին, մինչդեռ նորմատիվ իրավական ակտերը դատարանում վիճարկելու մարդու իրավունքը սեփականության իրավունքի պաշտպանության մասով պետական ճանաչում ստացավ ոչ թե 1991 թվականի վերջին կամ 1993 թվականին, այլ 1990 թվականին, երբ դատարանները «ԽՍՀՄ-ում սեփականության մասին» 06.03.1990 թվականի օրենքի 34-րդ հոդվածը (սեփականության իրավունքը խախտող ակտերի անվավերությունը) մեկնաբանեցին այնպես, որ այդ հիմքով կարող են վիճարկել նաև նորմատիվ իրավական ակտերը:

Դատական գործերից մեկով քաղաքային դատարանները քաղաքացու դիմումով և վերը նշված օրենքի 34-րդ հոդվածի հիման վրա 08.01.1991 թվականի որոշմամբ անօրինական ճանաչեցին ժողովրդական դեպուտատների քաղաքային խորհրդի 25.11.1990 թվականի որոշումը, որով արգելվում էր տվյալ շրջանի սահմաններից ապրանք դուրս բերել: Վճռաբեկ ատյանը առաջին ատյանի դատարանի այդ որոշումը

վերացրեց և վարույթը կարճեց այն պատճառաբանությամբ, որ նորմատիվ իրավական ակտերի վիճարկման վերաբերյալ գործերը ենթակա չեն դատարանի քննությանը: ՌԽՖՍՀ Գերագույն դատարանի նախագահի տեղակալի առարկության հիման վրա Յակուտիայի Գերագույն դատարանի նախագահությունը 20.06.1991 թվականին վերացրեց վճռաբեկ ատյանի որոշումը, իսկ առաջին ատյանի դատարանի որոշումը թողեց անփոփոխ՝ դրանով իսկ ճանաչելով նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողությունը:

Այս գործով սկիզբ դրվեց նորմատիվ իրավական ակտերի վիճարկման և բարձր իրավաբանական ուժ ունեցող ակտերին հակասելու հիմքով նորմատիվ իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելու պրակտիկայի ձևավորմանը: Դատարանները, մեկնաբանելով նշված օրենքի 34-րդ հոդվածը, ելնում էին նրանից, որ այդ հոդվածում նշված «ակտեր» հասկացությունը վերաբերում է ոչ միայն անհատական նշանակության ակտերին, այլև սեփականության իրավունքը խախտող ցանկացած ակտի, այդ թվում՝ նորմատիվ իրավական ակտերին: Այս պրակտիկայի հիման վրա հետագայում դատավարական օրենսդրության մեջ կատարվեցին համապատասխան փոփոխություններ (Хабриева и Лазарев 57):

Եզրակացություն

Եթե քաղաքական իշխանությունը, ելնելով իր քաղաքական ռեժիմի առանձնահատկություններից, չի ընդունում իշխանության բաժանումը և դատական իշխանության գոյությունը, բնականաբար չի կարող հանդուրժել հատկապես կառավարման մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերի նկատմամբ անմիջական դատական վերահսկողության գոյությունը:

Խորհրդային միությունում կառավարման մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողության վերաբերյալ հատուկ ու համալիր իրավական կարգավորումներ նախատեսված չէին:

Նման կարգավորման բացակայությունը պայմանավորված էր տարաբնույթ պատճառներով, սակայն ընդհանրացնելով դրանք՝ կարելի է նշել երկու հիմնական պատճառ՝

1. տարբեր պետական մարմինների, այդ թվում՝ գործադիր իշխանության մարմինների կողմից օրենք ընդունելու իրավասությունը,

2. օրենքների ու ենթաօրենսդրական ակտերի աստիճանակարգության անորոշությունը:

Խորհրդային միությունում նորմատիվ իրավական ակտերի օրինականության նկատմամբ անուղղակի դատական վերահսկողության պրակտիկան ձևավորվել է 1970-ականներից սկսված:

Մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը իշխանությունները առանձին սուբյեկտիվ իրավունքների մասով ճանաչեցին նորմատիվ իրավական ակտերը անմիջապես դատարան բողոքարկելու հնարավորությունը: Պատմաիրավական վերլուծության, այդ թվում՝ խորհրդային դատական ակտերի ուսումնասիրության արդյունքում հնարավոր է պնդել, որ նորմատիվ իրավական ակտերը դատարանում վիճարկելու մարդու իրավունքը (սեփականության իրավունքի մասով) պետական ճանաչում ստացավ ոչ թե 1991թ.-ի վերջին (ԽՍՀՄ փլուզումը) կամ 1993-ին, այլ 1990-ին, երբ դատարանները «ԽՍՀՄ-ում սեփականության մասին» 06.03.1990թ.-ի օրենքի 34-րդ հոդվածը (սեփականության իրավունքը խախտող ակտերի անվավերությունը) մեկնաբանեցին այնպես, որ այդ հիմքով կարող են վիճարկել նաև նորմատիվ իրավական ակտերը:

Օգտագործված գրականություն

1. Թովմասյան, Հրայր և ուրիշներ. *Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր վարչական իրավունք*, Երևան, Բավիղ, 2011.
2. Խասնդանյան, Ռաֆիկ. «Նորմատիվ իրավական ակտերի Օրինականության նկատմամբ դատական վերահսկողությունը Ռուսական կայսրությունում». *Դատական իշխանություն*, 2021, էջ 35-44.
3. Аржанов, Михаил и другие. *Теория государства и права*. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1949.
4. Винокуров, Александр. «О конституционном надзоре». *Вестник Верховного Суда СССР*, №1, 1925.
5. Вышинский, Андрей. *Советское государственное право*. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938.
6. Боннер, Александр. *Применение нормативных актов в гражданском процессе*. Москва: Проспект, 2017.
7. Дябло, Всеволод. «Развитие Конституции Союза ССР в процессе конституционной практики». *Советское право*, № 3, 1926, С. 33 – 40.
8. Кечекьян, Степан. «О толковании законов судом». *Право и Жизнь*, № 1, 1928, С. 13-14.
9. Клейн, Нина. «Арбитражный контроль за законностью актов управления». *Проблемы совершенствования советского законодательства*. Труды. Министерство юстиции СССР. № 14, 1979, С. 96 – 109.
10. Козлова, Екатерина и Шевцова, Валентина. *Советское государственное право*. Москва, Высшая школа, 1978.
11. Кравчук, Степан. *Советское государственное право*. Москва: Юридическая литература, 1980.
12. Кукушкин, Юрий и Чистяков, Олег. *Очерк истории Советской Конституции*. Москва: Политгиздат, 1987.
13. Куприц, Николай. *Из истории науки советского государственного права*. Москва: 1971.
14. Логинов, Павел. «Что нужно отразить в законе о Госарбитраже СССР». *Хозяйство и право*, № 5, 1978.
15. Малицкий, Александр. *Советское государственное право (очерки)*. Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1926.
16. Митюков, Михаил. «О некоторых теоретических аспектах судебного конституционного надзора в СССР (1924-1933 гг.)». *Вестник Томского государственного университета*, № 292, 2006. С. 7-16
17. Носов, Евгений. «Юридическая природа указа в советском государстве». *Ученые записки Ленинградского юридического института*, № 4, 1947, С. 105.
18. Подольский, Юрий. «Некоторые вопросы контроля за законностью нормативных актов». *Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов Института государства и права АН СССР и Юридического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова*, Москва, 1986, С. 98 – 100.
19. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 25.12.2018 N 50 «О практике рассмотрения судами дел об оспаривании нормативных правовых актов и актов, содержащих разъяснения законодательства и обладающих нормативными свойствами», http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_314764/. Доступно: 06 июня 2021.
20. Постановление IV Всероссийского Чрезвычайного съезда Советов «О революционной законности», <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5405/>. Доступно: 06 июня 2021.

21. Салищева, Надежда и Хаманева, Наталия. *Административная юстиция и административное судопроизводство в Российской Федерации*. Москва, 2001.
22. Тхабисимова, Людмила и Евлоев, Ильяс. «История развития судебного нормоконтроля как инструмента воздействия общества на государство». *Политико-правовые механизмы формирования институтов публичной власти*, 2012, С. 273-283.
23. Хабриева, Таля и Лазарев, Валерий. *Судебная практика в современной правовой системе России*. Москва, 2017.
24. Цвик, Марк. «О подзаконности Указов Президиума Верховного Совета СССР». *Ученые записки, Харьковский юридический институт им. Л.М. Кагановича*, Харьков. № 7, 1956, С. 19-32.
25. Чечот, Дмитрий. *Административная юстиция. Теоретические проблемы*. Ленинград, 1973.
26. Шелестов, Володимир. «О расширении контрольных функций арбитража». *Правоведение*, № 5, 1968, С. 61–68.

Works Cited

1. T'ovmasyan Hrayr & owrishner. Hayastani Hanrapetut'yan y'ndhanur varchakan iravunq, Erevan, Bavigh, [General Administrative Law of the Republic of Armenia, Yerevan, Bavig] 2011.
2. Xandanyan R'afik. "Normativ iravakan akteri O'rinakanut'yan nkatmamb datakan verahskoghut'yuny' R'usakan kaysrut'yunum". *Datakan ish Khanut'yun*, 2021, e'j 35-44 ["Judicial control over the legality of normative legal acts in the Russian Empire"; *Judicial Power*, 2021, pp. 35-44.].
3. Arzhanov Mihail i drugie. *Teorija gosudarstva i prava*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo juridicheskoy literatury, [Theory of State and law. Moscow: State Publishing House of Legal Literature] 1949.
4. Vinokurov Aleksandr. "O konstitucionnom nadzore ". *Vestnik Verhovnogo Suda SSSR*, №1, [On Constitutional Supervision". *Bulletin of the Supreme Court of the USSR*, No. 1] 1925.
5. Vyshinskij Andrej. *Sovetskoe gosudarstvennoe pravo*. Moskva: Juridicheskoe izdatel'stvo NKJu SSSR, [Soviet State law. Moscow: Legal Publishing House of the NKJU of the USSR] 1938.
6. Bonner Aleksandr. *Primenenie normativnyh aktov v grazhdanskom processe*. Moskva: Prospekt, [Application of normative acts in civil proceedings. Moscow: Prospekt] 2017.
7. Djablo Vsevolod. "Razvitie Konstitucii Sojuza SSR v processe konstitucionnoj praktiki". *Sovetskoe pravo*. № 3, 1926, S. 33 – 40 ["The Development of the Constitution of the USSR in the Process of Constitutional Practice". *Soviet Law*. No. 3, 1926, p. 33-40].
8. Keчек'jan Stepan. "O tolkovanii zakonov sudom". *Pravo i Zhizn'*. № 1, 1928, S. 13-14 ["On the Interpretation of Laws by the Court". *Law and Life*. No. 1, 1928, pp. 13-14].
9. Klejn Nina. "Arbitrazhnyj kontrol' za zakonnost'ju aktov upravlenija". *Problemy sovershenstvovaniya sovetskogo zakonodatel'stva*. *Trudy. Ministerstvo justicii SSSR*. № 14, 1979. S. 96 – 109 ["Arbitration control over the legality of management acts". *Problems of improving the Soviet legislation. Works. Ministry of Justice of the USSR*. No. 14, 1979. pp. 96-109].
10. Kozlova Ekaterina i Shevcova Valentina. *Sovetskoe gosudarstvennoe pravo*. Moskva, Vysshaja shkola, [Soviet State law. Moscow, Higher School] 1978.
11. Kravchuk Stepan. *Sovetskoe gosudarstvennoe pravo*. Moskva: Juridicheskaja literatura, [Soviet State law. Moscow: Yuridicheskaya literatura] 1980.

12. Kukushkin Jurij i Chistjakov Oleg. Ocherk istorii Sovetskoj Konstitucii. Moskva: Politizdat, [An Essay on the History of the Soviet Constitution. Moscow: Politizdat] 1987.
13. Kupric Nikolaj. Iz istorii nauki sovetского gosudarstvennogo prava. Moskva, [From the history of the science of Soviet state Law. Moscow] 1971.
14. Loginov Pavel. "Chto nužno otrazit' v zakone o Gosarbitrazhe SSSR". Hozjajstvo i pravo, № 5, ["What Should Be Reflected in the Law on State Arbitration of the USSR". Economy and Law, No. 5] 1978.
15. Malickij Aleksandr. Sovetskoe gosudarstvennoe pravo (ocherki). Har'kov: Juridicheskoe izdatelstvo NKJu USSR, [Soviet State Law (essays). Kharkiv: Legal publishing House of the NKYU of the Ukrainian SSR] 1926.
16. Mitjukov Mihail. "O nekotoryh teoreticheskikh aspektah sudebnogo konstitucionnogo nadzora v SSSR (1924-1933 gg.)", Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, № 292, 2006. S. 7-16 [On Some Theoretical Aspects of Judicial Constitutional Supervision in the USSR (1924-1933)", Bulletin of Tomsk State University, No. 292, 2006. pp. 7-16].
17. Nosov Evgenij. "Juridicheskaja priroda ukaza v sovetском gosudarstve". Uchenye zapiski Leningradskogo juridicheskogo instituta. № 4, 1947. S. 105 ["The Legal Nature of the Decree in the Soviet State". Scientific notes of the Leningrad Law Institute. No. 4, 1947. p. 105].
18. Podol'skij Jurij. "Nekotorye voprosy kontrolja za zakonnost'ju normativnyh aktov". Tezisy dokladov na teoreticheskoy konferencii aspirantov Instituta gosudarstva i prava AN SSSR i Juridicheskogo fakul'teta MGU imeni M. V. Lomonosova, Moskva, 1986. S. 98 – 100. ["Some issues of control over the legality of regulatory acts". Abstracts of reports at the theoretical conference of postgraduate students of the Institute of State and Law of the USSR Academy of Sciences and the Faculty of Law of the Lomonosov Moscow State University, Moscow, 1986. pp. 98-100].
19. Postanovlenie Plenuma Verhovnogo Suda RF ot 25.12.2018 N 50 "O praktike rassmotrenija sudami del ob osparivanii normativnyh pravovyh aktov i aktov, sodержashhih raz#jasnenija zakonodatel'stva i obladajushhih normativnymi svoystvami" [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation of 25.12.2018 N 50 "On the Practice of Consideration by Courts of Cases on Challenging Normative Legal Acts and Acts Containing Explanations of Legislation and Having Normative Properties"], http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_314764/, 06 iyunja 2021 [06 June, 2021].
20. Postanovlenie IV Vserossijskogo Chrezvychajnogo s#ezda Sovetov «O revoljucionnoj zakonnosti» [The Resolution of the IV All-Russian Extraordinary Congress of Soviets "On Revolutionary Legality"], <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5405/>, 06 iyunja 2021 [06 June, 2021].
21. Salishheva Nadezhda i Hamaneva Natalija. Administrativnaja justicija i administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii. Moskva, [Administrative Justice and Administrative Legal Proceedings in the Russian Federation. Moscow] 2001.
22. Thabisimova Ljudmila i Evloev Il'jas. "Istorija razvitiya sudebnogo normokontrolja kak instrumenta vozdejstvija obshhestva na gosudarstvo". Politiko-pravovye mehanizmy formirovaniya institutov publichnoj vlasti. 2012. S. 273-283 ["The History of the Development of Judicial Norm Control as an Instrument of Society's Influence on the State". Political and Legal Mechanisms for the Formation of Public Power Institutions. 2012. pp. 273-283].
23. Habrieva Taliya i Lazarev Valerij. Sudebnaja praktika v sovremennoj pravovoj sisteme Rossii: Moskva, [Judicial Practice in the Modern Legal System of Russia: Moscow] 2017.

24. Cvik Mark. "O podzakonnosti Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR". Uchenye zapiski, Har'kovskij juridicheskij institut im. L.M. Kaganovicha, Har'kov. № 7, 1956. S. 19-32 ["On the Legality of Decrees of the Presidium of the Supreme Council of the USSR". Scientific notes, L. M. Kaganovich Kharkiv Law Institute, Kharkiv. No. 7, 1956. pp. 19-32].
25. Chechot Dmitriy. Administrativnaja justiciya. Teoreticheskie problemy. Leningrad, [Administrative justice. Theoretical problems. Leningrad] 1973.
26. Shelestov Volodimir. "O rasshirenii kontrol'nyh funkcij arbitrazha". Pravovedenie, № 5, 1968, S. 61–68. ["On the Expansion of the Control Functions of Arbitration". Jurisprudence, No. 5, 1968, pp. 61-68.].

CERTAIN ISSUES CONCERNING JUDICIAL CONTROL OVER LEGALITY OF NORMATIVE LEGAL ACTS IN SOVIET LAW

RAFIK KHANDANYAN

Russian-Armenian University,

Department of Theory of Law and Constitutional Law,

Ph.D. in Law, Associate Professor,

Doctoral Student,

Yerevan, Republic of Armenia

The aim of the article is to examine the development and mechanisms of direct and indirect judicial control over normative legal acts in Soviet Union and to look into power of the courts in that sphere.

In the course of the study, both scientific (the principle of historicity, analysis, synthesis) and special (formal logical, comparative legal) methods were applied.

During the research the competence of the Supreme Court of the Soviet Union on assessment of legality of normative legal acts was examined, which, as concluded, can not be considered as control over legality of normative legal acts, as the Supreme Court of the Soviet Union did not have the competence to invalidate that acts.

The study also resulted in the following conclusion: during certain periods of the existence of the Soviet Union there was actually both direct and indirect judicial control over the legality of normative legal acts, but there was no special and comprehensive legal regulation regarding it. More accurately, indirect judicial control was practiced at the beginning of the establishment of the USSR and also after 1970s and was manifested in the power of the courts to refuse to apply specific regulatory legal acts or to act not in accordance with them. As for the direct judicial control, it was only realized on the eve of the collapse of the Soviet Union by adopting «Law on Property in the USSR» on 06.03.1990 and it led to the recognition of the right to contest normative legal acts concerning property in courts. The absence of certain and complex legal regulations on direct and indirect judicial control was because of some political observations and the absence of principle of the separation of powers.

Keywords: *normative legal act, direct judicial control, indirect judicial control, legality, decree, order, Constitution of the Soviet Union, Supreme Court of the Soviet Union, property law.*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ ЗА ЗАКОННОСТЬЮ НОРМАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ АКТОВ

РАФИК ХАНДАНЯН

доцент кафедры теории права и конституционного права

Российско-армянского университета,

кандидат юридических наук, доцент,

докторант Российско-армянского университета

г. Ереван, Республика Армения

Цель данной статьи заключается в исследовании некоторых проблем относительно судебного контроля за законностью нормативных правовых актов в период советской власти как важнейшего способа пресечения возможных злоупотреблений со стороны исполнительной власти.

Задачами статьи являются изучение развития и механизмов непосредственного и опосредованного судебного контроля за нормативными правовыми актами в период советской власти, а также исследование полномочий судов в данной сфере.

В процессе исследования были применены как общеправовые (исторический, анализ, синтез), так и специальные (формально-логический, сравнительно-правовой) методы исследования.

В ходе исследования рассматривались полномочия Верховного Суда СССР оценивать законность нормативных правовых актов, что, как было установлено, не могло рассматриваться как осуществление контроля за законностью нормативных правовых актов, так как Верховный Суд СССР не был наделен полномочиями признавать соответствующие нормативные правовые акты недействительными.

В результате исследования было сформулировано так же следующее мнение: в определенные периоды советской власти фактически существовал как непосредственный, так и опосредованный судебный контроль за законностью нормативных правовых актов, но отсутствовало специальное и комплексное правовое регулирование относительно него. В частности, опосредованный контроль осуществлялся судами в самый ранний период советской власти и уже после 1970-ых годов, что проявлялось в полномочии судов отказываться от применения конкретных нормативных правовых актов или действовать не в соответствии с ними. Начало же прямого судебного контроля за законностью нормативных правовых актов связано с принятием в 06.03.1990 году закона «О собственности в СССР», что привело к признанию со стороны государства права человека оспаривать нормативные правовые акты относительно собственности в суде. Отсутствие специального и комплексного правового регулирования было в основном обусловлено политическими причинами и отсутствием принципа разделения властей.

Ключевые слова: *нормативный правовой акт, непосредственный судебный контроль, опосредованный судебный контроль, законность, декрет, распоряжение, Конституция СССР, Верховный Суд СССР, право собственности.*

**ԱՐԱՐՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՎՏԱՆԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՐՑՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՆՆՊԱՏԱԿԱԶԱՐՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԵՐՈՎ
ՔՐԵԱԿԱՆ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ ԴԱԴԱՐԵՑՆԵԼՈՒ
ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ***

ՀՏԴ 343.1

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-102

ԱՐՈՒՄՅԱԿ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

*ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության ընդհանուր բնույթի
հանցագործությունների քննության վարչության
հատկապես կարևոր գործերի քննիչ,
արդարադատության երրորդ դասի խորհրդական,
Հայ-Ռուսական համալսարանի իրավունքի և
քաղաքականության ինստիտուտի քրեական իրավունքի և
քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի հայցորդ
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
arusyak_alexanyan@mail.ru*

Հոդվածի նպատակն է՝ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված նվազ կարևորության պատճառով հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտի ներդրման առաջին քայլերի, նյութական ու դատավարական իրավանորմերով կարգավորման առանձնահատկությունների վերհանումը: Մեր խնդիրն է՝ ներկայացնել հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու վերաբերյալ տարբեր ժամանակահատվածներում կարգավորումները և բացահայտել դրա դատավարական արմատները:

Ընդ որում, դատավարական այդ արմատների բացահայտումը հետագայում կարող է հիմք դառնալ օրենսդրական փոփոխությունների, որի հետևանքով բնույթով դատավարական ինստիտուտի կանոնակարգումը «դուրս կարող է հանվել» քրեական օրենքի դաշտից և այն կարգավորել դատավարական օրենսդրությամբ. հարցի այդ կարգավորումն ունի ոչ միայն զուտ տեսական նշանակություն, այլև կարևոր է գործնականում առաջ եկող մի շարք հարցերի լուծման համար (օրինակ՝ նյութական քրեական օրենքով հարցի կարգավորման պայմաններում «...քրեական հետապնդումը դադարեցնել» ձևակերպման փոխարեն օգտագործվում է «հանցագործություն չի համարվում...» ձևակերպումը, ինչի արդյունքում անձի նկատմամբ քրեական հետապնդումը դադարեցնելիս նա ձեռք է բերում արդարացվածի կարգավիճակ և այլն): Մյուս կողմից սակայն հարկ է ընդգծել, որ սույն հետազոտության շրջանակներում մեր խնդիրը, ինչպես նշեցինք, շատ ավելի համեստ է, և հոդվածի շրջանակներում բացահայտվելու է լոկ ինստիտուտի ծագումնաբանությունը, դատավարական արմատները, իսկ թե դրանց վերհանման արդյունքում կոնկրետ ինչ արդի հիմնախնդիրներ է հնարավոր լուծել գործող օրենսդրության բարեփոխմամբ, ինչ կերպ պետք է բարեփոխվի օրենսդրությունը, ապա նշված հարցերը դուրս են սույն հոդվածի շրջանակներից:

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.05.2021թ., գրախոսվել՝ 25.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Հողվածի հենց այդ նեղ նպատակներից ու խնդիրներից ելնելով՝ հետապոտության իրականացման ընթացքում առավելապես կկիրառվի պատմահրավական մեթոդը:

Հողվածում կատարված վերլուծության հիմքում ընկած են 1919թ. քրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքներով, 1922-1926թթ. ՌՍՖՍՀ քրեական օրենսգրքով, 1925թ. ՌՍՖՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով նախատեսված հասարակական վտանգավարությունը կորցնելու, աննպատակահարմարության հիմքերով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու վերաբերյալ կարգավարումները:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին հատուկ կարգավորումն ի սկզբանե նախատեսված է եղել դատավարական օրենսդրությունում, սակայն հետագայում այն կարգավորվել է կյուրախրավական նորմերով:

Հիմնաբառեր՝ հասարակական վտանգավորություն, նվազ կարևորություն, աննշանություն, նպատակահարմարություն, շարժառիթ, հայեցողական քրեական հետապնդում, քրեական հետապնդումը դադարեցնել:

1. Ներածություն

Ժամանակակից Հայաստանի իրավական համակարգում արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու կյուրախրավական հիմքը նախատեսված է ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասով, իսկ նպատակահարմարության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հիմքերը նախատեսված են ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 37-րդ հոդվածում:

Սույն հոդվածում խնդիր ունենք պատմահրավական վերլուծության եղանակով պարզել ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասի ծագումնաբանությունը: Այս նպատակով պետք է ուսումնասիրել խորհրդային Ռուսաստանի իրավական կարգավորումները, քանի որ հայ իրավական համակարգը մեծապես գտնվում էր ռուսական իրավունքի ու իրավագիտության ազդեցության ներքո:

Առաջին՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում 1918 թ.-ի մայիսից մինչև նոյեմբեր իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերն անորոշ էին: Միայն խորհրդարանական ելույթի ժամանակ վարչապետը (Քաջազունին) բանավոր հայտարարեց, որ կառավարությունը ղեկավարվելու է նախկին օրենքներով:

Հանրապետության իրավական համակարգի ձևավորման հիմնարար քայլն օրենսդիրն իրականացրել էր 1918 թ.-ի դեկտեմբերի 6-ին՝ ընդունելով «Նախկին Ռուսական Կայսրության օրենքները ՀՀ տարածքի վրա գործադրման մասին» օրենքը: Այդ օրենքով պաշտոնապես պարզություն մտցվեց հանրապետության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքերի ձևավորման հարցում (Ղազինյան և Վաղարշյան 131):

Երկրորդ՝ 1920թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն՝ բոլշևիկյան դիկտատուրայի բարձրագույն մարմինը, ընդունեց դեկրետ Առաջին հանրապետության օրենսդրությունը վերացնելու մասին: Միաժամանակ Հայաստանում գործող ճանաչվեց ՌՍՖՍՀ¹ օրենսդրությունը՝ հեղափոխական մարմինների կատարած փոփոխություններով ու լրացումներով, որոնք անհրաժեշտ կհամարեր հեղափոխական կառավարությունը՝ ելնելով հանրապետության առանձնահատկություններից (Ղազինյան և Վաղարշյան 247, 258):

¹ Հայկական աղբյուրներում օգտագործվում է նաև «ՌԻՖՍՀ» անվանումը:

2. Արարքի կամ անձի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով պատժից ազատելը 1919թ. Զրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքներում

ՌՍՖՍՀ 12.12.1919թ. Զրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքների (այսուհետ՝ Ղեկավար սկզբունքների¹) 16-րդ կետում սահմանված էր, որ անձը ենթակա չէ պատժի, եթե վերանում են այն պայմանները, որոնց դեպքում որոշակի արարքը կամ այն կատարած անձը տվյալ կարգի համար վտանգ էր ներկայացնում (Чистяков 65): Այս ժամանակաշրջանի՝ թրեական իրավունքի վերաբերյալ տեսական սակավաթիվ աղբյուրներում բավականին վերացական ձևով ակնարկվում էր, որ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ հոդվածը պարունակում է ձևականորեն հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող, սակայն հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքների թրեական հետապնդումը դադարեցնելու հիմք (Утевский 128):

Այնուամենայնիվ, տվյալ ժամանակաշրջանում Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը, որպես հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքների հետապնդումը դադարեցնելու հիմք, խորությամբ քննարկված չէ, պարզապես հեղինակները, վերլուծելով արարքի աննշանության (սվազ կարևորության) կամ աննպատակահարմարության հիմքով թրեական գործը կարծելու մասին ՌՍՖՍՀ թր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի նախապատմությունը (այս մասին հաջորդիվ), մեջբերում են նաև Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ հոդվածը: Օրինակ՝ Ն. Կրիլենկոն ՌՍՖՍՀ թր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը քննարկելիս նշում է, որ այս սկզբունքը ժամանակին ամրագրված էր 1919թ. «Զրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքներում», սակայն նոր Զրեական օրենսգրքում այն մոռացվեց (Крыленко 229):

Այսպիսով՝ դոկտորինալ աղբյուրներում թեև հեղինակներն ակնարկում էին, որ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը պարունակում էր հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքների դեպքում անձին պատժից ազատելու հիմք, սակայն այս հարցը հատուկ քննարկման առարկա չի դարձել:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված, որ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը համարում էին արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով անձին պատժից ազատելու մասին դրույթ: Ա. Եստրինը նշում էր, որ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը պարունակում է «խուլ և անորոշ ձևակերպում» (Эстрин 7): Այս դրույթի անորոշությամբ պայմանավորված՝ մեջբերված հոդվածի հեղինակը կարծում էր, որ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը կարող է կիրառվել առնվազն երկու իրավիճակում: Առաջին՝ եթե անձը հանցագործություն կատարելուց հետո տևական ժամանակ այլ հանցագործություն չի կատարել, ուստի դադարել է վտանգավոր լինել, հետևապես ենթակա չէ պատժի², երկրորդ՝ արարքի պատժելիությունը վերացնող օրենքն ունի հետադարձ ուժ: Յեղիևակը նշում է, որ գործնականում Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետից բխեցվում էր արարքի պատժելիությունը վերացնող օրենքի հետադարձ ուժի պահանջը:

Այսպիսով՝ Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետն այն աստիճանի լայն էր ձևակերպված, որը կարող էր կիրառվել տարաբնույթ իրավիճակներում, այդ թվում՝ երբ արարքը կամ այն կատարած անձը որոշակի պայմանների վերացման հետևանքով կորցնում է հասարակական վտանգավորությունը: Միևնույն ժամանակ հնարավոր չեղավ դոկտորինալ կամ այլ հասանելի աղբյուրներում գտնել թրեական որևէ գործ, որով անձը պատժի չէր ենթարկվել Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետի կիրառմամբ, քանի որ

¹ Հայկական աղբյուրներում գործածվում է նաև «Զրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքներ» անվանումը:

² Ղեկավար սկզբունքներում վաղեմության ինստիտուտ նախատեսված չէր, ուստի Ղեկավար սկզբունքների 16-րդ կետը լրացնում էր վաղեմության ինստիտուտի բացակայությունը:

Նրա արարքը որոշակի պայմանների վերացման հետևանքով կորցրել էր հասարակական վտանգավորությունը:

3. Հասարակական վտանգավորությունը կորսնելու հիմքում թեանան հետաանդումը դադարեցնելու անհնարինությունն ըստ ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի (1922-1926թթ.)

Դեկավար սկզբունքների 16-րդ կետին համարժեք դրույթ ՌՍՖՍՀ 1922թ. քր. օր.-ում չնախատեսվեց: Քր. օր.-ում չնախատեսվեց նաև արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով արարքի հանցավորությունը բացառելու մասին հատուկ դրույթ:

Մինևույն ժամանակ խորհրդային դատավորների գործունեության ընթացքում նկատվում էր նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտի ներմուծման անհրաժեշտություն, քանի որ «դատավորները կարծում էին, որ մինչև դատական քննությունը միայն ֆորմալ շարժառիթներով քրեական հետապնդումը դադարեցնելը բավարար չէ և նկատվում է նպատակահարմարության շարժառիթով հետապնդումը դադարեցնելու անհրաժեշտություն» (Утевский 128): Այս նկատառումներից ելնելով՝ Համառուսական Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն 16.10.1924թ.-ին որոշում կայացրեց հանձնարարել Նախագահությանը՝ լուծելու աննշան զանցանքներով մինչև դատական քննությունը նպատակահարմարության շարժառիթով հետապնդումը դադարեցնելու հնարավորության հարցը: ՌՍՖՍՀ քր. դատ. օր.-ում 09.02.1925թ.-ին ավելացվեց 4-ա հոդվածը (ուժը կորցրել է 22.11.1926թ.-ին): 1923թ.-ին ՀՍՍՀ քր. դատ. օր.-ում բացակայում էր նպատակահարմարության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին կարգավորումը (տե՛ս 1923թ. ՀՍՍՀ քր. դատ. օր.-ի 4-րդ հոդված) (ՀՍԽՀ Դեկրետների և որոշումների ժողովածու 2-3), նման կարգավարում առկա չէր նաև 1934թ. ՀՍՍՀ քր. դատ. օր.-ում (տե՛ս 1934թ. ՀՍՍՀ քր. դատ. օր.-ի 4-րդ հոդված) (Հայկական ՍՍՌ քրեական դատավարության օրենսգիրք 6):

4. Հայեցողական քրեական հետապնդումն ըստ ՌՍՖՍՀ քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի (1925թ.)

4.1. Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի ներմուծման անհրաժեշտության մասին: 1920-ականներին որպես խորհրդային պետության դատական գործունեության դատավարական իրավական կարգավորման խնդիր հռչակվում էր ստեղծել այնպիսի իրավական ձև, որը կապահովի պետության քրեադատավարական քաղաքականության առավելագույն արդյունավետությունը, կերպազարդի սոցիալական պաշտպանության միջոցների կիրառման դասակարգային նպատակահարմար ձևը:

ՌՍՖՍՀ քր. դատ. օր.-ի (այսուհետ՝ քր. դատ. օր.) 4-ա հոդվածը նախատեսելու պրակտիկ կողմը քննիչների ու դատավորների ծանրաբեռնվածության թեթևացումն էր, ինչը հնարավորություն կտար նրանց ուշադրությունը կենտրոնացնելու առավել արդիական գործերի վրա:

Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը և դրա հետ կապված այլ հոդվածները (203-ա և 222-ա հոդվածները) հնարավորություն էին տալիս նպատակահարմարության շարժառիթով չհարուցել քրեական հետապնդում կամ դադարեցնել արդեն իսկ հարուցված հետապնդումը: Այսպես՝ Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի համաձայն՝ «Դատախազը և դատարանը իրավունք ունեն հրաժարվել քրեական հետապնդում հարուցելուց, ինչպես նաև կարճել քրեական գործով վարույթն այն դեպքերում, երբ քրեական պատասխանատվության ենթարկվող անձի արարքը թեև պարունակում է Քր. օր.-ով նախատեսված՝ հանցագործության հատկանիշները, սակայն իր աննշանության, նվազ կարևորության և իր հետևանքների չնչինության պատճառով չի կարող ճանաչվել

հասարակական վտանգավոր արարք (Քր. օր.-ի 6-րդ հոդված), ինչպես նաև, երբ քրեական հետապնդում հարուցելը կամ գործի հետագա իրականացնելն ակնհայտորեն աննպատակահարմար է»:

Թեև այս նորմի նկատմամբ առկա էին մի շարք պրակտիկ իրավաբանների ու իրավագետների տարաբնույթ «ոտնձգություններ», որոնք առաջարկում էին այս նորմի գործողությունը դադարեցնել, սակայն Ռուսաստանի Գերագույն դատարանի առանձին դատավորներ դեմ էին այս նորմի վերացմանը: Նրանք պարզապես կարծում էին, որ չպետք է այն մեկնաբանել անսահման տարածական, իսկ դրա կիրառման պրակտիկան պետք է պարբերաբար ստուգել: Այս հոդվածի կողմակիցների կարծիքով՝ եթե առկա են գործնականում ստուգված հոդվածներ, ապա Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածն այդտեղ զբաղեցնում է պատվավոր տեղ: Այս հոդվածը ծնվել է ոչ թե աշխատասենյակներում, այլ ստեղծվել է պրակտիկայի կողմից (Кронберг 201-202):

4.2. Աննպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելը խորհրդային իրավունքի ծնունդ:

Աննպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելն արդյոք խորհրդային իրավունքում ծնված ինստիտուտ է: Այս հարցին թերևս չանդրադառնալիս, եթե խորհրդային քրեական դատավարության առանձին դասագրքերում այս ինստիտուտը չդիտվեր որպես խորհրդային և միայն խորհրդային իրավունքի ինստիտուտ: Այսպես՝ 1927թ.-ին հրատարակված խորհրդային ռուսական քրեական դատավարության դասագրքում հեղինակները Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի մասին խոսելիս նշում են. «Այս հոդվածն առանց չափազանցության մի ամբողջ հեղափոխություն և է քրեական դատավարությունում: (...) Քրեական գործը կարճելու կարգը (բուրժուական օրենսգրքերում) նույնպես ֆորմալ կարգ է, իսկ գործը կարճելու հիմքերը՝ զուտ ձևական են: Մինչդեռ մեր Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածն առաջ քաշեց քրեական գործը կարճելու բոլորովին նոր սկզբունք՝ նպատակահարմարության սկզբունքը: ... Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը սկիզբ դրեց քաղաքականության և օրինականության միասնականացմանը, որոնց բաժանումը բուրժուական իրավունքում համարվում է իրավաբանական մտքի բարձրագույն ձեռքբերում» (Крастин 63-64.):

Անկասկած, նման մոտեցումը կարող է մոլորության մեջ գցել: Մ. Չելցով-Բեյբուտովը իրավահամեմատական նյութի վերլուծության արդյունքում նշում է, որ քրեական հետապնդում չհարուցելու դատախազի իրավունքը և իրավախախտին որոշ դեպքերում պատժից ազատելու դատարանի իրավունքը ո՛չ բուրժուական տեսության, ո՛չ էլ բուրժուական օրենսդրության համար նորություն չէ: Միայն է այն հռչակել որպես խորհրդային հայտնագործություն: Մեղադրանքի նպատակահարմարության սկզբունքի խորհրդային նկարագրությունում, որն արտացոլված էր Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածում, ոչ մի սկզբունքային նոր բան չկար (Чельцов-Бebutov 77):

4.3. Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի և հանցագործության նյութական բնորոշման կապը: Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի ներմուծման սկզբունքային նշանակությունը բացատրվում էր նրանով, որ ռուսական պատժողական քաղաքականությունը համապատասխանեցվում էր Քր. օր.-ով տրված՝ հանցագործության՝ որպես հասարակական վտանգավոր գործողության և անգործության բնորոշմանը:

Բանն այն է, որ քրեական իրավունքում առկա են հանցագործության ձևական ու նյութական բնորոշումներ: Ձևական բնորոշման դեպքում հանցագործությունը բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Հանցագործությունը քրեական օրենքով արգելված գործողություն կամ անգործություն է»: Այս բնորոշման մեջ նշվում էին ոչ թե հանցագործության բովանդակային հատկանիշները, այլ նրա ֆորմալ կողմը՝ քրեական օրենքով արգելված լինելը: Ֆորմալ տեսանկյունից հանցագործություն է համարվում այն, ինչ նշված է Քր. օր.-ի հատուկ մասում:

Հեղինակների կարծիքով՝ ակնհայտ է, որ Քր. օր.-ը հանցագործության ֆորմալ բնորոշման վրա հիմնված չէր, քանի որ Քր. օր.-ի 10-րդ հոդվածի (անալոգիայի մասին

դրույթը՝ հեղ.) ուժով հանցագործություն կարող էր համարվել Քր. օր.-ի հատուկ մասում չնախատեսված արարքը: Խորհրդային քրեական իրավունքում *Nuulum crimen sine lege* սկզբունքը մինչև 1960-ականները օտար էր: Այդ ժամանակաշրջանի քրեական իրավունքը կառուցված էր հանցագործության ոչ թե ֆորմալ, այլ նյութական հասկացության վրա: Թեև 1922թ. Քր. օր.-ը ուներ հատուկ մաս, որը նախատեսում էր կոնկրետ հանցագործության հատկանիշներ, սակայն օրենքը թույլ էր տալիս հատուկ մասում չնախատեսված, սակայն նմանատիպ արարքներ նախատեսող հոդվածները կիրառել անալոգիայի կարգով: Մյուս կողմից՝ որոշակի արարքներ կարող էին ֆորմալ տեսանկյունից համարվել հանցագործություն, սակայն այս կամ այն պատճառով չլինեին հասարակայնորեն վտանգավոր (Утевский 128): Այդ ժամանակաշրջանի իրավամտածողությամբ օրենսգրքի ընդունման պահին հնարավոր չէր նախատեսել բոլոր այն արարքները, որոնք Քր. օր.-ի հատուկ մասով նախատեսված արարքներին հավասար պահանջում էին քրեաիրավական ներգործություն, ուստի Քր. օր.-ը դատարանին հնարավորություն էր տալիս նման դեպքերում կիրառել անալոգիա (Քր. օր.-ի 10-րդ հոդված): Խորհրդային մեկնաբանները Քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում տրված հանցագործության բնորոշման առկայությունը հիմնավորում էին նրանով, որ դատարանը Քր. օր.-ի հատուկ մասի հոդվածներն ըստ անալոգիայի կիրառելիս պետք է 6-րդ հոդվածի հիման վրա գնահատեր, թե օրենքով ուղղակիորեն չնախատեսված արարքը դատարանի տեսանկյունից արդյոք հասարակական վտանգավորությամբ օժտված է, թե՞ ոչ (Гернет и Трайнин 9):

Հանցագործության նյութական բնորոշման դեպքում տրվում են հանցագործության բովանդակային հատկությունները, այսինքն՝ սահմանվում են, թե որ արարքներն են ըստ էության հանցագործություն՝ անկախ նրանից, թե դրանք նախատեսված են Քր. օր.-ի հատուկ մասում, թե՞ ոչ: Հանցագործության նյութական բնորոշում տրված էր ՌՍՖՍՀ 1922թ. քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում. հանցագործություն է համարվում ցանկացած հասարակական վտանգավոր գործողություն կամ անգործություն, որը սպառնում է աշխատավորա-գյուղացիական իշխանության կողմից սահմանված խորհրդային կարգի հիմքերին ու իրավակարգին: Հանցագործության այս նյութական բնորոշման դեպքում հանցագործության հիմնական ու էական հատկանիշը հասարակական վտանգավորությունն էր:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ հանցագործության նյութական ու ձևական բնորոշումների միաժամանակյա առկայության դեպքում կարող են ծագել անհամապատասխանություններ:

Առաջին՝ առանձին արարքներ ունեն հասարակական վտանգավորություն, հետևապես Քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածի տեսանկյունից (նյութական իմաստով) համարվում են հանցագործություն, սակայն դրանք Քր. օր.-ի հատուկ մասում ամրագրված չեն, ուստի ձևական իմաստով հանցագործություն չեն: Այս հակասական իրավիճակից ելքը Քր. օր.-ի 10-րդ հոդվածն էր, որը հնարավորություն էր տալիս դատարանին արարքը որակել ըստ անալոգիայի:

Երկրորդը՝ որևէ արարք նախատեսված է Քր. օր.-ի հատուկ մասում, սակայն Քր. օր.-ի ընդհանուր մասի տեսանկյունից գործի կոնկրետ հանգամանքներում այդ արարքը հասարակական վտանգավորությամբ օժտված չէ, հետևապես այն հանցագործություն էր միայն ֆորմալ տեսանկյունից, բայց ոչ ըստ էության (նյութական տեսանկյունից):

Խորհրդային տեսաբանները նշում էին, որ մինչև Քր. դատ. օր.-ում 4-ա հոդվածի ներմուծումը այս հակասական իրավիճակից դուրս գալու օրինական ելքը բացակայում էր, քանի որ հասարակական վտանգավորությունը կորցրած արարքի դեպքում էլ գործը պետք է պարտադիր քննվեր դատարանում, իսկ դատավորը պետք է նշանակեր սոցիալական պաշտպանության միջոց, թեև վերջինս ակնհայտորեն չէր հասնելու իր նպատակին և ակնհայտորեն ավելորդ էր (Строгович и Карницкий 17-18; Эстрин 78):

4.4. Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառման հիմքերը: Տվյալ ժամանակի մեկնաբանները նշում են, որ Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը կարող է կիրառվել երկու կատեգորիայի գործերով՝

ա) այն գործերով, որոնցով արարքները իրենց աննշանության և քիչ կարևորության ուժով կորցրել են Զր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում նշված հասարակական վտանգավորությունը,

բ) այն գործերով, որոնց քննությունն ակնհայտորեն աննպատակահարմար է:

Խորհրդային դատավարագետները քրեական հետապնդում չիրականացնելու առաջին խումբ հիմքը համարում էին ոչ թե դատավարական, այլ նյութական իրավունքի նորմ: Նշանավոր դատավարագետ Մ. Ստրոգովիչը նշում էր. «Զր. օր.-ի 6-րդ հոդվածի տեսանկյունից հանցագործություն չէ այն արարքը, որը թեև նախատեսված է Զր. օր.-ի հատուկ մասում, սակայն կոնկրետ դեպքում հասարակական վտանգավոր արարք չէ: Այդ պատճառով Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը, որը կիրառվում է առաջին հիմքով՝ արարքի հասարակական վտանգավորության բացակայությունը, ըստ էության ոչ թե դատավարական նորմ է, այլ Զր. օր.-ի 6-րդ հոդվածի լրացումն է: Այս մասով Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը՝ որպես Զր. օր.-ի 6-րդ հոդվածի տեխնիկական լրացում, պարտավորեցնում է քննիչին, դատախազին և դատարանին յուրաքանչյուր գործով քննարկել ոչ միայն արարքի ֆորմալ համապատասխանությունը Զր. օր.-ի հատուկ մասում նախատեսված այս կամ այն հոդվածին, այլ նաև քննարկել, թե արարքը բովանդակային առումով հասարակական վտանգավորության հատկանիշով օժտված է, թե՞ ոչ: Եթե արարքը պարունակում է Զր. օր.-ի հատուկ մասի որևէ հոդվածի ֆորմալ հատկանիշները, սակայն բացակայում է Զր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում նախատեսված հասարակական վտանգավորության տարրը, գործը պետք է կարճել Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածով» (Строгович и Карницкий 17-18):

Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառման երկրորդ հիմքը գիտության մեջ գնահատվում էր որպես ծայրահեղ անհստակ դրույթ, քանի որ չէր նախատեսում այն չափանիշները, որոնց հիման վրա պետք է որոշվեր գործի քննության աննպատակահարմարությունը: Շատերը կարծում էին, որ նման չափանիշների բացակայությունը կարող էր ստեղծել լիակատար կամայականության վիճակ, յուրաքանչյուր քննիչ, դատավոր կամ դատախազ այդ աննպատակահարմարությունը կարող էին հասկանալ ու կիրառել յուրովի: Օրինակ՝ Ն. Կրիլենկոն խստորեն քննադատում էր այն, որ Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի վերջնական խմբագրության մեջ ավելացվեց նաև աննպատակահարմարության հիմքով քրեական գործը կարճելու կարգավորումը: Նա նշում էր. «Այսպիսի կարգավորումը փաստացի գրկել է դատավորին այն չափանիշներից, թե նպատակահարմարության կամ աննպատակահարմարության ո՞ր նկատառումներն են վճռորոշ: Դա ճանապարհ է բացում դեպի կամայականություն և բացարձակ հայեցողություն: Նպատակահարմարության որոշման չափանիշների բացակայության պարագայում լիովին վերանում է նաև վճռաբեկության կամ այլ կարգով այդ նպատակահարմարությունը ստուգելու հնարավորությունը» (Крыленко 229):

Մ. Ստրոգովիչը քրեական հետապնդման աննպատակահարմարության չափանիշները իրավագիտորեն բխեցնում էր պատժի նպատակներից: Նա նշում էր, որ նպատակահարմարության հիմքով Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառումը պետք է համապատասխանի նյութական քրեական իրավունքի ընդհանուր սկզբունքներին: Զրեական օրենսգիրքը սահմանում է, որ սոցիալական պաշտպանության միջոցները (պատիժը) պետք է լինեն նպատակահարմար, այսինքն՝ հետապնդեն ու լուծեն հանցագործության ընդհանուր ու մասնավոր նախականխման և հանցագործին ուղղելու նպատակները (Զր. օր.-ի 8-րդ և 26-րդ հոդվածներ): Այդ պատճառով քրեական հետապնդումը պետք է համարել աննպատակահարմար, երբ ակնհայտորեն պարզ է, որ

գործի քննության արդյունքները ինչպիսին էլ որ լինեն, քրեական ռեպրեսիայի միջոցները չեն հասնի վերը նշված նպատակներից ոչ մեկին (Строгович и Карницкий 19):

4.5. Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառման սահմանները և դատավարական կարգը: Տվյալ ժամանակաշրջանի տեսաբանները նշում էին, որ Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառումը լայն տարածում ստացավ (Эстрин 78): Այնուամենայնիվ մտավախություն կար, որ այս ինստիտուտի կիրառման չարաշահումը դրական արդյունքի փոխարեն կառաջացներ բացասական հետևանքներ, քանի որ մի շարք հասարակական վտանգավոր երևույթներ չէին բացահայտվի, հասարակական վտանգավոր անձինք չէին ենթարկվի քրեաիրավական ռեպրեսիաների: Այդ պատճառով Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառման համար նախատեսվեցին որոշակի սահմանափակումներ: ՌՍՖՍՀ Գերագույն դատարանի պլենումի 15.06.1925թ. պարզաբանմամբ սահմանվեց.

1. Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը ենթակա է կիրառման այդ հոդվածում հստակ նշված նեղ-բացառիկ դեպքերում, և այն ենթակա չէ տարածական մեկնաբանման,

2. մասնավոր մեղադրանքի կարգով հարուցված գործերով Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի կիրառումը հակասում է Զր. դատ. օր.-ի 10-րդ հոդվածի իմաստին, ուստի այս խումբ գործերը չեն կարող դադարեցվել 4-ա հոդվածով:

Եթե քննիչը կարծում է, որ գործով, որով պետք է իրականացվի նախաքննությունը, առկա են Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածով նախատեսված հիմքով գործը կարճելու մասին տվյալներ, գործը և այն կարճելու մասին իր եզրակացությունը ուղարկում է դատախազին: Եթե դատախազը համաձայն է քննիչի հետ, ապա գործն ուղարկում է դատարանի քննությանը կամ գործը վերադարձնում է քննիչին նախաքննություն կատարելու կամ մեղադրական եզրակացություն կազմելու համար (Զր. դատ. օր.-ի 203-ա հոդված):

4.6. Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի վերացումը: Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը գործեց բավականին կարճ. ընդունվեց 09.02.1925թ.-ին և ուժը կորցրեց 22.11.1926թ.-ին: Իր գործողության կարճ ժամանակահատվածում այդ ինստիտուտը հանդիպեց խորհրդային արդարադատության ոլորտի մարմինների ղեկավարության ուժեղ քննադատությանը, օրինակ՝ առաջարկվում էր այս հոդվածը «դուրս շարտել» Զր. դատ. օր.-ից (Ն.Վ. Կրիլենկո): Այս նորմը վերացնելու պատճառաբանությունն այն էր, որ գործնականում քրեական գործերի վարույթը կարճվում էր այս կամ այն դատավորի հայեցողությամբ, ինչը հակասում էր հեղափոխական օրինականության սկզբունքին:

Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածը թեև ուժը կորցրեց, սակայն այդ կարգավորումը իրավական համակարգից դուրս չչարտվեց, քանի որ այդ հոդվածով նախատեսված քրեական հետապնդումը դադարեցնելու երկու հիմքերից մեկը (հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքներով հետապնդումը դադարեցնելը) 1926թ.-ին տեղափոխվեց ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածի ծանոթագրություն:

5. Հասարակական վտանգավորությունը նորոգելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելն ըստ ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի (1926թ.)

Քրեական իրավունքի խորհրդային մասնագետները նշում էին. «Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածի մեկ տարուց ավելի գործողությունը ցույց տվեց, որ այն հիմնված է առողջ մտքի վրա, և Գերագույն դատարանի պլենումը դիմել է Համառուսական Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահությանը՝ նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին Զր. օր.-ում երկու հոդված ներմուծելու վերաբերյալ» (Утевский 128-129): 1926թ.-ին ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում ավելացվեց ծանոթագրություն, որի հենքը Զր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածն էր:

ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի 6-րդ հոդվածում ավելացված ծանոթագրության համաձայն՝ հանցագործություն չէ այն գործողությունը, որը թեև ձևականորեն պարունակում է

օրենսգրքի Հատուկ մասի որևէ հոդվածի հատկանիշներ, բայց իր ակնհայտ նվազ նշանակության և վնասակար հետևանքների բացակայության պատճառով զուրկ է հասարակական վտանգավոր բնույթից:

1923թ.-ին ՀՍՍՀ քր.օր.-ի 6-րդ հոդվածով սահմանվում էր. «Հանցանք է համարվում հանրության համար վտանգավոր ամեն մի գործողություն կամ անգործություն, որը սպառնում է խորհրդային հասարակարգի հիմունքին և այն իրավակարգին, որ սահմանել է բանվորա-գյուղացիական իշխանությունը դեպի կոմունիստական հասարակարգը տանող ժամանակաշրջանի համար» (ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու 3-4):

1926թ.-ին ՌՍՖՍՀ քր.օր.-ի այս կարգավորումն արտացոլվեց նաև Հայկական ԽՍՀ 1961թ. քր.օր.-ի 7-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, իսկ ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրվեց «հասարակական վտանգավորություն չներկայացնող արարքը հանցագործություն չէ» դրույթը:

6. Եզրակացություն

Պատմաիրավական վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ խորհրդային իրավունքում արարքի հասարակական վտանգավորությունը կորցնելու հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին հատուկ կարգավորումն առաջին անգամ նախատեսված էր ՌՍՖՍՀ քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածում (1925թ.): Այս իմաստով ՀՀ գործող քր. օր.-ի 18-րդ հոդվածի 2-րդ մասի պատմական նախահայրը ՌՍՖՍՀ քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդվածն է: Ուստի կարելի է ընդհանրացնել, որ խորհրդային իրավունքում նպատակարարության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտը ծագել է որպես դատավարական իրավունքի ինստիտուտ:

«Հասարակական վտանգավորությունից զուրկ արարքը հանցագործություն չէ» և «հասարակական վտանգավորությունից զուրկ արարքով քրեական հետապնդումը դադարեցնել» ձևակերպումների ընտրությունը կախված էր նրանից, թե որ օրենքով է այս հարցը կարգավորվում: Խորհրդային քրեական իրավունքի զարգացման սկզբնական փուլում քրեական օրենսդրությունում օգտագործվում էր «հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքը հանցագործություն չէ» ձևակերպումը (1926թ. ՌՍՖՍՀ քր. օր.-ի 6-րդ հոդված), մինչդեռ Դատավարական օրենսգրքում խոսվում էր միայն աննշանության պատճառով հասարակական վտանգավորություն չունեցող արարքներով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին (Քր. դատ. օր.-ի 4-ա հոդված):

Նյութական օրենսգիրքը, ի տարբերություն դատավարական օրենսգրքի, չէր կարող կարգավորել քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարաբերություն: Այս հարցը դատավարական իրավունքից նյութական իրավունք տեղափոխելով՝ օրենսդիրը ամենայն հավանականությամբ ստիպված էր «... քրեական հետապնդումը դադարեցնել» ձևակերպման փոխարեն օգտագործել «հանցագործություն չի համարվում ...» սխալ ձևակերպումը, որի հետևանքով առ այսօր այս հիմքով անձի նկատմամբ քրեական հետապնդումը դադարեցնելիս նա ձեռք է բերում արդարացվածի կարգավիճակ:

Օգտագործված գրականություն

1. Հայկական ՍՍՌ քրեական դատավարության օրենսգրիք. Հայպետհրատ, Երևան, 1951թ.
2. ՀՍԽՉ Դեկրետների և որոշումների ժողովածու. 1924թ. Ապրիլ:
3. ՀՍԽՉ դեկրետների և որոշումների հավաքածու. 1924թ. մայիս, N 6:
4. Ղազինյան, Գագիկ և Վաղարշյան, Արթուր. Հայոց իրավունքի պատմության հիմնահարցերը: Հին շրջանից մինչև մեր օրերը: Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014:
5. Гернет, Михаил и Трайнин, Арон. Уголовный кодекс: Практический комментарий: С дополнениями и изменениями по 1 июня 1925 г. Под редакцией. М.: 1925.
6. Крастин, Иван. Уголовный процесс РСФСР. Изд. НКЮ, М.: 1927. С. 63-64.
7. Кронберг, Ян. «Вперед или назад». Еженедельник Советской Юстиции. № 7, 1926.
8. Крыленко, Николай. «Пределы применения статьи 4-а УПК. (По поводу ст. Кронберга)». Еженедельник Советской Юстиции. № 8, 1926. С. 229.
9. Строгович, Михаил и Карницкий, Дмитрий. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР: Текст и постатейный комментарий. 2-е испр. и доп. издание. М.: 1926.
10. Утевский, Борис. «Учебное пособие по советскому уголовному праву». Всесоюзная правовая академия. М.: 1938. С. 128.
11. Чельцов-Бebutov, Михаил. «Целесообразность и законность в Уголовном Кодексе». Проблемы преступности. Сборник. М.: 1928. Выпуск 3. С. 77.
12. Чистяков, Олег. Хрестоматия по истории отечественного государства и права 1917-1991 годов. М.: Зерцало, 1997. С. 65.
13. Эстрин, Александр. «К вопросу о принципах построения системы уголовной репрессии в пролетарском государстве». Революция права. 1927. № 1.
14. ---. «Уголовный Кодекс и «Руководящие Начала по уголовному праву РСФСР». I: Отношение к вопросу об опасности преступника. Еженедельник Советской Юстиции. М.: 1922. № 21 – 22. С. 7.

Works Cited

1. Haykakan SSR' qreakan datavarut'yan o'rensgirq, Haypethrat, Yerevan, 1951t'. [The Armenian Criminal Procedure Code of the SSR, Armgosgrat, Yerevan, 1951.]
2. HSXH Dekretneri ev oroshumneri jhoghovac'u, 1924t'. April [Collection of decrees and resolutions of the ARM.SSR, 1924. April].
3. HSXH dekretneri ev oroshumneri havaqac'u, 1924t'. mayis, N 6 [Collection of decrees and decisions of the ARM.SSR, 1924. May, N 6].
4. Ghazinyan, Gagik ev Vagharshyan, A.rt'ur, Hayoc iravunqi patmut'yan himnaharcery': Hin shrjanic minchev mer o'rery': Er.: EPH hrat., 2014 [The main issues of the history of Armenian law. From the ancient period to the present day. Yerevan, YSU Publishing house, 2014].
5. Gernet, Mihail i Trajnin, Aron. Ugolovnyj kodeks: Prakticheskij kommentarij: S dopolnenijami i izmenenijami po 1 ijunja 1925 g. / Pod redakciej. M.: 1925. [Gernet Mikhail Nikolaevich and Traynin Aron Naumovich, The Criminal Code: A practical commentary: With additions and amendments to June 1, 1925 / Edited by. M.: 1925.].
6. Krastin, Ivan. Ugolovnyj process RSFSR. Izd. NKJu, M.: 1927. [Criminal Procedure of the RSFSR. Publishing house of the NKJU, M.: 1927.].
7. Kronberg, Jan. Vpered ili nazad // Ezhenedel'nik Sovetskoj Justicii. № 7, 1926. [Forward or backward // Weekly Journal of Soviet Justice. No. 7, 1926.].
8. Krylenko, Nikolaj. Predely primeneniya stat'i 4-a UPK. (Po povodu st. Kronberga) // Ezhenedel'nik Sovetskoj Justicii. № 8, 1926. [The limits of application of Article 4-a of the Criminal Procedure Code. (About art. Kronberg) // Weekly Journal of Soviet Justice. No. 8, 1926.].

9. Strogovich, Mihail i Karnickij, Dmitrij. Uголовно-processual'nyj kodeks RSFSR: Tekst i postatejnyj kommentarij. 2-e ispr. i dop. izdanie. M.: 1926. [Criminal Procedure Code of the RSFSR, Text and comments, 2nd revised and expanded edition, Moscow: 1926]
10. Utevskij, Boris. Uchebnoe posobie po sovetskomu uголовnomu pravu. Vsesojuznaja pravovaja akademija. M.: 1938. [A Textbook on Soviet criminal law. All-Union Law Academy. Moscow: 1938.]
11. Chel'cov-Bebutov, Mihail. Celesoobraznost' i zakonnost' v Uголовnom Kodekse // Problemy prestupnosti. Sbornik. M.: 1928. Vypusk 3. [Expediency and legality in the Criminal Code // Problems of crime. Collection. Moscow: 1928. Issue 3.]
12. Chistjakov, Oleg. Hrestomatija po istorii otechestvennogo gosudarstva i prava 1917-1991 godov. M.: Zercalo, 1997. [A Textbook on the history of the national state and law of 1917-1991. Moscow: Zertsalo, 1997.]
13. Jestrin, Aleksandr. K voprosu o principah postroenija sistemy uголовnoj repressii v proletarskom gosudarstve // Revoljucija prava. 1927. № 1. [On the question of the principles of building a system of criminal repression in the proletarian state / / Revolution of Law. 1927. No. 1.]
14. Jestrin, Aleksandr. Uголовnyj Kodeks i «Rukovodjashhie Nachala po uголовnomu pravu RSFSR». I: Otnoshenie k voprosu ob opasnosti prestupnika // Ezhenedel'nik Sovetskoj Justicii. M.: 1922. № 21 – 22. [The Criminal Code and "Guidelines for Criminal Law of the RSFSR". I: Attitude to the question of the danger of a criminal / / Weekly of Soviet Justice. Moscow: 1922. No. 21-22.]

THE ORIGIN OF THE INSTITUTE OF TERMINATION OF CRIMINAL PROSECUTION ON THE GROUNDS OF LOSS OF PUBLIC DANGER AND INEXPEDIENCY

ARUSYAK ALEKSANYAN

*RA Special Investigation Service, General Crimes Investigation Department,
Investigator of Particularly Important Cases; Third-Class Counsellor of Justice;
Russian-Armenian University, Institute of Law and Politics,
Department of Criminal law and Criminal Procedure Law, Ph.D.Student
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of regulations by substantive and procedural legal norms, the first steps of introduction of the institute of termination of criminal prosecution on the grounds of loss of public danger due to the little significance provided for in Part 2 of Article 18 of the RA Criminal Code. Our task is to present the regulations on the termination of criminal prosecution on the grounds of loss of public danger at different times, to reveal its procedural roots. The historical-legal method was mainly used during the research.

Moreover, the disclosure of these procedural roots can later become a basis for legislative changes, as a result of which the regulation of the judicial institution by nature can be "removed" from the field of criminal law and regulated by procedural legislation. This settlement of the issue has not only a purely theoretical significance, but it can also be used to solve a number of issues in practice (for example, in the context of the settlement of the issue by the substantive criminal law, instead of the wording "... terminate the criminal prosecution" the wording "is not considered a crime ..." is used, as a result of which when terminating the criminal prosecution against a person, he/she acquires the status of the acquitted, etc.). On the other hand, however, it should be emphasized that in the framework of this research, our problem, as mentioned above, is much

more modest and the article will reveal only the origins of the institute and its procedural roots, and as a result of their disclosure what specific issues can be solved by the reform of the current legislation, how the legislation should be reformed, then the mentioned issues are beyond the scope of this article.

Due to the narrow goals and objectives of the article, the historical-legal method will be mostly used during the research.

The analysis made in the article is based on the regulations on the loss of public danger and the termination of criminal prosecution on grounds of inexpediency envisaged by the governing principles of criminal law of 1919, the Criminal Code of RSFSR of 1922-1926, the Criminal Procedure Code of RSFSR of 1925.

The study leads to conclusion that the special regulation on termination of criminal prosecution on the grounds of loss of public danger was originally provided for in the procedural legislation, but was later regulated by substantive norms.

Keywords: *public danger, little significance, insignificance, expediency, motivation, discretionary criminal prosecution, to terminate the criminal prosecution.*

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ИНСТИТУТА ПРЕКРАЩЕНИЯ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ НА ОСНОВАНИИ УТРАТЫ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОПАСНОСТИ И НЕЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ

АРУСЯК АЛЕКСАНИ

*следователь по особо важным делам Управления по расследованию
преступлений общего характера Специальной следственной службы РА,
советник юстиции третьего класса,
соискатель кафедры уголовного и уголовно-процессуального права института
права и политики Российско-Армянского университета
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – выявление первых шагов института по прекращению уголовного преследования на основании потери общественной опасности из-за малой важности, предусмотренной частью 2 статьи 18 Уголовного кодекса РА, а также выявление особенностей регулирования указанного института материальными и процессуальными правовыми нормами. Наша задача – представить порядок прекращения уголовного преследования на основании потери общественной опасности в разные периоды времени и раскрыть его процессуальные корни. В ходе проведения исследования преимущественно был применен историко-правовой метод.

При этом раскрытие этих процессуальных корней в дальнейшем может стать основанием для законодательных изменений, в результате которых упорядочение процессуального института «может быть выведено» из поля уголовного закона и регулироваться его процессуальным законодательством. Подобное урегулирование вопроса имеет не только чисто теоретическое значение, но и важно для решения ряда вопросов, возникающих на практике (например, в условиях урегулирования вопроса по материальному уголовному закону вместо формулировки «...прекратить уголовное преследование» используется «не считается преступлением...», формулировка, в результате которой при прекращении уголовного преследования в отношении лица он приобретает статус оправданного и т. д).

Однако, с другой стороны, следует подчеркнуть, что в рамках данного исследования наша задача, как отмечалось выше, несколько уже, и в рамках статьи будет раскрыта лишь

генеалогия, процессуальные корни института; что касается того, какие именно актуальные проблемы возможно решить в результате их выявления посредством реформирования действующего законодательства, каким образом должно быть реформировано законодательство, то указанные вопросы выходят за рамки данной статьи.

Именно исходя из этих узких целей и задач статьи, в ходе проведения исследования преимущественно будет применен историко-правовой метод:

В основе анализа, сделанного в статье, лежит порядок прекращения уголовного преследования на основании нецелесообразности и потери общественной опасности, предусмотренными руководящими принципами 1919 года, уголовным кодексом РСФСР 1922-1926гг., уголовным процессуальным кодексом РСФСР 1925г.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что специальное регулирование о прекращении уголовного преследования на основании потери общественной опасности деяния изначально было предусмотрено в процессуальном законодательстве, однако в дальнейшем оно регулировалось материально-правовыми нормами.

Ключевые слова: *общественная опасность, малозначительность, незначительность, целесообразность, мотивация, дискреционное уголовное преследование, прекратить уголовное преследование.*

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԿՏԻ ԲՈՂՈՔԱՐԿՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՎԵՆՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ*

ՀՏԴ 342.9

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-115

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

*ՀՀ Եվրոպական համալսարանի իրավագիտության ամբիոնի հայցորդ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ghazaryanhayk@yahoo.com*

Յուրաքանչյուր իրավական ու ժողովրդավարական պետության Սահմանադրությամբ առաջնային խնդիրը պետք է հանդիսանա մարդու հիմնական իրավունքների և ապատությունների երաշխավորումն ու պաշտպանությունը:

Նոր կորոնավիրուսային հիվանդության տարածումը լուրջ մարտահրավեր է նետել մարդու իրավունքների պաշտպանությանը: Հաշվի առնելով վարակի տարածման դեպքերը՝ 2020թ.-ի մարտի 16-ից ՀՀ ամբողջ տարածքում հայտարարվեց արտակարգ դրություն, որը շարունակաբար երկարաձգվել է:

Այս ընթացքում բավմիցս ոչ միայն սահմանափակվել են քաղաքացիների իրավունքները, այլ նաև այդ սահմանափակումները գործնականում կրում էին ոչ իրավաչափ բնույթ և չէին ծառայում իրենց նպատակին, այն է՝ վարակի կանխարգելմանը, այլ միայն նպաստում էին տուգանքի նշանակմանը, որ շատ դեպքերում կրում էր ոչ իրավաչափ բնույթ:

Մեր կողմից սույն հոդվածում բննարկվում են արտակարգ դրության պայմաններում վարչական ակտի իրավաչափության, դրանց բողոքարկման հիմնախնդիրները, վեր են հանվում գործող իրավանորմերի բացերը և պրակտիկայի հիման վրա առաջարկվում են լուծումներ հետազայում նմանատիպ երևույթները կանխարգելելու համար՝ կիրառելով նաև դատական պրակտիկան:

Հիմնաբառեր՝ արտակարգ դրություն, վարչական ակտ, արտադատական կարգ, դատական կարգ, վարչական արդարադատություն, վարչական պատասխանատվություն, սահմանափակում:

Ներածություն

Խոսելով մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակման մասին՝ հարկ է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ Նոր Սահմանադրությամբ դրանց կարգավորմանը տրվել է առավել արդյունավետ լուծում:

Հատկանշական է մի հանգամանք, որ եթե նախկին Սահմանադրությամբ մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների գլխում սահմանափակման և դրա կարգավորման ձևերի մասին խոսվում էր առանձին հոդվածով, ապա Նոր Սահմանադրության մեջ դրա կարգավորումը այլ ընթացակարգ է ներկայացնում:

Սահմանադրության 2015 թվականի փոփոխություններով մարդու իրավունքների և ազատությունների գլխում ներկայացված յուրաքանչյուր իրավունք, որը սահմանափակման ենթակա է, այդ մասին նշվում է տվյալ հոդվածում, իսկ ահա այն իրավունքների մասին, որոնք բացարձակ են և սահմանափակման ենթակա չեն, խոսվում է մեկ այլ հոդվածում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.05.2021թ., գրախոսվել՝ 20.05.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Մեր կարծիքով՝ վերը նշված փոփոխությունը առավել ոլորացված է դարձնում իրավունքների և ազատությունների սահմանափակմանը վերաբերվող խնդրի պարզաբանումը:

Անձնական ազատության ու անձեռնմխելիության իրավունքի առանձնահատկությունները մեկն այն է, որ այն բնական իրավունք է, որը մարդ ձեռք է բերում ծննդյան պահից: Մեկ այլ կարևոր առանձնահատկություն ևս, որ ի տարբերություն պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց, որոնք իրավասու են կատարելու միայն այնպիսի գործողություններ, որոնց համար լիազորված են Սահմանադրությամբ կամ օրենքներով, յուրաքանչյուր ոք ազատ է կատարելու այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով և չի խախտում այլոց իրավունքներն ու ազատությունները (Այվազյան 112):

Ձևական իրավական առումով մարդու իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումը նշանակում է օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերում դրանց իրականացման իրավական անհնարինությունը կամ հավասարապես օրենքով սահմանված դրանց ծավալի կրճատումը:

Ինչպես հայտնի է, իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումը իրականացվում է օրենսդրությամբ սահմանված հիմքերով ու կարգով: Այս առումով հարկ է առանձնացնել այն իրավունքներն ու ազատությունները, որոնց սահմանափակումների համար օրենքով նախատեսվում են հատուկ եղանակներ: Սահմանադրությամբ ամրագրված մարդու որոշ իրավունքներ և ազատություններ բացարձակ չեն և կարող են սահմանափակվել: Իսկ որպեսզի այդ սահմանափակումները լինեն իրավաչափ և չխաթարեն մարդու իրավունքների ու ազատությունների սահմանադրական հիմունքները, սահմանափակման հիմքերն ամրագրված են հենց Սահմանադրությամբ:

ՀՀ Սահմանադրության 76-րդ հոդվածի համաձայն՝ արտակարգ ու ռազմական դրության ժամանակ մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները, բացառությամբ 23-26-րդ, 28-30-րդ, 35-37-րդ հոդվածներում, 38-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 41-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 47-րդ հոդվածի 1-ին մասում, 5-րդ մասի 1-ին նախադասությունում և 8-րդ մասում, 52-րդ, 55-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, 56-րդ, 61-րդ, 63-72-րդ հոդվածներում նշվածների, կարող են օրենքով սահմանված կարգով ժամանակավորապես կասեցվել կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկվել միայն այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը՝ արտակարգ դրության ժամանակ պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնված միջազգային պարտավորությունների շրջանակներում (Պողոսյան և Սարգսյան 81):

Սահմանադրությունն առաջին անգամ ուղղակիորեն ամրագրում է հիմնական իրավունքների պաշտպանության համար հիմնարար նշանակություն ունեցող համաչափության սկզբունքը:

Այստեղից կարող ենք պնդել՝ ինչպիսին էլ որ լինեն պետության կողմից իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները, դրանք իրենց բնույթով ու նպատակային նշանակությամբ պետք է լինեն պիտանի, արդարացված ու համարժեք, հակառակ դեպքում տեղի կունենա իրավունքների ու ազատությունների խախտում և ինչու չէ՝ նաև ոտնահարում:

Արտակարգ դրության պայմաններում վարչական ակտի իրավաչափության և դրանց բողոքարկման հիմնախնդիրները

Արտակարգ դրությունը ՀՀ ամբողջ տարածքում կամ դրա առանձին տարածքներում հայտարարվող պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև նրանց պաշտոնատար անձանց գործունեության իրավական հատուկ ռեժիմ է («Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենք, *հոդված 1*): Այն հայտարարվում է ՀՀ սահմանադրական կարգին անմիջական վտանգ սպառնալու դեպքում՝ ներառյալ ՀՀ սահմանադրական

կարգը բռնությամբ փոփոխելու կամ տապալելու, իշխանությունը զավթելու փորձերը, նաև արտակարգ իրավիճակները: Անհրաժեշտ է նշել, որ արտակարգ դրության հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են ՀՀ Սահմանադրությամբ, ՀՀ միջազգային պայմանագրերով, «Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենքով, ինչպես նաև այլ իրավական ակտերով:

Արտակարգ դրություն հայտարարվելու դեպքում արտակարգ դրության ընթացքում արտակարգ դրության տարածքում կարող են կիրառվել մի շարք միջոցառումներ և իրավունքների ու ազատությունների ժամանակավոր սահմանափակումներ («Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենք, *հոդված 7*): 2020 թվականի մարտ ամսից մինչև սեպտեմբեր (ՀՀ Կառավարություն, *N1161-Ն որոշում*), իրականացվել են հետևյալ սահմանափակումները՝

- Անձանց տեղաշարժման ազատության սահմանափակում,
- Տարածք մուտք գործելու և տարածքից դուրս գալու հատուկ ռեժիմի սահմանում,
- Հավաքներ կամ հանրային միջոցառումներ իրականացնելու սահմանափակում,
- Տրանսպորտային միջոցների տեղաշարժման սահմանափակում և դրանց զննման իրականացում,
- Անձը հաստատող փաստաթղթերի ստուգում,
- Անձնական առարկաների զննում և այլն:

Այսպիսով՝ վերը նշած կետերը իրենց բնույթով ու առանձնահատկություններով հստակորեն նախատեսում են արտակարգ դրության ժամանակ իրագործվելիք գործողություններ, որոնք իրականացվում են բացառապես օրենսդրության շրջանակներում, և անգամ անձանց իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակման դեպքում օրենքով նախատեսված կարգով երաշխավորվում է դրանց անխախտելիությունն ու ոտնահարումներից զերծ է պահվում: Այսինքն՝ մեր համոզմամբ իրավունքների ու ազատությունների նկատմամբ թույլատրվող սահմանափակումները պետք է կիրառվեն բացառապես այն նպատակներով, որոնց համար նախատեսվել են և դրանից զատ, պետք է լինեն համաչափ ու նպատակային: Այս առումով հարկ է նշել, որ արտակարգ դրության պայմաններում գործադիր իշխանության մարմինների գործողությունները պետք է համարժեք լինեն արտակարգ դրություն հայտարարելու համար հիմք ծառայած հանգամանքներով պայմանավորված իրավիճակին: Սահմանադրական իրավունքներ և ազատություններ սահմանելիս հարկ է ղեկավարվել արտակարգ իրավիճակներում պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնած միջազգային պարտավորություններով: Այսինքն՝ արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի վերաբերյալ օրենքներում ամրագրված բոլոր հնարավոր սահմանափակումները պետք է բխեն բացառապես արտակարգ իրավիճակներում պարտավորություններից շեղվելու վերաբերյալ ստանձնած միջազգային պարտավորություններից, բացի դրանից, օրենքների ու միջազգային պայմանագրերի միջև հակասության դեպքում, ինչը բխում է Սահմանադրության 5-րդ հոդվածի դրույթներից, հարկ է անմիջականորեն ղեկավարվել վավերացված միջազգային պայմանագրերով: Միջազգային պարտավորությունների շրջանակներում գործելու պահանջից անմիջականորեն բխում է նաև այլ կարևոր հիմնադրույթ, մասնավորապես իրավունքներ ու ազատություններ սահմանափակելիս կարող են օրենքով սահմանված սահմանափակումները կիրառվել միայն այն դեպքում, երբ դրանցից կոնկրետ յուրաքանչյուրի համար առկա են բավարար հիմքեր, հանգամանքներ (Պողոսյան և Սարգսյան 523):

2020 թվականին մեր երկրում հայտարարված արտակարգ դրությունը (ՀՀ Կառավարություն, *N298-Ն որոշում*) և մասնավորապես իրավունքներ ու ազատություններ սահմանափակելիս պատկան մարմինների ընտրած միջոցները մեր

կարծիքով իրենց բնույթով ու նպատակային նշանակությամբ պիտանի չէին, արդարացված և, իհարկե, համարժեք չէին, և շատ դեպքերում հասարակության մեջ դժգոհության, բողոքի և նաև բազմաթիվ գործերով դատական վեճերի առարկա են դարձել, որոնք ավարտվել են դատարանի այնպիսի վճիռներով, որոնցով հաստատվել են վարչական մարմինների կողմից ոչ իրավաչափ գործողությունները:

Սակայն եթե համավարակի սկզբնական շրջանում կարելի է ասել, որ մարդու իրավունքները ժամանակավորապես զոհաբերվեցին օպերատիվ որոշումներ ընդունելուն, ապա նման պրակտիկայի շարունակականությունը լուրջ մարտահրավեր էր նետել մարդու իրավունքների ողջ հայեցակարգին: Խնդիրն առավել էր սրվում հաշվի առնելով, որ արտակարգ իրավիճակի պայմաններում իշխանությունը կենտրոնանում է կառավարության, շատ հաճախ՝ նույնիսկ մեկ անձի ձեռքում: Չէին կիրառվում հանրության լայն շերտերի ներգրավմամբ խորհրդակցություններ, հասարակական կարծիքը լսելու հնարավորություն տվող այլ մեխանիզմներ: Գործում էր միայն տուգանելու ինստիտուտը, որը շատ դեպքերում ոչ մի կապ չուներ համավարակի կանխարգելման հետ, քանի որ հստակ էր, որ «հաց ուտելու» կամ «ջուր խմելու» ընթացքում դիմակ չկրելը կարող էր համավարակի բռնկման վտանգ ստեղծել: Շատ դեպքերում հենց այդ իրավիճակներում էին քաղաքացիներին ենթարկում վարչական պատասխանատվության և շատ դեպքերում դա իրականացվում էր բռնության միջոցով, որը ոչ իրավաչափ է և հիվանդության կանխարգելման հետ ոչ մի առնչություն չունի: Դա է պատճառը, որ վարչական մարմինների սույն գործողությունները դատարանի կողմից վերացվում էին: Ցանկացած քաղաքակիրթ և իրավական պետության մեջ մարդը բարձրագույն արժեք է, իսկ մարդու իրավունքները հարգելի ու պաշտպանելի՝ պետության գոյության առանցքային նպատակն ու պարտականությունն է (ՀՀ Սահմանադրություն, *հոդված 3, մաս 1*), հանրային իշխանության բոլոր մարմինները կաշկանդված են մարդու հիմնական իրավունքներով և ազատություններով (ՀՀ Սահմանադրություն, *հոդված 3, մաս 3*), ուստի նույնիսկ արտակարգ դրության պայմաններում հիմնական իրավունքների սահմանափակմանը պետք է վերաբերել ծայրաստիճան զգուշությամբ: Այս է պատճառը, որ տարբեր երկրների իրավագիտական հանրության շրջանակներում լուրջ քննարկման առարկա են դարձել այն հարցերը, թե որքանով էին անհրաժեշտ վարակով պայմանավորված՝ մարդու հիմնական իրավունքների սահմանափակումները, եթե անգամ անհրաժեշտ էին, ապա ի՞նչ ժամանակով և ի՞նչ ծավալներով: Զննարկման թեման նախ և առաջ հիմնական իրավունքների սահմանափակման համաչափության և որոշակիության հարցն է: Սահմանափակումների իրավաչափության գնահատումը մի շարք երկրներում, ինչպես նաև ՀՀ-ում դարձել է նաև դատարանների գնահատման առարկան:

Սահմանադրության 76-րդ հոդվածը, իհարկե, արտակարգ դրության ժամանակ տալիս է հնարավորություն մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները ժամանակավորապես կասեցնելու կամ լրացուցիչ սահմանափակումների ենթարկելու: Սահմանադրական նույն նորմը միաժամանակ պետությանը ներկայացնում է շատ կարևոր պահանջ, այն է՝ հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները պետք է սահմանափակվեն միայն այնքանով, որքանով դա պահանջում է իրավիճակը: Սահմանադրական այս պահանջին համահունչ՝ «Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է, որ իրավունքների և ազատությունների թույլատրվող սահմանափակումները պետք է կիրառվեն բացառապես այն նպատակներով, որոնց համար նախատեսվել են և լինեն համաչափ հիշյալ նպատակների համեմատությամբ («Արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենք, *հոդված 10*):

Համաչափության սկզբունքի տեսանկյունից մեր կարծիքով չափազանց կարևոր է, որ Կառավարության կողմից ընդունվեն որոշումներ, որոնք լինեն ճկուն և թույլ տան յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպք գնահատել առանձին, այլ ոչ թե լինեն կոշտ և, անկախ

հանգամանքներից, բոլոր դեպքերի համար համընդհանուր լուծում նախատեսող մոտեցումներ սահմանեն:

Մեր կարծիքով՝ արտակարգ դրության ժամանակ մի շարք սահմանափակումների արդյունքում մարդկանց և իրավաբանական անձանց վրա նոր, լրացուցիչ պարտավորությունները, որոնք հանգեցնում են նաև ֆինանսական ծախսերի, ենթակա են փոխհատուցման:

«Արտակարգ իրավիճակներում բնակչության պաշտպանության մասին» օրենքի 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ անհատական պաշտպանության միջոցների ապահովումն իրականացնում են պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները: Մեր կարծիքով՝ այդ պարագայում ակնհայտ է, որ արտակարգ իրավիճակում ֆիզիկական անձանց վրա չպետք է լիներ այդ անհատական պաշտպանության միջոցը ձեռք բերելու պարտականությունը (դիմակ, ձեռնոցներ): Այստեղ ուրիշ խնդիր ունենք, որը վերաբերում է քաղաքացիներին տուգանելուն: Սահմանադրությամբ ունենք վստահ հատուցման իրավունք, համաձայն որի՝ յուրաքանչյուր ոք ունի պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց ոչ իրավաչափ գործողություններով կամ անգործությամբ, իսկ օրենքով սահմանված դեպքում նաև իրավաչափ վարչարարությամբ պատճառված վնասի հատուցման իրավունք: Այստեղ մեր կարծիքով գոյություն ունի իրավաչափության խնդիր, քանի որ արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին օրենքը նախկինում նախատեսել էր պարետի ինստիտուտ, սակայն պարետի ինստիտուտի համար արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին օրենքում փոփոխություններ կատարվեցին միայն 2020 թվականի ապրիլի 29-ին, որի ժամանակ էլ նախատեսվեց պարետի կողմից որոշում ընդունելու հնարավորությունը: Սակայն մարտ ամսից մեր երկրում արտակարգ դրություն էր հայտարարված, պարետի կողմից մի շարք որոշումներ էին ընդունվել, սակայն միայն մայիսի 7-ին ապրիլի 29-ին ընդունված օրենքի փոփոխություններն ուժի մեջ մտան (ՀՀ Կառավարություն, *N61 որոշում*): Այսինքն՝ որպես օրենք իրավական հիմքը բացակայում է: Խնդիրը, սակայն, ավելի լուրջ է, որովհետև անգամ իրավական հիմքի բացակայության պարագայում, երբ օրենքում փոփոխություններ կատարվեցին և պարետին նորմատիվ ակտ ընդունելու հնարավորություն տրվեց, այս պարագայում նույնպես խնդիրներ են առաջացել: Միայն Սահմանադրությամբ նախատեսված մարմինները կարող են օրենքով լիազորվել՝ ընդունելու ենթաօրենսդրական նորմատիվ իրավական ակտեր: Պատահական չէ, որ նախկինում արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին օրենքը, նախատեսելով պարետի ինստիտուտը, չէր նախատեսել նրա կողմից որոշումներ ընդունելու հնարավորությունը:

Վարչարարության տեսանկյունից, մեր համոզմամբ, պարետի բոլոր որոշումները ենթակա են վիճարկման և այս համատեքստում յուրաքանչյուր ոք հատուցման իրավունք ունի: Հետևաբար քաղաքացիները, ըստ մեզ, կարող են պարետի կողմից կայացված ցանկացած որոշում բողոքարկել Վարչական դատարան, որը մեծամասամբ և իրականացվում է: Այսպիսով՝ ստացվում է, որ կառավարության որոշմամբ հայտարարվել է արտակարգ դրություն, այնուհետև այս ամբողջ ընթացքում դրանից բխող հարցերը կարգավորվել են պարետի որոշումներով, որոնք մինչև մայիսի 7-ը ընդհանրապես իրավական հիմք չեն ունեցել:

Այսպիսով՝ գալիս ենք այն համոզման, որ քաղաքացիները ոչ միայն կարող են բողոքարկել վարչական մարմինների կայացրած վարչական ակտերը, որի իրավական հիմքը հենց պարետի որոշումն է, այլ նաև կարող են բողոքարկել պարետի որոշումը, որը հիմք է հանդիսացել իրենց պարտադրելու X քանակի զումար ծախսել այս ամբողջ ժամանակահատվածի համար և դիմակ ձեռք բերել: Այստեղ մեր կարծիքով՝ իրավիճակը երկու մասի է բաժանվում, այսինքն՝ այն անձանց շրջանակը, որոնք արդեն իսկ

տուգանվել են և բողոքարկում են հատուցում ստանալու նպատակով և երկրորդ հատվածն էլ նորմատիվ ակտի գոյության փաստն է, որի հիման վրա անձանց պարտադրում են կոնկրետ գործողություններ իրականացնել:

Գործերի մեծ մասով վարչական մարմնի կողմից չի իրականացվել վարչական վարույթ, մասնավորապես 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 50-րդ հոդվածում, որպես պատշաճ վարչարարության հիմնարար իրավունքի բաղկացուցիչ տարր, ամրագրված է, որ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք պարտավոր են մինչև անձի համար միջամտող անհատական ակտ ընդունելը լսել նրան: Վարչական վարույթի մասնակիցների՝ ընդունվելիք վարչական ակտի հասցեատիրոջ և երրորդ անձանց լսված լինելու իրավունքի իրացման միջոցով վերջինները հնարավորություն են ստանում արդյունավետ կերպով պաշտպանելու և իրականացնելու իրենց այն իրավունքներն ու շահերը, որոնց վերաբերում է տվյալ վարչական վարույթը: Այդ իրավունքի պատշաճ կենսագործման շնորհիվ վարչական վարույթի մասնակիցներն իրազեկվում են իրենց իրավական ու փաստական վիճակի վրա ազդող վարչական վարույթի հարուցման և դրա արդյունքում արձակվելիք վարչական ակտի հիմքում դրվող փաստական ու իրավական հանգամանքների վերաբերյալ՝ հնարավորություն ունենալով վարչական գործի քննարկման և լուծման համար էական նշանակություն ունեցող այս կամ այն հարցի կապակցությամբ դիրքորոշումներ, ապացույցներ ներկայացնելու և այլ ընթացակարգային գործողություններ կատարելու միջոցով ազդելու վարչական մարմնի վերջնական որոշման վրա, իսկ այդ հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ վարչական մարմինը լսի, ի գիտություն ընդունի և գնահատի վարույթի մասնակիցների դիրքորոշումները: Վարչական վարույթի ընթացքում վարույթի մասնակիցների ներկայությունն ապահովելու վարչական մարմնի պարտականությունը կարևոր երաշխիք է հանդիսանում վարույթի մասնակցի՝ իրեն ընձեռնված իրավունքներն իրացնելու և պաշտպանության միջոցներից օգտվելու համար: Ընդ որում, այդ իրավունքի իրացմանը խոչընդոտելը, այդ իրավունքի իրացման համար լիարժեք հնարավորություն չապահովելը կամ անհիմն՝ ոչ ողջամիտ սահմանափակումներ ստեղծելն ակթոյապարտելի է:

Այսպիսով՝ իրավական պետության պայմաններում պատշաճ վարչական վարույթի պարտադիր նախապայման է վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լսված լինելու իրավունքը գործնականում իրացնելը (ՀՀ Վճռաբեկ դատարան, ԿՂ/5539/05/11):

Այդ նպատակին հասնելու համար օրենսդիրը «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի շրջանակներում սահմանել է վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լսված լինելու իրավունքի արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր ու ընթացակարգեր:

Այսպես՝ նախևառաջ օրենսդիրը, որպես ընդհանուր կանոն, «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 38-րդ հոդվածի առաջին մասում ամրագրել է վարույթի մասնակիցներին և նրանց ներկայացուցիչներին լսելու՝ վարչական մարմնի պարտականությունը, որի համաձայն՝ վարչական մարմինը պարտավոր է վերջիններին հնարավորություն տալ արտահայտվելու տվյալ վարույթում քննարկվող փաստական հանգամանքների վերաբերյալ:

Մեր կարծիքով՝ վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լսված լինելու իրավունքի գործնական իրացումը կարող է տեղի ունենալ միայն վարույթի ընթացիկ փուլում, երբ վարչական մարմինն իրականացնում է գործի փաստերի ուսումնասիրություն և պարզում են կիրառման ենթակա իրավական ակտերը: Այդ փուլում կատարվում են վարչական ակտ ընդունելուն ուղղված հիմնական գործողությունները, մասնավորապես վարչական գործի բոլոր, այդ թվում՝ վարույթի մասնակիցների օգտին առկա

հանգամանքների բացահայտումը, անհրաժեշտ ապացույցների ձեռքբերումն ու գնահատումը, գործի բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ քննարկումը:

Բացի այդ, վարույթի ընթացիկ փուլում լուսմները պետք է իրականացվեն այն հաշվառմամբ, որ վարույթի մասնակիցները դեռ հնարավորություն ունենան իրենց դիրքորոշմամբ ազդելու վարչական մարմնի որոշման վրա: Բազմաթիվ դեպքերով վարչական մարմինը առանց ապացույցներ ներկայացնելու քաղաքացիներին տուգանում է դիմակ չկրելու համար և այդ պարագայում հարկ չէր համարում իրականացնել պատշաճ վարչական վարույթ, քանի որ վարույթի ընթացքում շատ դեպքերում կպարզվի իր կայացրած որոշումների ոչ իրավաչափ բնույթը և դա է պատճառը, որ շատ դեպքերում միանգամից եզրափակիչ փուլով կայացնում է որոշում վարչական տույժ նշանակելու մասին:

Վարչական վարույթի մասին ծանուցելու («Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք, *հոդված 35*) նախատեսված կառուցակարգն անհրաժեշտ նախադրյալ է հանդիսանում վարչական վարույթի ընթացքում մարդու՝ լաված լինելու իրավունքի կենսագործման համար, քանի որ առանց վարչական վարույթի մասնակիցներին վարույթի հարուցման կամ վարչական վարույթի իրականացման համար անհրաժեշտ միջոցառումների (օրինակ՝ լուսմների) անցկացման տեղի, օրվա, ժամի և այլ պայմանների մասին ծանուցելու հնարավոր չէ ապահովել վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լաված լինելու իրավունքի գործնական իրացումը: Թեև վարչական վարույթի մասնակիցներին վարույթի մասին ծանուցելը և վարույթի մասնակիցներին քննարկվող փաստական հանգամանքների վերաբերյալ արտահայտվելու հնարավորություն տալը՝ լսելը, կատարվում են վարչական վարույթի երկու տարբեր փուլերում և նախատեսված է վարչական վարույթի հարուցման և ընթացիկ փուլերը կարգավորող իրավական նորմերով, սակայն նշված ընթացակարգային գործողությունները հետապնդում են մեկ միասնական նպատակ, որը հանգում է մարդու՝ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայով երաշխավորված իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի և 2015 թվականի փոփոխություններով Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ երաշխավորված պատշաճ վարչարարության հիմնարար իրավունքների իրացման երաշխավորմանը:

Այդ է պատճառը, որ դատարանում գտնվող գործերով հաղթող է ճանաչվում քաղաքացին, քանի որ դատարանի համար ակնհայտ է վարչական մարմնի կողմից ոչ իրավաչափ գործողությունների արդյունքով քաղաքացու իրավունքների խախտումը: Բազմաթիվ գործերով, մասնավորապես՝ ՎԴ/6520/05/20, ՎԴ/7880/05/20, ՎԴ/7324/05/20 ՀՀ վարչական դատարանը մատնանշել է, որ վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լաված լինելու իրավունքի գործնական իրացումը կարող է տեղի ունենալ միայն վարույթի ընթացիկ փուլում, երբ վարչական մարմինն իրականացնում է գործի փաստերի ուսումնասիրություն և պարզում է կիրառման ենթակա իրավական ակտերը (ՎԴ/6520/05/20; ՎԴ/7880/05/20; ՎԴ/7324/05/20): Այդ փուլում կատարվում են վարչական ակտ ընդունելուն ուղղված հիմնական գործողությունները, մասնավորապես վարչական գործի բոլոր, այդ թվում՝ վարույթի մասնակիցների օգտին առկա հանգամանքների բացահայտումը, անհրաժեշտ ապացույցների ձեռքբերումն ու գնահատումը, գործի բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ քննարկումը: Բացի այդ, վարույթի ընթացիկ փուլում լուսմները պետք է իրականացվեն այն հաշվառմամբ, որ վարույթի մասնակիցները դեռ հնարավորություն ունենան իրենց դիրքորոշմամբ ազդելու վարչական մարմնի որոշման վրա:

Ուսումնասիրելով վարչական գործերում առկա փաստաթղթերը՝ Դատարանը վերևում նշված գործերով փաստել է, որ վիճարկվող վարչական ակտի ընդունման համար հիմք հանդիսացած վարչական վարույթի նյութերում բացակայում է որևէ վերաբերելի և թույլատրելի ապացույց առ այն, որ հայցվորը սահմանված կարգով

ծանուցվել (իրազեկվել) Է պատասխանողի որոշման ընդունմանն ուղղված վարչական վարույթի ինչպես հարուցման, այնպես էլ գործի քննության տեղի, օրվա և ժամի մասին, որից ելնելով՝ արձանագրում է, որ տվյալ դեպքում հայցվորի՝ վարչական իրավախախտման վերաբերյալ գործը քննող վարչական մարմինը չի ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ վարչական վարույթին վարչական պարտավորություններ ստանձնող անձի մասնակցությունն ապահովելու, քննարկվող փաստական հանգամանքների վերաբերյալ արտահայտվելու և վերջինիս կողմից իր իրավունքները լիարժեքորեն իրացնելու իրական հնարավորություն ընձեռելու ուղղությամբ, ինչի արդյունքում չի ապահովվել վարչական վարույթի բազմակողմանիությունը, լրիվությունն ու օբյեկտիվությունը՝ վարույթի մասնակցի լաված լինելու իրավունքը:

Նաև շատ հետաքրքիր է այն փաստը, որ վարչական դատարանի կողմից կայացված վճիռները վարչական մարմինների կողմից չէին բողոքարկվում վերաքննության կարգով, որը մեր կարծիքով վկայում է այն մասին, որ վարչական մարմինն էլ էր հասկանում իր կայացրած ակտերի ոչ իրավաչափության աստիճանը:

Միաժամանակ գտնում ենք, որ վարչական վարույթն իրականացնող մարմինը իր ակտերում պետք է կոնկրետ մատնանշի, թե հայցվորը կոնկրետ որ իրավական ակտի որ դրույթն է խախտել:

Մեր համոզմամբ՝ վիճարկվող որոշումների մեջ որպես խախտված իրավանքում նշված ՀՀ պարետի 2020թ. մայիսի 3-ի թիվ 63 որոշման 14-րդ հավելվածը, որը չափազանց անորոշ ձևակերպում է, չի համապատասխանում իրավական որոշակիության սկզբունքին, և քաղաքացիները, ստանալով վարչական ակտերը, չէին կարող հասկանալ, թե կոնկրետ որ կանոնների խախտման համար են ենթարկվել վարչական պատասխանատվության:

Նույնաման դիրքորոշում է հայտնել նաև Վճռաբեկ դատարանն իր մի շարք նախադեպային որոշումներով անդրադառնալով վարչական ակտի հիմնավորվածության պարտադիր լինելու հանգամանքին (ՀՀ Վճռաբեկ դատարան, ՎՂ/2127/05/11):

Սույն պարագայում գտնում ենք, որ քաղաքացիների նկատմամբ կայացված վարչական ակտերը մեծամասամբ չէին պարունակում անհրաժեշտ և բավարար նշումներ գործի քննության ընթացքում հաստատված հանգամանքների շարադրանքի և տվյալ վարչական իրավախախտման համար պատասխանատվություն նախատեսող նորմատիվ ակտերի մասին:

Հարկ է նշել, որ պատասխանատվություն նախատեսող նորմատիվ ակտի նշում ասելով պետք է հասկանալ այն ակտերի և դրանց համապատասխան նորմերի ամբողջությունը, որոնք կապահովեն իրավախախտման բնորոշումը և դրա համար սահմանված պատասխանատվությունը, այլպես կարելի է ենթադրել, որ վարչական մարմինն օրենքի մակարդակով հնարավորություն է տրվում չհիմնավորված որոշումներ կայացնելու:

Եզրակացություն

Հաշվի առնելով վերևում բերված փաստերը՝ առաջարկում ենք կատարել հետևյալ փոփոխությունները՝

- «Վրտակարգ իրավիճակներում բնակչության պաշտպանության մասին» օրենքի 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ անհատական պաշտպանության միջոցների ապահովումն իրականացնում են պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները: Մեր կարծիքով՝ այդ պարագայում ակնհայտ է, որ արտակարգ իրավիճակում ֆիզիկական անձանց վրա չպետք է լիներ այդ անհատական պաշտպանության միջոցները ձեռք բերելու պարտականությունը (պաշտպանիչ դիմակ, ձեռնոցներ, պաշտպանիչ գլխարկներ):

• Գործերի մեծ մասով վարչական մարմնի կողմից չի իրականացվել վարչական վարույթ, մասնավորապես 2015 թվականի փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրության 50-րդ հոդվածում որպես պատշաճ վարչարարության հիմնարար իրավունքի բաղկացուցիչ տարր ամրագրված է, որ պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք պարտավոր են մինչև անձի համար միջամտող անհատական ակտ ընդունելը լսել նրան: Այսպիսով՝ իրավական պետության պայմաններում պատշաճ վարչական վարույթի պարտադիր նախապայման է վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լսված լինելու իրավունքը գործնականում իրացնելը, որը պետք է տվյալ դեպքում պարտադիր կիրառվեր: Մեր կարծիքով՝ վարչական վարույթի մասնակիցների՝ լսված լինելու իրավունքի գործնական իրացումը կարող է տեղի ունենալ միայն վարույթի ընթացիկ փուլում, երբ վարչական մարմինն իրականացնում է գործի փաստերի ուսումնասիրություն և պարզում է կիրառման ենթակա իրավական ակտերը: Այդ փուլում կատարվում են վարչական ակտ ընդունելուն ուղղված հիմնական գործողությունները, մասնավորապես վարչական գործի բոլոր, այդ թվում՝ վարույթի մասնակիցների օգտին առկա հանգամանքների բացահայտումը, անհրաժեշտ ապացույցների ձեռքբերումն ու գնահատումը, գործի բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ թևարկումը:

• Հաջորդ կարևոր առաջարկությունն այն է, որ քաղաքացիների նկատմամբ կայացված վարչական ակտերը մեծամասամբ չէին պարունակում անհրաժեշտ և բավարար նշումներ գործի քննության ընթացքում հաստատված հանգամանքների շարադրանքի և տվյալ վարչական իրավախախտման համար պատասխանատվություն նախատեսող նորմատիվ ակտերի մասին, որը քաղաքացիների համար իրենց իրավունքների իրացման հարցում լրջագույն խոչընդոտներ էր առաջացնում:

• Մեր կարծիքով՝ նաև անհրաժեշտ է տվյալ դեպքում օգտագործել արտասահմանյան փորձը, քանի որ սա նոր իրավիճակ է մեզ համար և պարտադիր է այլ երկրների հետ համագործակցության միջոցով իրականացնել միջոցառումներ, որոնք այս կամ այն չափով սահմանափակում են Եվրոպական կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքները, սակայն զերծ են պահում հիմնական իրավունքների խախտումներից:

• Մեկուսացման կանոնների կարգավորումների հետ կապված մեկ այլ խնդիր է նաև վերանայումների և բողոքարկման մեխանիզմի հարցը, այդ թվում՝ կապված դատական պաշտպանության իրավունքի հետ: Օրինակ՝ եթե անձը գտնում է մեկուսացման մեջ և իրեն ներկայացված պահանջն ապօրինի է, ինչպես է բողոքարկելու այն: Արդյոք կարողանալու՞ է դիմել վարչական մարմնին, թե՞ պետք է հարցը լուծվի դատական կարգով: Եթե անձը ենթարկվում է մեկուսանալու պահանջին, նշանակում է, որ մեկուսացման պետք է ենթակա լինեն նաև իր հետ նույն բնակարանում ապրող մարդիկ, և եթե վերջիններից որևէ մեկը համաձայն չէ մեկուսացման ենթարկվելուն, ապա արդյոք կարո՞ղ է բողոքարկել այդ պահանջը: Այս մասին կարգավորում առկա չէ և ո՛չ մի օրենքում, հետևաբար նման կարգավորումները ևս անհրաժեշտություն են: Նշված բոլոր դեպքերում պետք է լինեն հատուկ կարգավորումներ՝ հաշվի առնելով իրատարրությունը:

• Նաև փաստում ենք, որ օրենսդրորեն կանոնակարգված չեն արտակարգ իրավիճակի վերաբերյալ մի շարք հիմնական գործընթացներ: Մասնավորապես օրենսդրությամբ սահմանված չեն այն դեպքերը, երբ որոշակի իրադրության պատճառով առաջացած հետևանքների ծանրության աստիճանը կամ հանրապետությունում և դրա առանձին հատվածներում առկա այն իրավիճակը, որոնց պարագայում կարող է կամ պետք է սահմանվի արտակարգ իրավիճակի ռեժիմ: Ավելին՝ բաց է այն հարցը, թե պետական որ մարմինը և ինչ ժամկետներում ու կարգով է իրավասու հայտարարել արտակարգ իրավիճակ: Այլ կերպ ասած՝ արտակարգ իրավիճակ հայտարարելու որևէ իրավական հիմք և չափանիշներ համապատասխան օրենքներով սահմանված չեն:

• Խնդրահարույց է «Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության օրենսգրքի» 182.4 հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված վարչական պատասխանատվությունը՝ կապված կարանտինի ընթացքում անձանց ազատ տեղաշարժելու իրավունքի կամ տրանսպորտային միջոցների տեղաշարժման սահմանափակումները խախտելու, ինչպես նաև դրանց զննման իրականացմանը խոչընդոտելու համար, իսկ նույն հոդվածի 7-րդ մասով վարչական պատասխանատվություն է նախատեսվել կարանտինի ընթացքում տրանսպորտային միջոցների տեղաշարժման սահմանափակումները խախտելու, ինչպես նաև դրանց զննման իրականացմանը խոչընդոտելու համար:

Ակնհայտ է, որ 182.4-րդ հոդվածի թե 2-րդ, և թե 7-րդ մասերով պատասխանատվություն է նախատեսվում բացառապես նույն արարքի համար, իսկ այդ պայմաններում արարքի որակման խնդիր է առաջանալու: Այսինքն՝ նման կարգավորման պայմաններում տրանսպորտային միջոցների տեղաշարժման սահմանափակումները խախտելու կամ դրանց զննման իրականացմանը խոչընդոտելու դեպքերում հարց է առաջանալու, թե Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքի 182.4-րդ հոդվածի ո՞ր մասով է անձը ենթակա լինելու պատասխանատվության՝ նկատի ունենալով նաև, որ որպես վարչական պատասխանատվություն նախատեսված տուգանքի չափերը տարբեր են (համապատասխանաբար 10.000 ՀՀ դրամ և 50.000 ՀՀ դրամ):

Օգտագործված գաղանկություն

1. Այվազյան Վարդան. *Մարդու իրավունքներ*. Ուսումնական ձեռնարկ. Երևան, 2014. <http://ysu.am/science/hy/Vardan-Ayvazyan>:
2. ՀՀ Ազգային ժողով *«Խոտանառոտության հոսանքային ռեժիմի մասին» ՀՀ օրենք*. 21.03.2012. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=7535>:
3. ---. «Վարչարարության հիմունքների և վարչական վարույթի մասին» ՀՀ օրենք. 18.02.2004. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=144936>:
4. ՀՀ Կառավարություն. *N1161-Ն որոշում*. 13.07.2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=144373>
5. ---. *N298-Ն որոշում*. 16.03.2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=144373>
6. ---. *N61 որոշում*. 29.04.2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=141952>
7. ՀՀ *Սահմանադրություն*. 06.12.2015. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=143723>
8. ՀՀ վարչական դատարան. *Դատական Գործ N: ՎԴ/6520/05/20*. [26.11.2020](http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809949253). http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809949253:
9. ---. *Դատական Գործ N: ՎԴ/7324/05/20*. [19.02.2021](http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950078). http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950078:
10. ---. *Դատական Գործ N: ՎԴ/7880/05/20*. [23.12.2020](http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950769). http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950769:
11. ՀՀ վճռաբեկ դատարան. *Դատական Գործ N: ՎԴ/2127/05/11*. [18.07.2014](http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809514051). http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809514051:
12. ---. *Դատական Գործ N: ՎԴ/5539/05/11*. [28.11.2014](http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809532385). http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809532385:
13. Պողոսյան, Վարդան և Սարգսյան, Նորա. *ՀՀ Սահմանադրության համառոտ պարզաբանումներ*. Երևան, 2016:

Works Cited

1. Ayvazyan Vardan. Mardu iravunqner. Usumnakan d'er'nark. [Human rights. Textbook: Yerevan, 2014.] Erevan, 2014. <http://ysu.am/science/hy/Vardan-Ayvazyan>
2. HH Azgayin jhoghov. «Artakarg drut'yan iravakan r'ejhimi masin» HH o'renq. 21.03.2012. [National Assembly of Armenia, the RA law "On legal regime of state of emergency"] <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=7535>.
3. «Varchararut'yan himunqneri & varchakan varuyt'i masin» HH o'renq. 18.02.2004. the RA law "On the Basics of Administration and Administrative Proceedings" 18.02.2004. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=144936>.
4. HH Kar'avarut'yun. N1161-N voroshum. 13.07.2020. [Resolution of the Government of the Republic of Armenia N1161-N of 13.07.2020.] <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=144373>
5. ---N298-N voroshum [Decision N298-h of 16.03.2020] 16.03.2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=144373>
6. ---N61 voroshum. [Decision N61 29.04.2020] 29.04.2020. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=141952>
7. HH Sahmanadrut'yun. [The Constitution of the Republic of Armenia 06.12.2015.] 06.12.2015. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=143723>
8. HH varchakan dataran. Datakan Gorc' N: VD/6520/05/20. [RA Administrative Court: court case N: VD/6520/05/20 26.11.2020.] 26.11.2020. http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809949253
9. Datakan Gorc' N: VD/7324/05/20. [Court case N: VD/7324/05/20, 19.02.2021.] 19.02.2021. http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950078
10. Datakan Gorc' N: VD7880/05/20. [Court case N: VD7880/05/20, 23.12.2020.] 23.12.2020. http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809950769
11. HH Vtwr'abek dataran. Datakan Gorc' N: VD/2127/05/11. [RA Court of Cassation: court case N: VD/2127/05/11] 18.07.2014, http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809514051
12. Datakan Gorc' N: VD/5539/05/11. [Court case N: VD/5539/05/11] 28.11.2014. http://www.datalex.am/?app=AppCaseSearch&case_id=38562071809532385
13. Poghosyan, Vardan & Sargsyan, Nora. HH Sahmanadrut'yan hamar'ot parzabanumner. Erevan, [Brief explanations on the RA Constitution: Yerevan] 2016.

**ANALYSIS OF THE LEGAL BASIS FOR APPEALING AN
ADMINISTRATIVE ACT AND THE TASKS OF
IMPROVING THEM IN A STATE OF EMERGENCY**

HAYK GHAZARYAN
*European University of RA,
Department of Jurisprudence, Applicant,
Yerevan, Republic of Armenia*

In the Constitution of every legal and democratic state, the primary problem is the guarantee and protection of fundamental human rights and freedoms.

The spread of the new coronavirus disease poses a major challenge to human rights protection. Taking into account the spread of infectious disease cases, from March 16, 2020, an emergency was declared throughout the territory of the Republic of Armenia, which was prolonged for a long time.

In this period, not only the rights of citizens were repeatedly limited, but also these restrictions were uneven in practice and did not serve their purpose, that is, the prevention of the disease, but only contributed to the appointment of fines, which in many cases were illegal.

From our side, this article examines the main problems of the regularity of an administrative act in a state of emergency, their appeal, identifies problems in the current legal norms and, based on the practice, proposes solutions to further prevent such phenomena, also applying judicial practice.

Keywords: *emergency, administrative act, extrajudicial act, judicial order, administrative justice, administrative offense, restriction.*

АНАЛИЗ ПРАВОВЫХ ОСНОВ ОБЖАЛОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО АКТА И ПРОБЛЕМЫ ИХ ОБЖАЛОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СИТУАЦИИ

ԱԿ ԿԱԶԱՐՅԱՆ

*Сотрудник кафедры юриспруденции Европейского университета РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Основным положением Конституции каждого правового и демократического государства является гарантия и защита основных прав и свобод человека.

Распространение нового коронавирусного заболевания представляет собой серьезный вызов защите прав человека. Учитывая случаи распространения инфекционного заболевания, с 16-го марта 2020 года на всей территории РА была объявлена чрезвычайная ситуация, которая последовательно продлевалась.

В этот период права граждан претерпели множество ограничений; данные ограничения имели на самом деле незаконный характер и не могли привести к достижению их цели, то есть профилактики заболевания, они лишь способствовали назначению штрафов, что во многих случаях было неправомерным.

В данной статье мы рассматриваем основные вопросы о законности реализации административного акта в условиях чрезвычайной ситуации и его обжалования, а также выявляем пробелы в действующих правовых нормах и на основании имеющейся практики предлагаем решения для дальнейшего предотвращения подобных явлений, используя при этом также и судебную практику.

Ключевые слова: *чрезвычайная ситуация, административный акт, внесудебный акт, судебный порядок, административное правосудие, административное правонарушение, ограничение.*

«ԱՊԱՏԱՆ ԶԱՅՅՈՂՆԵՐ», «ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՅԱՆՎԱԾ ԱՆՁԻՆԸ», «ԶԱՐԿԱԴԻՐ ՎԵՐԱԲՆԱԿՎԱԾ/ՏԵՂԱՅԱՆՎԱԾ ԱՆՁԻՆԸ» ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ, ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆԵՐԸ. ԴՐԱՆՑ ԻՄՊԼԵՄԵՆՏԱՑԻԱՅԻ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ*

ՀՏԴ 341.2, 349

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-127

ԷԼԻՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Արցախի Հանրապետության աշխատանքի, սոցիալական և միգրացիայի հարցերի նախարարության միգրացիայի, հայրենադարձների և փախստականների հարցերի բաժնի պետ, Արցախի պետական համալսարանի պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դասախոս, ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն (ԼՂՀ) mkhitarvan.elina.m@gmail.com

Չողվածի նպատակն է լուսաբանել «ապաստան հայցողներ», «ներքին տեղահանված անձինք», «հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք» եկրոյթները, ուսումնասիրել դրանց համապատասխանող իրավական կարգավիճակներն ամրագրող միջազգային-իրավական փաստաթղթերը, ինչպես նաև համադրել Արցախում գործող օրենսդրության հետ և մեկնաբանել այդ կարգավիճակները դե յուրե չստացած, բայց դե ֆակտո կրողների իրական և իրավական վիճակը: Իրավամբ արդիական է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ի ադրբեջանական ազրեսիայի հետևանքով իրենց մշտական բնակության վայրից տեղահանված ավելի քան 36 000 անձանց, այդ թվում՝ 1988-1992 թվականներին Ադրբեջանից բռնագաղթած փախստականների, 1991-1994 թվականների Արցախյան առաջին պատերազմի պատճառով ներքին տեղահանված անձանց ներկա վիճակի իրավական ամրագրման հարցը:

Մեր խնդիրն է պարզաբանել հիշյալ իրավական կարգավիճակների յուրահատկությունները, ներկայացնել վերոնշյալ կարգավիճակների հետ կապված ներպետական իրավական հիմնախնդիրները, որոշների դեպքում՝ իրավական դաշտում դրանց բացակայության հետևանքով առաջացրած խնդիրները, առաջարկել իրավասու շրջանակների, պատկան մարմինների քննարկմանը ներկայացնել վերոհիշյալ հասկացությունների ընդլայնման, զուլցե և նոր կարգավիճակի, ըստ այդմ, դրանց իրավականացման անհրաժեշտությունը այն կրող անձանց իրավունքների իրացման համար:

Չողվածի շրջանակներում առաջադրված խնդիրների ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են ընդհանուր գիտական՝ դիալեկտիկական, տրամաբանական, պատմական, ինչպես նաև մասնավոր կամ հատուկ մեթոդներ, որպիսիք են՝ իրավահամեմատական, վերլուծական, վիճակագրական, համակարգակառուցված-բային մեթոդները:

Չետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է օրենսդրական դաշտում անհապաղ արտացոլել հետպատերազմյան իրողությունները՝ կապված տեղահանված անձանց կարգավիճակի սահմանման, դրա սոցիալ-տնտեսական երաշխիքների ամրագրման հետ:

* Չողվածը ներկայացվել է 31.05.2021թ., գրախոսվել՝ 11.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Հիմնաբառեր՝ ապաստան հայցող, ներքին տեղահանված անձինք, հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք, ելրույթ, իրավական կարգավիճակ, իմպլիսենտացիա:

Ներածություն

Մարդկության պատմությունը պատերազմի ու հակամարտությունների մի երկար շղթա է՝ կարճատև խաղաղության ընդմիջումներով, այդ իսկ պատճառով մարդկության պատմությունը զուգահեռ գարգանում էր հարկադիր տեղահանությունների, ապաստան փնտրելու պատմությունը: Դեռ համայնքների, ապա և առաջին պետությունների առաջացման ժամանակներից մարդիկ հաճախ էին ստիպված թողել իրենց տները, հարկադրաբար հեռացել հիմնական բնակության վայրերից՝ խուսափելով հետապնդումներից, զինված հակամարտություններից կամ էլ բնական աղետների հետևանքներից: Այդ ժամանակ էլ առաջին անգամ առաջացավ ապաստանի ինստիտուտի անհրաժեշտությունը, որն ի սկզբանե ավելի շատ ավանդական էություն ուներ և դեռ շատ հեռու էր իրավականությունից: Մարդկության պատմությունը լի է փախստականներին առնչվող ողբերգական իրադարձություններով: Ապաստանը, ապաստան հայցելը մի շարք ժողովուրդների մոտ հայտնի էր դեռ Ք.ա. 20-18-րդ դարերից (Авдиев 215): Հին կրոնական տեքստերում բազմիցս հիշատակվում է ապաստան հասկացությունը: Հայոց պատմության մեջ ևս մինչև մեր թվարկությունը մի շարք դրվագներ կան քաղաքական ապաստանի հայցման վաղ դրսևորումներից. Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես Ա-ի մոտ «ապաստան է հայցում» կարթագենցի գորավար Յաննիբալը (Կորաբլյով 387), կամ օրինակ՝ Տիգրան Բ Մեծի մոտ Յոմի հետապնդումներից փախչելով՝ ապաստան է գտնում Պոնտոսի արքա Սիրիդատ 2 Եվպատորը: Մեր թվարկության սկզբում 300 000 գոթեր, փախչելով քոչվոր հոների ասպատակություններից, հասնում են մինչև հռոմեական տարածքներ: Առաջին խաչակրաց արշավանքն առաջացրեց «սուրբ վայրերից» մուսուլմանների մասայական արտագաղթ: Բայց միայն ռազմական բախումները, զինված հակամարտությունները չեն, որ փախստականների «ալիքներ» էին բարձրացնում. հազարավոր մարդիկ Եվրոպայում և Ասիայում փախչում էին հաճախակի համաճարակներից, ինչպիսին էր, օրինակ, ժանտախտը (Пискун 56-57):

Փաստենք, որ մինչև 2020 թվականն Արցախի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ԱՀ) հարկադիր տեղահանվածների գերակշիռ մասը 1988-1992թթ.-ին Ադրբեջանի Հանրապետության ցեղասպանական գործողությունների հետևանքով իրենց մշտական բնակության վայրերից բռնագաղթած անձինք էին, ինչպես նաև արաբական գարնան հետևանքով Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունից, Լիբանանի Հանրապետությունից հայրենադարձության ծրագրով Արցախում հաստատվածներ, «Դոնբասյան» հակամարտության հետևանքով տեղահանված Ուկրաինայի Հանրապետության՝ ազգությամբ հայ քաղաքացիներ, ապաստան հայցողներ Իրաքից: Իսկ 44-օրյա պատերազմի և 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի համաձայնագրի պատճառով իրենց մշտական բնակության վայրերից հարկադիր տեղահանվեցին Արցախի երեք շրջանների բնակչությունն ամբողջությամբ, ինչպես նաև մյուս շրջանների մի շարք բնակավայրերի բնակիչներ՝ առանց հայրենի բնակավայրեր վերադարձի հնարավորության:

Ադրբեջանական զինված ագրեսիայի հետևանքով տեղահանված արցախահայության կարգավիճակի անորոշությունն առաջ է բերում ինչպես իրավական ու սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ արտաքին-քաղաքական խնդիրների մի գորոյան հանգույց:

«Ապաստան հայցող» հասկացությունը և դրա իմպլեմենտացիան ԱՀ իրավական դաշտում

Միջազգային իրավունքում չկա պետության համար պարտադիր, առանձին միջազգային իրավական ակտ, որն ամրագրում է ապաստան հայցողի իրավական կարգավիճակի և ապաստանի տրամադրման կարգը (Трунов 5): «Ապաստան հայցող» եզրույթը լուսաբանելուն զուգահեռ՝ անհրաժեշտ է անդրադառնալ «ապաստան» հասկացությանը: Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային պակտում (1966թ.) նույնպես որևէ հիշատակություն չկա այս ինստիտուտի և իրավական կարգավիճակի մասին: Ընդհանրապես, Միջազգային իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունի «ապաստան» հասկացության բնորոշման երկու մոտեցում: Գիտնականների մի խումբ այս եզրույթն ընդունում է որպես պետության՝ ապաստան տրամադրելու իրավունք, իսկ գիտնականների մյուս խումբը՝ որպես անձի՝ ապաստան ստանալու իրավունք: Գոյություն ունի նաև «ապաստան» հասկացության բավականին հիմնավորված այլ սահմանում, որում համադրված են երկու տեսակետներն էլ. ապաստանի ինստիտուտը սահմանվում է որպես իր ինքնիշխան, սուվերեն իրավունքների իրականացման համար քաղաքական *ապաստան տրամադրելու պետության անբակտեյի իրավունքի* և այլ երկրներում *ապաստան փնտրելու անձի իրավունքի միասնություն* (Батычко 72): Սակայն Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի (1948թ.) 14-րդ հոդվածը բովանդակում է ընդհանրական դրույթ առ այն, որ «յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի հետապնդումից ապաստան փնտրել այլ երկրներում և օգտվել այդ ապաստանից» (UN): Անհրաժեշտ է նշել, որ այս հոդվածի նախագծի քննարկման ժամանակ առաջարկվում էր «օգտվել ապաստանից» (անգլ. to enjoy asylum) արտահայտության փոխարեն կիրառել «տրամադրել ապաստան» (to be granted asylum) բառակապակցությունը, սակայն այդ առաջարկն անհրաժեշտ օժանդակություն չգտավ. պետությունները չէին ցանկանում իրենց վրա նման պատասխանատվություն վերցնել: Նմանօրինակ մոտեցում արտացոլվում է Տարածքային ապաստանի մասին հռչակագրում, որն ընդունվել է ՄԱԿ-ի ԳԱ կողմից 1967թ.-ի դեկտեմբերի 14-ին՝ խորհրդատվական կարգով:

Այսպիսով՝ ապաստանի ինստիտուտը միջուրտային է. նրա նորմերն ամրագրված են և՛ դիվանագիտական իրավունքում, և՛ միջազգային իրավունքում (Бирюков 141): Նշենք նաև, որ տարբերակում են տարածքային ապաստան ու դիվանագիտական ապաստան, ընդ որում, եթե տարածքային ապաստանը հետապնդվող անձին ապաստանի տրամադրումն է պետության տարածքում, ապա դիվանագիտականը ապաստանի տրամադրումն է օտարերկրյա պետության դիվանագիտական ներկայացուցչության տարածքում: Վերջինիս տրամադրումը լայնորեն տարածված էր XVI-XVIII դարերում, սակայն դրա շահարկումները քրեական հանցագործներ թաքցնելու համար արդեն XIX դարում հանգեցրին պետության ներքին գործերին խառնվելու, դիվանագիտական իմունիտետը չարաշահելու հետ կապված խնդիրներին (Галенская 96): Ապաստան հայցողներին դիվանագիտական ապաստանի տրամադրումը պահպանվում է Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում և կարգավորում է կոնկրետ տարածաշրջանում, տարածքում ապաստան հայցողների հետ կապված հիմնախնդիրները. օրինակ 1928թ. Յավայան կոնվենցիան ապաստանի ինստիտուտը տարածում է դիվանագիտական ներկայացուցչությունների, ռազմասավերի, ռազմական ճամբարների ու ինքնաթիռների վրա (UNHCR):

Ակնհայտ է, որ ապաստան հայցողն առաջին հերթին պետք է օժտված լինի հետապնդումից պաշտպանվելու հնարավորությամբ: Ապաստան փնտրելու և դրանից օգտվելու իրավունքը ճանաչվել է յուրաքանչյուր մարդու հիմնարար իրավունքներից մեկը (Зинченко 249): Վերոհիշյալն ամփոփելով՝ նշենք, որ *ապաստան հայցողը* քաղաքական, ազգային, ռասայական, էթնիկ կամ իրեն ու իր ընտանիքին սպառնացող այլ դրդապատճառներով իր բնակության երկիրը լքող անձ է, հարկադիր միգրանտ, որ

դիմում է ապաստանի տրամադրման համար օտարերկրյա պետության կամ օտարերկրյա պետության դիվանագիտական ներկայացուցչության տարածքում:

Գաղտնիք չէ, որ ԱՅ-ում հիմնականում իմպլեմենտացվում, երբեմն անգամ կրկնօրինակվում են այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության (այսուհետև՝ ՀՀ) օրենսդրական լուծումները: Այսպես՝ եթե ՀՀ-ում 2001 թվականից գործում է «Քաղաքական ապաստանի մասին» ՀՀ օրենքը, որը կարգավորում է ՀՀ-ում քաղաքական ապաստանի իրավունք ստանալու հիմքերը, կարգը, այդպիսի իրավունք ստանալու դիմումը մերժելու, տրված իրավունքը դադարեցնելու պայմանները, ինչպես նաև դրանց հետ առնչվող այլ հարաբերություններ (ՀՀ ԱԺ ՀՕ-299), ապա օտարերկրյա քաղաքացու՝ Արցախի մուտք գործելու, բնակվելու, տեղաշարժվելու, տարանցիկ ուղևորություններ կատարելու, ելքի, կացության կարգավիճակ ստանալու, ինչպես նաև վարչական վտարման ու արտաքսման կարգը սահմանվում է «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում օտարերկրյա քաղաքացիների իրավական վիճակի մասին» ԱՅ օրենքով, ինչպես նաև ԱՅ կառավարության 2000 թվականի մարտի 6-ի «Օտարերկրյա քաղաքացիներին՝ ԼՂՀ-ում կացության կարգավիճակի տրամադրման ու այդ հարցերի համակարգման միասնական կարգի մասին» N 28 որոշմամբ, որոնց համաձայն՝ «քաղաքական անկայուն իրավիճակի պատճառով ապաստան փնտրող անձանց» կարող է տրվել կացության ժամանակավոր կարգավիճակ՝ մեկ տարի ժամկետով, որը կարող է երկարաձգվել՝ ամեն անգամ ոչ ավելի, քան մեկ տարով: Նշենք նաև, որ, որ ԱՅ-ում որպես լիազորված պետական մարմիններ վերոհիշյալ իրավական ակտերով ամրագրված են ԱՅ արտաքին գործերի նախարարությունը և ԱՅ ոստիկանությունը՝ ի տարբերություն ՀՀ-ի, որտեղ իրավասուն միգրացիայի հարցերով ՀՀ կառավարության լիազորված մարմինն է («Քաղաքական ապաստանի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 5), չնայած քաղաքական ապաստանի հետ կապված կարգավորումները միանշանակ չեն նաև ՀՀ-ում:

Ապաստան հայցող անձանց իրավական կարգավիճակը սահմանող օրենսդրությունը կատարելագործելու և վերջնականապես միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու համար 2008 թվականի նոյեմբերի 27-ին ՀՀ Ազգային ժողովն ընդունեց «Փախստականների և ապաստանի մասին» նոր օրենք, որն ուժի մեջ մտավ 2009 թվականի հունվարի 24-ին: Այս երկու օրենքներում հիմնականում արտացոլված են միջազգային իրավական սկզբունքները, և ապաստան հայցող է համարվում այն օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձը, որը ՀՀ-ում ապաստան ստանալու նպատակով սահմանված մարմիններին ներկայացնում է ՀՀ-ում ապաստանի հայց՝ խնդրանք կամ դիմում: Միաժամանակ ՀՀ օրենսդրությամբ ապաստան հայցող է համարվում նաև Կոնվենցիան ստորագրած որևէ պետության կողմից փախստական ճանաչված անձը, որը ՀՀ-ում ապաստանի հայց է ներկայացրել (ՀՀ ԱԺ ՀՕ-211-Ն): Արցախում շարունակում է գործել ոլորտը կարգավորող ՀՀ-ում նախկինում ընդունված օրենքի ինտերպրիտացիան 2003 թվականի նոյեմբերի 26-ին ընդունված «Փախստականների մասին» ԼՂՀ օրենքը (ԱՅ ԱԺ ՀՕ-80), որով անդրադարձ է կատարվում «ժամանակավոր ապաստան» հասկացությանը և չի սահմանվում «ապաստան հայցող» եզրույթը: Սակայն սույն օրենքի տարբեր հոդվածների (Հոդվածներ 1, 22, 23) դրույթների համադրությունից «ժամանակավոր ապաստան հայցողը» օտարերկրյա քաղաքացին կամ քաղաքացիություն չունեցող անձն է, ով դիմել է լիազորված մարմինն՝ ստանալու ժամանակավոր ապաստան՝ ԱՅ կառավարության սահմանած կարգով, եթե նրա տվյալները համապատասխանում են փախստական ճանաչվելու համար նախատեսված պահանջներին, կամ նրա տվյալները չեն համապատասխանում փախստական ճանաչվելու համար սույն օրենքով նախատեսված պահանջներին, սակայն նա չի կարող կամ չի կամենում վերադառնալ իր քաղաքացիական պատկանելության կամ հիմնական բնակության վայրի պետություն՝ խոշտանգումների, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող այլ

վերաբերմունքի ենթարկվելու վտանգի պատճառով, կամ եթե այդ պետությունում իր կյանքին կամ ազատությանը վտանգ է սպառնում զինված հակամարտությունների հետևանքով:

Չնայած ոլորտի իրավական կարգավորումների թերացումներին՝ Արցախում, այնուամենայնիվ, ապաստան հայցողի իրավական կարգավիճակի սահմանման, տրամադրման գործընթացն օրենսդրորեն հստակեցված կարելի է համարել: Սակայն Արցախի անկախության հռչակումից հետո իրավասու և գործընթացին առնչվող գերատեսչությունները, խուսափելով «իրավա-քաղաքական հետևանքների» համար պատասխանատվություն ստանձնելուց, երկմտել են ապաստանի տրամադրման իրավունքի իրացումից: Այնինչ եթե միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող պետությունների պարագայում ապաստան հայցողի «քաղաքացիության երկրի» հետ միջպետական հարաբերությունների վատթարացումը խնդիր է ապաստան տրամադրելու համար, ապա չճանաչված պետության դեպքում կարևոր քայլ է ճանաչման գործընթացում, քանի որ «որևէ պետության կողմից ապաստանի տրամադրումը իր պետական սուվերենիտետի իրացման, իրականացման հատկանիշներից է» (Каламкарян и Мигачев 364):

«Ներքին տեղահանված անձինք», «հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք» եզրույթները և իրավական կարգավիճակները

Ներքին տեղահանված անձինք - ՆՏԱ

Ներքին տեղահանված անձինք (Internal Displaced Person – IDP, այսուհետև՝ ՆՏԱ) և փախստականներ եզրույթները հաճախ են առնչվում իրար. ընդհանրական իմաստն այն է, որ նրանք մարդիկ են, որոնք ստիպված էին անհատապես կամ խմբերով լքել իրենց տները: Չնայած փախստականները և ՆՏԱ-ն իրականում բախվում են Նույնօրինակ խնդիրների՝ նրանց միջև առկա են ակնհայտ տարբերություններ: «Փախստական» եզրույթին և իրավական կարգավիճակին մենք մանրակրկիտ անդրադարձել ենք մեկ այլ հոդվածում (Մխիթարյան 98-105), այդ իսկ պատճառով հպանցիկ նշենք, որ փախստականները հատում են միջազգային, միջպետական սահմաններ և ունեն ՄԱԿ-ի և նրա հատուկ կառույցների՝ իրավական ամրագրված պաշտպանության երաշխիքներ, իսկ ՆՏԱ-ի տեղաշարժը երկրի սահմանների ներսում է, և չնայած միջազգային իրավունքն ընդհանուր առմամբ օժանդակում է այս խմբին ևս, բայց գոյություն չունեն ՆՏԱ-ի հետ աշխատանքի միջազգային համապարտադիր կանոններ (El-Bushra and Fish 1-2): Նշենք սակայն, որ 1998 թվականի փետրվարի 11-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի կողմից ընդունվել է «Երկրի ներսում տեղահանված անձանց հարցերով ղեկավարվող սկզբունքներ» փաստաթուղթը, որը չնայած պարտադիր իրավական ուժ չունի, սակայն հանդիսանում է հիմնական փաստաթուղթը, որով կարգավորվում են ներքին տեղահանված անձանց վերաբերող հարցերը: Վերոհիշյալ փաստաթուղթը կազմված է 30 սկզբունքներից և սահմանում է, որ «*ներքին տեղահանված անձինք* են համարվում անձինք կամ անձանց խումբը, որոնց ստիպել կամ հարկադրել են թողնել կամ լքել իրենց տները կամ սովորական բնակության վայրերը, մասնավորապես ռազմական հակամարտության հետևանքով կամ դրանցից խուսափելու պատճառով, բռնության համատարած դրսևորումների, մարդու իրավունքների խախտումների, տարերային կամ մարդու գործունեության հետևանքով առաջացած աղետների հետևանքով, և որոնք չեն հատել միջազգայնորեն ճանաչված պետական սահմանները» (OSHA 2): Ազգային իշխանությունների վրա է դրվում ՆՏԱ պաշտպանության և հումանիտար օգնության պարտավորությունն ու պատասխանատվությունը:

ԱՅ-ում, ինչպես և ՀՀ-ում բացակայում է ՆՏԱ իրավական կարգավիճակը հստակեցնող և նրանց հետ կապված իրավահարաբերությունները կարգավորող օրենսդրությունը: Հետաքրքիր և ուշագրավ է, որ 2020 թվականի փետրվար-մարտ

ամիսներին ՀՀ կառավարության քննարկմանն է ներկայացվում որոշման նախագիծ՝ «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն քաղաքականության՝ ինտեգրման և վերաինտեգրման խնդիրների կարգավորման 2021-2031 թվականների ռազմավարությունը», որը պիտի հաստատվեր 2020 թվականի նոյեմբերի 3-րդ տասնօրյակում (դեռ «չկանխատեսվող» 44-օրյա պատերազմի ավարտին): Վերոհիշյալ ռազմավարությամբ ինտեգրման և վերինտեգրման թիրախային խմբերի մեջ նշվում են նաև ներքին տեղահանված անձինք, ընդ որում՝ ՆՏԱ-ի սահմանումը տրվում է ՄՄԿ «Միգրացիայի ոլորտի տերմինների բառարան»-ից վերցված «non-professional» թարգմանությամբ, իսկ ՀՀ-ում ՆՏԱ թիվը ՀՀ-ում ներկայացվում է 192 000 անձ, որոնցից 100 000-ը՝ 1988 թվականի երկրաշարժի հետևանքով, 20 000-ը՝ տեխնոգեն և էկոլոգիական այլ աղետների արդյունքում տեղահանված անձինք, իսկ 72 000-ը՝ սահմանային գոտում Ադրբեջանի կողմից իրականացված զինված գործողությունների հետևանքով տեղահանված անձինք (ՀՀ կառավարության 2298. Նախագիծ 14): Հատկանշական է այն, որ նշյալ իրավական ակտի նախագծում 2016 թվականի ապրիլին Ադրբեջանի Հանրապետության քառօրյա ագրեսիայի հետևանքով ռազմական գործողությունների թիրախում հայտնված շրջաններից տեղահանված և ՀՀ տեղափոխված շուրջ 2250 անձանց կոչում են «ներքին տեղահանված անձանց նման (կամ փախստականի նման իրավիճակում հայտնված անձանց նման) իրավիճակում» հայտնվածներ, որն իրավական կարգավիճակ չէ, չի առաջացնում որևէ պատասխանատվություն այդ անձանց նկատմամբ:

Ավելի վատթար է վիճակը Արցախում: Դեռ 1991-1994 թվականների պատերազմից հետո միայն ԱՀ-ում ՆՏԱ թիվը հասնում էր 30 000-ի՝ նախկին ԼՂԻՄ Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի, Հադրութի, Շուշիի շրջանների մի շարք բնակավայրերից: Սակայն այդ անձանց որևէ կարգավիճակ չտրվեց, մասամբ լուծվեցին սոցիալ-կենցաղային հարցեր, և նման դիրքորոշումը վերագրվեց պատերազմական վիճակին ու հետպատերազմական ճգնաժամին: Իսկ ի հեճուկս հայերի՝ ադրբեջանական կողմը միայն ՆՏԱ թիվը ներկայացնում է 250 000, ավելին՝ այդ թիվը Հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձանց հետ միասին հասցնելով 600 000-ի՝ ՆՏԱ-ի տակ հաջողացրել է ամրագրել ՄԱԿ-ի Փախստականների Հարցերով Գերագույն Հանձնակատարի Գրասենյակի (ՄԱՓԳՀ/UNHCR) Ադրբեջանի մասով հատուկ զեկույցում (AzIDPs):

Հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք - ՀՎԱ/ՀՏԱ

«Հարկադիր վերաբնակված անձինք» եզրույթը առավել հանդիպում է հետխորհրդային երկրների և հատկապես ռուսական իրավական դաշտում, իսկ արտասահմանյան տերմինաբանության մեջ այն համարելի է «Հարկադիր տեղահանվածներ» հասկացության հետ, ընդ որում, եվրոպական և ամերիկյան իրավագիտական գրականության մեջ «հարկադիր վերաբնակվածներ» (forced resettlements) կամ «հարկադիր տեղահանված անձինք» (forced displacement persons) անվանումը կրում են բոլոր այն մարդիկ, որոնք հարկադրաբար լքել կամ թողել են իրենց մշտական բնակության վայրերը, այդ թվում՝ ապաստան հայցողներ, փախստականներ, ներքին տեղահանված անձինք, թրաֆիկինգի զոհեր, բնական աղետների հետևանքով տեղահանված անձինք, տվյալ տարածաշրջանի զարգացման պատճառով հիմնական բնակավայրերից դուրս մղված մարդիկ (Betts 25-26):

Հիմք ընդունելով տեղահանված, վերաբնակվող և փախստական անձանց ծայրաստիճան լարված իրավիճակը՝ 1993 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Ադրբեջանի, Հայաստանի, Բելոռուսիայի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Ռուսաստանի, Տաջիկստանի, Թուրքմենիայի, Ուզբեկստանի նախագահները ստորագրել են «Փախստականներին և հարկադիր վերաբնակվածներին օգնության մասին համաձայնագիր», որի 2-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «հարկադիր վերաբնակված է ճանաչվում այն անձը, ով հանդիսանում է

ապաստան տրամադրող Կողմի քաղաքացի, ստիպված է եղել լքել այլ Կողմի տարածքում գտնվող իր մշտական բնակության վայրը, իր կամ իր ընտանիքի անդամների հանդեպ բռնության կամ հետապնդման այլ ձևերի պատճառով կամ ռասսայական կամ ազգային պատկանելության, կրոնի, լեզվի, քաղաքական համոզմունքների, ինչպես նաև որոշակի սոցիալական խմբի պատկանելու համար հետապնդման իրական վտանգի պատճառով՝ զինված և ազգամիջյան բախումների հետևանքով» (Соглашение): Մեկնման կամ ելքի պետությունները պարտավորվում են իրականացնել բնակչության տարահանում զինված ու ազգամիջյան հակամարտությունների գոտիներից՝ հնարավորություն ընձեռելով նրանց անխոչընդոտ կամավոր հեռանալու Համաձայնագրի կողմերից մեկի տարածք, ինչպես նաև ապահովել տարահանվածների անձնական ու գույքային անվտանգությունը, լուծել տարահանվածների ֆինանսական, նյութատեխնիկական, մեկնողի, բժշկական ու տրանսպորտային աջակցության խնդիրները: Ելքի պետության վրա է դրվում նաև հարկադիր վերաբնակվածների կորցրած անշարժ և այլ գույքի փոխհատուցումը, ինչպես նաև առողջությանը պատճառված վնասի և ունեցվածքի/վաստակի կորստի փոխհատուցումը: Նյութական փոխհատուցման չափը որոշվում է ելքի պետության դրույքաչափերով: Ժամանակավոր կեցավայր կամ ապաստան տրամադրած պետությունը ստանձնում է հետևյալ պարտավորությունները՝ ապահովել հարկադիր վերաբնակված անձանց ժամանակավոր տեղակայման վայրերում, ցուցաբերել անհրաժեշտ սոցիալ-կենցաղային պայմաններով, օժանդակել անհրաժեշտ փաստաթղթերի (անձնագիր, ծննդյան վկայական, ամուսնության վկայական, աշխատանքային գրքույկ և այլն) ձեռքբերման հարցում (Бирюков 142-143):

ԱՅ-ում, ինչպես և ՀՀ-ում «հարկադիր վերաբնակված անձ» իրավական կարգավիճակ դե յուրե չկա. «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն քաղաքականության՝ ինտեգրման և վերաինտեգրման խնդիրների կարգավորման 2021-2031 թվականների ռազմավարությունը» նախագծային փաստաթղթում թիրախային խմբերի թվում հիշատակվում են նաև «*հարկադիր տեղահանվածների իրավիճակում գտնվող անձինք*» (ՀՀ կառավարության 2298.Նախագիծ 18)՝ այդպիսիք համարելով սիրիահայերին՝ Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունից հարկադիր միգրանտներին, որոնք ունեն հայկական ծագում և ՀՀ քաղաքացիություն: Ընդ որում, սիրիահայերի մի մասը երկքաղաքացիություն (Սիրիայի Արաբական Հանրապետության և ՀՀ-ի) ուներ մինչև Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունում զինված բախումները, իսկ մեծամասնությունը՝ շուրջ 19 500 անձ (ՀՀ կառավարության 679.Նախագիծ), ՀՀ քաղաքացիություն է ստացել ավելի ուշ՝ օգտվելով հեշտացված կարգով ՀՀ քաղաքացիություն ստանալու հնարավորությունից: Ըստ ամենայնի նախատեսվում էր այդպիսի պաշտպանել այդ անձանց, այնինչ այդ գործողությունների արդյունքում ՀՀ քաղաքացիություն ունենալու պատճառով փաստացի փախստականի իրավիճակում գտնվող շուրջ 20 000 սիրիահայեր չեն կարող ստանալ փախստականի կարգավիճակ և այդ կարգավիճակից բխող աջակցություն ու պաշտպանություն:

Արցախում ՀՎԱ/ՀՏԱ կարգավիճակին համապատասխանում են 1991-1994 թվականների Արցախյան առաջին պատերազմից հետո Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված՝ նախկին ԼՂԻՄ Մարտակետի շրջանի Այգեստան, Կարմիրավան, Հայկաջուր, Ղազանչի, Մարաղա, Սեյտլան և Լենինական գյուղերի բնակիչները, որոնք անցած 30 տարիների ընթացքում որևէ իրավական կարգավիճակ չեն ստացել: Հարկադիր վերաբնակվածներից ոմանք հայրենադարձության ծրագրի շրջանակներում հաստատվեցին Արցախի նոր հիմնադրված այլ բնակավայրերում, որոնք, սակայն, 2020 թվականին նոյեմբերի 9-ի համաձայնագրով հանձնվեցին Ադրբեջանին՝ այդ անձանց կրկին անգամ հարկադրելով լքել իրենց մշտական, հիմնական բնակության վայրերը:

Եզրակացություն

Չնայած 2020 թվականի պատկերը դեռ ամբողջական չէ, բայց ՄԱԿ-ի ՓԳՅ-ն՝ փախստականների հարցերով իրավասու գործակալությունը, արձանագրում է, որ հարկադրված տեղաշարժերը հատել են 80.0 մլն-ի սահմանը. այդ թվում՝ 46.0 մլն ներքին տեղահանված անձինք, 26.0 մլն փախստականներ, 4.2 մլն ապաստան հայցողներ և այլ հարկադիր տեղահանվածներ (FDP): Այդ թվի մեջ են մտնում Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված Արցախի 121 համայնքների բնակիչները, որոնք մինչ օրս ոչ ԱՅ, ոչ ՀՀ, ոչ միջազգային որևէ կառույցի կողմից իրավական կարգավիճակի չեն «արժանացել»: Հայկական կողմն օգտագործում է «2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի հետևանքով տեղահանված և փաստացի Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Արցախում գտնվող Արցախի քաղաքացիներին» արտահայտությունը կամ պարզապես «տեղահանվածներ» հասկացությունը: Բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ տարբեր զեկույցներում սկսել են հաճախակի կիրառել «տարերայնորեն տեղահանված մարդիկ» (spontaneously displaced people) եզրույթը, որը շատ բացասական երևույթ է, քանի որ այս եզրույթում որևէ կերպ չի արտացոլվում իրենց հիմնական, մշտական բնակության վայրերից այդ անձանց տեղահանվելու հարկադիր բնույթը՝ նրանց կյանքին և առողջությանը սպառնացող իրական վտանգի պատճառով: ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակի տարածած «Արձագանք ԼՂ ճգնաժամին» հաղորդագրության մեջ կիրառվում է «փախստականի նման կարգավիճակում բնակվող անձինք» (UNA) ձևաչափը: ՄԱԿ-ի ՓԳՅ կողմից դեռ պլեյի վաղ շրջանառության դրված «մտահոգության առարկա հանդիսացող անձինք» կամ «անձինք, որոնք հայտնվել են փախստականներին նման իրավիճակներում» հասկացությունները միտված են պատերազմների զոհերին որոշակի աջակցություն տրամադրելու հիմքերի ապահովմանը, բայց իրականում դրանք պետության համար պարտավորություն, իրավական պատասխանատվություն չեն առաջացնում: Այս ընդհանրական հասկացությունը պատասխանատվությունից խուսափելու քաղաքականության հետևանք է. այսօր արդեն անհրաժեշտություն է հատուկ խմբերի և դրանց իրավա-սոցիալական երաշխիքներն ամրագրող նոր եզրույթ(ներ)ի ստեղծումը:

Որպես խնդրի ներպետական լուծում առաջարկվում է 2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծված պատերազմի պատճառով և 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի Համաձայնագրի հետևանքով տեղահանված և փաստացի ԱՅ-ում բնակվողներին տրամադրել ներքին տեղահանված անձանց՝ ՆՏԱ կարգավիճակ, իսկ ՀՀ-ում բնակվողներին՝ հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձանց՝ ՀՎԱ/ ՀՏԱ կարգավիճակ՝ օրենսդրորեն սահմանելով այդ խմբերի իրավական կարգավիճակը և սոցիալ-տնտեսական, իրավական երաշխիքները՝ ակտիվորեն ներկայացնելով ու պաշտպանելով այդ անձանց շահերն արտաքին-քաղաքական հարթակներում:

Օգտագործված գրականություն

1. Կորաբյով, Իյա. *Հանկիրալ: [Հռոմեացի կորավար Հանկիրալի և Կարթագենի կործանման մասին]*. Ռուս. թարգմանված Վ. Մ. Վարդանյանի կողմից. Երևան, «Հայաստան», 1984.
2. Մխիթարյան, Էլինա. «Փախստականների իրավական կարգավիճակը Արցախի Հանրապետությունում». *Գիտական Արցախ*, հ.8, N 1, Ապրիլ 2021, էջ 98-105, doi:10.52063/25792652-2021.1-98.
3. ԱՅ ԱԺ. ԳՕ-80. «Փախստականների մասին» ԱՅ օրենք, 26.11.2003. *ԱՅ Իրավական Տեղեկատվական Համակարգ*, <http://arlexis.am/>.
4. ՀՀ ԱԺ. ԳՕ-299. «Քաղաքական ապաստանի մասին» ՀՀ օրենք, 26.09.2001. *Հայաստանի Իրավական Տեղեկատվական Համակարգ* <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=66488>

5. ՀՀ ԱԺ. ՀՕ-211-Ն. «Փախստականների և ապաստանի մասին» ՀՀ օրենք, 27.11.2008. *Իրավական տեղեկատվական կենտրոն*, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150050>.
6. ՀՀ կառավարության «Հայաստանի Հանրապետության միգրացիոն քաղաքականության՝ ինտեգրման և վերաինտեգրման խնդիրների կարգավորման 2021-2031 թվականների ռազմավարություն» որոշման նախագծի (2298) հավելված. *Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայք*, <https://www.e-draft.am/projects/2298/about>.
7. ՀՀ կառավարության «Սիրիական հակամարտության հետևանքով հարկադիր տեղահանված և Հայաստանում պաշտպանություն հայցող անձանց ինտեգրման 2018-2021 ռազմավարություն» որոշման նախագիծ (679). *Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայք*, <https://www.e-draft.am/projects/679/about#>, Тос 484420213.
8. «Соглашение о помощи беженцам и вынужденным переселенцам: Протокол к Соглашению о помощи беженцам и вынужденным переселенцам от 24 сентября 1993 года». *Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств*. <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=254>.
9. Авдиев, Всеволод. *История Древнего Востока*. 2-е изд., Москва: Высшая партийная школа при ЦК КПСС, 1953.
10. Батычко, Виктор. *Международное право*. Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2011.
11. Бирюков, Павел. *Международное право*. Москва: ЮРАЙТ, 1998.
12. Галенская, Людмила. *Право убежища: международно-правовые вопросы*. Москва: Международные отношения, 1968.
13. Зинченко, Нина. *Международное миграционное право: основы теории и практики*. Москва: Научная книга, 2011.
14. Каламкарян, Рубен, и Мигачев, Юрий. *Международное право*. Москва: ЭКСМО, 2004.
15. Пискун, Олесь. *Основы миграционного права*. Киев: Леся ЛТД, 1998.
16. Тиунов, Олег. *Международное гуманитарное право*. 3-е изд., Москва: Норма, 1999.
17. “AzIDPs: Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs)”. *The UN Refugee Agency*, October 2009, <https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>.
18. “FDP: Forced displacement passes 80 million by mid-2020 as COVID-19 tests refugee protection globally”. *Digital Services Section of OCHA's Information Management Branch*, <https://reliefweb.int/report/world/forced-displacement-passes-80-million-mid-2020-covid-19testsrefugeeprotection#:~:text=While%20a%20full%20picture%20for,displacement%20released%20today%20in%20Geneva>.
19. Betts, Alexander. *Forced Migration and Global Politics*. New York: Wiley-Blackwell, 2009.
20. El-Bushra, Judy, and Kelly Fish. "Refugees and Internally Displaced Persons". *International Alert and Women Waging Peace, Inclusive Security, Sustainable Peace: A Toolkit for Advocacy and Action*. Section 5, 2004, pp. 1-17, <http://www.womenwagingpeace.net/content/-toolkit/chapters/Refugees.pdf>
21. OCHA. “Guidelines on the displacement of persons”, *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs*, <https://www.unocha.org/themes/internal-displacement/resources>.

22. UN. "Universal Declaration of Human Rights". *United Nations*, <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf>.
23. UNA. "NK Crisis Response". *United Nations Armenia*, 2021, <https://www.un.am/hy/p/nk-crisis-response>.
24. UNHCR. "Question of Diplomatic Asylum: Report of the Secretary-General", *The UN Refugee Agency*, <http://www.unhcr.org/refworld/type,LEGHIST,,,3ae68bf10,0.html>.

Works Cited

1. Korablyov, Ilya. Hannibal. Hr'omeaci zoravar Hannibali & Kart'ageni korc'anman masin [About the destruction of the Roman commander Hannibal and Carthage]. R'us. t'argmanvac' V. M. Vardanyani koghmic. Erevan, «Hayastan» [Russian translation by V. Vardanyan Yerevan, "Armenia"] 1984 .
2. Mxit'aryan, E'lina. «P'axstakanneri iravakan kargavitwaky' Arcaxi anrapetut'yunum» [The Legal Status of Refugees in the Republic of Artsakh]. *Gitakan Arcax*, h.8, N 1, April 2021, e'j 98-105 [Scientific Artsakh N.8, N 1, April 2021, pp. 98-105], doi:10.52063/25792652-2021.1-98.
3. AH AJh. HO'-80. «P'axstakanneri masin» AH o'renq, 26.11.2003. AH Iravakan Teghekatvakan Hamakarg, <http://arlexis.am/>. [AR NS. ZR-80. The Law of the Republic of Artsakh "On Refugees", 26.11.2003. The Legal information system of the Republic of Armenia, <http://arlexis.am/>.]
4. HH AJh. HO'-299. «Qaghaqakan apastani masin» HH o'renq, 26.09.2001. Hayastani Iravakan Teghekatvakan Hamakarg <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=66488> [RA NS ZR-299. RA Law" On Political Asylum", 26.09.2001. Legal information system of Armenia <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=66488>]
5. HH AJh. HO'-211-N. «P'axstakanneri ev apastani masin» HH o'renq, 27.11.2008. Iravakan teghekatvakan kentron, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150050>. [RA NS ZR-211-N RA Law "On Refugees and Asylum", 27.11.2008. Legal Information Center, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150050>.]
6. HH kar'avarut'yan «Hayastani Hanrapetut'yan migracion qaghaqakanut'yan` integrman & veraintegrman xndirneri kargavorman 2021-2031 t'vakanneri r'azmavarut'yun» voroshman naxagc'i (2298) havelvac'. Iravakan akteri naxagc'eri hraparakman miasnakan kayq, <https://www.e-draft.am/projects/2298/about>. [Appendix to the draft decision of the Government of the Republic of Armenia "Strategy for regulating the issues of migration policy of the Republic of Armenia on integration and reintegration for 2021-2031 " (2298). Unified website for publishing draft legal acts, <https://www.e-draft.am/projects/2298/about>.]
7. HH kar'avarut'yan «Siriakan hakamartut'yan hetevanqov harkadir teghahanvac' & Hayastanum pashtpanut'yown haycogh and'anc integrman 2018-2021 r'azmavarut'yun» voroshman naxagic' (679). Iravakan akteri naxagc'eri hraparakman miasnakan kayq, https://www.e-draft.am/projects/679/about#_Toc484420213. [Draft decision of the Government of the Republic of Armenia" Strategy for the integration of persons forcibly displaced as a result of the Syrian conflict and requesting protection in Armenia " (679). Unified website for the publication of legal acts of projects; https://www.e-draft.am/projects/679/about#_Toc484420213.]
8. «Soglashenie o pomoshhi bezhencam i vynuuzhdennym pereselencam: Protokol k Soglasheniju o pomoshhi bezhencam i vynuuzhdennym pereselencam ot 24 sentjabrja 1993 goda». Edinyj reestr pravovyh aktov i drugih dokumentov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv, <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=254>. ["Agreement on

- Assistance to Refugees and Internally Displaced Persons: Protocol to the Agreement on Assistance to Refugees and Internally Displaced Persons of September 24, 1993". The Unified Register of Legal Acts and Other Documents of the Commonwealth of Independent States, <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=254>.]
9. Avdiev Vsevolod. *Istorija Drevnego Vostoka*. 2-e izd., Moskva: Vyshaja artijnaja shkola pri CK KPSS, 1953. [The History of the Ancient East. 2nd ed., Moscow: Vyshaya Party School under the Central Committee of the CPSU, 1953.]
 10. Batychko, Victor. *Mezhdunarodnoe pravo*. Taganrog: TTI JuFU, 2011. [International law. Taganrog: TTI SFU, 2011.]
 11. Biryukov, Pavel. *Mezhdunarodnoe pravo*. Moskva: JuRAJT, 1998. [International law. Moscow: YURAYT, 1998.]
 12. Galenskaya, Lyudmila. *Pravo ubezshisha: mezhdunarodno-pravovye voprosy*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1968. [The Right of Asylum: International Legal Issues. Moscow: International Relations, 1968.]
 13. Zinchenko, Nina. *Mezhdunarodnoe migracionnoe pravo: osnovy teorii i praktiki*. Moskva: Nauchnaja kniga, 2011. [International Migration Law: Fundamentals of Theory And Practice. Moscow: Nauchnaya kniga, 2011.]
 14. Ruben Kalamkarian, and Yuri Migachev. *Mezhdunarodnoe pravo*. Moskva: JeKSMO, 2004. [International Law. Moscow: EKSMO, 2004.]
 15. Piskun, Oles. *Osnovy migracionnogo prava*. Kiev: Lesja LTD, 1998. [Fundamentals of Migration law. Kiev: Lesya LTD, 1998.]
 16. Tiunov, Oleg. *Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo*. 3-e izd., Moskva: Norma, 1999. [International humanitarian law. 3rd ed., Moscow: Norma, 1999.]
 17. "AzIDPs: [Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons \(IDPs\)](https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbajian-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html)". *The UN Refugee Agency*, October 2009, <https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbajian-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>.
 18. "FDP: Forced displacement passes 80 million by mid-2020 as COVID-19 tests refugee protection globally". *Digital Services Section of OCHA's Information Management Branch*, <https://reliefweb.int/report/world/forced-displacement-passes-80-million-mid-2020-covid-19testsrefugeeprotection#:~:text=While%20a%20full%20picture%20for,displacement%20released%20today%20in%20Geneva>.
 19. Betts, Alexander. *Forced Migration and Global Politics*. New York: Wiley-Blackwell, 2009.
 20. El-Bushra, Judy, and Kelly Fish. *Refugees and Internally Displaced Persons. "International Alert and Women Waging Peace, Inclusive Security, Sustainable Peace: A Toolkit for Advocacy and Action"*. Section 5, 2004, pp. 1-17, <http://www.womenwagingpeace.net/content/-toolkit/chapters/Refugees.pdf>
 21. OCHA. "Guidelines on the displacement of persons", *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs*, <https://www.unocha.org/themes/internal-displacement/resources>.
 22. UN. "Universal Declaration of Human Rights". *United Nations*, <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf>.
 23. UNA. "NK Crisis Response". *United Nations Armenia*, 2021, <https://www.un.am/hy/p/nk-crisis-response>.
 24. UNHCR. "Question of Diplomatic Asylum: Report of the Secretary-General", *The UN Refugee Agency*, <http://www.unhcr.org/refworld/type,LEGHIST,,3ae68bf10,0.html>.

**THE TERMS AND STATUS "ASYLUM SEEKERS",
"INTERNALLY DISPAECED PERSONS", "FORCED
RESETTLEMENT/DISPLACED PERSONS":
THEIR IMPLEMENTATION IN THE LIGAL SPHERE OF ARTSAXH**

ELINA MKHITARYAN

*Ministry of Labour, Social Affairs and Housing of Artsakh Republic,
Department of Migration, Refugees and Repatriation, Head,
Artsakh State University, Lecturer,
Stepanakert, Republic of Artsakh (NKR)*

The objective of the article is to raise the terms "asylum seekers", "internally displaced persons", "forced resettlement/displaced persons", consider the legal statuses corresponding to these terms, study international law and legal documents and compare them with national legislation.

Study of the problems posed within the article, were used individual (personal) or special methods - legal-comparative, analytical, statistical, systemic, as well as general scientific, such as dialectical, logical, historical methods.

Our task is clarify the features of these legal statuses, to present notional /domestic/ legal problems associated with the above statuses.

The result of the research is the conclusion that it is necessary to immediatly reflect in the legislation the post-war realities that are associated with the determination of the legal status of displaced persons due to the 44-day aggression of Azerbaijan.

The purpose of the article is to highlight the terms "asylum seekers", "internally displaced persons", "internally resettled/displaced persons", to study international legal documents that fix the legal provisions corresponding to them, as well as to compare them with the legislation in force in Artsakh and comment on the real and legal situation of those who have not received these status de jure but de facto are the carriers. The issue of legal consolidation of more than 36,000 persons deported from their place of permanent residence as a result of the Azerbaijani aggression on September 27, 2020, including refugees deported from Azerbaijan in 1988-1992, as well as the issue of legal consolidation of the current situation of internally displaced persons due to the first Artsakh war of 1991-1994, is rightly relevant.

Our task is to explain the features of the above-mentioned legal status, to present domestic legal problems related to the above-mentioned statuses, in some cases-problems that have arisen due to their absence in the legal field, to invite the competent circles, the competent authorities to submit for discussion an extension of the above-mentioned concepts, possibly a new status, respectively, the need for their succession for the realization of the rights of persons bearing them.

In the course of studying the tasks set in the framework of the article, general scientific, dialectical, logical, historical, as well as private or special methods were used, which are: legal, analytical, statistical, structural methods.

As a result of the study, we came to the conclusion that it is necessary to immediately reflect the post-war realities associated with determining the status of displaced persons and consolidating its socio-economic guarantees in the legislative field.

Keywords: *asylum seekers, internally displaced persons, forced resettlements/
displacement, term, legal status, implementation.*

ТЕРМИНЫ «ЛИЦА, ИЩУЩИЕ УБЕЖИЩА», «ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫЕ ЛИЦА», «ВЫНУЖДЕННЫЕ ПЕРЕСЕЛЕННЫЕ/ПЕРЕМЕЩЕННЫЕ ЛИЦА», СТАТУС: ИХ ИМПЛИМЕНТАЦИЯ В ПРАВОВОЙ СФЕРЕ АРЦАХА

ЭЛИНА МХИТАРЯН

*начальник отдела миграции, беженцев и
репатриации Министерства труда, социальных и
жилищных вопросов Республики Арцах,
преподаватель Арцахского государственного университета
г. Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

Целью этой статьи является разъяснить термины «лица, ищущие убежища», «внутренне перемещенные лица», «вынужденные переселенные/перемещенные лица», рассмотреть правовые статусы, соответствующие этим терминам, изучить международно-правовые документы и сопоставить их с внутринациональным законодательством.

В рамках темы при изучении поставленных проблем использовались индивидуальные (частные) или специальные методы: сравнительно-правовые, аналитические, а также статистические и системные общенаучные методы, такие, как диалектический, логический, исторический.

Наша задача – пояснить особенности этих правовых статусов, представить внутригосударственные правовые проблемы, связанные с данными статусами.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что необходимо незамедлительно отразить в законодательстве послевоенные реалии, которые связаны с определением правового статуса перемещенных лиц в результате 44-х дневной агрессии Азербайджана.

Ключевые слова: *лица, ищущие убежища, внутренне перемещенные лица, вынужденные переселенцы, термин, правовой статус, имплементация.*

**ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՔԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆԵՆԵՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ***

ՀՏԴ 347.12:347.2/3

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-140

ԱՆՆԱ ՍԿՐՏՉՅԱԼ

*ՀՀ Ալլադային ժողովի պատգամավոր,
Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի
քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anmkrtyan94@gmail.com*

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ու վերլուծել սեփականության իրավունքների պաշտպանության և իրավունքների ինքնապաշտպանության հարաբերակցությունը:

Քաղաքացիական իրավունքների բնականոն ընթացքը պայմանավորված է նաև տվյալ իրավունքի՝ իրավատիրոջ տիրապետության, հսկողականության ու կանխատեսելիության տիրույթում գտնվելու հանգամանքով: Սեփականության իրավունքի պաշտպանական համակարգում ինքնապաշտպանության իրավական հնարավորությունը կիրառելի է ոչ միայն հիմք ընդունելով Քաղաքացիական օրենսդրության ընդհանուր դրույթներում Վետեղված իրավունքների ինքնապաշտպանության հանգամանքը, այլև հատուկ նորմերով: Ըստ Էուլոյան «Սեփականության և այլ գույքային իրավունքների պաշտպանությունը» վերտառությամբ գլխում նախատեսված են իրավունքների ինքնապաշտպանության առնվազն երկու միջոցներ, որոնք ամրագրված են Քաղաքացիական օրենսգրքի 274-րդ և 277-րդ հոդվածներում: Անհրաժեշտ է հստակ սահմանել ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքում ինքնապաշտպանության միջոցները, դրանց կիրառման շրջանակները, հակառակ դեպքում իրավունքների ինքնապաշտպանության գործնական կիրառության հետ առաջանում են խնդիրներ: Չկան օրենսդրական հստակ տարանջատիչներ իրավունքների պաշտպանական համակարգի վերաբերյալ: Առանձին իրավունքի ինստիտուտների պաշտպանական երաշխիքներն արդյոք մասնավոր իրավունքի պաշտպանական համակարգի մասն են: Արդյոք առանձին պաշտպանական համակարգ ունեցող մասնավոր իրավունքի ինստիտուտներով պահպանվող իրավունքի իրավատերերը կարող են օգտվել իրավունքի պաշտպանության ընդհանրական ձևերից, օրինակ՝ իրավունքների ինքնապաշտպանությունից:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել է իրավափաստաբանական մեթոդը:

Հանգել ենք այն եզրակացության, որ սեփականության իրավունքի պաշտպանության իրականացումն առնվազն իրավական երկու հիմքերով կարող է իրականացվել իրավունքների ինքնապաշտպանության միջոցով լինելով ամրագրված ինչպես օրենսդրական ընդհանուր, այնպես էլ հատուկ մասերում:

Հիմնաբառեր՝ սեփականության իրավունք, պաշտպանության միջոցներ, իրավունքների պաշտպանություն, ինքնապաշտպանությունը լայն իմաստով, պահանջի իրավունք, վինդիկացիոն հայց, նեգատոր հայց:

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.05.2021թ., գրախոսվել՝ 24.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Ներածություն

Քաղաքացիական իրավունքների բնականոն ընթացքը պայմանավորված է նաև տվյալ իրավունքի՝ իրավատիրոջ տիրապետության, հսկողականության ու կանխատեսելիության տիրույթում գտնվելու հանգամանքով: Այսինքն՝ իրավունքի իրավատիրոջ մոտ օբյեկտիվ իրավական հնարավորության առկայությունը՝ իրացնելու իրավունքներն օրենքի շրջանակներում և իր հայեցողությամբ: Այդ իրավական հնարավորությունը կարող է ամրագրված լինել ինչպես օրենքով, այնպես էլ պայմանագրով (Белова 14-19):

Օրենսդրական ամրագրումները երաշխիքներ են, սակայն չեն բացառում իրավիճակները, երբ իրավատիրոջ կողմից քաղաքացիական իրավունքների իրականացման շրջանակը «նեղանում» է և հնարավոր չի լինում իր հայեցողությամբ իրավունքների իրացումը: Որպես կանոն, իրավատիրոջ իրավունքների իրացման խոչընդոտները զուգորդվում են իրավունքների խախտումներով, քանի որ դրանք առաջանում են իրավունքի իրավատիրոջ կամքից անկախ հանգամանքներում և վերջինիս իրավունքներն ու օրինական շահերը հաշվի չառնելով (Белова 14-19):

Վերը նշած իրավիճակներում իրավունքի ամրագրումը բնավ բավարար չէ և քաղաքացիաիրավական ինստիտուտների կիրառմամբ պետք է երաշխավորվի իրավատիրոջ սուբյեկտիվ իրավունքների իրացման լայն շրջանակը:

Որպես առավել տարածված ու համալիր ինստիտուտ բնարկման առարկա կդարձնենք սեփականության իրավունքը: Սեփականության իրավունքի իրավական երաշխիքներից են հանդիսանում օրենսդրությամբ ամրագրված՝ ուրիշի ապօրինի տիրապետումից իրավատիրոջ գույքը հետ պահանջելու և սեփականատիրոջ իրավունքների պաշտպանությունը տիրապետումից զրկելու հետ չկապված խախտումների իրավական հնարավորությունների ամրագրումը:

Մասնավորապես օրենսդրի կողմից ամրագրված է, որ սեփականատերն իրավունք ունի իր գույքը հետ պահանջելու ուրիշի ապօրինի տիրապետումից (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, 274-րդ հոդված) և սեփականատերն իրավունք ունի պահանջել վերացնելու իր իրավունքների ամեն մի խախտում, թեկուզև այդ խախտումները զուգորդված չեն եղել տիրապետումից զրկելու հետ (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, 277-րդ հոդված):

Օրենսդրական այս ձևակերպումները քաղաքացիաիրավական տեսության շրջանակներում հաճախ անվանում են վիճակագիտ (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, 274-րդ հոդված) և նեգատոր պահանջներ (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, 277-րդ հոդված): Դրանք քաղաքացիական իրավունքի ամենատարածված ինստիտուտներից սեփականության իրավունքի և այլ գույքային իրավունքների պաշտպանության իրավական երաշխիքներ են: Ըստ էության, վիճակագիտն պահանջներն ուղղված են օրինական տիրապետող չհանդիսացող քաղաքացիաիրավական մասնակցի դեմ:

Ընդունված է համարել, որ իրավունքների ինքնապաշտպանության ինստիտուտը սահմանափակված չէ միայն իրավունքների որոշակի շրջանակների պաշտպանությամբ: Հետևաբար գույքային իրավունքների պաշտպանությունը բացառություն չի դիտարկվում: Սակայն քաղաքացիական օրենսդրությունը ամրագրում է սեփականության իրավունքի պաշտպանության քաղաքացիաիրավական ինքնուրույն միջոցներ (Բարսեղյան): Օրենսդրությունը սեփականության պաշտպանության միջոց է դիտարկում իրային, պարտավորաիրավական հայցերը, որոնցով ապահովում է խախտված իրավունքների վերականգնումը, իրավունքը խախտող գործողությունների վերացումը, սեփականատիրոջ իրավունքների ճանաչումը:

Հարց է առաջանում՝ արդյոք օրենսդրության ամրագրված պաշտպանության եղանակները դիտվում են ինքնապաշտպանության շրջանակներում, թե՞ դրանք «առավել բարձր» իրավական երաշխիքներ են:

Այսպես՝ վիճակագիտն ու նեգատոր հայցերի շրջանակներում իրավունքների ինքնապաշտպանությունն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է իրավունքների

ինքնապաշտպանությունը դիտարկել լայն իմաստով: Իրավական երևույթների (վինդիկացիոն ու նեգատոր հայցեր) անվանումն իսկ հուշում է պետական ատյաններին դիմելու հանգամանքը՝ դատական ատյան հայց ներկայացնելու միջոցով:

Իրավագետներ Ռյասենցովը և Կռասավչիկովը իրավունքների ինքնապաշտպանության հետ զուգահեռ ուսումնասիրել են նաև հայցային տեսակերը իրավունքների և գտել են իրավունքների ինքնապաշտպանության հետ համընկնման ակնհայտ հանգամանքներ, որոնք և հիմք են ծառայել տեսաբանների համար պնդելու, որ հայցերի՝ վերը թվարկված տեսակները ինքնապաշտպանության միջոցներ են (Красавчиков 395-408):

Սեփականության իրավունքի պաշտպանության ձևերը և իրավունքների ինքնապաշտպանությունը

Քաղաքացիական իրավունքում գերակշռում է մոտեցումը, որ սեփականության իրավունքի պաշտպանության եղանակները քաղաքացիաիրավական Նորմերի համալիր ամբողջությունն են, որոնք ապահովում են սեփականության իրավունքի անխոչընդոտ իրացումը՝ ի նպաստ սեփականատիրոջ ու հանրության (Серегина 13-15): Առաջնորդվելով ընդունված մոտեցմամբ՝ կարող ենք առաձևացնել քաղաքացիական իրավանորմեր, որոնք ուղղված են ապահովելու սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը: Ըստ այդմ էլ դրանք կարող ենք համարել սեփականության իրավունքի պաշտպանության եղանակներ:

- Իրավանորմեր (պաշտպանության միջոցներ), որոնք ուղղված են սեփականության իրավունքի ճանաչմանը:
- Իրավանորմեր (պաշտպանության միջոցներ), որոնք ուղղված են դադարեցնելու ուրիշի ապօրինի տիրապետությունը կամ ներգործությունը:
- Իրավանորմեր (պաշտպանության միջոցներ), որոնք ուղղված են վերականգնելու սեփականատիրոջը պատճառված վնասը:

Դասակարգված պաշտպանության բոլոր միջոցներն ունեն միևնույն նպատակը՝ սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը, սակայն իրականացվում են իրավական տարբեր ձևերով: Ընտրված ցանկացած միջոց պետք է լինի համահունչ իրավունքների ինքնապաշտպանության իրավական եռայանը, այն է՝ իրականացվի իրավասու սուբյեկտի կողմից, առանց պետական մարմինների միջամտության: Այսինքն՝ իրավունքների ինքնապաշտպանության եռայան տարրալուծումը բացառելու համար այն անհրաժեշտ է դիտարկել դրա նեղ իմաստով:

Հայաստանի Հանրապետության Նախադեպային պրակտիկան վկայում է, որ սեփականության իրավունքի պաշտպանության առավել տարածված եղանակները վինդիկացիոն ու նեգատոր հայցերն են: Վճռաբեկ դատարանն իր Նախադեպային որոշման շրջանակներում նշել է, որ ապօրինի տիրապետում առկա է ցանկացած պարագայում, երբ տիրապետումը հիմնված չէ օրենքի կամ պայմանագրի վրա (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, ԵԿԴ/0274/02/14) (վինդիկացիոն հայցապահանջ): Մեկ այլ գործով դատարանն արձանագրել է, որ սեփականատերն օժտված է իրեն պատկանող գույքն իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու և տնօրինելու իրավունքներով և իրավունք ունի պահանջել վերացնելու իր իրավունքների ամեն մի խախտում, որը կապված է այդ իրավունքների իրականացման հետ (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, ՇԴ/1609/02/11) (նեգատոր հայցապահանջ):

Սակայն այս հանգամանքը բացառում է իրավունքների ինքնապաշտպանության ինստիտուտի կիրառումը դասական իմաստով, քանի որ պաշտպանության ապահովումը դրվում է պետական մարմինների՝ հայցի դեպքում դատական իշխանության վրա: Այս հանգամանքը վերահաստատում է նաև վճռաբեկ դատարանը: Նախադեպային մեկ այլ որոշմամբ անդրադառնալով հայցի ինստիտուտին՝ որպես նյութական ու

դատավարական ինստիտուտի, դատարանն արձանագրել է, որ հայցի իրավունքի դատավարական կողմը ենթադրում է դատարան դիմելու իրավունքը, իսկ նյութափրավական կողմը՝ օրինական ու հիմնավորված հայցապահանջների բավարարում ստանալու իրավունքը (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ԼԴ1/0030/02/10*):

Մասնավորապես ուրիշի ապօրինի տիրապետումից իր գույքը հետ պահանջելու մասին վճռաբեկ դատարանի որոշումներում հստակ խոսվում է նաև ապացուցողական բեռի բաշխման վերաբերյալ: Այսինքն՝ նմանատիպ գործերի քննության ժամանակ հայցվորը պետք է ապացուցի, որ վեճի առարկա գույքը գտնվում է պատասխանողի տիրապետման տակ (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ԿԴ1/0811/02/02/2010*): Վճռաբեկ դատարանը նաև անդրադարձել է ապօրինի տիրապետման հասկացությանը՝ մատնանշելով, որ ապօրինի է այն տիրապետումը, որն իրականացվում է առանց որևէ օրինական հիմքի (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ՇԴ0613/02/10*):

Շատ հաճախ սեփականության հետ կապված պահանջների դեպքում հայցը ներկայացվում է երկու հիմնական պահանջների վերաբերյալ՝ նեգատոր/վինդիկացիոն պահանջ և վնասի հատուցում: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ վճռաբեկ դատարանի որոշումներից մեկում արտահայտած դիրքորոշման համաձայն՝ *Նեգատոր հայցը գույքի սեփականատիրոջ կողմից արտապայմանագրային հարաբերություններից բխող սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջոց է, որն ուղղված է սեփականատիրոջ կողմից գույքի օգտագործման կամ տիրապետման իրավունքների իրացման խոչընդոտների վերացմանը* (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ԵԿԴ/0502/02/13*):

Հետագայում վճռաբեկ դատարանը, հաստատելով իր դիրքորոշումը, արձանագրել է, որ նեգատոր հայցը սեփականության իրավունքի պաշտպանության միջոց է՝ ուղղված սեփականատիրոջ կողմից գույքի օգտագործման և/կամ փաստացի տիրապետման իրավունքների իրացման խոչընդոտների վերացմանը: Նեգատոր հայցի ներկայացման հնարավորությունն առաջանում է այն դեպքում, երբ գույքի սեփականատերը և երրորդ անձը վիճելի գույքի առնչությամբ չեն գտնվում պարտավորական հարաբերությունների մեջ, և երբ թույլ տրված իրավախախտումը չի հանգեցրել գույքի նկատմամբ սեփականության սուբյեկտիվ իրավունքի դադարման (ՀՀ վճռաբեկ դատարան, *ԿԴ3/0450/02/13*):

Ըստ էության, ներպետական դատական պրակտիկան հստակ ամրագրում է, որ հայցի, մասնավորապես նեգատոր ու վինդիկացիոն հայցերի ներկայացումը դատարան հանդիսանում է իրավունքի պաշտպանության միջոց:

Սակայն հարկ է նշել, որ վինդիկացիոն ու նեգատոր պահանջի իրավական հնարավորությունը, ամրագրված լինելով նյութափրավական նորմերի դաշտում, ուղղակիորեն չի ամրագրում այդ պահանջի ներկայացումը միայն դատական ատյաններին: Դրա մասին են վկայում Քաղաքացիական օրենսգրքի 16-րդ գլխում տեղ գտած դրույթները:

Անհերքելի է այն հանգամանքը, որ իրավունքի կրողը վինդիկացիոն ու նեգատոր հայցերի միջոցով պաշտպանում է իր տիրապետման, տնօրինման և/կամ օգտագործման իրավունքները: Հայցերի կիրառման դեպքում հետևությունները շատ ակնհայտ են: Անձն իր իրավունքների և օրինական շահերի խախտումը հայտնաբերելու դեպքում դիմում է իրավասու մարմիններին՝ իրավունքի խախտումը վերացնելու և իրավունքները վերականգնելու պահանջով: Ըստ էության, անձը միջնորդում է երրորդ անձանց՝ տվյալ դեպքում պետական իրավասու մարմիններին՝ իրավունքի պաշտպանության խնդրանքով: Վեր է կասկածից այն հանգամանքը, որ վինդիկացիոն ու նեգատոր հայցերը պաշտպանության միջոցներ են, սակայն դրանց ինքնապաշտպանության միջոց լինելու հանգամանքը իրավական գրականության մեջ վեճերի տեղիք է տալիս:

Իրավագետների շրջանում կարծիք կա, որ իրավունքների ինքնապաշտպանության դրսևորում պետք է իրավասու մարմինն դիմում ներկայացնելու արդյունքում առաջացած իրավական հետևանքը (Соколов 10-12): Մեր կողմից

իրականացված ուսումնասիրությունները հանգում են նրան, որ իրավունքների ինքնապաշտպանության քաղաքացիաիրավական ընկալման և ինստիտուտի օրենսդրական ամրագրման և գործնական կիրառության ապահովման համար այն անհրաժեշտ է դիտարկել նեղ իմաստով: Այլապես իրավունքների պաշտպանության դատական ու վարչական ձևերը կփաձուլվեն իրավունքների ինքնապաշտպանության հետ: Այդ ընկալումների շրջանակներում դատական ատյանին դիմելու հանգամանքը, մասնավորապես հայցի ներկայացումը չի կարող համարվել քաղաքացիական իրավունքների ինքնապաշտպանության միջոց:

Քաղաքացիաիրավական գրականության մեջ օգտագործվող վիճակագրություն ու նեգատոր պահանջներ հասկացությունները հիմնականում դիտարկվում են իրավունքների պաշտպանության դատական ձևի շրջանակներում: Սակայն իրավատիրոջ կողմից մինչև դատական պաշտպանության ձևի ընտրությունը հնարավոր է միակողմանի գործողությունների իրականացում, որոնք ուղղված են խախտման վերացմանը: Ենթադրյալ իրավախախտին ներկայացված պահանջը իրավական տիրույթում դիտարկելու համար առաջանում է անհրաժեշտություն իրավական բնութագրիչ տալ այդ փաստացի ու միակողմանի կատարվող գործողությանը:

Իրավասու անձը դատական պաշտպանության դիմում է միայն այն բանից հետո, երբ սպառված կամ անարդյունավետ է համարվում փաստացի ձեռնարկված գործողությունները, այն է՝ ինքնապաշտպանության միջոցով իրավական բարենպաստ արդյունքի համնելու հանգամանքը (Метревила 5-9): Այնուամենայնիվ, ուրիշի ապօրինի տիրապետումից իրավատիրոջ գույքը հետ պահանջելու և սեփականատիրոջ իրավունքների պաշտպանությունը տիրապետումից զրկելու հետ չկապված խախտումների դեպքում իրավասու անձի պահանջ ներկայացնելու իրավական հնարավորությունն է հանդիսանում իրավական երաշխիքը: Օրենսդիրը չի սահմանափակում իրավատիրոջը՝ դիմելու դատարան: Այն ամրագրում է իրավատիրոջ օրենսդրորեն թույլատրելի հնարավորությունը պահանջ ձևակերպելու:

Քաղաքացիաիրավական գրականության մեջ պահանջի ներկայացումը սուբյեկտային տեսանկյունից սահմանափակված չէ: Այդ պահանջի ներկայացումը կարող է իրականացվել ինչպես միջնորդավորված (պետական իրավասու մարմիններին դիմելով, այդ թվում՝ դատական ատյաններ), այնպես էլ ուղղակի (իրավատիրոջ կողմից իրականացվող միակողմանի ու փաստացի գործողություններով): Եթե օրենսդրորեն ամրագրված հնարավորությունները նյութաիրավական դաշտում հնարավորություն են տալիս հանդես գալու որպես հայցվոր, ապա դատավարական գործընթացների արդյունքում է իրավահարաբերությունը տեղափոխվում դատական ատյանների տիրույթ (Демидюк 9-11): Այլ կերպ ասած՝ հայցվոր կամ իրավունքի պահանջատեր լինելու և պահանջի ներկայացման համար փաստացի գործողությունների ձեռնարկումը ևս իրավական հնարավորություն է, որը կարող է իրացվել իրավասու անձի հայեցողությամբ:

Հետևաբար հանգում ենք այն եզրակացության, որ իրավագոր անձի կողմից ապօրինի տիրապետումից իրավատիրոջ գույքը հետ պահանջելու և սեփականատիրոջ իրավունքների պաշտպանությունը տիրապետումից զրկելու հետ չկապված խախտումների վերացման պահանջ կարող է ներկայացվել նաև իրավախախտին: Այդ պահանջի ներկայացումը դրսևորվում է միակողմանի գործողություններով, որոնք կարող են արտահայտվել փաստացի ձեռնարկվող գործողություններով:

Սեփականության իրավունքի պաշտպանական համակարգում ինքնապաշտպանության իրավական հնարավորությունը կիրառելի է ոչ միայն հիմք ընդունելով Քաղաքացիական օրենսդրության ընդհանուր դրույթներում զետեղված իրավունքների ինքնապաշտպանության հանգամանքը, այլև հատուկ նորմերով: Օրինակ՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 203-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի իր օրինական տիրապետման ներքո գտնվող հողամասը, շենքը, շինությունը և այլ

անշարժ գույքի տարածք այլոց մուտք գործելուց զերծ պահելու իրավունք: Այսինքն՝ Քաղաքացիական օրենսգիրքն ուղղակի իրավական հնարավորություն է սահմանում իրավասու սուբյեկտին (հողամասի, շենքի, շինության և այլ անշարժ գույքի օրինական տիրապետող) դիմելու իրավունքների ինքնապաշտպանության ենթադրյալ իրավախախտի նկատմամբ (երրորդ անձ, ով ցանկանում է մուտք գործել հողամասի, շենքի, շինության և այլ անշարժ գույքի տարածք): Ըստ Եուլթյան, օրենսդիրը, ոչ իրավաչափ համարելով ներխուժումը, դրա դեմ տալիս է նաև ինքնապաշտպանության հնարավորություն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օրենսդրական դրույթներում հստակեցում չկա իրավունքների ինքնապաշտպանության միջոցների ու հնարքների, այն է՝ թույլատրելի գործողությունների բնույթի վերաբերյալ, նշանակում է՝ դրանք կարող են լինել նաև փաստացի իրականացվող գործողություններ, որոնք զերծ կլինեն իրավական հետևանքից (օրինակ՝ վնասի պատճառում, իրավունքի ոտնահարում): Ստացվում է, որ սեփականության իրավունքի պաշտպանության համակարգում ինքնապաշտպանության կիրառումը ունի երկու հիմք:

1. Փաստացի կատարվող գործողություններ, որոնք ունեն իրավական սահմաններ՝ հաշվի առնելով իրավունքների ինքնապաշտպանության ընդհանուր կարգավորումները:

2. Իրավական ինստիտուտների շրջանակներում ամրագրված իրավական հնարավորություններ, որոնք հանդիսանում են իրավունքների ինքնապաշտպանության տեղայնացված դրսևորումներ (օրինակ՝ ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգրքի 203-րդ հոդված):

Ավելին՝ ներխուժումը կանխելու կամ վերացնելու նպատակով օրինական տիրապետողն իրավունք ունի խելամիտ պաշտպանության միջոցներ ձեռնարկելու, այդ թվում՝ ներխուժման հետևանքին համարժեք ուժ գործադրելու: Օրինական տիրապետողն իրավունք ունի հեռացնելու իր հողամասում, շենքում, շինությունում կամ այլ անշարժ գույքի տարածքում ապօրինաբար գտնվող ուրիշ շարժական գույքը:

Եզրակացություն

Ըստ Եուլթյան, փաստացի ձեռնարկվող գործողությունների նկատմամբ կտարածվի իրավունքների ինքնապաշտպանության համաչափության ու իրավաչափության սահմանները: Ո՛չ քաղաքացիաիրավական տեսությունը, ո՛չ օրենսդիրը չեն բացառում իրավական հնարավորությունը, որ գույքային իրավունքների, այդ թվում՝ սեփականության իրավունքի պաշտպանության ընթացքում կարող են տեղի ունենալ միակողմանի փաստացի գործողություններ, որոնք ուղղված կլինեն իրավունքի խախտումը վերացնելուն (Закошанский 15-20): Դրանք իրենց հատկանիշներով ու նպատակներով ամբողջությամբ համահունչ են քաղաքացիական իրավունքների ինքնապաշտպանության ինստիտուտին և դրա միջոցներին (Кондратенко и Полушен 25-27):

Սեփականության իրավունքի պաշտպանության իրականացումն առնվազն իրավական երկու հիմքերով կարող է իրականացվել իրավունքների ինքնապաշտպանության միջոցով՝ լինելով ամրագրված ինչպես օրենսդրական ընդհանուր, այնպես էլ հատուկ մասերում: Ըստ Եուլթյան, «Սեփականության և այլ գույքային իրավունքների պաշտպանությունը» վերտառությամբ գլխում նախատեսված են իրավունքների ինքնապաշտպանության առնվազն երկու միջոցներ, որոնք ամրագրված են Քաղաքացիական օրենսգրքի 274-րդ և 277-րդ հոդվածներում: Օրենսդիրը չի առաջնորդվել իրավունքների պաշտպանության համար նախընտրելի հնարավոր երկու մոտեցումներից որևիցե մեկով՝ պաշտպանական համակարգի օրենսդրությունը երաշխավորելով ինչպես օրենսդրության ընդհանուր, այնպես էլ հատուկ դրույթներով: Չմանրամասնելով պաշտպանական կոնկրետ միջոցների նկատմամբ տարածվող սահմանափակումների մասին՝ օրենսդիրը իրավական

հնարավորություն է ընձեռել իրավագործ անձին կամարտահայտությամբ օրինական վարքագիծ ընտրելու: Կարելի է եզրակացնել, որ թույլատրելի միջոցների կիրառության իրավաչափության ու համաչափության գնահատումն իրականացվում է ձեռնարկված միջոցի բնույթով պայմանավորված, որը շատ հաճախ հեղիեղուկ կարգավորումների ու օրենսդրական բացերի հետևանքով չի արժանանում իրավական գնահատականի: Հետևաբար ձեռնարկված գործողության էության ու կարգավիճակի ամրագրումը օրենսդրական մակարդակում հնարավորություն կընձեռնի իրավունքի ինստիտուտի գործնական կիրառության և իրավունքների՝ օրենսդրությամբ ամրագրված երաշխիքների կենսագործունեության համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Բարսեղյան, Տարիել. *Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք*. Դասագիրք, առաջին մաս. Երևան, 2009:
2. ՀՀ վճռաբեկ դատարան. *ԵԿԴ/0274/02/14 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2015:
3. ---. *ԵԿԴ/0502/02/13 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2014:
4. ---. *ԼԴ1/0030/02/10 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2014:
5. ---. *ԿԴ1/0811/02/02/2010 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2011:
6. ---. *ԿԴ3/0450/02/13 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2014:
7. ---. *ՇԴ/1609/02/11 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2014:
8. ---. *ՇԴ/0613/02/10 քաղաքացիական գործով որոշում*. 2011:
9. ՀՀ Ազգային ժողով. *ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք*. 05.05.1998:
10. Белова, Дина. «Проблемы истребования имущества из чужого незаконного владения». *Московская государственная юридическая академия*. Серия «Право» N 2 (8), Москва, 2010.
11. Демидюк, Виктор. *Правовая природа в индикационных и негаторных исков в деятельности федеральных государственных бюджетных образовательных учреждений высшего профессионального образования*. 2015. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-priroda-vindikatsionnyh-i-negatornyh-iskov-v-deyatelnosti-federalnyh-gosudarstvennyh-byudzhethnyh-obrazovatelnyh/viewer>. Доступно: 18.06.2021.
12. Закошанский, Михаил. «Эволюция виндикационного спора». *Право*. Журнал Высшей школы экономики, 3, 2015.
13. Кондратенко, Зарина и Полушен, Дмитрий. «Негаторный иск в Российском гражданском праве». *Вестник Марийского государственного университета*. Серия «Исторические науки. Юридические науки». 2019. <https://cyberleninka.ru/article/n/negatornyu-isk-v-rossijskom-grazhdanskom-prave/viewer>. Доступно: 18.06.2021.
14. Красавчиков, Октябрь. *Советское гражданское право*. 2-ой том, 1985.
15. Метревели, Милена. «Вещи, определенные родовым признаком, как предмет виндикационного иска: теория и практика». *Отечественная юриспруденция*, 10 (12), 2016.
16. Серегина, Ольга. *Понятие защиты права собственности в общей системе способов защиты права*. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-zaschity-prava-sobstvennosti-v-obschey-sisteme-sposobov-zaschity-prava>. Доступно: 18.06.2021.
17. Соколов Евгений. *Самозащита и ее способы в системе защиты гражданских прав*. 2020. <https://moluch.ru/archive/127/35404/>. Доступно: 18.06.2021.

Works Cited

1. Barseghyan, Taniel. Hayastani Hanrapetut'yan qaghaqaciakan iravunq. Dasagirq, ar'ajin mas. [Civil Law of the Republic of Armenia: textbook, first part] Yerevan [Yerevan], 2009:
2. HH vtwr'abek dataran. EKD/0274/02/14 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum. 2015 [The Court of Cassation of the Republic of Armenia./0274/02/14 civil case decision: 2015].
3. EKD/0502/02/13 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil case decision]. 2014:
4. ---. LD1/0030/02/10 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil Case Decision]. 2014:
5. ---. KD1/0811/02/02/2010 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil Case Decision]. 2011:
6. ---. KD3/0450/02/13 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil Case Decision]. 2014:
7. ---. ShD/1609/02/11 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil Case Decision]. 2014:
8. ---. ShD/0613/02/10 qaghaqaciakan gorc'ov voroshum [Civil Case Decision]. 2011:
9. HH Azgayin Jhoghov. HH qaghaqaciakan o'rensgirq. [The National Assembly of the Republic of Armenia. The Civil Code of the Republic of Armenia] 05.05.1998:
10. Belova Dina. Problemy istrebovaniya imushhestva iz chuzhogo nezakonnogo vladenija [Problems of Reclaiming Property from Someone Else's Illegal Possession]. Moskovskaja gosudarstvennaja juridicheskaja akademija. Serija «Pravo» N 2 (8) [Moscow State Law Academy. Pravo Series No. 2 (8)], Moskva, 2010 [Moscow, 2010].
11. Demidjuk, Viktor. Pravovaja priroda v indikacionnyh i negatornyh iskov v dejatel'nosti federal'nyh gosudarstvennyh bjudzhetnyh obrazovatel'nyh uchrezhdenij vysshego professional'nogo obrazovanija [The Legal Nature of Indicative and Negatory Claims in The Activities of Federal State Budgetary Educational Institutions of Higher Professional Education]. 2015. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-priroda-vindikatsionnyh-i-negatornyh-iskov-v-deyatelnosti-federalnyh-gosudarstvennyh-byudzhetnyh-obrazovatelnyh/viewer>. Retrieved on 18.06.2021.
12. Zakoshanskiĭ, Mihail. "Jevoljucija vindikacionnogo spora." ["The evolution of the vindication dispute"] Pravo. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki, 3 [Right. Journal of the Higher School of Economics, 3]. 2015.
13. Kondratenko, Zarina i Polushen, Dmitrij. Negatornyj isk v rossijskom grazhdanskom prave [Negatory claim in Russian civil law]. Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Istoricheskie nauki. Juridicheskie nauki» [The series " Historical Sciences. Legal sciences"]. 2019. <https://cyberleninka.ru/article/n/negatornyy-isk-v-rossijskom-grazhdanskom-prave/viewer>. Retrieved on 18.06.2021.
14. Krasavchikov, Oktjabr'. Sovetskoe grazhdanskoe pravo. 2-oj tom [Soviet civil law. 2nd volume], 1985.
15. Metreveli, Milena. "Veshhi, opredelennye rodovym priznakom, kak predmet vindikacionnogo iska: teorija i praktika." ["Things defined by a generic sign as the subject of a vindication claim: theory and practice"] Otechestvennaja jurisprudencija [Domestic Jurisprudence], 10 (12). 2016.
16. Seregina, Ol'ga. Ponjatie zashhity prava sobstvennosti v obshhej sisteme sposobov zashhity prava [The concept of protection of property rights in the general system of methods of protection of rights]. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatje-zaschity-prava-sobstvennosti-v-obschey-sisteme-sposobov-zaschity-prava>. Retrieved on 18.06.2021.
17. Sokolov Evgenij. Samozashhita i ee sposoby v sisteme zashhity grazhdanskih prav [Self-defense and its methods in the system of civil rights protection.]. <https://moluch.ru/archive/127/35404/>. Retrieved on 18.06.2021.

THE CORRELATION OF THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS AND SELF-PROTECTION OF RIGHTS

ANNA MKRTCHYAN

*National Assembly of the Republic of Armenia, Deputy;
Yerevan State University, Law Faculty,
Chair of Civil Law, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

Main aim of the article is to analyze the correlation of the institutes of protection of property rights and self-protection of rights.

The natural course of civil rights is also due to the fact that this right lies in the sphere of ownership, control and predictability of the rightholder. The legal possibility of self-defense in the system of property rights protection is applicable not only on the basis of the circumstances of self-defense of the rights enshrined in the general provisions of civil legislation, but also in accordance with special norms. The chapter entitled "Protection of property and other property rights" essentially provides for at least two measures of self-defense of the rights enshrined in articles 274 and 277 of the Civil Code. It is necessary to clearly coordinate self-defense measures and the scope of their application in the RA Civil Code, otherwise there are problems with the practical application of self-defense rights. There are no clear legislative delimiters regarding the system of protection of rights. Are the defense guarantees of individual legal institutions part of the system of protection of private law? Can the right holders of rights protected by private law institutions that have a separate system of protection use general forms of legal protection, for example, self-defense of rights?

In the course of the study, a comparative legal method was applied.

We have come to the conclusion that the protection of property rights on at least two legal grounds can be carried out through self-defense of rights, being enshrined in both general legislative and special parts.

Key words: *property right, means of protection, protection of rights, self-defense in the broad sense, the right of claim, vindication claim, negatory claim.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЗАЩИТОЙ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ И САМОЗАЩИТОЙ ПРАВА

АННА МКРТЧЯН

*депутат Национального собрания Республики Армения,
аспирант кафедры гражданского права
юридического факультета ЕГУ,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является изучение и анализ соотношения прав защиты собственности и прав самозащиты. Осуществление гражданских прав обуславливается сферами надзора и предсказуемости данного права. В системе права защиты собственности применяются не только общие нормы гражданского кодекса, но также особые нормы. Примером общих норм является самозащита права. Особые нормы закреплены в 274-ой и 277-ой статьях ГК.

Принято считать, что способы защиты собственности – это совокупность гражданско-правовых норм, которые обеспечивают реализацию прав собственности. Но вопросы об общей системе защиты прав, самозащиты прав и способы защиты собственности остаются предметом размышлений. В статье изучены правовые аспекты различных способов защиты права, в том числе самозащита права и способы защиты собственности. Считаем, что самозащита в широком смысле содержит и иски по защите прав собственности. Надо отметить, что в Гражданском кодексе РА говорится о праве требования, а не об иске. Мы пришли к выводу о том, что осуществление права защиты собственности может происходить, как минимум, двумя правовыми способами: посредством самозащиты путем закрепления как в общей части закона, так и в особой.

Ключевые слова: *способы защиты собственности, общая система защиты прав, самозащита в широком смысле, права требования, способы защиты права, гражданский кодекс РА.*

**ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ORIENTAL STUDIES,
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**



**ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԿԱՏԱՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ***

ՅՏԴ 327 (536.4)

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-149

ՔՆԱՐԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՎ Արևելագիտության ինստիտուտի հայցորդ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
kn.sargsyan.yvu@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել Կատարի արտաքին քաղաքականության իսլամական ուղղությունը և դրա գործիքակազմը: Ուսումնասիրության խնդիրն է՝ վեր հանել իսլամական կրոնաքաղաքական ուժերի, մասնավորապես «Մուսուլման եղբայրներ» շարժման հետ Կատարի համագործակցության փոխակերպումները, հիմնական շարժառիթները, միտումներն ու հեռանկարը «արաբական գարնանը» նախորդած և հաջորդած ժամանակահատվածում:

Հոդվածի աղբյուրագիտական հիմքում ընկած է պաշտոնական փաստաթղթերի, պաշտոնական հայտարարությունների, միջազգային առաջատար գիտահետազոտական ու տեղեկատվական կենտրոնների ու միջազգային լրահոսի ուսումնասիրությունը:

Հոդվածում կատարված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տարածաշրջանում առաջնորդության ձգտող Կատարի համար «Մուսուլման եղբայրները» դարձան ակդեցության լրջագույն գործիք՝ ծառայելով նաև թուրք-կատարական տանդեմի օրակարգին:

Հիմնաբառեր՝ Կատար, Թուրքիա, «Մուսուլման եղբայրներ», «արաբական գարուն», աշխարհաքաղաքականություն, Մերձավոր Արևելք, իսլամիզմ, փափուկ ուժ, դերակատար, անվտանգություն:

Ներածություն

1980-ական թվականների սահմանագծին իսլամը ենթարկվեց հախուռն ու լայնածավալ քաղաքականացման՝ այդուհետ որոշիչ դեր խաղալով մուսուլմանական երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքում, ինչպես նաև միջազգային հարաբերություններում: Այն սկսեց լայնորեն օգտագործվել որպես ազդու լծակ իսլամական պետությունների դիվանագիտական ու արտաքին քաղաքականության բնագավառում (Բայբուրդյան 14):

Նմանօրինակ երկրների շարքում առանձնանում է Կատարը, որը, օգտագործելով «քաղաքական իսլամը» որպես իր արտաքին քաղաքականության ռազմավարության ու «փափուկ ուժի» գործիք, կարողացավ դառնալ ազդեցիկ դերակատար արաբական աշխարհում ու միջազգային հարթակում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.2021թ., գրախոսվել՝ 18.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Արտաքին վտանգների չեզոքացմանն ուղղված ջանքերին զուգահեռ՝ Կատարը մշտապես փորձում էր տարածաշրջանում առաջատար դիրքեր զբաղեցնելուն ուղղված ջանքերը: Այդ նպատակին լավագույնս ծառայեցին «Մուսուլման եղբայրներ» շարժումն ու դրան հարող իսլամիստական ուժերը, օգտագործվեցին հնարավոր բոլոր խողովակներն ու միջոցները նման ուժերի ներգրավման ու օգտագործման համար: Կատարի դաշինքը իսլամիզմի հետ շոշափելի դեր խաղաց մերձավորարևելյան տարածաշրջանում հակասությունների ու հակամարտությունների օջախների ձևավորման ու դրանց հետագա ընթացքի վրա: Դոհան կարողացավ շահավետ օգտագործել իսլամիստների հետ ունեցած կապերը իր իսկ պետության օգտին:

Կատարը հարաբերություններ հաստատեց տարածաշրջանում տարբեր ուժային կենտրոնների հետ՝ պայմանավորված քաղաքական ու տնտեսական շահերով: Նախ Կատարը ձգտում էր նվազեցնել կախվածությունը Սաուդյան Արաբիայից և վարել հնարավորինս անկախ արտաքին քաղաքականություն, ինչպես նաև տարածաշրջանային շփումների ու կապերի միջոցով պետության համար ստեղծել առաջադեմ ու ազդեցիկ դերակատարի նոր կերպար (Roberts 2): Մասնագիտական առանձին տեսակետների համաձայն՝ Կատարի շփումները իսլամիստների հետ նպատակ ունեին հակազդելու Կատարում կրոնական ծայրահեղականության ու ահաբեկչության տարածմանը, որի վտանգը կար: Հատկանշական է, որ վերջին շրջանում Կատարը զգալի ջանքեր է գործադրել Արևմուտքում ևս իսլամի քաղաքականացման տարբեր դրսևորումների ի հայտ գալու ուղղությամբ ("Qatar exports"): Կատարի նախկին վարչապետ Համադ բեն Ջասսեմ բեն Ջաբր Ալ Թանին «Financial Times»-ին տված հարցազրույցներից մեկում նշել է, որ Արևմուտքը պետք է ընդունի իսլամական վերածնունդի փաստը ("West should"):

Հարկ է նկատել, որ միջազգային հարաբերությունների արդի համակարգում Կատարի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրությունը շատ հետաքրքիր ու կարևոր է ՀՀ ազգային հետաքրքրությունների տեսանկյունից: Վերջին տասնամյակներից Կատարը դարձել է աշխարհատնտեսական ու աշխարհաքաղաքական հզոր խաղացող, որի հետ ՀՀ-ն նույնպես պետք է ձգտի ձևավորել սերտ համագործակցություն: Մյուս կողմից՝ Կատարի ռազմավարական համագործակցությունը Թուրքիայի հետ կերպափոխել է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական իրողությունները: Իր հերթին Կատարի հարաճուն ու բազմակողմ համագործակցությունն Ադրբեջանի հետ, թուրք-ադրբեջանական տանդեմի կողմից հովանավորվող կատարական առանձին վերլուծական կենտրոնների ներգրավվածությունը հակահայկական ուղղվածությամբ ուսումնասիրություններում ձևավորում են որոշակի հրամայական՝ ուշադրության թիրախում պահելու Կատարը:

«Մուսուլման եղբայրները»՝ կատարական «փափուկի ուժի» գործիք

Կատարը Սաուդյան Արաբիայից հետո երկրորդ վահաբական կողմնորոշում ունեցող պետությունն է, սակայն երկրում վահաբական կրոնական ընտրանու դերը հասարակական-քաղաքական կյանքում չունի այնպիսի նշանակություն, ինչպես Սաուդյան Արաբիայում, ինչի մասին է վկայում, օրինակ, Կատարում Մեծ Մուֆթիի¹

¹ Մուֆթին կրոնաիրավական հարցերով եզրահանգում (ֆաթվա) տվող անձ է. իսկ Մեծ Մուֆթին պետության մուսուլման կրոնագետ-իրավաբանների ղեկավարն է, ով ունի մեծ ուժ և ազդեցություն երկրում: Մեծ Մուֆթիի ինստիտուտն առաջին անգամ ներդրվել է Օսմանյան կայսրությունում 16-րդ դարի վերջին, կայսրությունում Մեծ Մուֆթին հանդիսանում էր սուլթանի կրոնաիրավական հարցերով խորհրդականը, նա ապահովում էր կառավարման օրինականությունը կրոնական տեսանկյունից, ինչպես նաև նշանակում էր դատավորներ:

ինստիտուտի բացակայությունը: Կատարական վահաբականությունը աչքի չի ընկնում այնպիսի արմատական կեցվածքով, ինչպես Սաուդյան Արաբիայում է: Ի տարբերություն Սաուդյան Արաբիայի՝ Կատարի պետությունը չի ունեցել կրոնական ոստիկանություն, որը կարող է պարտադրել որոշակի կանոններ հասարակությանը: Պետություն-կրոն հարաբերություններում առկա խիստ տարբերությունները կապված են նաև երկու երկրների զարգացման ու կայացման պատմական ընթացքի հետ: Պետական համակարգի տեսանկյունից Կատարը սահմանադրական միապետություն է, որտեղ օրենսդրական մարմնի նշանակություն ունեցող Շուրայի խորհրդում էմիրի կողմից նշանակվում են նաև հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ: Վահաբական ուլաման լիազորված է իրականացնել միայն կրոնա-ծիսական գործառույթներ և հեռու է ներթափառական հարցերին ու արտաքին քաղաքականությանը միջամտելուց: Կատարում հատկանշական էր ուլամայի շրջանում ազգային դասի բացակայությունը: Կատարի ամենաազդեցիկ կրոնագետ-իրավագետներից են Աբդալլահ բին Չեյդ բին Մահմուդը, Աբդալլահ ալ-Անսարին և Յուսուֆ ալ-Կարադաուլին, որոնցից և ոչ մեկը ծագումով Կատարից չեն, առաջին երկուսը Սաուդյան Արաբիայից են, իսկ ալ-Կարադաուլին՝ Եգիպտոսից (Baskan and Wright 2-16): Ալ-Կարադաուլին 1961 թ.-ին հաստատվեց Կատարում՝ Նասերի կառավարման օրոք իր ազատագրված երկրորդ ժամանակահատվածից հետո որպես տարագիր: 1969 թ.-ին ալ-Կարադաուլին ընդունեց Կատարի քաղաքացիություն Ահմադ բեն Ալի Ալ Թանիի կողմից: Կատարի թագավորական ընտանիքն առանցքային դեր ունեցավ ալ-Կարադաուլիի հեղինակության բարձրացման գործում, 1977 թ.-ին նրան վստահվեց Կատարի համալսարանի Շարիաթի ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնը (Warren 10): Հատկանշական է, որ այստեղ դասախոսական կազմի բոլոր անդամներն օտարերկրացիներ էին, այդ թվում՝ Եգիպտական «Մուսուլման եղբայրներից» (Baskan and Wright 5):

Չնայած «Մուսուլման եղբայրները» 1960-ականներին դեռևս Կատարի համար գործիք չէին արտաքին քաղաքականության մեջ, և Կատարի արտաքին քաղաքականության հավակնոտ օրակարգերն էլ դեռ չէին բյուրեղացել, այնուամենայնիվ սկսած 1960-ականներից Կատարի իշխող ընտանիքը որոշեց աջակցել շարժմանը: Եգիպտոսում նախագահ Գամալ Աբդել Նասերի օրոք «Մուսուլման եղբայրների» դեմ իրականացված ճնշումներից ու արտաթուլմներից հետո կազմակերպության շատուշատ առաջնորդներ, ինչպես նաև անդամներ հաստատվեցին Կատարում: Այստեղ հանգրվանելու առաջին տարիներին կազմակերպության անդամները հետևում էին իշխող ընտանիքի ուղղորդումներին և որևէ կերպ չէին միջամտում երկրի գործերին: Չնայած այն հանգամանքին, որ այդ ժամանակ իսլամիստները դեռևս լուրջ ազդեցություն չունեին արաբական աշխարհում, քանի որ առավել ժողովրդականություն էին վայելում նասերիզմի, արաբական ազգայնականության և առնչվող տարբեր գաղափարախոսությունները, «Մուսուլման եղբայրները» սկսել էին ընդլայնվել ոչ միայն արաբական իսլամական միջավայրում, այլև դրա սահմաններից դուրս: Կատարում հայտնված եղբայրների մեջ կային նաև իրենց գործին գիտակ ոլորտային մասնագետներ: Կատարում նրանց ռեսուրսները շատ դեպքերում լավագույնս օգտագործվեցին տարբեր ոլորտներում, ինչպես օրինակ՝ շարիաթական ու կրոնական կրթության, իսլամի ու կրոնական թեմաներով դասագրքերի, մեթոդական ձեռնարկների պատրաստման ոլորտում և այլն (Roberts 84-85)¹:

Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո իսլամական աշխարհի մի շարք երկրներում ընդունվեց Մեծ Մուֆթիի ինստիտուտը՝ որպես կրոնական աջակցություն պետական քաղաքականությանը:

¹ Կատարն ունի աշխարհիկ կրթական համակարգ, սակայն մինչև ժամանակակից կրթական համակարգի ներդրումը երկրում գործում էին փոքր մադրասաներ, որտեղ ուսուցիչների շրջանում գերակշռող էր Եգիպտական տարրը: Նրանց թվում էին նաև «Մուսուլման եղբայրների» ներկայացուցիչներ, ովքեր մեծապես նպաստել են Կատարում կրթական համակարգի կայացմանը:

«Մուսուլման եղբայրների» ու Կատարի միջև հարաբերությունները ինստիտուցիոնալ հիմքերի վրա դրվեցին եգիպտացի իմամ Յուսուֆ ալ-Կարադաուլիի շնորհիվ, որ համարվում էր «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության ոչ պաշտոնական խոսնակը: Կատարի թագավորական ընտանիքն առանցքային դեր ունեցավ այդ հարցում: 2004 թ.-ին Դոհայում ստեղծվեց մուսուլման կրոնազետ-իրավագետների միջազգային միությունը, որի նախագահ դարձավ հենց ալ-Կարադաուլին: Իսլամական իրավաբանական դպրոցների և ուղղությունների հեղինակավոր գործիչների միաձայն համաձայնությամբ (իջմա) ընդունված այս որոշումը մատնանշեց ալ-Կարադաուլիի գերակայության ճանաչումը: Ալ-Կարադաուլիի տեսակետները, այդ թվում՝ ֆաթվաները¹ առանձնահատուկ ու անբեկանելի նշանակություն ունեին ուղղափառ իսլամական առանձին համայնքների համար (Սարգսյան 308-309):

Կատարը դարձավ «Մուսուլման եղբայրների» համար արաբական աշխարհի և այլ երկրներ ներթափանցելու հարթակ, որի համար առաջին հերթին օգտագործվեց «ալ-Ջազիրա» հեռուստաընկերությունը: «Ալ-Ջազիրայի» միջոցով «Մուսուլման եղբայրները» քարոզչության հնարավորություն ստացան: Նրանք սկսեցին թափանցել ամենուր, բացի Կատարից (Dorsey 12) :

Կատարի իսլամիստական օրակարգը «արաբական գարնան» ընթացքում

«Արաբական գարնան» իրադարձությունների ժամանակ Կատարն ավելի աչքի ընկավ իր կրոնաթաղաթական օրակարգով: Դոհան մեծապես ներգրավված էր «արաբական գարնան» ապստամբությունների ու հեղափոխությունների հրահրման և դրանց տեղեկատվական հնչեղություն հաղորդելու հարցում (Սարգսյան 295): Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպիսին կլիներ «արաբական գարնան» դեպքերի ընթացքը, եթե չլիներ «ալ-Ջազիրան»: «Արաբական գարնան» նախօրեին հեռուստակայանը, ինչպես և Կատարը ավելի քան պատրաստ էին: Թունիսում բողոքի ցույցերի բռնկումից և այնուհետև Եգիպտոսում տարածվելուց օրեր անց կայանը, չեղարկելով կանոնավոր հաղորդումները, լիովին տարվեց դեպքերի հեռարձակմամբ, որոնք աշխարհին փոխանցում էին «արաբական փողոցի» պահանջը՝ «Ժողովուրդը ցանկանում է վարչակարգի տապալումը»: Արաբական աշխարհում «ալ-Ջազիրայի» ազդեցության շնորհիվ Կատարը կարողացավ դառնալ զրոքալ քաղաքականության դերակատար (Hroub):

Եգիպտոսում Կատարն ամեն կերպ նպաստեց «Մուսուլման եղբայրների» հաղթանակին, ինչի մասին են վկայում բազմաթիվ հետազոտություններ: Դոհան ջանասիրաբար աջակցում էր Մուհամմադ Մուրսիի վարչակարգին, այդ թվում՝ ֆինանսապես ("Qatar Doubles"): Այդ շրջանում Դոհան միլիարդավոր ներդրումներ ու նվիրատվություններ կատարեց Եգիպտոսում²:

Սակայն Դոհայի աջակցությունը չէր սահմանափակվում միայն ֆինանսական օժանդակությամբ: Եգիպտական հեղափոխության դեպքերի ընթացքին մեծապես նպաստել է «ալ-Ջազիրան», քանի որ տեղեկատվական քարոզչությունը բացառիկ դեր

¹ Ֆաթվան կրոնական կամ քաղաքացիական տարբեր իրողությունների հետ կապված իսլամական տեսակետը ներկայացնող եզրահանգում է, որն ունի խորհրդակցական բնույթ և կատարման համար պարտադիր չէ (Տոնիկյան 16):

² 2011-2012 թթ. ընթացքում Կատարը եգիպտական կառավարությանը նվիրաբերեց ընդհանուր առմամբ 500 մլն դոլար դրամաշնորհների տեսքով, իսկ 2012 թ. ամռանը, երբ «Մուսուլման եղբայրների» կողմից առաջարկված Մուհամեդ Մուրսիի հաղթեց նախագահական ընտրություններում, Դոհան Եգիպտոսին տրամադրեց 5 մլրդ դոլար և խոստացավ լրացուցիչ ներդրումներ կատարել՝ հասցնելով դրանք 18 մլրդ դոլարի:

ունեցավ թե՛ Եգիպտոսի իրադարձությունների գլոբալ լուսաբանման, թե՛ հետագա դեպքերի առումով (Pintak):

Եգիպտոսում հեղափոխության շրջանում ալ-Կարադաուին սկսեց ակտիվ գործել՝ իսլամական իրավունքի տեսանկյունից բողոքի գործողությունները հիմնավորելու համար: Նա հակադարձեց Ազհարի այլմտերի ֆաթվաներին, որոնք կոչ էին անում ապստամբներին մնալ տներում: Մուսուլման կրոնագետ-իրավագետների միջազգային միության իր աջակիցների հետ միասին ալ-Կարադաուին փորձեց հայեցակարգել իսլամական իրավունքի բոլորովին նոր ուղղություն, որն անվանեց «հեղափոխության իրավագիտություն» (Warren 9):

«Արաբական գարունը» հնարավորություն տվեց իսլամիստներին ներգրավվել քաղաքական գործընթացներին ու ընտրապայքարին, այդ թվում՝ Եգիպտոսում: Իշխանության գալուց ի վեր նրանք ձևավորեցին կառավարման մենաշնորհ՝ առաջ տանելով իսլամական օրակարգեր, ինչը փաստորեն անարդյունավետ էր և ձախողվեց (Abu Hanieh 29):

Կատարի լիբիական օրակարգը. իսլամիզմի դեմարշը Լիբիայում

Կատարը դարձավ Լիբիայում իշխանափոխության ամենակտիվ աջակիցներից մեկը: Դոհայի ֆինանսական ու ռազմական օգնության մեծ մասն ուղղված էր «Մուսուլման եղբայրներին»: Կատարի ոչ պաշտոնական կապերը «Մուսուլման եղբայրների» անդամների հետ որոշիչ դեր ունեցան Լիբիայում իրադարձությունների շրջադարձային զարգացման համար: Իսլամիստների շարքում պետք է առանձնացնել Ալի ալ-Սալաբիին, որ դարձավ ֆինանսական ու ռազմական օգնության առանձնահատուկ խողովակ Բենգազիի իսլամիստների համար: Ալի ալ-Սալաբիին ֆինանսական միջոցներն ուղարկում էր եղբոր՝ Իսմայիլ ալ-Սալաբիի և ջիհադական գործիչ Աբդել Յաքին Բելիաջի խողովակով (Roberts 3): Ալ-Սալաբի եղբայրների և Բելիաջի օրինակները ցույց են տալիս Կատարի կայուն, վստահելի ու փոխշահավետ հարաբերություններն իսլամիստների հետ: Կատարն առաջին արաբական երկիրն էր, որը 2011 թ.-ի մարտի 28-ին պաշտոնապես ճանաչեց Լիբիայի Անցումային խորհուրդը՝ որպես Լիբիայի ժողովրդի օրինական ներկայացուցիչ (Coker):

2011 թ.-ի սեպտեմբերին Կատարի Եմիրը հայտարարեց. «Ես հավատում եմ արմատական իսլամիստներին, որոնց հայացքներն ու տեսակետները ձևավորվել են բռնակալ կառավարությունների ժամանակ, նրանք կարող են մասնացել երկրի քաղաքական կյանքին, եթե արաբական ապստամբությունների ընթացքում ժողովրդավարության և արդարության մասին տրված խոստումներն ի կատար ածվեն: Այդ դեպքում մենք կտեսնենք, թե ինչպես ծայրահեղականությունը կվերածվի քաղաքացիական կյանքի» (Khatib 424): Դիվանագիտական առումով Կատարը նպաստեց Արաբական պետությունների լիգայում Մ. Զադաֆիի դեմ առանցքի ձևավորմանը: Յամադ բեն Չասեմի դիվանագիտական ջանքերի շնորհիվ 2011 թ.-ի մարտին Լիբիան հայտարարվեց ոչ թռիչքային գոտի: Լրատվական հարթակում Լիբիայի ապստամբները ստանում էին «ալ-Չագիրայի» աջակցությունը: Ավելին՝ Կատարն օգնեց գործարկել արբանյակային այլք, որն ապստամբներին տվեց հնարավորություն ամբողջ աշխարհի առաջ բարձրաձայնելու իրենց խնդիրները և հակազդելու Զադաֆիի վարչակարգի քարոզչությանը: Պարզ էր, որ Լիբիան դառնալու էր Դոհայի թիրախներից մեկը: Կատարը մտադիր էր շարունակել զենք մատակարարել Լիբիա անգամ իշխանափոխությունից հետո՝ երկրում իր ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով (Սարգսյան 300-301): 2014 թ.-ի սեպտեմբերին Լիբիայի նախկին վարչապետ Աբդալլահ ալ-Թիննիև ԱՄԷ-ում տեղակայված «Sky News» արաբական հեռուստաալիքին տված հարցազրույցում հայտարարեց, որ այդ օրերին Կատարը զենքով բռնկված երեք

ռազմական ինքնաթիռ է ուղարկել Տրիպոլիի օդանավակայան, ինչպես նաև մեղադրեց Դոհային Լիբիայի ներքին գործերին միջամտելու համար ("Libyan PM accuses"): 2011 թ.-ի օգոստոսին՝ Տրիպոլիի գրավման ժամանակ, Զադաֆիի նստավայր Բաբ ալ-Ազհիգիայում Ազատ Լիբիայի դրոշի կողքին ծածանվում էր նաև Կատարի դրոշը, ինչը վկայում էր ապստամբներին Կատարի անվերապահ աջակցության մասին (Toumi):

Սիրիայում թուրք-կատարական ծրագրերը ճգնաժամի ձևավորման ընթացքում

Կատարն ակտիվորեն ներգրավվեց Սիրիայում սկիզբ առած հակամարտությանը՝ բազմակողմանի աջակցություն ցուցաբերելով Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի հակառակորդներին՝ չնայած այն հանգամանքին, որ մինչև սիրիական դեպքերի զարգացումը Դոհան բարեկամական ու ջերմ հարաբերություններ ուներ Դամասկոսի հետ: Կատարի Էմիրը նախագահ Բաշար ալ-Ասադի մտերիմ ընկերն էր և դեռևս ոչ վաղ անցյալում Ասադը և նրա կինը՝ Աման, ժամանակ առ ժամանակ լինում էին Դոհայում՝ որպես Էմիրի հատուկ հյուրեր: Սիրիայի նկատմամբ Կատարի շրջադարձը զարմացրեց Ասադին (Harran 6): Երբ 2011 թ.-ի մարտին Սիրիայում բարձրացավ ապստամբությունների այիթը, Դոհան զգուշորեն արձագանքեց Սիրիայից եկող ազդանշաններին: «Կուլիսների հետևում» թե՛ Էմիր Յամադը, թե՛ թագաժառանգ Շեյխ Թամիմը խորհուրդ տվեցին Ասադին հրաժարվել խնդրի զինված լուծումներից: Սակայն բողոքի ցույցերի բռնկումից մեկ ամիս անց վարչապետ Յամադ բեն Ջասեմի՝ Դամասկոս կատարած այցից հետո Կատարի արտաքին քաղաքականության սիրիական ուղղության մեջ արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան (Khalaf):

Սիրիական իրադարձությունների ծավալման սկզբնական փուլում «ալ-Ջազիրան» ցուցաբերեց զգուշավորություն դեպքերի լուսաբանման հարցում և սպասեց մինչև Կատարի կառավարությունը վերջնականապես հրաժարվի Բաշար ալ-Ասադին աջակցելուց: Երբ Կատարի կառավարությունը պաշտոնապես հանդես եկավ Ասադի վարչակարգի դեմ, «ալ-Ջազիրան» սկսեց սիրիական վարչակարգի դեմ բողոքի ցույցերի հրահրման գործընթաց՝ ներկայացնելով Սիրիայում զարգացումների բոլորովին աղավաղված պատկեր (Harran 6):

Տարածաշրջանում առաջնորդության համար պայքարող Կատարի հավակնությունները դարձան ավելի իրատեսական, երբ Դոհան խորացրեց համագործակցությունը Թուրքիայի հետ: Թուրք-կատարական հարաբերությունների զարգացմանը նպաստեցին երկու կողմերի սերտ համագործակցությունը Եգիպտոսում գործող «Մուսուլման եղբայրների» հետ: Դեռևս 1980-ականներին Սիրիայի նախագահ Յաֆեզ ալ-Ասադի օրոք Սիրիայում արգելվել էր «Մուսուլման եղբայրների» գործունեությունը: «Մուսուլման եղբայրները» սկսեցին ընդհատակյա գործունեություն ծավալել Սիրիայում սկսած 2003 թ.-ից (Al-Haj 95):

Տարածաշրջանում իշխող դիրք ունենալով՝ Թուրքիայի և Կատարի ցանկությունները դրսևորվեցին «արաբական գարնան» ընթացքում, երբ 2011-2012 թթ.-ին այս երկրներին հաջողվեց հասնել լուրջ հաջողությունների: Եգիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» հաջողություններով պայմանավորված՝ ստեղծվեց Կատար-Թուրքիա-«Մուսուլման եղբայրներ» քաղաքական առանցքը, որում վերջիններս ստացան ահռելի ֆինանսական ու դիվանագիտական աջակցություն երկու երկրներից:

Սիրիական ճգնաժամի ընթացքում դաշինքն ակտիվորեն առաջ էր մղում Դոհայի ու Անկարայի շահերը՝ տեղի «Մուսուլման եղբայրներին» անվերապահ աջակցություն ցուցաբերելով: 2011 թ.-ի օգոստոսին Ստամբուլում Կատարի աջակցությամբ ստեղծվեց «Սիրիական ազգային անցումային խորհուրդը», որը պետք է փաստացի ստանձներ Սիրիական կառավարության դերը աքսորում ("Syria opposition"): Սակայն շուտով կառույցին, որին այդպես էլ չհաջողվեց դառնալ հեղինակավոր, փաստացի փոխարինեց 2012 թ.-ի նոյեմբերին Դոհայում հիմնադրված «Սիրիայի հեղափոխականների և

ընդդիմադիր ուժերի ազգային դաշինքը» ("Syria crisis"), որով Կատարը դարձավ սիրիական ընդդիմության երկրորդ հյուրընկալողը: Ընդհանուր առմամբ, «Սիրիայի հեղափոխականների և ընդդիմադիր ուժերի ազգային կոալիցիայում» գերակշռող էր «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությունը, և դաշինքի ղեկավարության մեծամասնությունը հետևում էր Թուրքիայի ու Կատարի արտաքին քաղաքական կուրսին:

Թուրքիան ու Կատարն ակտիվ մասնակցություն ունեցան զինված խմբավորումների գործողությունների համակարգման հարցում: Այդ նպատակով Թուրքիայի հարավում հիմնվեց «Համատեղ գործողությունների կենտրոնը» (Al Achi):

2013 թ.-ի մարտին սիրիական ընդդիմության ղեկավար Ահմեդ Մոազ ալ-Խատիբը և Կատարի արտաքին գործերի նախարար Խալեդ ալ-Աթիան Դոհայում դեսպանություն բացեցին սիրիական ընդդիմության համար՝ փակ պահելով Սիրիայի նախկին դեսպանատունը ("Syria opposition"):

Մինչև 2013 թ.-ը Կատարը Սիրիայի ապստամբներին աջակցելու համար ծախսել է մոտ 3 մլրդ դոլար, որը գերազանցում է մյուս բոլոր կառավարությունների ցուցաբերած աջակցությունները: Սիրիայի ապստամբներին սպառազինելու համար Կատարը Լիբիայից և Արևելյան Եվրոպայից ձեռք էր բերում զենք, տեղափոխում Թուրքիա, որտեղից դրանք հասնում էին սահման թուրք հետախույզների միջոցով (Սարգսյան 304):

Ժամանակի ընթացքում առաջացան լուրջ հակասություններ թուրք-կատարական դաշինքի և ԱՄՆ-ի միջև: Լարվածությունը սրվեց, երբ 2014 թ.-ի հունիսին «Իսլամական պետության» զինյալները, գրավելով Մոսուլը, ակտիվ գործողություններ սկսեցին վարել Իրաքում ու Սիրիայում: ԱՄՆ-ը օդային արշավ սկսեց ԻՊ-ի դեմ ("US confirms")՝ սիրիական տարածքում ցամաքային ուժերի համակարգումը վստահելով Սիրիայի քրդական «ժողովրդական ինքնապաշտպանության ուժերին» (Barfi 2), ինչը մեծ հարված էր Թուրքիայի համար:

Բացի ամերիկյան կողմից, թուրք-կատարական դաշինքի թուլացմանը նպաստեց նաև Սաուդյան Արաբիան: 2013 թ.-ից սկսած պարզ դարձավ, որ Սիրիայի քրդական «ժողովրդական ինքնապաշտպանության ուժերին» չհաջողվեց միջազգային հարթակում հանդես գալ որպես բանակցությունների լիարժեք կողմ: Արդյունքում ԱՄՆ-ի միջնորդությամբ Սաուդյան Արաբիային վստահվեց միավորված և արդյունավետ ընդդիմադիր պատվիրակություն ստեղծելու առաքելությունը: Հետագայում 2015 թ.-ի դեկտեմբերին, Սաուդյան Արաբիայի հովանու ներքո ստեղծվեց «Բանակցությունների բարձրագույն կոմիտեն», որը միավորեց Բաշար ալ-Ասադի զինված ու քաղաքական ընդդիմությանը ("Head of Syrian opposition"): Այնտեղից Սաուդյան Արաբիան հետագայում դուրս մղեց թուրք-կատարական ուժերին, որոնք առաջնորդվում էին «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությամբ (El Deeb): Դեռևս 2013 թ.-ի նոյեմբերի 23-ին Պարսից ծոցի համագործակցության խորհրդում ընդունված եզրափակիչ հռչակագրում Կատարին կոչ էր արվում չսատարել այն ուժերին, որոնք պայթյունավտանգ գործունեություն են վարում արաբական աշխարհում՝ վկայակոչելով Կատարի աջակցությունը «Մուսուլման եղբայրներ» շարժմանը (Pashayan 81): The Associated Press լրատվական գործակալությանը տված հարցազրույցում Կատարի արտգործնախարար Շեյխ Մոհամեդ բեն Աբդ ալ-Ռահման Ալ Թանին քանիցս հերքել է ահաբեկչությանն աջակցելու մասին մեղադրանքները, մասնավորապես այն, որ իր երկիրը ֆինանսավորում է ծայրահեղականներին (Harb):

Չնայած Կատարին չհաջողվեց իրականացնել իր նպատակները Սիրիայում և ունենալ այնպիսի որոշիչ դեր, ինչպիսին Լիբիայում էր, այնուամենայնիվ Կատարը չիրաժարվեց Սիրիա «վերադառնալու» մտքից: Այդ մասին են վկայում 2021 թ.-ի մարտի 9-ին Դոհայում կազմակերպված եռակողմ բանակցությունները Թուրքիայի, Կատարի և ՌԴ արտգործնախարարների միջև: Հանդիպումից հետո Կատարի արտգործնախարար

Ալ Թանին հայտարարեց, որ իրենք բննարկել են նաև Սիրիայի ողջ տարածքում մարդասիրական օգնություն հասցնելու մեխանիզմները՝ ավելացնելով, որ «առկա է սիրիացիների տառապանքը մեղմելու կարևոր անհրաժեշտություն» ("Political resolution in Syria"):

Եզրակացություն

Իսլամական գործունը վաղուց ի վեր դարձել է Կատարի արտաքին քաղաքականության «փափուկ ուժի» հիմնական գործիքներից մեկը: Այդ մասին են վկայում Կատարի պետության վերնախավի կապերը իսլամիստների հետ և իսլամիզմի կերպափոխման կատարական գաղափարների դինամիկան: Նշված իրողությունները մեծ ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն իսլամիստական ուժերի հետ երկկողմ հարաբերությունների, այլև մերձավորարևելյան և աֆրիկյան տարածաշրջանում հակամարտությունների զարգացման վրա: Դոհան կարողացավ շահավետ օգտագործել իսլամիստների հետ ունեցած կապերը սեփական շահերի համար: Մյուս կողմից իսլամիստների հետ հարաբերություններն արտաքին քաղաքական նպատակներին աջակցող գործիք են Կատարի համար՝ երկրում կայունության պահպանման և տարածաշրջանում ազդեցիկ դեր զբաղեցնելու համար:

Այս շփումների մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում «Մուսուլման եղբայրների» հետ Կատարի հարաբերությունները: Կատարը դարձավ «Մուսուլման եղբայրների» միջոցով արաբական աշխարհի այլ երկրներ ներթափանցելու հարթակ, որի տեղեկատվական խողովակը դարձավ «ալ-Ջազիրա» հեռուստաընկերությունը: «Ալ-Ջազիրայի» միջոցով «Մուսուլման եղբայրները» ևս քարոզչության հնարավորություն ստացան: Նրանք սկսեցին թափանցել և գործել ավելի լայն աշխարհագրությամբ՝ առանց վնաս հասցնելու Կատարի իշխանություններին:

«Արաբական գարնան» իրադարձությունների ժամանակ Դոհան մեծապես ներգրավված էր «արաբական գարնան» ապստամբությունների ու հեղափոխությունների հրահրման և դրանց միջազգային հնչեղություն հաղորդելու հարցում: Այս իրողությունը պայմանավորված էր այդ գաճաճ պետության հավակնոտ ցանկությունների հետ, որոնց մեջ մտնում էին վերահսկողությունը արաբական աշխարհի նկատմամբ ու տարածաշրջանի ռեսուրսների կառավարումը: Այդ իմաստով քաղաքական իսլամի կատարական ծրագիրը Դոհայի աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատեսական ռազմավարության կարևորագույն գործիքակազմն էր:

Տարածաշրջանում առաջնորդության համար պայքարող Կատարի հավակնությունները դարձան ավելի իրատեսական, երբ Դոհան սկսեց համագործակցել Թուրքիայի հետ: Թուրք-կատարական հարաբերությունների զարգացմանը նպաստեցին երկու կողմերի սերտ հարաբերությունները Եգիպտոսում գործող «Մուսուլման եղբայրների» հետ: «Մուսուլման եղբայրների» գաղափարախոսությունը երկու երկրների կառավարությունների արտաքին քաղաքական ընդհանուր գծի սպասարկման հիմք դարձավ: 2011-2012 թթ.-ին թուրք-կատարական դաշինքին հաջողվեց հասնել լուրջ հաջողությունների՝ տարածաշրջանում առաջատար դեր զբաղեցնելու հարցում: Եգիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» հաջողություններով պայմանավորված՝ ստեղծվեց Կատար-Թուրքիա-«Մուսուլման եղբայրներ» քաղաքական առանցքը, որում վերջիններս ստացան ահռելի ֆինանսական ու դիվանագիտական աջակցություն երկու երկրներից: Սակայն ինչպես պարզվեց հետագայում, Եգիպտոսում «Մուսուլման եղբայրների» օրոք ժողովրդավարությունը միայն դրսևորվեց քվեատուների ձևով: Իշխանության գալուց հետո Նրանք իշխանությունը դարձրին մենաշնորհ՝ բացառելով այլոց մասնակցությունը երկրի կառավարման գործընթացում, առաջ մղվեց իսլամական օրակարգը, որը ցույց տվեց իսլամիստական վարչակարգի անարդյունավետությունը:

Կատարը դարձավ Լիբիայում իշխանափոխության ամենակատիվ աջակիցներից մեկը: Դոհայի ֆինանսական ու ռազմական օգնության մեծ մասն ուղղված էր

«Մուսուլման եղբայրներին»: Այս կազմակերպության անդամների հետ Կատարի կապերը որոշիչ դեր ունեցան Լիբիայում իրադարձությունների զարգացման համար: Կատարն ակտիվորեն ներգրավվեց Սիրիայում սկիզբ առած հակամարտությանը՝ բազմակողմանի աջակցություն ցուցաբերելով Սիրիայի նախագահ Բաշար ալ-Ասադի հակառակորդներին: Սիրիական ճգնաժամի ընթացքում թուրք-կատարական դաշինքն ակտիվորեն առաջ էր մղում Դոհայի և Անկարայի շահերը՝ տեղի «Մուսուլման եղբայրներին» և նրա հետ կապեր ունեցող ռազմաքաղաքական խմբավորումներին՝ ցուցաբերելով անվերապահ աջակցություն: Ժամանակի ընթացքում առաջացան լուրջ հակասություններ թուրք-կատարական դաշինքի և ԱՄՆ-ի միջև: Բացի ամերիկյան կողմից, այդ դաշինքի թուլացմանը նպաստեց նաև Սաուդյան Արաբիան, ինչի արդյունքում Կատարը սիրիական գործի պատասխանատվությունը ոչ պաշտոնապես հանձնեց Սաուդյան Արաբիային: Կատարին, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց իրականացնել իր նպատակները Սիրիայում: Չնայած որոշակի ձախողումներին ու արտաքին ճշումներին՝ թե՛ Կատարը, թե՛ Թուրքիան շարունակում են «Մուսուլման եղբայրները» դիտարկել որպես «փափուկ ուժի» կարևոր գործիքակազմ: Արաբական մի շարք երկրների համար Կատարի և «Մուսուլման եղբայրների» կապը ցավոտ հարց է, և այդ հարցի շուրջ լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ 2017 թ.-ի հունիսի 5-ին սկսված Կատարի դիվանագիտական ճգնաժամի ժամանակ, երբ Բահրեյնը, Սաուդյան Արաբիան, Եգիպտոսը, Եմենը, Արաբական Միացյալ Եմիրությունները, Լիբիան և Մալդիվները Դոհայից պահանջեցին դադարեցնել աջակցությունը արմատական խմբավորումներին և առաջին հերթին «Մուսուլման եղբայրներին»: Առաջիկայում ևս Դոհան կօգտագործի «փափուկ ուժի» իր գործիքակազմը, որի կարևոր դերակատարներից մեկը «Մուսուլման եղբայրներն» են:

Օգտագործված գրականություն

1. Բայբուրդյան, Վահան. «Իսլամական գործունը» արդի միջազգային հարաբերություններում. *Բանբեր Երևանի համալսարանի*. 1(106), 2002. http://ysu.am/files/02V_Bayburdyan.pdf . Հասանելի էր՝ 09.04.2021:
2. Սարգսյան, Զևարիկ. Կատարի արտաքին քաղաքականությունն ու «Արաբական գարունը». *Մերձավոր Արևելք (XIV), Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, Հողմածների ժողովածու*, 2019.
3. Տոնիկյան, Սոնա. «Ֆաթվան որպես իսլամական իրավունքի ադապտացիոն մեխանիզմ». *Արևելագիտության հարցեր VII*, Երևան, ԵՊՀ, 2012:
4. "Head of Syrian opposition's HNC resigns: statement". *Reuters*, 20.11.2017. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-hnc-idUSKBN1DK26N>. Accessed: 16.04.2021.
5. "Libyan PM accuses Qatar of sending planes with weapons to Tripoli". *Reuters*, 15.09.2014. <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-qatar-idUSKBN0H90W220140914>. Accessed: 11.04.2021.
6. "Qatar Doubles Aid to Egypt", by Associated Press. *The New York Times*, 08.01.2013. <https://www.nytimes.com/2013/01/09/world/middleeast/qatar-doubles-aid-to-egypt.html>. Accessed: 27.05.2021.
7. "Qatar exports political Islam to West: The Times". *Qatari Leaks*, 05.08.2019. <https://qatarileaks.com/en/leak/qatar-exports-political-islam-to-west-the-times>. Accessed: 02.04.2021.
8. "Syria crisis: Arab League welcomes new opposition bloc". *BBC News*, 13.11.2012. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20307668>. Accessed: 14.04.2021.
9. "Syria opposition launches national council to overthrow Assad". *The National News*, 03.10.2011. <https://www.thenationalnews.com/world/mena/syria-opposition-launches-national-council-to-overthrow-assad-1.468218>. Accessed: 14.04.2021

10. "Syria opposition opens embassy in Qatar". *Al Jazeera*, 28.03.2013. <https://www.aljazeera.com/news/2013/3/28/syria-opposition-opens-embassy-in-qatar>. Accessed: 25.05.2021.
11. "Turkey, Russia, Qatar to push for political resolution in Syria". *Reuters*, 11.03.2021. <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-qatar-aid-idUSKBN2B31QH>. Accessed: 17.04.2021.
12. "US confirms 14 air strikes against ISIS in Syria". *The Guardian*, 23.09.2014. <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/23/uslaunches-air-strikes-against-isis-targets-in-syria>. Accessed: 15.04.2021.
13. "West should not fear Islamist movements". *Financial Times*, 30.11.2011. <https://www.ft.com/content/c2178ab8-1b71-11e1-8b11-00144feabd0>. Accessed: 02.04.2021.
14. Abu Hanieh, Hassan. Political Islam and ISIS: Methodological Approaches. *The Prospects of Political Islam in a Troubled Region, Islamists and Post-Arab Spring Challenges*, 2018, pp. 29-48, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/14224.pdf>. Accessed: 18.03.2021.
15. Al Achi, Assaad. "How Syrian Civil Society Lost its Independence in a War of Conflicting Agendas". *Carnegie Middle East Center*, 15 May. 2020. <https://carnegie-mec.org/2020/05/15/how-syrian-civil-society-lost-its-independence-in-war-of-conflicting-agendas-pub-81802>. Accessed: 15.04.2021.
16. Al-Haj, Abdulrahman. Transformations of Political Islam and "Salafist Jihadism" in Syria "2011-2017". *The Prospects of Political Islam in a Troubled Region, Islamists and Post-Arab Spring Challenges*, 2018, pp.93-100. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/14224.pdf>. Accessed: 11.04.2021.
17. Barfi, Barak. "Ascent of the PYD and the SDF". *The Washington Institute for Near East Policy*, No.32, April, 2016. <https://www.washingtoninstitute.org/media/2152>. Accessed: 15.04.2021.
18. Baskan, Birol and Wright, Steven. "Seeds Of Change: Comparing State-Religion Relations In Qatar and Saudi Arabia". *Arab Studies Quarterly*, Vol. 33, No. 2, 2011, pp. 96-111. <https://www.jstor.org/stable/pdf/41858653.pdf?refreqid=excelsior%3A75d6ca0f34aa12e66015b51240b3fd76>. Accessed: 28.05.2021.
19. Coker, Margaret. "Qatar Recognizes Libyan Rebel Council". *The Wall Street Journal*, 28 Mar. 2021. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704559904576228341860730126>. Accessed: 26.05.2021.
20. Dorsey, James. Wahhabism vs. Wahhabism: Qatar Challenges Saudi Arabia. *RSIS Working Paper series*, No. 262, 2013. <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/rsis-pubs/WP262.pdf>. Accessed: 21.03.2021.
21. El Deeb, Sarah and Philip Issa. Syria's opposition, divided and varied, to get a new face. *The Times of Israel*, 27 Nov. 2017, <https://www.timesofisrael.com/syrias-opposition-divided-and-varied-to-get-a-new-face/>. Accessed: 16.04.2021.
22. Harb Malak and Jon Gambrell. Qatar rejects 'blockade', denies terror allegations. *Associated Press News*, 8 Jun. 2017, https://apnews.com/article/blockades-ap-top-news-qatar-international-news-al-jazeera-1dff382303d24ad7b66c85b707c0454c?fbclid=IwAR2afMLuzt4ilqyrbVIVfCj_i3tWK8Kqh7Ble-7SDL1eXVqdsSLmTD4QEJc. Accessed: 14.07.2021
23. Harran, V.P. Shri. Roots of the Syrian Crisis, *Institute of Peace and Conflict Studies*, Mar. 2016. http://www.ipcs.org/issue_briefs/issue_brief_pdf/RootsoftheSyrianCrisis_VPHaran.pdf. Accessed: 24.05.2021.

24. Hroub, Khalid. "Qatar and the Arab Spring". *Henrich Böll Stiftung*, 03 Mar. 2014. <https://lb.boell.org/en/2014/03/03/qatar-and-arab-spring-conflict-intl-politics>. Accessed: 27.05.2021.
25. Khalaf, Roula and Abigail Fielding-Smith. How Qatar seized control of the Syrian revolution. *Financial Times*, 17 May. 2013. <https://www.ft.com/content/f2d9bbc8-bdbc-11e2-890a-00144feab7de>. Accessed: 24.05.2021.
26. Khatib, Lina. Qatar's foreign policy: The limits of pragmatism. *The Royal Institute of International Affairs*, 2013, pp.417-431. https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/INTA89_2_10_Khatib.pdf. Accessed: 10.04.2021.
27. Pashayan, Araks. Saudi Arabia-Qatar. From cooperation to confrontation. The Arab world in transition. *Contemporary Eurasia*, Volume VII(1,2), 2018, p.81. <http://test.journals.sci.am/index.php/nas-eurasia/article/view/605/476>. Accessed: 18.05.2021
28. Pintak, Lawrence. "The Al Jazeera revolution". *Foreign Policy*, 02 Feb.2011. http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/02/02/the_al_jazeera_revolution. Accessed: 18.04.2021.
29. Roberts, David. Reflecting on Qatar's "Islamist" Soft Power. *Brookings Institution*, Apr. 2019, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/04/FP_20190408_qatar_roberts.pdf . Accessed: 10.04.2021.
30. Toumi, Habib. "Raising of Qatar's flag in Libya was an eerie moment". *Gulf News*, 12 May 2017. <https://gulfnews.com/world/gulf/qatar/raising-of-qatars-flag-in-libya-was-an-erie-moment-1.2042345>. Accessed: 26.05.2021.
31. Warren, David. The 'Ulamā' and the Arab Uprisings 2011-13: Considering Yusuf al-Qaradawi, the 'GlobalMufti,' between the Muslim Brotherhood, the Islamic Legal Tradition, and Qatari Foreign Policy. *British Society for Middle Eastern Studies*, 18 Mar. 2014. <https://journals.le.ac.uk/ojs1/index.php/nmes/article/view/2649/2472> Accessed: 28.05.2021.

Works Cited

1. Bayburdyan, Vahan. «Islamakan gorc'onuy» ardi mijazgayin haraberut'yunnerum. Banber Erevani hamalsarani. 1(106), 2002. http://ysu.am/files/02V_Bayburdyan.pdf . Hasaneli e'r 09.04.2021 ("The Islamic factor" in modern international relations. 1(106), 2002. http://ysu.am/files/02V_Bayburdyan.pdf . Available on 09.04.2021)
2. Sargsyan, Qnarik. Katari artaqin qaghaqakanut'yunn u «Arabakan aruny». Merd'avor Arelvelq (XIV), Patmut'yun, qaghaqakanut'yun, mshakuyt', Hodvac'neri jhoghovac'u, 2019 (Qatar's Foreign policy and the "Arab Spring": The Middle East (XIV), history, politics, culture, collection of articles, 2019).
3. Tonikyan, Sona. «Fat'van orpes islamakan iravunqi adaptacion mexanizm». Arelvelagitut'yan harcer VII, Erevan, EPH, 2012 (Fatwa as an adaptation mechanism of Islamic law": Questions of Oriental Studies VII, Yerevan, YSU, 2012).
4. "Head of Syrian opposition's HNC resigns: statement". *Reuters*, 20.11.2017. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-hnc-idUSKBN1DK26N>. Accessed: 16.04.2021.
5. "Libyan PM accuses Qatar of sending planes with weapons to Tripoli". *Reuters*, 15.09.2014. <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-qatar-idUSKBN0H90W220140914>. Accessed: 11.04.2021.
6. "Qatar Doubles Aid to Egypt", by Associated Press. *The New York Times*, 08.01.2013. <https://www.nytimes.com/2013/01/09/world/middleeast/qatar-doubles-aid-to-egypt.html>. Accessed: 27.05.2021.

7. "Qatar exports political Islam to West: The Times". *Qatari Leaks*, 05.08.2019. <https://qatarileaks.com/en/leak/qatar-exports-political-islam-to-west-the-times>. Accessed: 02.04.2021.
8. "Syria crisis: Arab League welcomes new opposition bloc". *BBC News*, 13.11.2012. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20307668>. Accessed: 14.04.2021.
9. "Syria opposition launches national council to overthrow Assad". *The National News*, 03.10.2011. <https://www.thenationalnews.com/world/mena/syria-opposition-launches-national-council-to-overthrow-assad-1.468218>. Accessed: 14.04.2021
10. "Syria opposition opens embassy in Qatar". *Al Jazeera*, 28.03.2013. <https://www.aljazeera.com/news/2013/3/28/syria-opposition-opens-embassy-in-qatar>. Accessed: 25.05.2021.
11. "Turkey, Russia, Qatar to push for political resolution in Syria". *Reuters*, 11.03.2021. <https://www.reuters.com/article/us-syria-crisis-qatar-aid-idUSKBN2B31QH>. Accessed: 17.04.2021.
12. "US confirms 14 air strikes against ISIS in Syria". *The Guardian*, 23.09.2014. <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/23/uslaunches-air-strikes-against-isis-targets-in-syria>. Accessed: 15.04.2021.
13. "West should not fear Islamist movements". *Financial Times*, 30.11.2011. <https://www.ft.com/content/c2178ab8-1b71-11e1-8b11-00144feabd0>. Accessed: 02.04.2021.
14. Abu Hanieh, Hassan. Political Islam and ISIS: Methodological Approaches. *The Prospects of Political Islam in a Troubled Region, Islamists and Post-Arab Spring Challenges*, 2018, pp. 29-48, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/14224.pdf>. Accessed: 18.03.2021.
15. Al Achi, Assaad. "How Syrian Civil Society Lost its Independence in a War of Conflicting Agendas". *Carnegie Middle East Center*, 15 May. 2020. <https://carnegie-mec.org/2020/05/15/how-syrian-civil-society-lost-its-independence-in-war-of-conflicting-agendas-pub-81802>. Accessed: 15.04.2021.
16. Al-Haj, Abdulrahman. Transformations of Political Islam and "Salafist Jihadism" in Syria "2011-2017". *The Prospects of Political Islam in a Troubled Region, Islamists and Post-Arab Spring Challenges*, 2018, pp.93-100. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/14224.pdf>. Accessed: 11.04.2021.
17. Barfi, Barak. "Ascent of the PYD and the SDF". *The Washington Institute for Near East Policy*, No.32, April, 2016. <https://www.washingtoninstitute.org/media/2152>. Accessed: 15.04.2021.
18. Baskan, Birol and Wright, Steven. "Seeds Of Change: Comparing State-Religion Relations In Qatar and Saudi Arabia". *Arab Studies Quarterly*, Vol. 33, No. 2, 2011, pp. 96-111. <https://www.jstor.org/stable/pdf/41858653.pdf?refreqid=excelsior%3A75d6ca0f34aa12e66015b51240b3fd76>. Accessed: 28.05.2021.
19. Coker, Margaret. "Qatar Recognizes Libyan Rebel Council". *The Wall Street Journal*, 28 Mar. 2021. <https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704559904576228341860730126>. Accessed: 26.05.2021.
20. Dorsey, James. Wahhabism vs. Wahhabism: Qatar Challenges Saudi Arabia. *RSIS Working Paper series*, No. 262, 2013. <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/rsis-pubs/WP262.pdf>. Accessed: 21.03.2021.
21. El Deeb, Sarah and Philip Issa. Syria's opposition, divided and varied, to get a new face. *The Times of Israel*, 27 Nov. 2017, <https://www.timesofisrael.com/syrias-opposition-divided-and-varied-to-get-a-new-face/>. Accessed: 16.04.2021.

22. Harb Malak and Jon Gambrell. Qatar rejects 'blockade', denies terror allegations. *Associated Press News*, 8 Jun. 2017, https://apnews.com/article/blockades-ap-top-news-qatar-international-news-al-jazeera-1dff382303d24ad7b66c85b707c0454c?fbclid=IwAR2afMLuzt4ilqyrbVIVfCj_i3tWK8Kqh7Ble-7SDL1eXVqdsSLmTD4QEJc. Accessed: 14.07.2021
23. Harran, V.P. Shri. Roots of the Syrian Crisis, *Institute of Peace and Conflict Studies*, Mar. 2016. http://www.ipcs.org/issue_briefs/issue_brief_pdf/RootsoftheSyrianCrisis_VPHaran.pdf. Accessed: 24.05.2021.
24. Hroub, Khalid. "Qatar and the Arab Spring". *Henrich Böll Stiftung*, 03 Mar. 2014. <https://fb.boell.org/en/2014/03/03/qatar-and-arab-spring-conflict-intl-politics>. Accessed: 27.05.2021.
25. Khalaf, Roula and Abigail Fielding-Smith. How Qatar seized control of the Syrian revolution. *Financial Times*, 17 May. 2013. <https://www.ft.com/content/f2d9bbc8-bdbc-11e2-890a-00144feab7de>. Accessed: 24.05.2021.
26. Khatib, Lina. Qatar's foreign policy: The limits of pragmatism. *The Royal Institute of International Affairs*, 2013, pp.417-431. https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/INTA89_2_10_Khatib.pdf. Accessed: 10.04.2021.
27. Pashayan, Araks. Saudi Arabia-Qatar. From cooperation to confrontation. The Arab world in transition. *Contemporary Eurasia*, Volume VII(1,2), 2018, p.81. <http://test.journals.sci.am/index.php/nas-eurasia/article/view/605/476>. Accessed: 18.05.2021
28. Pintak, Lawrence. "The Al Jazeera revolution". *Foreign Policy*, 02 Feb.2011. http://www.foreignpolicy.com/articles/2011/02/02/the_al_jazeera_revolution. Accessed: 18.04.2021.
29. Roberts, David. Reflecting on Qatar's "Islamist" Soft Power. *Brookings Institution*, Apr. 2019, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/04/FP_20190408_qatar_roberts.pdf. Accessed: 10.04.2021.
30. Toumi, Habib. "Raising of Qatar's flag in Libya was an eerie moment". *Gulf News*, 12May.2017. <https://gulfnews.com/world/gulf/qatar/raising-of-qatars-flag-in-libya-was-an-eerie-moment-1.2042345>. Accessed: 26.05.2021.
31. Warren, David. The 'Ulamā' and the Arab Uprisings 2011-13: Considering Yusuf al-Qaradawi, the 'GlobalMufti,' between the Muslim Brotherhood, the Islamic Legal Tradition, and Qatari Foreign Policy. *British Society for Middle Eastern Studies*, 18 Mar. 2014. <https://journals.le.ac.uk/ojs1/index.php/nmes/article/view/2649/2472>. Accessed: 28.05.2021.

THE ISLAMIC FACTOR IN QATAR'S FOREIGN POLICY

KNARIK SARGSYAN

*NAS RA, Institute of Oriental Studies, Ph.D. Student
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of this article is to examine the Islamic direction of Qatar's foreign policy and its toolkit. One of the objectives of the study is to identify the transformations, the main motivations, tendencies, and prospects of Qatar's cooperation with the Islamic religious-political forces, in particular with the "Muslim Brotherhood" movement in the period before and after the "Arab Spring".

The article is based on the study of official documents, official announcements, leading international research and information centers, and international news.

The analysis carried out in the article shows that for Qatar, which seeks leadership in the region, the "Muslim Brotherhood" has become a serious toolkit of influence serving also the agenda of the Turkish-Qatari tandem.

Keywords: *Qatar, Turkey, Muslim Brotherhood, Arab Spring, geopolitics, Middle East, Islam, soft power, actor, security.*

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАТАРА

КНАРИК САРКИСЯН

соискатель Института Востоковедения НАН РА

г. Ереван, Республика Армения

Целью статьи является изучение исламского направления внешней политики Катара и ее инструментарий. Одна из задач исследования – выявить трансформации, основные мотивы, тенденции и перспективы сотрудничества Катара с исламскими религиозно-политическими силами, в частности, с движением «Братья-мусульмане» в период до и после «арабской весны».

Статья основана на изучении официальных документов и заявлений ведущих международных исследовательских, информационных центров и международных новостей.

Анализ, проведенный в статье, показывает, что для Катара, стремящегося к лидерству в регионе, «Братья-мусульмане» стали серьезным инструментом влияния, служащим также повестке дня турецко-катарского тандема.

Ключевые слова: *Катар, Турция, «Братья-мусульмане», «арабская весна», геополитика, Ближний Восток, ислам, мягкая сила, актер, безопасность.*

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА**ՆԵՐԱԿԱՅՈՒՄԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՈՒՄ***

ՀՏԴ 811.19'366

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-163

ՍԻՐԱՆՈՒԾ ԿԵՍՈՅԱՆ

ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ,
 ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
kesoyan1996@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է պարզաբանել այն, որ լեզվի ձևաբանական մակարդակի լիարժեք ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ներակայորեն արտահայտված կարգերի ուսումնասիրությունը: Մեր խնդիրն է վեր հանել և ներկայացնել ներակայման դրսևորումները արդի հայերենի ձևաբանական մակարդակում:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են վերլուծական ու համեմատական մեթոդները:

Յուրաքանչյուր ձևաբանական միավոր ունի իրեն հատուկ նշանակություն, սակայն առանձին դեպքերում իրացվելով խոսքում՝ կարող է արտահայտել նաև այլ նշանակություններ: Այլ կերպ ասած՝ մի ձևաբանական միավորը գործածվում է մեկ այլ միավորի նշանակությամբ, որը տվյալ դեպքում դիտվում է որպես ներակա: Ըստ այդմ, ձևաբանական մակարդակում կարելի է առանձնացնել ներակայման հետևյալ դրսևորումները՝ 1. ժամանակային իմաստի ներակայում, 2. եղանակային իմաստի ներակայում, 3. անդեմ ձևի կիրառությունն դիմավոր ձևի նշանակությամբ, 4. դիմային իմաստի ներակայում, 5. թվային իմաստի ներակայում, 6. հոլովական իմաստի ներակայում:

Առանձին դեպքերում հիմնական նշանակությունից բացի կարող են արտահայտվել նաև լրացուցիչ նշանակություններ (օրինակ՝ հետևանքի հարատևության նշանակությունը վաղակատար ժամանակաձևի դեպքում):

Հիմնաբառեր՝ ներակայում, «թաքնված» քերականություն, ժամանակային, եղանակային, դիմային, թվային, հոլովական իմաստների ներակայում, պատմական ներկա, բացարձակ անորոշ, կրո կամ բացասական ձև:

Լեզվի և մասնավորապես նրա քերականական մակարդակի ամբողջական քննությունը ենթադրում է անդրադարձ ինչպես արտակայորեն, այնպես էլ ներակայորեն արտահայտված միավորներին, քանի որ «որքան էլ սպառիչ և լիարժեք թվա որևէ լեզվի քերականական նկարագրությունը, այն, ըստ Էոլթյան, չի կարող ամբողջական լինել, քանի դեռ նրանում իրենց արտացոլումը չեն գտել լեզվի ոչ բացահայտ կարգերը և թաքնված քերականության մյուս տարրերը» (Кацнельсон 82): Յուրաքանչյուր քերականական, մասնավորապես ձևաբանական միավոր ունի իրեն հատուկ

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.04.2021թ., գրախոսվել՝ 27.04.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Նշանակություն, սակայն առանձին դեպքերում պայմանավորված գործառույթամբ, այսինքն՝ խոսքում իրացվելով՝ կարող է ձեռք բերել բոլորովին այլ նշանակություններ: Դրանք, ինչպես ընդգծում է Ա. Բոնդարկոն, ոչ հասկացակարգային (կատեգորիական) նշանակություններ են, քանի որ բացի «իր սեփական» հասկացակարգային իմաստաբանական գործառույթներից ձևաբանական կարգը իր վրա է վերցնում լրացուցիչ իմաստաբանական ծանրաբեռնվածություն՝ կատարելով այնպիսի գործառույթներ, որոնք հատուկ են այլ կատեգորիաների (Бондарко 144: Հմմտ. «Եթե հաշվի առնվի, որ յուրաքանչյուր քերականությամբ ունի իր սեփական մշտական նշանակությունը, ապա յուրաքանչյուր նոր, դրան ոչ բնորոշ նշանակություն կհամարվի ներակա» (Барышева 39)): Այսինքն՝ տվյալ ձևաբանական միավորը կարող է ներակայել այլ ձևաբանական միավորներին հատուկ նշանակություններ: Դրանք կազմում են «թաթնված» քերականությունը, որը ներկայացնում է այնպիսի քերականական ազդանշաններ, որոնք ներակայորեն պարունակվում են շարահյուսական կապակցություններում և բառերի իմաստաբանության մեջ (Кацнельсон 78):

Հայերենում ներիմաստների արտահայտման բազմազանությամբ աչքի է ընկնում հատկապես բայական համակարգը: Ընդհանուր առմամբ հայերենի ձևաբանական մակարդակում կարելի է առանձնացնել իմաստային ներակայումների հետևյալ դեպքերը:

1. Ժամանակային իմաստի ներակայում: Բայական ամեն մի ժամանակաձև ունի իր ուրույն նշանակությունը: Այսպես՝ սահմանական եղանակի անկատար ներկան արտահայտում է խոսելու պահին կատարվող, ընթացքի մեջ եղող գործողություն: Սա այն տարբերակիչ հատկանիշն է, որով սահմանական ներկան հակադրվում է մյուս ժամանակաձևերին: Սակայն սահմանական ներկայով կարող են արտահայտվել նաև կատարված ու կատարվելիք գործողություններ, որոնք դուրս են սահմանական ներկայի հասկացակարգային նշանակության սահմաններից: Առաջինը հայտնի է որպես պատմական ներկա, որը ներակայորեն արտահայտում է անցյալում կատարված գործողության նշանակություն, օրինակ՝ «Բայց ահա՛ **գալիս է** ամառը, և նա թագուհուն **ուղարկում է** Սյունյաց ամառանոցները, իսկ ինքը **գնում** Ուտիք, շաբաթներով **նստում** զբոսավայրում...» (Մ 82), «Ավարայրի ճակատամարտը **տեղի է ունենում** 451 թվականին Տղմուտ գետի ափին»: Նշված բայաձևերն ունեն ներկա ժամանակին հատուկ կազմություն, սակայն ցույց են տալիս անցյալում կատարված գործողություն: Անցյալ ժամանակի նշանակության ներակա արտահայտման այս միջոցը կիրառվում է հատկապես կատարված գործողությունները կենդանի ձևով ներկայացնելու, առանձին դեպքերում ամենակարևոր գործողությունները ավելի շեշտելու նպատակով: Այսպես, օրինակ, Սահակ Սևադա իշխանը Գևորգ Մարգաբետունուն անցյալի դեպքերի մասին պատմելիս խոսում էր անցյալով՝ գործածելով անցյալ կատարյալի ձևերը, բայց իր համար ամենացավալի կետերն ընդգծելու համար նա անցյալը ներկայացնում է ներկայով՝ գործածելով անկատար ներկայի ձևերը. «Մինչ այս, մինչ այն, Աբաս արքաեղբոր և նրա աներոջ դավադրությունը երևան *եկավ*, որից ստիպված, ինչպես գիտես, թագավորը *քաշվեցավ* Ուտիք: Եվ, ահա՛, մի դժբախտ օր նամակ **եմ ստանում** իմ դստեր դայակից, թե թագուհին մերձիմահ հիվանդ է Տավուշ բերդում և կամենում է ինձ տեսնել: Իսկույն ևեթ **չտապում եմ** Տավուշ: **Տեսնում եմ** աղջիկս հոգեկան ծանր տագնապի մեջ: **Հարցնում եմ** հիվանդության պատճառը, և նա տանջվելով դառնապես արտասվելով **պատմում է** ինձ յուր դժբախտությունը...» (Մ 83):

Սահմանական անկատար ներկայով հաճախ արտահայտվում են ապագայում հաստատ կատարվելիք գործողությունները, ինչպես՝ «Պատրաստե՛լ տուր նժույզները, ճանապարհի պաշար և համհարգը. վաղը չէ մյուս օրը **ճանապարհվում ենք** Պարսկաստան» (ԴԴ 361), «Դո՛ւրս կորի իսկույն և պատրաստվի՛ր, վաղը **գնում ենք** Պարսկաստան» (ԴԴ 361): Նշված նշանակությունները դիտվում են որպես լրացուցիչ նշանակություններ և հանդես են գալիս ներակայորեն, քանի որ չունեն իրենց հատուկ,

անմիջական ձևային արտահայտությունը: Բայց մյուս կողմից, ինչպես նշում է Ա. Բոնդարկոն, ամենալայն ընդգրկմամբ ներակա արտահայտությունը ևս կարելի է ընդունել որպես ձևական արտահայտություն, քանի որ ներակայորեն արտահայտված նշանակությունը բխում է նրանից, ինչն արտահայտված է արտակայորեն, և այդ պատճառով էլ պարփակում է ձևական արտահայտության լայն հասկացություն (Бондарко 152): Բերված օրինակներում սահմանական ներկան հանդես է գալիս որպես անցյալում կատարված և ապագայում կատարվելիք գործողությունների ներակա արտահայտման ձևաբանական-շարահյուսական միջոց, քանի որ լինելով ձևաբանական միավոր՝ սահմանական ներկան այդ նշանակությունները ձեռք է բերում շարահյուսական կիրառության մեջ:

Պետք է նշել, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ մի քերականությամբ հանդես է գալիս մյուսի նշանակությամբ, չի կարելի ասել, թե նրա համար ծագում է նոր նշանակություն, քանի որ պետք է պահպանվի քերականական կարգերի իմաստային հակադրության սկզբունքը, իսկ ասել, թե օրինակ՝ ներկա ժամանակի նշանակություններից մեկը համընկնում է անցյալ ժամանակի, իսկ մյուսը՝ ապագա ժամանակի հիմնական նշանակության հետ, քանդում է ամբողջ համակարգը («Имплицитность в языке и речи» 23):

Այս առնչությամբ ռուս լեզվաբան Օ. Լարինան անցյալում կատարված և ապագայում կատարվելիք գործողությունների արտահայտման ներակա միջոցները բաժանում է 3 խմբի՝

1. **ձևաբանական-շարահյուսական.** այս խմբում ներառված կառույցների ժամանակային բնույթը կարելի է որոշել՝ հաշվի առնելով բայական կերպաժամանակային ձևերի ձևաբանական առանձնահատկությունները,

2. **շարահյուսական-իմաստային.** ժամանակի անուղղակի նշումը իրացվում է նախադասության մեջ մտնող առանձին միավորների՝ գործողության տեղի, գործողությունը կատարողի դեմքի, տարբեր հանգամանքների, դիպվածային նշանակությամբ կառույցների և սեղմված կառույցների միջոցով,

3. **համատեքստային.** համընթաց գործողություններ, կրկնաբանական անտիցենդենտ (анафорический антецендент), լայն կոնտեքստ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր դրսևորումները (Ларина 214-220):

Իսկ Ա. Ռակուշինան, ընդգծելով, որ միայն քերականությունը ի վիճակի չէ հաղորդելու ժամանակային հարաբերությունների ողջ գամման, առանձնացնում է անցյալի ժամանակային իմաստի դրսևորման միջոցներ գեղարվեստական-գրքային բառապաշարում՝ հնաբառեր, պատմաբառեր, բանաստեղծական բառեր, օտարաբանություններ, նորաբանություններ, տերմիններ ու գրքային բառեր (Ракушина 71-82):

2. Եղանակային իմաստի ներակայում: Հայտնի է, որ եղանակի քերականական կարգի հիմքում ընկած է խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ, ըստ այդմ գործողությունը կարող է ներկայացվել որպես իրական, ստույգ կատարվող, ցանկալի, հրաման և այլն, որոնց հիման վրա էլ առանձնացվում են բայի եղանակները: Բազմազան են հրամանի արտահայտման ձևերը: Հրամանի արտահայտումը հրամայական եղանակի գլխավոր գործառնություն է, սակայն հրաման կարող է արտահայտվել նաև եղանակային այլ ձևերի միջոցով, օրինակ՝ սահմանական եղանակի անկատար ներկայի 2-րդ դեմքով. «Բոլոր տվյալները **հավաքում ես** (= **հավաքի՛ր**) և **փոխանցում** (= **փոխանցի՛ր**) համապատասխան բաժիններ», կամ ենթադրական ապառնիի 2-րդ դեմքով. «Առավոտը ողջ ավանը **կհավաքես** (= **հավաքի՛ր**) ամրոցի հրապարակ, դատաստան պիտի տեսնել փախստական ռամիկի հետ» (Սև 38) (հրամանի արտահայտման այլ ձևերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ավետիսյան և ուրիշներ 248-249):

Ի տարբերություն հրամայական եղանակի, որի դեպքում հրամանը կտրուկ է արտահայտվում, անկատար ներկայով ու ենթադրական եղանակով հրամանն ավելի մեղմ է ներկայացվում, այսինքն՝ վերջին դեպքում բացի նրանից, որ ամկա է եղանակային իմաստի ներակայում, արտահայտվում է նաև լրացուցիչ՝ մեղմության նշանակություն:

Կամ սահմանական եղանակի անկատար ներկային և անցյալին ներհատուկ նշանակություններից է իբրև կարգ, սովորույթ կրկնվող գործողություններ արտահայտելը: Երբեմն այդ իմաստը կարող է արտահայտվել ենթադրական անցյալի ձևերով, որը տվյալ եղանակի հասկացակարգային նշանակությունը չէ, օրինակ՝ «Իր սեղանի վրա ամեն օր **կվայելեր** (= **վայելում էր**) սիրած բուրայից կերակուրները, անհրաժեշտաբար **կպարպեր** (= **պարպում էր**) իր հայրենի Կո կանտոնի գինին, **կըմպեր** (= **ընպում էր**) մի բաժակ սուրճ, **կմանրեր** (= **մանրում էր**) մի քանի բիսկվիտ ու **կզնար** (= **զնում էր**) լճափի զարեջրատունը, **կնստեր** (= **նստում էր**) նրա դռան կիսավրանի տակ, **կվառեր** (= **վառում էր**) մի սիգար...» (ԴԴ^Ե 29):

3. Անդեմ ձևերի կիրառությունը դիմավոր ձևերի նշանակությամբ: Խոսեցինք հրամայական եղանակի նշանակությունը ներակայորեն արտահայտող դիմավոր ձևերի մասին, սակայն առանձին դեպքերում գործողության կատարման հրամանը կարող է արտահայտվել նաև անորոշ դերբայով (բայական անդեմ՝ Նախադասություններում): Այսինքն՝ անդեմ բայածևը հանդես է գալիս դիմավոր բայի նշանակությամբ՝ արտահայտելով եզակի կամ հոգնակի 2-րդ դեմք. հմմտ. «Լռե՛լ» և «Լռի՛ր // լռե՛ք», «Կատարե՛լ հրամանը» և «Կատարի՛ր // կատարե՛ք հրամանը» և այլն:

4. Դիմային իմաստի ներակայում: Ըստ հասկացակարգային նշանակության՝ 1-ին դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսողը (խոսողները), 2-րդ դեմքը՝ խոսակիցը (խոսակիցները), 3-րդ դեմքը՝ որևէ երրորդ անձ (անձեր): Սակայն կան դեպքեր, երբ այս կամ այն դեմքը արտահայտում է իրեն ոչ հատուկ իմաստներ: Սրա տիպիկ օրինակը հարգական հոգնակին է՝ **Դուք**-ը, երբ հոգնակի թվով արտահայտվում է եզակի թվի նշանակություն: Դիմային իմաստի ներակայումն օգտագործվում է որպես յուրօրինակ ոճական հնարք: Այն դրսևորվում է բոլոր գործառական ոճերում, բայց ոչ հավասարապես: Այսպես՝ գիտական, պաշտոնական ոճերում պայմանավորված դրանց ճշգրտության, միանշանակության պահանջով՝ այս հնարքը սահմանափակ դրսևորում ունի. մեծ մասամբ դրսևորվում է հեղինակային **մենք**-ը, երբ հոգնակի 1-ին դեմքը կիրառվում է եզակի 1-ին դեմքի նշանակությամբ, օրինակ՝ «Մեր նպատակն է ուսումնասիրել ներակայման առանձնահատկություններն ու դրսևորումները լեզվի բոլոր մակարդակներում», «Պահանջում ենք հաստատել ծրագիրը» և այլն:

Դիմային ներակայման դրսևորումները բազմազան են առօրյա-խոսակցական ու գեղարվեստական ոճերում: Գեղարվեստական խոսքում դա պայմանավորված է գեղարվեստական ստեղծագործության այն առանձնահատկությամբ, որ միասնաբար հանդես են գալիս հեղինակային խոսքն ու կերպարների ուղղակի խոսքը, և հեղինակը տիպականացման, միջավայրի պատկերը ստեղծելու համար իր կերպարներին խոսեցնում է իրենց շրջանակին հատուկ, առօրյա-խոսակցական լեզվով: Ընդհանուր առմամբ կարելի է առանձնացնել դիմային փոխարինումների հետևյալ դեպքերը.

ա) Եզակի 3-րդ դեմքը 1-ին դեմքի նշանակությամբ. սա այն դեպքերում է, երբ խոսողն իր մասին խոսում է 3-րդ դեմքով, օրինակ՝ «Օ՛, թու՛յլ տուր, որ միայն ես ծառայեմ քեզ, իմ քացր, իմ անման թագուհի. մի՞թե **Սեդան պառավել է** այնքան, որ այլևս ոչ մի բանի պիտանի լինել չի կարող» (Մ 9. խոսողը Սեդան է), «Սևադան թող ներե, նրա որդիքը թող ներեն, բոլոր աշխարհը ներե, **Ամրամ սեպուհը չի ներիլ**» (Մ 110. Ցիլկ Ամրամն ինքն է խոսում իր մասին):

բ) Եզակի 3-րդ դեմքը եզակի 2-րդ դեմքի նշանակությամբ, օրինակ՝ «- Եկա հիշեցնելու, որ ցուրտ է, և **թագուհին կարող է մրսել**»:

- Այդ ես ինքս կարող էի իմանալ,- նկատեց թագուհին» (Մ 7):

Սեդան իրենց գրույցի ժամանակ ուղղակիորեն թագուհուն **դու**-ով դիմելու փոխարեն (դու կարող ես մրսել) նրան դիմում է **3-րդ** դեմքով:

գ) *Եզակի 2-րդ դեմքը ընդհանրական նշանակությամբ*. Եզակի 2-րդ դեմքով կարող են արտահայտվել այնպիսի գործողություններ, որոնք ուղղված են ոչ միայն դիմացինին, խոսակցին, այլև ընդհանրապես բոլոր մարդկանց: Այս դեպքում առկա է միաժամանակ երկու քերականական կարգերի (թվի և դեմքի) հասկացակարգային նշանակությունների ներակայում, քանի որ մի կողմից՝ Եզակի թվով արտահայտվում է հոգնակի թվի իմաստ, մյուս կողմից՝ 2-րդ դեմքով՝ առհասարակ բոլոր 3 դեմքերին վերաբերող նշանակություններ, օրինակ՝ «Կան իրավիճակներ, երբ **մտածում ես, մտածում** ու ելք **չես գտնում»** կամ «Բայց ինչպե՞ս **չվրդովվես**, երբ **տեսնում ես**, թե նա այդ բոլոր ոճիրները գործելուց հետո դեռ ապագա սերունդը խաբելու համար էլ հիշատակարաններ է կառուցում» (Մ 28): Պատահական չէ, որ նման կառույց ունեցող նախադասությունները կոչվում են **ընդհանրական դիմավոր** (Պապոյան, Բաղդկյան 85): Կարծես նախադասության անվանումն իսկ խոսում է նրանում առկա դիմային իմաստի ներակայման մասին: Այս երևույթը մեծ մասամբ դրսևորվում է առածներում, որոնք խրատական բնույթ ունեն, և խրատներն ուղղված են բոլորին, ինչպես՝ «Հազար **չափի՛ր**, մեկ **կտորի՛ր**», «**Կե՛ր** փորձած թանը, **մի՛ կեր** անփորձ մածունը» և այլն: Նույնպիսի ներիմաստ կարող է արտահայտվել նաև 3-րդ դեմքով, օրինակ՝ «Մի ձեռքով երկու ձմերուկ **չեն բռնի**»:

դ) *Հոգնակի 1-ին դեմքը 2-րդ դեմքի նշանակությամբ*. այս կիրառությունը պայմանավորված է հիմնականում հաղորդակցության շրջանակով և շփումն անմիջական դարձնելու ձգտումով: Այսպես, օրինակ, ուսուցիչը հաճախ աշակերտներին դիմում է այսպես. «Սովորե՛լ ենք դասը», այսինքն՝ հարցը ձևակերպում է 1-ին դեմքով, բայց իրականում այն ուղղված է միայն աշակերտներին, հմմտ.՝ «Սովորե՛լ եք դասը»: Կամ բժիշկը հիվանդին այցելելիս հարցնում է. «Ինչպե՞ս ենք մեզ զգում», սակայն այս արտաքին ձևակերպման տակ թաքնված է միայն հիվանդին ուղղված հարց, հմմտ.՝ «Ինչպե՞ս եք Ձեզ զգում» և այլն:

Վերևում խոսեցինք հեղինակային **մենք**-ի մասին: Հավելենք, որ հոգնակի 1-ին դեմքի կիրառությունը Եզակի 1-ին դեմքով նաև բարբառային երևույթ է և լայն տարածում ունի առանձին բարբառներում:

5. Թվային իմաստի ներակայում: Թվի քերականական կարգը ներկայանում է Եզակի ու հոգնակի թվերի հակադրությամբ: Եզակի թիվը ցույց է տալիս մեկ, Եզակի առարկա, հոգնակի թիվը՝ միևնույն տեսակի մեկից ավելի առարկաներ: Առանձին դեպքերում, սակայն, այս սահմանազատումը խախտվում է. մեկը հանդես է գալիս մյուսի նշանակությամբ: Խոսքն այն դեպքերի մասին է, երբ Եզակի թվով դրված գոյականն արտահայտում է ընհանրական նշանակություն, օրինակ՝ «**Սկյուռը** կյանքի մեծ մասն անցկացնում է ծառերի վրա, սնվում է փշատերև բույսերի սերմերով, ընկույզներով», «Գոյականը ցույց է տալիս առարկա». խոսքը ոչ թե *մեկ սկյուռի, գոյականի* մասին է, այլ *սկյուռների, գոյականների* մասին ընդհանրապես: Իհարկե, այս երևույթը դրսևորվում է բոլոր գործառական ոճերում, բայց և այնպես այն առավել տիպական է գիտական ոճին: Եվ դա այն պատճառով, որ գիտական ոճում գոյականները սովորաբար հանդես են գալիս ընդհանրական նշանակությամբ՝ ցույց տալով ոչ թե կոնկրետ առարկա, այլ տվյալ տեսակի առարկան ընդհանրապես (Ավետիսյան և ուրիշներ 297):

Որոշակի կառույցներում շաղկապական արժեքով գործածվելիս հանդես գալով Եզակի թվով՝ հոգնակի թվի իմաստ է արտահայտում **որ** հարաբերական դերանունը, օրինակ՝ «Երբ մտան առաջին պատահած փողոցը՝ Արշակը նկատեց դիակներ, **որ** (= **որոնք**) ընկած էին գետնին՝ փոշիների մեջ, տների առաջ, պատերի տակ» (ՍՉ 389):

6. Հոլովական իմաստի ներակայում: Սա հիմնականում հանդիպում է առօրյա-խոսակցական լեզվում պայմանավորված խոսողի՝ արագ, հնարավորինս սեղմ տեղեկատվությունը հաղորդելու ձգտումով:

Այսպես՝ հաճախ «Որտե՞ղ ես» հարցին պատասխանում ենք՝ «**Քաղաք** եմ», «**Տուն** եմ», որոնք նշանակում են՝ «**Քաղաքում** եմ», «**Տան** եմ», կամ բերենք օրինակներ գեղարվեստական գրականությունից. «- Իսկ հոգևոր տերը ժամանե՞լ է,- հարցրեց նա հանգիստ:

- **Էջմիածին** (= **Էջմիածնում**) է, հոգևոր ժողովում,- ասաց բերդապետը...» (ԴԴ 83), «Թագավորը յուր իշխաններից թողված, ապստամբներից հալածված՝ նստած է **Կաթավաքար** (= **Կաթավաքարում**)» (Մ 161), այսինքն՝ 1-ին, 3-րդ և 4-րդ դեպքերում ներակայված է ներգոյական հոլովի, 2-րդ դեպքում սեռական-տրական հոլովի իմաստը: Հոլովական իմաստի ներակայումը չհասկանալու դեպքում բերված նախադասությունները պարզապես անհեթեթություն կլինեին:

Կամ հոլովական իմաստի ներակայման վառ դրսևորում է **բացարձակ անորոշը** կամ **բացարձակ աներևոյթը**, երբ անորոշ դերբայի ուղղական հոլովածը կիրառվում է սեռական-տրականի և բացառականի փոխարեն՝ փաստորեն ներակայելով վերջիններիս իմաստները, օրինակ՝ «Խուսափում էր հանդիպել», «Դադարել է գոյություն ունենալ», «Պատրաստվում է գնալ»՝ փոխանակ «Խուսափում էր հանդիպելուց», «Դադարել է գոյություն ունենալուց», «Պատրաստվում է գնալու»: Սա առաջին հերթին խոսակցական լեզվին բնորոշ երևույթ է, բայց և այնպես բացարձակ աներևոյթն աստիճանաբար տարածվում և լայն կիրառություն է գտնում նաև գրական լեզվում:

Բացի այն դեպքերից, երբ ձևաբանական մի կարգը հանդես է գալիս մեկ այլ կարգի նշանակությամբ, լեզվաբանության մեջ առանձնացվում են ձևաբանական մակարդակում ներակա տեղեկատվության արտահայտման ևս երկու դեպք՝ որևէ քերականական կարգ արտահայտվում է գրոյական ձևով և տվյալ քերականական կարգի միջոցով արտահայտվում են լրացուցիչ նրբերանգներ («Имплицитность в языке и речи» 15): Քերականական իմաստները կարող են արտահայտվել հատուկ մասնիկներով կամ առանց մասնիկների՝ այսպես կոչված **զրո** կամ **բացասական ձևով**: Այսպես, օրինակ, եզակի թվի իմաստն արտահայտվում է առանց որևէ մասնիկի (տուն, այգի), իսկ հոգևակի թվի իմաստը՝ սովորաբար **եր** և **ներ** մասնիկներով (տներ, այգիներ): Կամ որոշյալ առումն արտահայտվում է **ը** և **ն** հոդերով (տունը, այգին), իսկ անորոշ առումը՝ առանց հոդերի (տուն, այգի): Այսինքն՝ նման դեպքերում մասնիկի բացակայությունը ևս արտահայտության մի յուրահատուկ ձև է և հակադրվում է մասնիկներով արտահայտվող ձևերին (Ասատրյան 12): Հետևաբար նման դեպքերում գրոյական ձևը ներակա հաղորդման դեպքերի շարքին չի դասվում: Ռուսերենում գրոյական ձևը ներիմաստի արտահայտման դեպքերին դասելու համար հիմք են ընդունում ստորոգման արտահայտման հատուկ ձևի բացակայությունը (օրինակ՝ он красивый, он дурак) («Имплицитность в языке и речи» 16):

Ինչ վերաբերում է այն դեպքերին, երբ պարունակվող նշանակությունից բացի ծագում են լրացուցիչ նշանակություններ, առավել հստակ կարելի է ներկայացնել անցյալ կատարյալի ու վաղակատարի հակադրությամբ: Երկուսն էլ արտահայտում են կատարված, ավարտված գործողություն այն տարբերությամբ, որ վաղակատարի դեպքում արտահայտվում է հետևանքի հարատևության լրացուցիչ նշանակություն:

Կամ կարելի է նշել պայմանականության ներակա իմաստի արտահայտումը բայի ենթադրական, հարկադրական եղանակների անցյալի ու սահմանական եղանակի ապակատար անցյալ ժամանակաձևերում (Կզնայինք արշավի // Պիտի գնայինք // Գնալու էինք արշավի, *եթե անձրև չգար*) (Աբրահամյան 9: Մասնավորապես պայմանական ասույթներում ներակայման մանրամասն քննությունը տե՛ս Բրուտյան):

Այսպիսով՝ լեզվի ձևաբանական մակարդակի սպառիչ ուսումնասիրության համար կարևոր է և՛ արտակայորեն, և՛ ներակայորեն արտահայտված կարգերի

ուսումնասիրությունը, քանի որ յուրաքանչյուր ձևաբանական միավոր ունի իրեն հատուկ նշանակություն, սակայն առանձին դեպքերում իրացվելով խոսքում կարող է արտահայտել նաև այլ նշանակություններ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան, Սերգեյ. «Ներակայումը և հայոց լեզվի զարգացման մի քանի հարցեր»։ «Լրաբեր» հաս. գիտ., № 1, Եր., 2002:
2. Ասատրյան, Մանվել. *Ժամանակակից հայոց լեզու. Ձևաբանություն*, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2004:
3. Ավետիսյան, Յուրի և ուրիշներ. *Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016:
4. Բրուտյան, Լիլիթ. *Ներակայման տեսության հիմունքները*, Եր., «Հայաստան» հրատ., 2002:
5. Պապոյան, Արտաշես և Բադիկյան, Խաչիկ. *Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն*, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 2003:
6. «Имплицитность в языке и речи». отв. ред. Е. Г. Борисева, Ю. С. Мартемьянов, М.: Языки русской культуры, 1999.
7. Барышева, Алёна. «Имплицитность как свойства языковых единиц и категории». *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 4 (34), 2014, с. 38-40, https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2014_4-2_08.pdf.
8. Бондарко, Александр. *Грамматическое значение и смысл*. Л.: Наука, 1978.
9. Кацнельсон, Соломон. *Типология языка и речевое мышление*. Л.: Наука, 1972.
10. Ларина, Ольга. «Средства имплицитной темпоральной локализации будущего действия: возможная классификация». *Вестник Волгу, Серия 2, Языкознание*, т. 15, № 4, 2016, с. 214-220, <https://cyberleninka.ru/article/n/sredstva-implitsitnoy-temporalnoy-lokalizatsii-buduschego-deystviya-vozmozhnaya-klassifikatsiya/viewer>.
11. Ракушина, Альфия. *Литературно – книжная лексика как средство имплицитной передачи темпоральной локализации в прошлом в произведениях художественной литературы* / Ракушина А., Ивушкина Т., Научный диалог, № 9 (57), 2016, с. 71-82, <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturno-knizhnaya-leksika-kak-sredstvo-implitsitnoy-peredachi-temporalnoy-lokalizatsii-v-proshlom-v-proizvedeniyah/viewer>.

Համառոտագրություններ

ԴԴ – Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք, Եր., «Լույս» հրատ., 1987:

ԴԴ^Ե – Դ. Դեմիրճյան, Երկեր երկու գրքով, Գիրք առաջին: Պատմվածքներ, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1977:

Մ – Մուրացյան, Գևորգ Մարզպետունի, Եր., «Լույս» հրատ., 1988:

Ս2 – Սո. Չորյան, Հայոց բերդը, Եր., Հայպետհրատ, 1959:

ՍԽ – Ս. Խանզադյան, Միսիթար Սպարապետ, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1988:

Works Cited

1. Abrahamyan Sergey, Nerakayumy' ev hayoc lezvi zargacman mi qani harcer, «Lraber» has. git., № 1, Er., [Implicitness and Several Issues of the Development of the Armenian language, "Lraber", social sciences, N1, Yerevan] 2002.
2. Asatryan Manvel, Jhamanakacic hayoc lezu. D'evabanut'yun, Er., Erevani hamalsarani hrat., [Modern Armenian. Morphology, Yerevan Publishing House] 2004.

3. Avetisyan Yuri ev urishner, Hayoc lezu ev xosqi mshakuyt', Er., EPH hrat., [Armenian Language and Word Culture, Yerevan, YSU publishing] 2016.
4. Brutyan Lilit', Nerakayman tesut'yan himunqner'y', Er., «Hayastan» hrat., [Fundamentals of Implicitness Theory, Yerevan, Hayastan Publishing House] 2002.
5. Papoyan Artashes, Badikyan Xachik, Jhamanakacic hayoc lezvi sharahyusut'yun, Er., Erevani hamalsarani hrat., [Syntax of the modern Armenian language, Yerevan, YSU publishing] 2003.
6. «Implicitnost' v jazyke i rechi», otv. red. E. G. Boriseva, Ju. S. Martem'janov, M.: Jazyki russkoj kul'tury, ["Implicitness in language and Speech", ed. by E. G. Boriseva, Yu. S. Martemyanov, M.: Languages of Russian culture] 1999.
7. Barysheva Aljona. Implicitnost' kak svojstva jazykovykh edinic i kategorii. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, № 4 (34), 2014, s. 38-40, [Implicitness as Properties of Language Units and Categories. Philological sciences. Questions of Theory and Practice, No. 4 (34), 2014, pp. 38-40] https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2014_4_2_08.pdf.
8. Bondarko Aleksandr. Grammaticheskoe znachenie i smysl. L.: Nauka, [Grammatical Meaning and Sense. L.: Nauka] 1978.
9. Kacnel'son Solomon. Tipologija jazyka i rechevoe myshlenie. L.: Nauka, [Typology of Language and Speech Thinking. L.: Nauka] 1972.
10. Larina Ol'ga. Sredstva implicitnoj temporal'noj lokalizacii budushhego destvija: vozmozhnaja klassifikacija. Vestnik Volgu, Serija 2, Jazykoznanie, t. 15, № 4, 2016, s. 214-220, [Means of Implicit Temporal Localization of the Future Action: A Possible Classification. Bulletin of the Volga State University, Series 2, Linguistics, vol. 15, No. 4, 2016, pp. 214-220] <https://cyberleninka.ru/article/n/sredstva-implitsitnoy-temporalnoy-lokalizatsii-buduschego-deystviya-vozmozhnaya-klassifikatsiya/viewer>.
11. Rakushina Al'fija. Literaturno – knizhnaja leksika kak sredstvo implicitnoj peredachi temporal'noj lokalizacii v proshlom v proizvedenijah hudozhestvennoj literatury / Rakushina A., Ivushkina T., Nauchnyj dialog, № 9 (57), 2016, s. 71-82, [Literary And Book Vocabulary as a Means of Implicit Transmission of Temporal Localization in the Past in Works of Fiction / Rakushina A., Ivushkina T., Scientific Dialogue, No. 9 (57), 2016, pp. 71-82] <https://cyberleninka.ru/article/n/literaturno-knizhnaya-leksika-kak-sredstvo-implitsitnoy-peredachi-temporalnoy-lokalizatsii-v-proshlom-v-proizvedeniyah/viewer>.

IMPLICITNESS AT THE MORPHOLOGICAL LEVEL OF MODERN ARMENIAN

MIRANUSH KESOYAN

Yerevan State University,

Chair of the Armenian Language, Ph.D. Student,

Yerevan, Republic of Armenia

The purpose of the article is to make sure that the study of implicated grammatical categories has a great importance for the complete study of the morphological level of a language. Our task is to reveal and to introduce the manifestations of the implicitness at the morphological level of Modern Armenian.

In the course of the study analytical and comparative methods have been applied.

Every single morphological unit has its particular meaning. However, when applied in speech, it can carry other meanings as well. In other words, a particular morphological unit is being used with the meaning of another one, which is considered to be implicated in this case. So, the following forms of implicitness on morphological level can be enumerated – 1) implicitness of time meaning, 2) implicitness of mood meaning, 3) use of impersonal form with a meaning of personal, 4) implicitness of personal meaning, 5) implicitness of number meaning, 6) implicitness of case meaning.

In some cases, alongside with the main meaning, additional meanings can also be expressed (e. g. meaning of consequence eternity in case of past perfect tense).

Keywords: *implicitness, “hidden” grammar, implicitness of meanings of time, mood, person, number, case, historical present, perfect indefinite, zero or negative forms.*

ИМПЛИЦИТНОСТЬ НА МОРФОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЕ СОВРЕМЕННОГО АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

МИРАНУՍ ԿԵՏՅԱՆ

*аспирант кафедры армянского языка ЕГУ
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – обосновать, что для полноценного изучения морфологического уровня языка важное значение имеет рассмотрение имплицитно выраженных категорий. Наша задача – выявить и представить проявления имплицитного на морфологическом уровне современного армянского языка.

В процессе исследования были применены аналитические и сравнительные методы.

Каждая морфологическая единица имеет свое собственное значение, но в отдельных случаях, выражаясь в речи, она может приобретать и другие значения. Иначе говоря, одна морфологическая единица используется в значении другой, которая в данном случае рассматривается как имплицитно выраженная. Таким образом, на морфологическом уровне можно разделить следующие проявления имплицитности: 1) имплицитность временного значения, 2) имплицитность наклонения, 3) использование безличной формы в значении личной, 4) имплицитность личного значения, 5) имплицитность значения числа, 6) имплицитность значения падежа.

В отдельных случаях, кроме основного, могут выражаться также дополнительные значения (например значение долговечности последствия в давно прошедшем времени).

Ключевые слова: *имплицитность, «скрытая» грамматика, имплицитность значений времени, наклонения, лица, числа, падежа, исторический настоящий, абсолютная неопределённая, нулевая или отрицательная форма.*

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, LITERATURE STUDY, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ



ՃԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԱԶԻ ՄԻՋՈՎ. ԷԼՊԻՍ ԿԵՍԱՐԱԳՅԱՆԻ «ՈՂԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ» (ԵՐԵՎԱԿԱՅՈՒԹԻՈՒՆ) ԷՍՍԵՆ*

ՉՏԴ 82

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-172

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Ալբերդյանի անվան գրականության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
nairahambardzumyan@yahoo.com

Ուսումնասիրության նպատակը արևմտահայ կին հեղինակ Էլպիս Կեսարացյանի՝ 1861-1863 թվականներին Կ. Պոլսում հիմնադրած ու հրատարակած «Կիթառ» հանդեսում (աշխարհում առաջին հայալեզու հանդեսը «կանանց մասին և կանանց համար»՝ «Հրավեր հայկազն օրհորդաց» նշանաբանով) տպագրած «Ոգին Հայրենասիրութեան» (Երևակայութիւն) (1862) էսսեի մեկնությունն է:

Մեր խնդիրը էսսեի համատեքստում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականության մեջ կանանց հիմնախնդիրների ու պատմական ժամանակաշրջանի՝ որպես պատմահասարակական, բարոյահոգեբանական ու գաղափարագեղագիտական ամբողջության դիտարկումն է:

Կիրառել ենք ֆենոմենոլոգիական (իմաստաբանական ու տիպաբանական ընթացակարգը, առանձնահատկությունները, դերը, նշանակությունը և ակդեցության ոլորտները սոցիալ-հասարակական ու քաղաքական կյանքում, հասկացման մեթոդաբանությունը) և պատմահամեմատական (ավանդական արժեքների ու կողմնորոշումների վերանայումը, գրական պարզացումների հետագիծը) մեթոդները:

Էլպիս Կեսարացյանի «Ոգին Հայրենասիրութեան» (Երևակայութիւն) էսսեն ամփոփում է հեղինակի ազգային ինքնության գիտակցությունը և գեղագիտական հղումները, որոնք նա փոխկապակցում է պատմահասարակական, բարոյահոգեբանական ու իրավաբանական հիմնահարցերին:

Ուսումնասիրությունը կարևոր է և արդիական ոչ միայն Էլպիս Կեսարացյանի ստեղծագործության համակարգման, այլև հայագիտության մեջ կանանց հիմնահարցերի քննության տեսանկյունից:

Հիմնաբառեր՝ Էլպիս Կեսարացյան, այլաբանություն, արևմտահայ գրականություն, 19-րդ դարի երկրորդ կես, էսսե, պատմություն, ֆենոմենոլոգիա, աշխարհաքաղաքական փոփոխություններ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.2021թ., գրախոսվել՝ 20.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

Նախաբան

Հայոց ազգային ինքնության ներքին տիրույթները մշտապես դիտարկելի են գոյության իմաստի և ճակատագրի էքզիստենցիալության, ազգապահպանման ու ազգակերտման մեծ նախագծի ու հարցերի, դրանց պատասխանները որոնելու և գտնելու մեջ, որոնք լրջորեն դրսևորվեցին ինչպես 18-19-րդ դարավերջին, այնպես էլ 20-րդ դարասկզբին ու այսօր: Սույն երևույթը իր արտահայտությունն է գտնում հատկապես, երբ հայոց ազգը հայտնվում է ազգային ինքնությանն ու գոյությանը սպառնացող իրավիճակներում, երբ նրա ճակատագիրը վերացականությունից թանձրանում է գոյաբանական խնդիրների և լինել-չլինելու հարցերի տիրույթում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում հայ մտավորականությունը դժգոհ էր օսմանյան բռնապետության ռեժիմից ու քաղաքականությունից, թեպետ նկատվում էին սոցիալ-հասարակական, քաղաքական, կրթական, մշակութային էական տեղաշարժեր: Եվրոպական համալսարաններում կրթություն ստացած, լուսավորության ու հասարակական առաջընթացի գաղափարներով ոգևորված ու տարված հայ մտավորականությունը (կին, թե տղամարդ) կարևոր գործունեություն էր ծավալում գրականության, մամուլի, կրթության, ինչպես նաև սոցիալ-հասարակական տարբեր ոլորտներում: Սակայն դեռևս 1850-60-ական թվականներից մամուլի, կրթության և այլ բնագավառներում ձևավորվել էր կայսերական գրաքննությունը, որն իր ողջ թափով սահմանափակում էր Օսմանյան Թուրքիայում ապրող հպատակ ժողովուրդների (ազգային փոքրամասնությունների) ազատարար գաղափարները՝ զրկելով նրանց ստեղծագործ մտածողությունից, բռնանալով կամքին՝ «Կողմնակի վերահսկողության ենթարկվելով գրատպության օրենքի (1857 թ.) շրջանակներում, Թուրքիայում թերթերն ու ամսագրերը իրավական կանոնարկման առանձին բնագավառ դարձան այն ժամանակից, երբ հրապարակվեց մամուլի մասին օրենքը (1864 թ.): <...> Գրաքննությունը որակական փոփոխություններ ապրեց 1860-1870-ական թթ., երբ էլ ավելի սրվեցին հակասությունները մի կողմից հպատակ ժողովուրդների և բռնակալության, մյուս կողմից՝ վերջինիս և կայսրությանը սպառնացող տերությունների միջև» (Խառատյան 5-6)¹: Ուստի երբ բռնապետությանն ընդդիմացող ազգային ինքնագիտակցությունը, ազգային-ազատագրական ու գաղափարաբանական տրամադրությունները իրենց արտահայտությունն էին գտնում թուրքական մամուլում, գրաքննությունն առավել կատաղի դրսևորումներ էր ունենում և ուղղվում հատկապես մտավորականության դեմ (Խառատյան): Չնայած այս ամենին՝ որքան էլ զարմանալի է, Օսմանյան Թուրքիայում, հատկապես Կ. Պոլսում ակտիվ էր նաև ազգային փոքրամասնությունների (այստեղ՝ հայերի) կին մտավորականների հասարակական գործունեությունը: Կանայք հետևողականորեն նպաստում էին կրթության ու դաստիարակության, ազգային ինքնության գիտակցման, իրավունքի ու ազատարար այլ գաղափարների տարածմանը: Արևմտահայ մամուլի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային արժեքանական համակարգերում կարևորվում էին սոցիալ-տնտեսական, իրավական, ազգային և քաղաքական գիտակցությունն ու դրանց դրսևորումները, որոնք խորապես ազդում էին օսմանյան կայսրության վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականությունների վրա:

¹ 1864 թ. Դեկտեմբերի 31-ին հրապարակված մամուլի օսմանյան օրենքը, որը բավականաչափ լիբերալ կողմեր ուներ, արդեն 1867 թ. Փետրվարին փոխարինվեց անհամեմատ անհանդուրժող և խիստ՝ Ալլիի որոշմամբ: Որոշումը փաստորեն սառեցնում էր ընդունված օրենքը, ուղղվում Թուրքիայում մամուլի ամեն մի ազատության դեմ և իրավական նորմերը փոխարինում ոստիկանական կամայականություններով (Խառատյան 5-6):

Էլպիս Կեսարացյանը և «Կիթառ» հանդեսը

1861 թվականին գրող, լրագրող, հրապարակախոս և առաջին հայ կին խմբագիր Էլպիս Կեսարացյանը¹ հիմնում ու խմբագրում է «Կիթառ»² ամսօրյա հանդեսը, որի առաջին համարը տպագրվում է 1862 թվականի օգոստոսի մեկին Կ. Պոլսում: Երևույթը մեծ ու լուրջ հեղափոխություն էր ոչ միայն օսմանյան բռնապետության մեջ ապրող մտավորական հայ տղամարդկանց ու կանանց, այլև սուլթանական գրաքննության համար: «Կիթառը» պոլսահայ և ընդհանրապես աշխարհում առաջին հայալեզու հանդեսն էր՝ «կանանց մասին և կանանց համար»՝ «Հրավեր հայկազն օրհորդաց» նշանաբանով: Հանդեսի խմբագրուհին իր հոդվածները ստորագրել է «Էլպիս Կեսարացեան Ե. Կ. Տ. Հայկուհի»: Առաջին համարի հրապարակումից հետո «Կիթառը» լույս է տեսնում ընդամենը յոթ ամիս: Տպագրվում է միայն վեց համար: Ինչո՞ւ «Կիթառ»³ և ո՞րն է հանդեսի նպատակը հարցերին բազմաթիվ այլ ուղեկցող տեսակետների հետ Կեսարացյանը պատասխանում է «Յառաջաբանում», որում, որպես առաջնորդող երկխոսություն, դիտարկում է ազգասիրության, ազգօգուտ գործերին, հայ տիկնանց ու աղջիկների դաստիարակությանը, էթիկական ու բարոյական չափանիշներին, գեղագիտությանն առնչվող հարցեր՝ կարևորելով կրթությունը, որն այս պարագայում նաև եվրոպական քաղաքակիրթ մոտեցումների ու ճաշակի ձևավորման ենթատեքստ ունի: Հանդեսի առաջնորդողում Կեսարացյանը հայ տիկնանց և օրհորդներին ուղղորդում է դեպի ազգասիրության ու հայրենասիրության կարևորագույն գաղափարները, տեղեկացնում «ազգը յուզող խնդիրներու» և «բացուած բանավէճերուն» շուրջ կանանց տեսակետներն ու մտքերը հրապարակայնորեն արտահայտելու քաջության և իրավունքի մասին. «Այսու դիտմամբ յանձն առած եմ այս Կիթառն անուն ամսաթերթին հրատարակման գործադիր լինի, որով ոչ թե մեր փանաքի գրիչը ՚ի հրապարակ հանել կը ցանկամք, այլ մեր սիրելի ընկերակցաց սրտից քաջալերութիւն և խրախոյս տալ որ զօրանան ուսման և կրթութեան մէջ: Հանդիսիս նիւթերը պիտի լլլան Օրհորդաց դաստիարակութիւն, բարոյական և բանասիրական յօդուածներ, Հայրենասիրութեան յորդորանք, Ազգային երգեր, պատմութիւն, ոտանաւորներ և առակներ: Սոյն անուամբ պատշաճ սեպած եմ կոչել, որ «Կիթառը» իւր մեղմ եղանակաւ պիտի հնչէ ուսումնասէր Տիկնանց և Օրհորդաց փափուկ զգացմանց Ազգասիրութեան և ուսման սերը, կրթութիւն, քաղաքավարութիւն, և համարձակութիւն հանդերձ պարկեշտութեամբ, արթնութիւն շահավոր գործերու մէջ, և ժրութեամբ փոյթ ունենալ օրհորդաց անշուք վիճակը կրթութեան գեղեցիկ ձիթերով բարեգարդելու: Եւ թե՛ Կիթառիս լարերը քաջ ներդաշնակութիւն չունենան այլ հայրենի և Ազգուն սեր հնչելու համար գուցէ ախորժելի ընծայի ընկերակցացս» («Ընկերութեան օգտակարութիւնը» 1: 1-2):

Դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կեսարացյանը արտահայտում էր մտքեր ու գաղափարներ, որոնք շրջադարձային էին իր և հայոց մտավորականության կյանքում: Կեսարացյանը ստեղծագործում էր գրական տարբեր ժանրերում՝ էսսեներ, բանաստեղծություններ, աֆորիզմների նշանակություն ունեցող իմաստուն մտքեր և

¹ Կեսարացյան (Տողրամաճյան) Էլպիս - ծնվել է 1830 թվականին Կ. Պոլսում: Նա առաջին կին լրագրողն էր և առաջին խմբագիրը, իսկ «Կիթառը»՝ «կանանց մասին և կանանց համար» առաջին հայերեն հանդեսը Կ. Պոլսում: Կրթությունը ստացել է Օրթագյուղի և Պեշկոթաշի հայկական դպրոցներում: 1879թ. հրատարակել է «Նամականի առ ընթերցասէր հայուհիս» ժողովածուն: 1872 թվականից որպես ուսուցչուհի աշխատել է Մաքրուիյաց վարժարանում: Աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին:

² «Կիթառ»: Հանդես ամսօրեայ: 1862-1863, Կ. Պոլիս: Հրավեր Հայկազն օրհորդաց: Խմբ.- տնօրեն՝ Ե. Կ. Տ. Հայկուհի (Էլիպս մայրապետ Տողրամաճյան-Կեսարացեան): Տպ. Ռ. Յ. Զիւրթեան:

³ Ենթադրելի է, որ կիթառը նմանեցրել են կնոջ մարմնին, իսկ նրա մեղմ հնչյունները՝ կնոջ ձայնին:

գաղափարներ: Ե. Կ. Ս. Էլախի Տողրամաճյան-Կեսարացյանը «Կիթառ» հանդեսի բոլոր վեց համարներում տպագրել է իր «Ոգին հայրենասիրութեան» (Երեւակայութիւն), «Ընկերութեան օգտակարութիւնը», «Իրաւունքը ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ», «Դաստիարակութիւն օրիորդաց» էսսեները, որոնցում նա սոցիալ-հասարակական ու քաղաքական անհավասար մրցակցության դրսևորումների և դրանց պատճառների դիտարկմանը զուգահեռ անդրադառնում ու քննում է կին - տղամարդ իրավահավասարության հնարավոր չափանիշները և արժեհամակարգային իրացումները, կատարում է կնոջ կրթության, դաստիարակության և իրավունքների հիմնահարցերը բարձրաձայնող ներքին իմաստաբանական հղումներ («Ոգին հայրենասիրութեան» (Երեւակայութիւն), «Ընկերութեան օգտակարութիւնը», «Իրաւունքը ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ», «Դաստիարակութիւն օրիորդաց»): Կեսարացյանը անդրադառնում է նաև կնոջ՝ կրթության ու դաստիարակության միջոցով զարգանալու ուղիների, սոցիումում նրա դերակատարման, նշանակության, սոցիալ-հասարակական կյանքում սեռերի ազատության ու հավասարության գաղափարներին՝ արժևորելով դրանք ազգային առանձնահատկությունների տիրույթում: Կեսարացյանը հիմնավորում է նաև հայ կնոջ ինքնության, իրավունքի, կին-տղամարդ իրավահավասարության և երկու սեռերի գրական լեզվատիրութիւնը՝ բացահայտելով կրթության ու գիտելիքի, ինչպէս նաև ժառանգականության իրավունքի պահպանման ու փոխանցման անհրաժեշտութիւնը: Կեսարացյանի՝ որպէս հայ կնոջ ինքնադրսևորման, ինքնիրացման, անձնական փորձառության հնարավոր տարաբնու հատկանիշների բացահայտմանը զուգահեռ՝ հստակվում է գաղափարը, թէ պատմութիւնում ուսումնասիրելը օգտակար է բոլորին:

Կիթառի այլաբանական պատկերումով Էլախի Կեսարացյանը բացահայտում է հայոց դարավոր պատմության ազատաբեր կամքը՝ անցյալի սերունդների փորձով մարդուն գիտելիքով զինելու գաղափարը, որը հնարավոր է միայն ներքին կենսական ուժի՝ Ոգու միջոցով, որը, ըստ հեղինակի, աննյութեղէն արժեքների, մարդկային իդէալների ու նպատակների իրագործման ոլորտն է ու նաև պայմանավորում է զգայականութիւնը, մտածողութիւնը, գիտակցութիւնն ու կամքը՝ դառնալով մարդու կենսականութիւնը ապահովող սկիզբը, որը միաժամանակ դիտարկելի է փիլիսոփայության ու լեզվահոգեբանության տիրույթներում:

Կեսարացյանը մտքով վերանում է ամօրեականութիւնից և գիտակցում բարձրագույն արժեքները, թեպէտ փիլիսոփայական մարդաբանութիւնը մարդու մասին տեսութիւնը դիտարկում է ոգու, հոգու և մարմնի փոխգործակցության ու միասնականության տիրույթներում: Ըստ Ֆրոյդի՝ մարդկային հոգու բոլոր վեց դրսևորումների հիմքում անգիտակցական մղումներն ու հակումներն են, քանզի մարդու կյանքը ոչ այլ ինչ է, քան մշտական պայքար գիտակցական ու անգիտակցական աշխարհների միջև: Եվ մարդը հաճախ անգիտակցաբար իր հակումներն ուղղում է հոգեկանի ամենախորքերը՝ արգելափակելով դրանք (Փրեյդ 126-148), որոնք, սակայն, չեն անհետանում և որոշ ժամանակ անց վերածվում են հոգևոր էներգիայի աղբյուրի, որտեղ միտքը գերազանցում է երևակայութեանը և որտեղ կյանքը լի է հակասութիւններով: Ոգին կյանքի անտեսանելի ուժն է և կենդանութիւն է հաղորդում, կյանք է տալիս մարմնին, մարմնին առանց ոգու, առանց կյանքի ուժի մեռնում է ու վերադառնում է հողին:

Էլախի Կեսարացյանի «Ոգին Հայրենասիրութեան» (Երևակայութիւն) էսսեի ներքին տիրույթում գործում են «Ոգին Հայրենասիրութեան», «Անմահութեան Ոգին», «Ոսկետունկ արմատը», «Հայրենեաց անմահ Ոգի՛ն» թաքնագրված մետաֆորները, որոնց միջոցով էլ հեղինակը ստեղծում է անձնավորված պատկերներ: Իրերը, երևույթները, նույնիսկ մարդու ֆենոմենը ձեռք են բերում այլաբանությամբ վերացարկվող գաղտնագրված իմաստներ, և տեքստի գաղափարաբանական

հայեցակարգը ամբողջանում է այն պատկերների միջոցով, որոնք տեքստում սնվում են առասպելաբանական աղբյուրից:

Ճամփորդություն երազի միջով

Էլպիս Կեսարացյանի «Ոգին հայրենասիրութեան» էսսեի փիլիսոփայական հղումները Ոգու կենսական ուժը ստանալու, հետագայում այն պահպանելու և հաղորդելու տիրույթում են, քանզի հեղինակը ձգտում է կայուն և անփոփոխ արժեքների: Էսսեի ներքին իմաստաբանական տիրույթը Էլպիս Կեսարացյանը ստեղծում է առասպելադիցաբանական տարրերի՝ տեսիլքի ու երազի այլաբանական հղումներով, ըստ որոնց՝ երազի և իրականության միջուրտում առանձնանում է հոգեբանական ներտիրույթը և հիմնավորվում իմացաբանական հատկանիշների ուսումնասիրությամբ: Ըստ Կեսարացյանի՝ աստվածաորոնման ու մարդաորոնման ճանապարհներն անքննելի են, քանի դեռ Աստված է գտնում մարդուն և ոչ թե մարդը Աստծուն, և քանի դեռ կա Արարիչը, որ էսսեում հայտնվում է աստվածային շնորհը՝ ՆՈՒԿԳԱՐԱՆԸ, հեղինակին նվիրող ծերունու կերպարով՝ «Մեկ մ'ալյանկարծ տեսայ վեհ և պատկառելի կերպարանք մը. սպիտակափայլ զգեստով. կերպարանքը մարդոյ էր, և ուսոց վրայ օդածեմ՝ բազուկներ ուներ. դեմքը քաղցր և միանգամայն պատկառելի, մեկ ձեռքը ՏՈՒՄԱՐ մը առած և միւսը ՆՈՒԿԳԱՐԱՆ մը կրելով դէպ 'ի ինձ կը մօտենար. բայց մեկեն 'ի մեկ ուզեցի հեռանալ. իսկ նա ազդու ձայնով մը գոչեց ինձ, ո՛վ ես դու, պատասխանեցի, դողալով, դուստր մի եմ Յայկազեան. ժամանակէ մը 'ի վեր անօգնական կը թափառիմ հոս. հառաչանքներս զուր տեղ ամայի ձորերուն մէջ կը հնչեն. երբէք մեկը չկայ իմ ձայնիս լսող. հայրենի տունս առատ բարութեամբ լի է. և ես աստ տվամահ կըլլամ. ըսի, և հառաչանքներս հեղձուցին ձայնս» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3): Մարդու՝ որպէս գաղտնիքի որոնման ճանապարհին փոխվում է հեղինակի վերաբերմունքը գաղափարության գոյաբանական օբյեկտի՝ նույն մարդու հանդեպ՝ ներքին գաղափարաբանական ու իմաստաբանական բացահայտումների արդյունքում ձևավորելով նրա ինքնագիտակցության, ինքնաճանաչման և տեքստի ներքին տիրույթում հոգևոր միջուկի ընդլայնման կոլիզիան:

«Ոգին հայրենասիրութեան» էսսեի ներքին տիրույթում ամփոփվում է հեղինակի հռետորաբանությունը, այլաբանական պատկերներն ուղեկցվում են այլասացությամբ և ուղղակիորեն միտվում տեքստի գաղափարաբանական միջուկին գաղտնագրված ենթատեքստ հաղորդելուն: Աշխարհն ընկալվում է որպէս տեքստ, և տեքստը ընթերցվում է առաջադրվող նշանների ու աստվածաշնչյան մետաֆորների (և ոչ միայն) մեկնությամբ՝ Օծը, Աղավնին, Կիթառը, Կույսը, Ծերունին, Ոգին Յայրենասիրության, Անմահության Ոգին, Ոսկետունկ արմատը, Յայրենյաց անմահ ՈԳԻՆ, որոնք մշտապես այլասացության տիրույթում են: Աղավնու և Օծի մետաֆորները ունեն հատուկ պաշտամունքային-ծիսակարգային գործառույթներ և սակրալության տիրույթում են: Աղավնին խորհրդանշում է խոնարհություն, մաքրություն ու հավատարմություն և բազմիցս (ինչպես և օծը) հիշատակվում է Աստվածաշնչում: Յղիականի ըմբռնումները պայմանականորեն ձևավորվում ու առնչվում են աստվածաշնչյան ու առասպելաբանական այլաբանություններին՝ իմաստաբանական անսպասելի լուծումներ հաղորդելով տեքստին: Այս համատեքստում նշնք, որ ստոիկները Յոմերոսին անվանում էին այլաբանության հիմնադիր, իսկ քրիստոնյա աստվածաբանները այդպիսին դիտարկում էին Աստվածաշունչը, թեպետ հին ժամանակներում այլաբանության ավանդույթն ամրապնդվում էր հունական արվեստում՝ արևելյան գաղափարների զգալի ազդեցությամբ:

«Ոգին Յայրենասիրութեան» (Երեւակայութիւն) էսսեում այլաբանությունն ու այլասացությունը առնչվում են նաև դիցաբանական ու աստվածաշնչյան իրողություններին, որոնցում հեքիաթն ու առեղծվածը զուգորդվում են չար-բարի, աղավնի-օծ, թշնամի-բարեկամ բինար բևեռներով՝ «Երբ Աղանեսակս շքեղ դալարեաց

վրա ճախրելով իւր բերկրական ծայները կը հնչէր, բազմադարեան թշնամի Օծը յանկարծ թմրութեն սթափվելով՝ սկսաւ աւելի նախանձով ուռիլ և փթանալ, և խորհեցաւ եղեռնագործութեան փորձ մը ալ կատարելու. Թիւթեց բազմաց աչքերը և լսելիքները, որք մէկէն 'ի մէկ թշնամի կարծելով զայն, սկսան խեթիւ նայիլ, և արհամարհել, և օծին թելադրական ծայնով շարժեցան մահաձիգ նետեր արձակել վրան» («Ոգին հայրենասիրութեան» 6:42):

Այլաբանական պատկերներով Է Կեսարացանը ստեղծում նաև ԿԻԹԱՌԻ (մշակութաբանական) խորհրդանիշը, որը էսսեում դիտարկելի է որպէս կնոջ գոյաբանության և իգական սկզբի, իմաստության ու գործնականության խորհրդանիշ (տեքստ՝ տեքստի ներսում)՝ «Այն ատեն ձեռքի ԿԻԹԱՌԻԸ ինձ յանձնեց, ու զնա ըսավ զայս հնչելով զանոնք արթնցուր, այդ արուեստը նուրբ է ըսի, մատուլքս յարմարութիւն չունին ներդաշնակելու. ուստի կասկածելի է ինձ այդ պաշտօնը. ապա զիս խրախուսելով ըսաւ. ա՛ռ այս, մի՛ վիատիր, ես քեզ պաշտպան կըլլամ այսուհետև. կազդեմ սիրալիր ծայնս ականջիդ, և քո մատուլքդ կը վարժեցնեմ նորա եղանակներուն. դու ե՛լ և փութա՛ պաշտօնդ կատարել: Ապա գոհութեամբ նուէրը ընդունեցի. սիրտս զօրացաւ անձս կազդուրեցաւ, և ուրախութեամբ ըսի իրեն, բարերարդ իմ, ո՛վ ես դու, որ զթշուառս կը մխիթարես, պատասխանեց. Ոգին Յայրենասիրութեան եմ, որ իմ սեպիական գաւառներուս մէջ կը շրջիմ միշտ փառքերս խնդրելու: Երբոր այս ծայնը լսեցի նորա սիրոյն սիրտս յափշտակուեցաւ, և նոր ոգով վառուած փութացի գրկախառնիլ իւր հետ. բայց Նա իւր օղածեմ բազուկները շարժեց դէպ 'ի Մասեաց գագաթը սաւառնելով ամպերուն մէջ ծածկեցաւ» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3-4):

Էսսեում կնոջն անչվող գոյաբանական և Եութաբանական տարաբնույթ հարցերը տեղափոխվում են բովանդակային տարբեր հարթություններ: Կիթառը Բանի (խոսքի) փոխակերպություն-մետաֆորն է, կիթառը փոխակերպված Բանն է, որի հեղինակը գիտակցում է՝ «Ի սկզբանէ էր Բանն. և Բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր Բանն: ...Եւ Բանն մարմին եղեւ և բնակեցաւ 'ի մեզ»¹ (*Աւետարան ըստ Յովհաննէսի, Գլ. Ա: 1-5*): Ուստի դրույթը, թէ մարդը գաղտնիք է, ամրապնդվում է, քանի որ տեքստը ներքին տիրույթում թաքցնում է կնոջ գենետիկական գաղտնայնութիւնը: Հետևաբար պատահական չէ բնության ու բնական գենետիկով տրվող մարդ-բնություն փոխհարաբերությունների ներքին ու անտեսանելի շղթան, որ ձևավորվում է ժառանգականությամբ և առնչվում իրականությանը:

«Ոգին հայրենասիրութեան» էսսեում Կեսարացանը իրերն ու երևույթները ուղղում է դէպի *Նշանաբանության* տիրույթ (տեքստի ամեն միավոր նշանի տիրույթում է), քանի որ գործառնվող մետաֆորները կազմում են *տեքստ-հեղինակ-ընթերցող* տեսանելի առնչությունների ամբողջական համակարգը, գաղտնագրում են սեփական սահմանները և որոշակի իրավիճակներում ենթադրում են իմաստաբանական տարբեր նշանակություններ, որոնք ստեղծվում են հեղինակի գիտակցության ներքին տիրույթում և ըմբռնվում ընթերցողի հոգևոր ընկալումներում:

Կեսարացանը ընդգծում է նաև *հոգեկանի* միջակայքային կարևորությունը՝ որպէս ուղեղի և նյարդային համակարգի արդյունք, քանզի մշտապես իրականության վերարտադրության և ընթացքի տիրույթում է և պատասխանատու է կնոջ հոգեֆիզիոլոգիական ներդաշնակության ու առողջության համար, իսկ դրանից բխող իմացությունը՝ զգայականի ու տրամաբանականի փոխներգործության: Ուստի հնարավոր է հեղինակի՝ որպէս գոյաբանական սուբյեկտի մարդաբանական ու փիլիսոփայական ըմբռնումներում որոնել երևակայությամբ տրվող իրականությունը, որն ուղղորդում է դէպի ներտեքստաբանական փոխանցումների միջոցով ստեղծվող ու

¹ Ճան.-Յոնն. Լաւ բն. №№ 3-4-ի տակ ունեն. Ամենայն ինչ նրանով եղաւ. Եւ առանց նրան չեղաւ ոչինչ: Ինչ որ եղել է, կենսք էր նրանում:

գաղտնագրվող աշխարհ-տեքստը, որով պայմանավորում է մշակութաբանական հնարավոր ազատագրումն ու զարգացումը՝ «Եդեմական բուրմունքներով երկրին բոյսերը կը պարարեին. անդաստանը դարմանող մշակներն էին առույգ պատանիներ, որոնց հզոր գործիքները ուսոց վրայ բարձած ճակատին յոդ կաթիլներով զբաղած էին երկիրը բարեգարդելու. ոմանք հասկերուն բարիքները շտեմարանները հաւաքելու կը պարապէին. ոմանք դեռահաս տունկերը մշակել, և ոմանք դեռ անմշակ երկիրները պարարտացնելու. մէկ կողմը կար պատկառաղէմ ծերունեաց պառակ մը՝ որք իրենց պաշտօնէն դադրած երիտասարդ մշակները 'ի գործ կը խրախուսէին» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3): Պարզվում է՝ հնարավոր է, ինչպես մարդու մեջ մարդկայնության գաղափարի որոնումը, որ մարդաբանական փիլիսոփայության տիրույթում է, ինչպես ներքին հոգևոր էույթը, որ մարդու ներսում է, քանզի ամեն ոք անկրկնելի է յուրովի: Եվ եթե ելնեք դրույթից, թե բոլոր մարդիկ *Էություն են և անծ* (Гурджиев), ուրեմն *մարդու էութունը նրա բնավորությունն է* (հոգեբանական արձագանքների հանրագումարը), որը ձևավորվում է վերջինիս կենսագոյության ընթացքում և չի փոփոխվում այնքան ժամանակ, քանի դեռ անծը հասարակության բարոյական սկզբունքների արտաքին պատյանն է՝ գիտելիքներ, հմտություններ, կենսականոններ, թեպետ հին հույները (Ясперс 199-218) մարդուն դիտարկում էին որպես տիեզերքի մանրակերտ, իսկ անտիկ աշխարհում մարդն ըմբռնելի էր որպես փոքր տիեզերք մեծ տիեզերքում (տիեզերք՝ տիեզերքում), որում գործում են բնության բոլոր օրինաչափությունները, և որ մարդը, որպես տիեզերքի կամ բնության մանրակերտ, նույնպես հավակնում է օրինաչափություններին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ սոցիումը (վեր)պայրում էր սոցիալական և հասարակական-քաղաքական բարդագույն ճգնաժամ և ըստ Կեսարացյանի՝ տվյալ ժամանակաշրջանի առավել ահագնացող ու անհանգստացող կողմերը հնարավոր է ըմբռնել որպես սոցիալական սուբյեկտ՝ «Անտառին բոլորտիքը շրջելու ատենս կաղնիի հովանիին տակ տեսայ օրիորդաց խումբ մը. Որք թփոց տերևներուն վրայ յեցեալ խոր քնոյ մեջ կննջէին: Յայնժամ ըսաւ ինծ. Ահագնա կաղնիին տակ ննջող ընկերներդ կոչէ, ձայն տուր անոնց, քեզ օգնական թող ըլլան, և միատեղ՝ ձեր պաշարները պատրաստեցէք» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3):

Կեսարացյանի *գեղագիտական ըմբռումները* որպես համակարգ տեսանելի են *հոգեվիճակային այլասացությունների* ու բարոյականության բացարձակությունն ու քաղաքական, սոցիալ-հասարակական իդեալները պատկերող *այլաբանությունների* տիրույթներում. ունեն գաղտնագրված քաղաքական ենթատեքստ: Կեսարացյանը դժվարությամբ է ընդունում հայոց ճակատագրին առնչվող ողբերգական իրադարձություններն ու իրողությունները, այդ պատճառով իր *մարդաբանական - փիլիսոփայական* հայացքները և *սպգային ճակատագիրը* նա հստակեցնում է *բարի գործերի համակարգում*: Սույն գաղափարը դիտարկելի է նաև *ինքնաճանաչման* տիրույթում, քանզի *գրականությունը գրողի աշխարհընկալման մեղիումն է, նրա լեզվի չգրված սահմանը, այլակողմ լուսանցքը*: Ուստի այն, ինչ շրջանակում է գրականությունը, թույլատրում է տեսնելու հեղինակի մեկ այլ գաղտնագիրը՝ երկխոսությունը՝ «Հեծեց երկիրը դարձեալ բազում ժամանակ մառախլապատ ամպերուն տակ գազանաց կոխ, և թշնամեաց պատսպարան ըլլալով, որոյն մեջ Անմահութեան Ոգին չէր դադրեր եթերական եղանակներով արթնութեան ձայնը հնչել երկրին բնակիչներուն, որոց շատերը տարագիր էին իրենց սեպիական վայրագ, և ոմանք օձին թովչական ձայնին տեսչավոր՝ անգոր էին ժառանգաւոր երկրին փառքը խնդրելու» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3): Սույնով բացահայտվում է հեղինակի աշխարհայացքը, մտածողությունը, երևակայությունը, արժեհամակարգը. հայոց աշխարհին ու ազգին առնչվող խոհափիլիսոփայական ու այլաբանական պատկերներում ընդհանրացվում են նրա ըմբռումներն ու պատկերացումները:

«Ոգին հայրենասիրութեան» էսսեն գրված է Եպիստոլյար ժանրով: Հեղինակի հիշողությունների ու երազի շղթայական անցումներով իրականանում է լեզվի, հաղորդակցության, գաղափարների փոխներթափանցման բարդ գործընթացը, որը ձևավորվում ու փոխանցվում է հեղինակի գիտելիքների, փորձի, լեզվական հնարքների, տեխնիկայի միջոցով և ընթերցողի ուշադրությունը ուղղորդում է դեպի տեքստի գաղափարաբանական շարքերը: Սույն երևույթները պայմանավորված են մշակութաբանական մարտահրավերներով, որոնց առանցքը լեզուն է, քանի որ տեքստի ինքնուրույնությունը պակաս կարևոր չէ, քան հեղինակի մտադրությունը՝ *մարդկայնության բացահայտման և աշխարհաբաղաբանական փոփոխությունների համակողմանի ուսումնասիրության տիրույթներում*, և տեքստի՝ որպես *մշակութաբանական պահեստարանի ու գաղափարախոսության*, ընկալումը, քանի որ *մարդու ինքնության հարցերն ինքնին գոյություն ունենալ չեն կարող* կամ *օտարված չեն երևւէ*, և մարդը, որպես սուբյեկտ, կրում է արարչի ու արարչականի հնարավոր ազդեցությունը: Սույնը հեղինակի *մեթոդաբանությունն* է նաև:

Կեսարացյանը գաղտնագրում է լինելությունը և մարդու մեջ մարդու որոնման ընթացքում հայտնագործում է սոցիալական ու քաղաքական հակադրությունների ամբողջությունը, որ դիտարկելի է շահերի բախման (պարադոքսալ կոլիզիայի) տիրույթում, քանզի մարդն առանձնանում է անցյալի հիշողությունը կրելու և պահպանելու շնորհով, իսկ հիշողությունն ունիվերսալ է՝ որպես նրան բնութագրող հիմնական հատկանիշ: Էլպիս Կեսարացյանի «Ոգին հայրենասիրութեան» էսսեն իրադարձությունների ու դրանց հուզականության (հեղինակային ընկալումների) համատեքստում միտում է նաև պատմագրության տիրույթ, որի ներքին օղակներում հայոց պատմությունն է՝ որպես գաղափարաբանական ու տրամաբանական զարգացումների շղթա՝ «Նոյն պարարտ երկրին վայելչութիւնը սիրտս յափշտակեց և ձայն ուղղեցի ո՛վ էք դուք և ո՛ր երկիրները կը դարմանեք, պատասխան տուի՛ն. Հայկազեան որդիներն ենք, և ասուք մեր հայրենի երկիրները են՝ որ բազում ժամանակաւ թափուր դաշտից նման բուրբուկին իրենց պայծառութենէն զուրկ անշքու մեջ կը հեծէին. ահա այժմ մեր հայրենեաց անմահ ՈԳԻՆ կը կոչէ զմեզ ծաղկեցնել մեր առատ բարութիւնները վայելել: Եւ ես գոչեցի. ո՛հ հաճելի ինձ այդ երկիրը. առէ՛ք անօգնականս ձեր հետ. և ձեր բարեաց բաժին մ՛ալ տուէք ինձ գոնէ փրկուի՛մ սովամահէ: Ձայն տուի՛ն ինձ՝ անտառակ մը ցոյց տալով. ահա զնա՛, քու բաժինդ հոն է, ա՛ն ընկերներդ և քեզ օգնական թո՛ղ ըլլա՛ն: Ըսի ոտքերս սովէն տկարացած են. ձայնս նուազած և զօրութիւն չունիմ այդ պաշտոնը կատարել: Եւ խօսքիս մէկ մ՛ալ պատասխան չառնելով՝ ելայ դողդողալով անտառին մօտ գացի...» («Ոգին հայրենասիրութեան» 1:3):

Պատմությունը սոցիոմների և սոցիալական ինստիտուտների ստեղծման ու զարգացման գործընթաց է, պատմությունը անցյալն ինքնին-ը չէ կամ կորուսյալ անցյալը, այլ հասարակությունների ձևավորման այն համակարգը, որում հատուկ բարքերով, ավանդույթներով ու հիերարխիաներով ապրում և առանձնանում է նրա մեկ օղակը՝ մարդը: Ուստի բարոյական, հասարակական ու քաղաքական ելակետերը, ըստ որոնց այլաբանորեն ձևավորվում է Կեսարացյանի աշխարհըմբռնումը, ընկալելի են որպես պետությանը, հասարակությանը և իրավունքին առնչվող հիմնարար գաղափարներ, որոնք բնորոշ էին տվյալ դարաշրջանի՝ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հասարակական-քաղաքական ու իրավական մտքին՝ «Այ թշնամին առաւել զօրացաւ անդրէն տիրել երկրին աներկիրդ, և իւր չարութեան յագուրդը լեցուցած մատնեց երկիրը յաւիտեան լեռնային գագանաց ձեռք: Ահա աստանօր կարի դառն էր աչքերու բարեշուք երկրին աւերման աղետայի տեսարանը՝ ուր լուսաւոր Արեւը վերջին հրաժարականը տալով իւր դէմքը թխպագին ամպօց քօղով կը ծածկէր: Դադարեցան այգեաց հովասուն խորշերէն թռչնոց գեղգեղածայն եղանակները, այլ աղետաբեր գուժից ձայնը դրախտավայր երկրին մեջ տարածեցաւ, լռեցին Մուսայից Օրինութեան ձայներ, այլ աղետից և ողբոց կոծեր հնչեցին: Հրեշից ժանտաբոյր լեզուաց կը ժայթքէր հուր նեխ, և ծծումբ, որով երկիրը

կապականեր, կենդանատունք բոյսերը կսպառեն, բնակչաց շատերը ահաբեկելով զուրկ և անկաշտպան անկան լեռնային թափուր վայրաց մեջ, և օտարացեալ Յայրենի գրկէն անտեսանելի եղան աչքերե» («Ոգին հայրենասիրութեան» 4:26):

Ըստ Արիստոտելի՝ զգայարաններից ամենակարևորը տեսողությունն (Аристотель) է, որ տարբաժանում է իրերը միմյանցից և փորձառության սահմանում տարբերակում է մտածողությունը, թեպետ մեր կարծիքով՝ արիստոտելյան շրջանի պոետիկան և միմեսիսը ոչ թե զեղագիտության, այլ էթիկայի տիրույթում էին, քանզի գրականությունը ժամանակ չի գրանցում, այլ պահպանում է հիշողությունը. ահա *մարդաբանական գրականագիտության* նոր բանաձևը: Գրականությունը համակարգում, գաղտնագրում ու արխիվացնում է անցյալը, ապա վերապրում է այն ներկայում: Սույնի մեջ է գրականության արտոնյալությունը, նրա *մարդաբանական-մարդասիրական* օգտակարությունը՝ անցյալի հիշողությունը, որը հաճախ զիջում է՝ ողբերգության արվեստի առավել անբնական տեսակը հաղթահարելով հոգու պատմության համընդհանուր ոգեկոչմամբ, որ ըմբռնելի է որպես դարաշրջանների պատմություն՝ «Կոյսը տխուր Ողջոյնը տալով ըսավ. ահա ՏՈՒՄԱՐ ԱՂԵՏԻՑԸ յիշատակ ըլլա քեզ՝ զոր 'ի սկզբան Նուիրեցի. ուշադրութեամբ քննէ զայն և մի դադրի՛ր լարերուդ հետ անոր հնչելու. Այն ատեն ՏՈՒՄԱՐ ԱՂԵՏԻՑԸ բացի և տեսայ, որ արեան գունով ներկեալ սիրտ մը նկարուած էր, և երեսակած տեսարաններուս ընդհանուր նկարագիրը կը պարունակէր. Այն միջոցին փոփոխութիւն մը զգացի և մէկէն 'ի մէկ գրասեղանիս առաջը գտնուեցայ» («Ոգին հայրենասիրութեան» 4:43):

Եզրակացություն

Գրականությունն իր ելակետային վիճակում մենախոսական բնույթ չունի, այլ երկխոսական, որը երբեք չի ավարտվում, թեպետ երբեմն հնարավոր է և որոշակի (ժամանակավոր) դադար, երբ զրուցակիցներից մեկը փոխում է նպատակակետն ու վերջնահանգրվանը: Ուստի մտքից վերջնարոյունք շարժումը երևակայության տիրույթում ենթադրում է միայն հեղինակին ենթարկվող պահը, երբ ասացումը, սեփական շրջապատույտում և միևնույն տարածաժամանակում տիրելով տրվող նյութին ու ինքն իրեն, դառնում է իրադարձական և դիտարկվում է որպես սահմանների հաստատման կամ դրանցից ազատագրման միջոց: Այս առումով 21-րդ դարի գրականագիտությունը ենթադրում է հետազոտություններ, որոնք առնչվում են բոլոր ժամանակներին ու մետաֆիզիկային, որոնք միավորում են փիլիսոփայական ու գրականագիտական մարդաբանությունը և գրականությունը: Այս դեպքում Էլպիս Կեսարացյանի զեղագիտական հղումները և աշխարհայացքը առարկայանում են որպես միջակայք, որը փիլիսոփայության, գրականության ու մշակութաբանական ունիվերսումի հիմնավոր համադրությունների, հեղինակի ինքնության, գաղափարագրական առաջընթացի և կյանքի մեկ այլ կողմի՝ *սոցիալ-հասարակական ու իրավական* հիմնահարցերի *փոխկապակցությունը* և *կենսականությունը* տեսանելի դարձնելու հնարավորությունն է:

Օգտագործված գրականություն

1. Խառատյան, Ալբերտ. *Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում* (1857-1908), ՅԽՍՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ, Ե., ՅԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989:
2. *Կեսարացյան, Էլպիս. «Դաստիարակութիւն օրիորդաց»*. «Կիթառ», Կ. Պոլիս, 1862, թիւ 2:
3. ---, «*Ընկերութեան օգտակարութիւնը*», «Կիթառ», Կ. Պոլիս, 1862, թիւ 1-2:
4. ---, «*Իրաւունքը ի գործ դնելը յանդձնութիւն չէ*», «Կիթառ», Կ. Պոլիս, 1862, թիւ 1:
5. ---, «*Ոգին հայրենասիրութեան*» (*Երեսակայութիւն*), «Կիթառ», Կ. Պոլիս, 1862, թիւ 1-6:

6. *Լոր Կտակարան. Աւետարան ըստ Հովհաննէսի*. Մայր արձո՞ւ. Էջմիածին:
7. Аристотель. *Сочинения в четырех томах*, Том 1, Акад. Наук СССР, Инст. Философии, Изд. Социально-экономической литературы, Мысль, Москва, 1976.
8. Гурджиев, Григорий, *В поисках Бытия: Четвертый Путь к сознанию*. София, 2014.
9. Фрейд, Зигмунд. *Воспоминание, повторение, проработка. Методика и техника психоанализа*. СПб.: Алетейя, 1998.
10. Ясперс, Карл. «История философии». *Сократ*, 2003, № 10, С. 199-218.

Works Cited

1. Kharatyan, Albert. Arevmtyan parberakan mamuly' ev graqnnutyuny' Osmanyany T'urqiyayum (1857-1908)[Western Armenian periodical press and censorship in Ottoman Turkey (1857-1908)]ՀԽՏԻ ՀԱ. Patmutyan Institut, Yerevan, ՀԽՏԻ ՀԱ Հրատ., 1989 [ASSR AS, Institute of History, Yerevan ASSR AS PH 1989].
2. Kesaracyan, E'lpis. «Dastiarakutiun oriordac», [Raising a Lady] «Kitar», K.Polis, 1862, tiv 2 [«Kitar», Constantinople, 1862 N2]
3. --«Y'nkerut'ean ogtakarutiuny'»[The Benefits of Friendship], «Kitar», K.Polis, 1862, tiv 1-2, [«Kitar», Constantinople, 1862 N1-2]
4. «Irvunqy' i gorc' dnel' yandgnut'iwn che'», «Kit'ar'», K. Polis, 1862, tiv 1 (To follow the right is not audacity", "guitar", K. Polis, 1862, N 1).
5. --«Vogin hajrenasirut'ean» (Erevakayut'yun), [The Spirit of Patriotism (Imagination)], «Kitar», K.Polis, 1862, tiv 1-6, [«Kitar», Constantinople, 1862 N1-6]
6. Nor Ktakaran, Avetaran y'st Hovhannesi [The New Testament, The Gospel of John], Mayr At'or S.E'jmiac'in [The Mother See of the Holy Etchmiadzin]
7. Aristotel', Sochinenija v chetyreh tomah, Tom 1, [Essays in four volumes, Volume 1,] Akad. Nauk SSSR, Inst. Filosofii, Izd. Social'no-jekonomicheskoy literatury, Mysl', Moskva, 1976. [Acad. Of Sciences of the USSR, Inst. Philosophy, Ed. Socio-economic literature, Mysl, Moscow, 1976]
8. Gurdzhiev, Gregorij, V poiskah Bytija: Chetvertyj Put' k soznaniyu. Sofija, 2014. [In Search of Being: The Fourth Way to Consciousness. Sofia, 2014.]
9. Frejd, Zigmund. Vospominanie, povtorenie, prarabotka. Metodika i tehnika psihoanaliza. [Recollection, Repetition, Elaboration. Methods and Techniques of Psychoanalysis] SPb.: Aletejja, 1998. [St. Petersburg: Aleteya, 1998.].
10. Jaspers, Karl. "Istorija filosofii." [" History of Philosophy."] Sokrat, 2003, № 10, s. 199-218. [Socrates, 2003, No. 10, pp. 199-218.]

JOURNEY THROUGH A DREAM: ELPIS KESARATSYAN'S «THE SPIRIT OF PATRIOTISM» (IMAGINATION) ESSAY

NAIRA HAMBARDZUMYAN

*Academy of Sciences of Republic of Armenia,
Institute of Literature after Manuk Abeghian,
Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of this study is the interpretation of women's issues in the 19th century Western Armenian literature, in particular in Elpis Kesaratsyan's "The Spirit of Patriotism" (Imagination) essay, an Armenian female author who edited (and published in) "The Guitar" - the first Armenian language journal "about and for women" with a slogan "An Invitation for Armenian Young Women" in 1861-1863 in Constantinople.

In this study (in the context of the essay) we looked at the women's issues in the Western Armenian literature of the second half of the 19th century and the historical period (as a historical and social, moral-psychological and ideological-aesthetic unity).

In this study *phenomenology* (semantic and typological procedure, peculiarities, role, significance and spheres of influence in socio-political life, methodology of understanding), and *historical-comparative* (traditional revision of values and orientations, trajectory of literary developments) methods were used.

It can be concluded that Elpis Kesaratsyan's essay "The Spirit of Patriotism" (Imagination) summarises the author's awareness of national identity and aesthetic references, which she connects with the historical and social, moral-psychological and legal-political issues. The present study is relevant not only in terms of systematizing the work of Elpis Kesaratsyan, but also in terms of examining women's issues in Armenology.

Key words: *Elpis Kesaratsyan, allegory, Western Armenian Literature, second half of the 19th century, essay, History, Phenomenology, geopolitical changes.*

ПУТЕШЕСТВИЕ СКВОЗЬ СОН: ЭССЕ ЭЛПИС КЕСАРАЦЯН «ДУХ ПАТРИОТИЗМА» (ВООБРАЖЕНИЕ)

НАИРА АМБАРЦУМЯН

*старший научный сотрудник института литературы
имени Манука Абеяна Академии Наук Республики Армения,
кандидат филологических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данного исследования является интерпретация эссе западноармянской писательницы Эллис Кесарацян «Дух патриотизма (Воображение)» с эпиграфом «Приглашение армянским барышням» (1862), которое было опубликовано в журнале «Китар» («Кифара») – первом в мире армяноязычном журнале «о женщинах и для женщин». Журнал был основан Эллис Кесарацян и издавался в Константинополе в 1861-1863 гг.

Наша задача – рассмотреть в контексте данного эссе историко-общественную, нравственно-психологическую и идейно-эстетическую целостность «женского вопроса» и исторической эпохи в западноармянской литературе второй половины XIX века. Для достижения поставленной цели нами были применены следующие методы: феноменологический метод (регламентация, специфика, роль, значение и сферы влияния семасиологии и типологии на социально-общественную и политическую жизнь; методология понятий) и сравнительно-исторический метод (пересмотр традиционных ценностей и ориентиров; траектория литературного развития).

В результате исследования мы пришли к следующему выводу: эссе Эллис Кесарацян «Дух патриотизма (Воображение)» обобщает осознание автором национальной самобытности, что проявляется в многочисленных эстетических отсылках, которые она соотносит с социально-общественными и политико-правовыми проблемами. Данное исследование представляется важным и актуальным не только с точки зрения систематизации творчества Эллис Кесарацян, но и в плане анализа «женского вопроса» в арменоведении.

Ключевые слова: *Эллис Кесарацян, аллегория, западноармянская литература, вторая половина XIX века, очерк, история, феноменология, геополитические изменения.*

DEFINING AND DETECTING FAIRNESS BIAS FOR BINARY CLASSIFICATION PROBLEM IN FINANCIAL ANALYSIS*

UDC 330.4

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-183

GEVORG GHALACHYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Economics and Management,
Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia
gevghalachyan@gmail.com*

This article aims to present the fairness bias in the models of artificial intelligence. First, it introduces use cases and legislative constrains of automated decision making towards sensitive features. Then using academic datasets, the historical human bias, measures of dataset fairness, and the effective way of choosing the respective metric are presented. And last, different AI models are estimated to show the replication of decision bias from data to models.

The design of the research is observational; academical datasets have been used. For the quantitative analysis both descriptive and inferential statistics are applied.

The analysis was done for the problem of binary classification mainly focusing on the decision making in finance. The phenomenon of unequal decisions aimed at unprivileged demographic groups was shown and quantified, stating the example given with averaging 8-20% bias between groups, which was also present in even most accurate models – 85% and 90% AUC score.

Key words: *artificial intelligence, machine learning, binary classification, algorithmic fairness, disparate impact, equalized odds, representation error, fairness bias.*

Introduction

There is a common belief that using an automated system makes decisions more objective and fairer. Yet, AI (artificial intelligence) algorithms are not always as objective as we expect them to be. And the main reason of biased algorithms is that they generally learn from the historical data, thus learn the historical biases, too. In the following research, we show that “well-performing” machine learning algorithms replicate the human bias as they imitate human behavior, and apply the proposed methodology to two predictive modeling problems in finance, one for the income prediction and the other for the bank account access of an individual. We will also refer to the methodologies of supervision to select the proper metric of fairness.

Though there had been different definitions of algorithmic fairness, the conference talk by Arvind Narayanan summarized many different opinions on the topic and most importantly a domain specific approach was applied as definition of human and algorithmic fairness in jurisdiction differ from fairness in text analysis (Narayanan 00:00:01 - 00:55:20). So far, such topics have become more and more popular during conferences in the scope of fairness, accountability and transparency (Katel; Kamisnki and Malgieri). Speaking of transparency, it is

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.05.2021թ., գրախոսվել՝ 19.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

necessary to mention some of the legislative regulations (General Data Protection Regulation; California Consumer Privacy Act) that provide the fair use of the client data, violation of which has of course caused some major companies enormous fines.

Our research mainly focuses on the historical and algorithmic fairness for socio-economic applications. Many of the automated decisions affect human lives (job applications, loan applications, medications, bail), there is an ethical demand, sometimes a legal one, too, to create unbiased AI algorithms or mitigate the bias from the existing ones. Here are some use cases of different domains.

- An algorithm used by the United States criminal justice system had falsely predicted future criminality among African-Americans at twice the rate as it predicted for white people (Angwin et al).
- Amazon discovered that their AI hiring system was discriminating against female candidates, particularly for software development and technical positions. One suspected reason for this is that most recorded historical data were for male software developers.
- Google's ad-targeting algorithm had proposed higher-paying executive jobs more for men than for women
- Face detection system by Nikon was falsely classifying the Asian as eye-blinking.

In the theoretical part of the research we summarize different methodologies and techniques suggested by authors. For the practical part we have use cases and applications supporting the observational outlook of the study.

The following steps are applied as a map of research. First, the theoretical overview of the problem is presented and respective mathematical formulations of the concept. Previously suggested methods are grouped in the matter of similarity for use. Second, two cases of the application are shown for the field of financial management. Academic and open-source datasets are shown for the later considerations and respective exploratory data analysis is implemented including fairness reporting. Then, we train the suggested models choosing the best hyperparameters: grid-search method with 5-fold cross-validation is used for the 80% of the entire data. 20% holdout is used for the final model evaluation for accuracy, AUROC, AUPR. Last, fairness metrics are computed and interpreted.

To implement the suggested methodology, a set of open source tool-kits have been used supporting Python 3.9. Scikit-learn library was used for model evaluation and feature engineering. AIF360 was used for fairness metrics estimation, both for datasets and models. Visualization was performed using Matplotlib library. A reproducible source code link for the analysis can be provided as requested.

Defining Fairness

For the further discussion we consider the following problem (Dwork et al 217): we have a historical data of credit loan applications and optionally we need to build a model that can predict whether the new applicant will be successfully granted a loan or not. For the historical dataset, we have a set of \mathbf{X} features, can be both discrete and continuous, which will be used for training and predictions of the model, e.g. age, educational level, gender, race, monthly income, and prediction label, a binary feature \mathbf{Y} which will be used for supervision while training the model and outcome variable for prediction, e.g. the application was successful. A label whose value corresponds to an outcome that provides an advantage to the recipient (such as receiving a loan) is called **favorable label** and we noted as $\mathbf{Y} = \mathbf{1}$. An attribute from \mathbf{X} that partitions the dataset into groups whose outcomes may hypothetically have parity is called **protected attribute**, \mathbf{S} , e.g. gender of the applicant, and a protected attribute value indicating a group that has historically been at a systemic advantage is called **privileged value (group)**, of a protected attribute, $\mathbf{S} = \mathbf{1}$, (here we assume males as privileged group).

Individual vs Group

With respect to the analysis purposes, a proper metric of fairness bias must be chosen. When the fairness of decision is related to a specific subject, here the applicant, an *individual fairness metric* must be chosen. Individual fairness seeks for similar subjects to be treated fairly, that is to have the approximately equal conditional probability to be classified to same label. We note that as following,

$$|P(Y^{(i)} = y, |X^{(i)}) - P(Y^{(j)} = y, |X^{(j)})| < \varepsilon, \text{ if } d(i, j) \approx 0$$

where $d(i, j)$ is the distance between 2 observations. The selection of a distance measure is problem-specific. In general case, where there are few features, we choose Euclidian distance; as the Euclidian distance assumes the independence of the features. Hamming distance is the alternative option once we have many categorical features. Individual fairness is useful for case reports, but also can be summarized as descriptive statistic to a specific group of subjects. Note that protected attribute is simply considered as the rest of the features.

For most of the cases *group fairness* metrics are computed as either descriptive statistics or a model performance measure. In this case we subset the dataset by the possible values of the protected attribute. However, the methodology highly depends on the objectives of the research, therefore we classify such metrics to following groups.

Group Fairness: Data vs Algorithm

Every time when algorithmic fairness is mentioned, we intuitively think of an algorithm that is applied fairly, that is we think of a production process of an application. However, we can measure the historical human bias. For example, we need to know how fair our loan office acted and whether there has been a systematic bias towards a specific group of applicants. We can find it by computing the difference between conditional priors - $P(Y = 1|S = 1) - P(Y = 1|S \neq 1)$. Yet, not all the metrics can be computed for dataset descriptions, thus hereafter we present the metrics for the model fairness, additionally notating \hat{Y} as outcome vector of the model.

Group Representations vs Group Errors

Concept of various fairness analysis have different requirements. Some analysis is to imply overall fairness of the model or the dataset: for such purposes we use *representation metrics*. Disparate impact (Barocas et al 671) is the proportional difference of positive outcome probabilities between unprivileged and privileged. groups.

$$\frac{P(\hat{Y} = 1|S \neq 1)}{P(\hat{Y} = 1|S = 1)} > 1 - \varepsilon$$

ε shows the proportional fairness difference between the groups, and empirically optimal value must be below 0.2, that is disparate impact metric is above 80%. However, typical cases are when the dataset is imbalanced by the classification label and proportional metric can be misleading; metrics of absolute difference must be applied – **Demographical (Statistical) parity**.

$$|P(\hat{Y} = 1|S \neq 1) - P(\hat{Y} = 1|S = 1)| < \varepsilon$$

Whenever using group representations, we assume the “*We are all equal*” (Moritz et al 4) rule. Disadvantages of this approach are overall aggregating between classification groups which

leads us to use “*What you see is what you get approach*”. *Group metrics* target a specific classification group, e.g. for loan application problem, we are rather interested in not approving loan to the failing subjects than not failing ones, that is we concentrate rather on false positives rather than false negatives. From the perspective of algorithmic fairness, we need to assure that the false positives are similar between groups. Confusion matrix, both total and group-wise, is used to compute group errors.

		Predicted		
		0	1	Total
Actual	0	TN True Negatives	FP False Positives	N Negatives
	1	FN False Negatives	TP True Positives	P Positives
Total		PN Predicted Negatives	PP Predicted Positives	T Total

Table 1: Confusion matrix of a binary classification model

For the current situation, as a loan officer we are interested in **False Discovery Rate** or **False Positive Rate (Fall-out)** and their parity as our decisions are *punitive* (Kleinberg et al).

$$FDR = \frac{FP}{PP}, \quad FPR = \frac{FP}{N}$$

$$FDR \text{ Parity} = FDR_{unpriv} - FDR_{priv}$$

$$FPR \text{ Parity} = FPR_{unpriv} - FPR_{priv}$$

For *assistive* cases, such as judicial operations, recidivism prediction, we aim to assist society, therefore we select different metrics of performance and fairness, such as **False Omission Rate** and **False Negative Rate**.

$$FOR = \frac{FN}{PN}, \quad FNR = \frac{FN}{P}$$

$$FOR \text{ Parity} = FOR_{unpriv} - FOR_{priv}$$

$$FNR \text{ Parity} = FNR_{unpriv} - FNR_{priv}$$

Previous methods, called *equalized odds*, in addition to many other metrics, support specific groups of interest, therefore any problem is required to be considered more detailly and consulted with a domain expert. As a summary of the methodology, we present the following tree of rule for the reference.

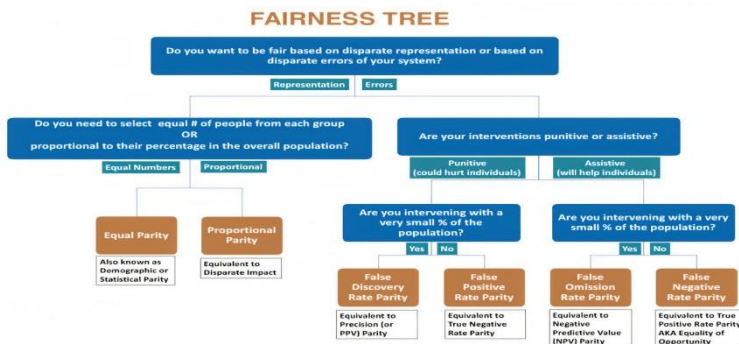


Figure 1: Decision rule for fairness metric selection

Datasets and Baseline Models

Adult Dataset (*adult*)

First dataset, that we used for the analysis is the “Adult Data Set” from UCI Machine Learning Repository. It consists of records of individual and their yearly incomes, other features include age, race, education, gender, etc. and the task is to predict whether the individual has income of higher than 50,000 US dollars or not. For the fairness analysis we assume gender as protected attribute with male as privileged group, in addition to race with white as privileged group. For the baseline classification models we selected 4 different models, 1 linear and 3 tree-based, Logistic Regression (LR), Decision Tree (DT), Random Forest (RF) and Gradient Boosting (GB) with training pipeline presented in the source code reference. GB obviously outperforms other models with both ROC and PR scores.

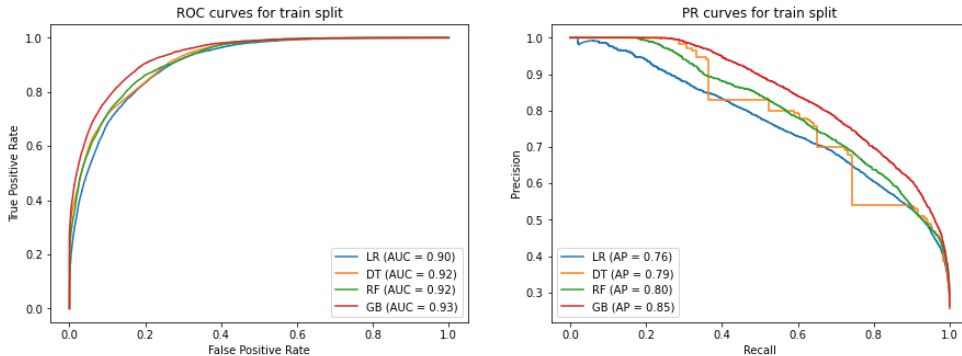


Figure 2: ROC and PR curves for baseline classification models (adult dataset, train and test splits)

Financial Inclusion in Africa (*finincl*)

Second dataset, Financial Inclusion in Africa, is a survey result from 4 different African countries with prediction task to classify subjects into two groups whether they have a bank account or now. And again, we assume gender as a protected attribute. Ensemble methods have shown better performance for this dataset, too.

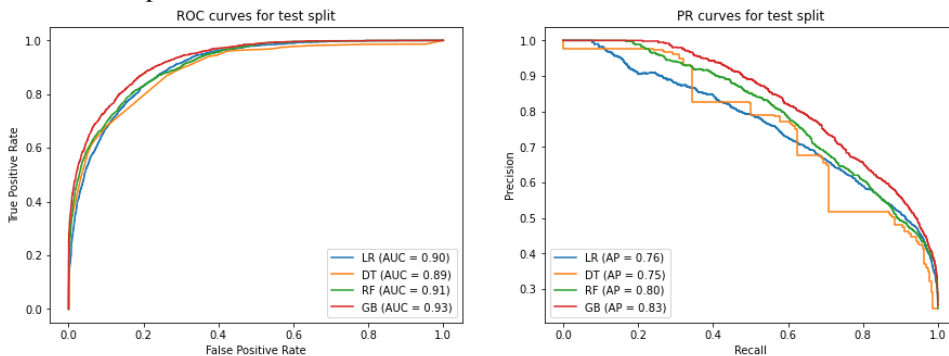


Figure 3: ROC and PR curves for baseline classification models (finincl dataset, train and test splits)

Results

As mentioned in the methodology, first we need to implement a full exploratory analysis on the dataset. Adult dataset contains has a significant class imbalance towards unpreferable label, 75% of all records, while for the other dataset this phenomenon is milder, 59%. One method, we

suggest using for visualizing the relations between two categorical features (here outcome variable and protected attribute), is mosaic plot. The areas of the on a mosaic represent the percentage of total presence for the respective subgroup.

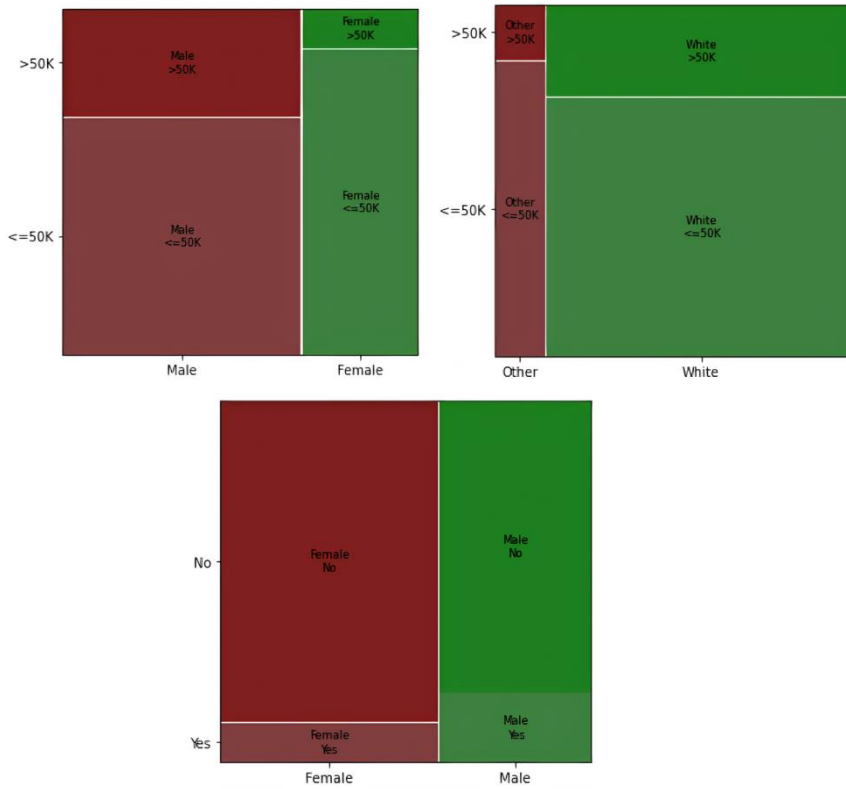


Figure 4: Mosaic plots for adult-gender, adult-race, finincl-gender dataset-attribute pairs

To support our visual representation of the historical fairness bias we evaluate previously introduced dataset metrics. Disparate Impact (DI) metrics for all 3 cases are below 0.8 which is empirically considered a reasonable threshold. Note that for the finincl dataset in spite of low DI, Statistical Parity (SP) difference equals to -0.08, which combined alert that we work with small target subgroups of preferable label. After examining the historical bias, we can proceed with the model evaluation.

	dataset_protected-attribute	adult_gender	adult_race	finincl_gender
metric	disparate_impact	0.36	0.60	0.56
	statistical_parity_difference	-0.20	-0.10	-0.08

Table 2: Dataset fairness metrics

Accuracy metrics supports AUROC and AUPR metrics to choose GB model over other three. Group representation fairness metrics of the models are not better than dataset metrics, that is we showed that historical bias is replicated and reproduced.

Speaking of group errors, we may see that for some model-target pairs we may even have reverse fairness bias (highlighted with red). Considering the case of the finincl dataset, we see that with gradient boosting method fairness bias is not reproduced for the positives. Furtherly we may consider research of significance for the following metrics and analysis of confidence intervals.

dataset_protected-attribute	adult_gender				adult_race				finincl_gender			
	LR	DT	RF	GB	LR	DT	RF	GB	LR	DT	RF	GB
accuracy	0.82	0.76	0.77	0.87	0.82	0.76	0.77	0.87	0.81	0.79	0.81	0.89
disparate_impact	0.30	0.26	0.24	0.31	0.65	0.69	0.64	0.59	0.47	0.55	0.51	0.52
statistical_parity_difference	-0.28	-0.41	-0.42	-0.17	-0.11	-0.14	-0.16	-0.08	-0.19	-0.17	-0.17	-0.04
false_discovery_rate_difference	0.01	-0.08	-0.10	-0.01	0.09	0.10	0.08	0.09	0.01	0.01	0.01	0.11
false_discovery_rate_ratio	1.02	0.84	0.79	0.98	1.24	1.20	1.16	1.44	1.01	1.02	1.02	1.46
false_positive_rate_difference	-0.17	-0.34	-0.33	-0.06	-0.05	-0.08	-0.10	-0.01	-0.15	-0.15	-0.14	-0.01
false_positive_rate_ratio	0.24	0.17	0.15	0.23	0.71	0.72	0.65	0.73	0.44	0.51	0.48	0.70
false_omission_rate_difference	-0.05	-0.03	-0.02	-0.08	-0.04	-0.03	-0.03	-0.05	-0.01	-0.03	-0.01	-0.04
false_omission_rate_ratio	0.47	0.57	0.65	0.40	0.49	0.47	0.49	0.56	0.82	0.60	0.74	0.65
false_negative_rate_difference	0.17	0.18	0.21	0.11	0.01	0.01	0.01	0.04	0.17	0.07	0.13	0.10
false_negative_rate_ratio	1.86	2.94	3.36	1.33	1.03	1.05	1.13	1.11	1.82	1.31	1.61	1.15

Table 3: Model fairness metrics (colored scaling is following, yellow – best performing model, white – no fairness bias detected, blue – fairness bias against privileged group detected, red – fairness bias in favor of privileged group detected)

Conclusions

As opposed to the idealistic approach that automated systems are peaking the performance and surpassing human in all frontiers, our research shows the performance issue of the “learning from data” method and most specifically it is reproducing human bias. However, different automation problems require specific approach to compute algorithmic fairness: Here we show a tree of decision to choose a proper metrics of performance, their mathematical formulation and references.

The application of the suggested methodology has shown that the historical systematic bias towards a privileged group is reflected into baseline models. For all the datasets disparate impact and statistical parity metrics are the same both for datasets and models that is subjects will be treated similarly as a result of the automations. For adult dataset we have no predefined problem of automation which means group representation metrics are preferred, in contrary to financial inclusion dataset where we planned to minimize false positives group errors are important. False positive ratios between male and female groups differ twice which is considered as a serious algorithmic bias.

Next, we intend to explore different bias mitigation algorithms, apply for problems of the same scope and report metrics comparison. Such techniques are currently popular for automated systems of juridical decisions and we plan to apply them for financial modeling. Besides, next steps include building of the efficient accuracy-fairness frontier for a specific class of models and optimization path from starting model.

Works Cited

1. “California Consumer Privacy Act”, State of California Department of Justice Office of the Attorney General, 2018, <https://oag.ca.gov/privacy/ccpa#sectionf>
2. “General Data Protection Regulation”, European Parliament and Council of the European Union, 2018, <https://gdpr-info.eu/art-5-gdpr/>
3. Angwin, Julia, et al. “Machine Bias at ProPublica” 2016, <https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing>
4. Barocas, Solon, et al. *Big data’s Disparate Impact*. Calif. L. Rev. 104, 2016
5. Dwork, Cynthia, et al. “Fairness through Awareness.” Proceedings of the 3rd innovations in theoretical computer science conference. ACM, 2012, 214–226
6. Kaminski, Margot, and Malgieri, Gianclaudio. “Multi-Layered Explanations from Algorithmic Impact Assessments in the GDPR.” Proceedings of the 2020 Conference on

Fairness, Accountability, and Transparency. 2020. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3351095.3372875>

7. Katell, Michael, et al. "Toward Situated Interventions for Algorithmic Equity: Lessons from the Field." Proceedings of the 2020 conference on fairness, accountability, and transparency. 2020. <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3351095.3372874>.
8. Kleinberg, Jon, et al. "Inherent Trade-Offs in the Fair Determination of Risk Scores". In 8th Innovations in Theoretical Computer Science Conference (ITCS 2017). Schloss Dagstuhl-Leibniz Zentrum fuer Informatik.
9. Moritz, Hardt, et al. "Equality of Opportunity In Supervised Learning". Advances in neural information processing systems. 2016
10. Narayanan, Arvind. "21 Fairness Definitions and their Politics." Youtube, uploaded by Arvind Narayanan, 1 March 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=jIXIUyDnyyk>

**ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇԵՂՄԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆ ՈՒ
ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ԲԻՆԱՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՄ**

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԼԱԶՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ,
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել արհեստական բանականության մոդելներում արդարության շեղումը: Նաև և առաջ ներկայացվում են կիրառության օրինակներ և օրենսդրական սահմանափակումներ, որոնք առնչվում են որոշումների կայացման ավտոմատ համակարգերում զգայուն փոփոխականներին: Այնուհետև օգտագործելով ակադեմիական տվյալներ՝ ներկայացրել ենք մարդու կողմից թույլ տրված պատմական շեղումը, դրա քանակական չափորոշիչները և համապատասխան ցուցանիշի ընտրության արդյունավետ մեթոդները: Վերջում գնահատվել են արհեստական բանականության մի քանի մոդելներ՝ ցույց տալու տվյալներից մոդելներ շեղման կրկնօրինակումը:

Հետազոտության տեսակը դիտարկվող է, օգտագործվել են ակադեմիական տվյալներ: Զանազան վերլուծության համար կիրառվել է նկարագրական ու կանխատեսող վիճակագրություն:

Հետազոտությունը կատարել ենք բինար դասակարգման խնդրի օրինակով՝ առանձնակիորեն ուշադրություն դարձնելով դրա կիրառությունը ֆինանսներում: Ցույց ենք տվել և չափել ենք խոցելի սոցիալական խմբերում անհավասար որոշումների կայացումը. մեր օրինակում միջինում 8-20% շեղում կա առկա խմբերում, որը նաև առկա նույնիսկ կանխատեսման լավագույն մոդելներում 85% և 90% AUC ցուցանիշ:

Հիմնաբառեր՝ արհեստական բանականություն, մեքենայական ուսուցում, բինար դասակարգում, այզրիթմի արդարություն, տարբերակող ալգեթություն, հավասարեցված հավանականություններ, ցուցադրման սխալանք, արդարության շեղում:

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОБНАРУЖЕНИЕ ПРЕДВЗЯТОСТИ СПРАВЕДЛИВОСТИ ДЛЯ ПРОБЛЕМЫ ДВОИЧНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ В ФИНАНСОВОМ АНАЛИЗЕ

ГЕВОРГ КАЛАЧЯН

*аспирант факультета экономики и менеджмента
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является представление предвзятого отношения к справедливости в моделях искусственного интеллекта. В первую очередь показаны варианты использования и законодательные ограничения автоматического принятия решений в отношении чувствительных атрибутов. Затем, используя академические наборы данных, мы представляем допущенную человеком историческую предвзятость, ее количественные параметры и эффективные методы выбора соответствующих показателей. В заключение была проведена оценка нескольких моделей искусственного интеллекта с целью продемонстрировать закономерность отклонений данных моделей.

Методика исследования - наблюдение, при котором использовались академические данные. Для количественного анализа были применены описательные и прогнозирующие статистические данные.

Анализ был проведен для проблемы бинарной классификации, при этом основное внимание было уделено ее применению в сфере финансов. Мы показали и количественно оценили принятие неравноценных решений в наиболее уязвимых социальных группах: на нашем примере видно отклонение в среднем на 8–20% в данных группах, которое присутствует даже в самых лучших по прогнозам моделях с показателями AUC 85% и 90%.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, машинное обучение, бинарная классификация, алгоритмическая справедливость, разрозненное влияние, уравнивание шансов, ошибка представления, систематическая ошибка справедливости.*

ФОРМИРОВАНИЕ КАЧЕСТВЕННОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ*

УДК 330.1: 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-192

АЙКАЗ ШАХНАЗАРЯН

внутренний аудитор ООО «Сеф Интернейшнл УКО»,
аспирант кафедры менеджмента
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения
shhaykaz@gmail.com

Цель статьи – выдвинуть и обосновать мнение о том, что нынешняя ситуация в Армении не создает благоприятных условий для формирования качественного человеческого капитала и перехода к «цифровой экономике», и в связи с этим предложить пути решения этой проблемы. Статья направлена на изучение проблем и анализа инвестиций в сфере образования, а также тенденций рынка труда и вопросов перехода к цифровой экономике. Наша задача – выявить пути формирования качественного человеческого капитала и предложить решения по созданию условий для перехода к цифровой экономике.

В работе были применены теоретические методы исследования: методы анализа, синтеза и вывода (дедукции), а также метод сравнения.

Таким образом, на основании выводов исследования становится ясно, что в Армении на образование в процентах от ВВП тратится почти вдвое меньше (2.5%), чем в среднем в странах ОЭСР (5%). Также, исходя из анализа платежеспособности домашних экономик Армении и новых тенденций на рынке труда, сделан вывод о том, что в Армении платежеспособность домашних экономик довольно низкая и государству необходимо увеличить финансирование на образование, чтобы сделать его более доступным для населения, а также пересмотреть весь курс обучения, чтобы сделать его качественнее в условиях цифровой экономики. Далее был рассмотрен термин «умный завод» и было внесено предложение поощрять их создание в Армении, освобождая их от налога на прибыль до 5 лет.

Ключевые слова: человеческий капитал, цифровая экономика, высшее образование, инвестиции, индустрия 4.0, индустриальная революция, «умный завод», рынок труда.

Предисловие

В настоящее время экономики развитых и развивающихся стран вышли на новый уровень, в котором среди всех присущих капиталу видов свое особое и, пожалуй, самое важное место занимает человеческий капитал. Он играет решающую роль как в приобретении конкурентных преимуществ стран, так и в процессе обеспечения экономического роста. Поэтому эффективность развития экономики современных государств существенно зависит от качества их важнейшего ресурса, человеческого капитала, который является не только главной движущей силой социально-экономического развития современного общества, но и основой построения новой экономики – цифровой экономики. Важнейшими факторами, определяющими качество человеческого капитала,

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.05.2021թ., գրախոսվել՝ 14.06.2021թ., տպագրվել է 30.06.2021թ.:

являются образование и здравоохранение. Поэтому государства, чтобы обеспечить высокий экономический рост, должны обеспечить доступность высшего образования и здравоохранения среди населения. В связи с этим целью работы является изучение проблем высшего образования в Армении, анализ и сравнение инвестиций в образование в странах ОЭСР и РА, рассмотрение тенденций на рынке труда, термина «умный завод», а также на основе проведенного исследования сделать выводы и предложения по совершенствованию формирования качественного человеческого капитала.

Исследования

Термин «человеческий капитал» не применялся широко в научных кругах до конца 1950-х годов, несмотря на то, что в своей работе о человеческом капитале упомянул Адам Смит еще в 1776 году. В своем четвертом определении капитала он отметил: «Приобретение ... талантов во время ... образования, учебы или профессионального обучения стоят реальных расходов, которые являются капиталом в человеке. Эти таланты являются частью его состояния, а также состояния общества» (Goldin and Haupert 1).

Термин «человеческий капитал» приобрел большую известность благодаря научной статье Якоба Минсера «Инвестиции в человеческий капитал и распределение личных доходов», опубликованной в 1958 году (Mincer). Позже в 1961 г. термин «человеческий капитал» в научных кругах начал широко использовать Теодор Шульц, который совместно с Артуром Льюисом за исследования и открытия в области человеческого капитала в 1979 году получил Нобелевскую премию. Исследуя динамику развития экономики США за последние десятилетия, они пришли к выводу о том, что американскую экономику обеспечивает большим доходом не материальный, а человеческий капитал (Press release).

Хотя Теодор Шульц был первым, кто провел углубленные исследования в области человеческого капитала, тем не менее, в качестве основателя термина «человеческий капитал» принято считать Гэри Беккера, поскольку Т. Шульц в своих трудах проводил много исследований, но не пытался интерпретировать и охарактеризовать этот термин. Гэри Беккер, студент Т. Шульца в Чикагском университете, развил его идеи и попытался прокомментировать термин «человеческий капитал». В своей работе «Теоретический и экспериментальный анализ с особым акцентом на образование», вышедшей в 1964 году, он отмечал, что для большинства людей слово капитал означает банковский счет, сотни акций организаций, поточные линии или металлургические литейные заводы в районе Чикаго. Но эти разновидности являются капиталом в том смысле, что они являются активами (основными средствами), с помощью которых получают доход или другие полезные результаты. Обучение в школе, программы переподготовки, расходы на здравоохранение, а также лекции о высоких ценностях также являются капиталом. Все эти виды капитала называются «человеческим капиталом», потому что люди не могут выступать отдельно от своих знаний, способностей, навыков, здоровья или других ценностей так, как они могут избавиться от финансовых и физических активов (Becker).

Проблемы управления человеческим капиталом в Армении пока недостаточно изучены. Пожалуй, ключевым можно считать труд Фирузы Маилян «Проблемы реализации человеческого капитала в Республике Армения», в котором автор представила теоретические проблемы реализации человеческого капитала, механизм реализации человеческого капитала и взаимодействия экономического роста, а также результаты количественной оценки взаимодействия между уровнем реализации человеческого капитала и экономическим ростом РА (Մայիլյան).

Согласно Оксфордскому словарю, термин «человеческий капитал» определяется как навыки, знания и опыт человека или группы людей, рассматриваемые как нечто ценное, что может использовать организация или страна («Human Capital»). Ко всему этому, пожалуй, можно добавить и творческую мысль, социальные и индивидуальные качества человека,

которые включают в себя способность выполнять работу для получения экономических ценностей.

В настоящее время развитые государства переходят от индустриального уровня развития, где подавляющая часть ВВП приходилась на промышленность, на постиндустриальный уровень, в котором социально-экономическое развитие в большинстве зависит от информационных технологий, научных исследований, здравоохранения и образования. Это стало более заметным в условиях беспрецедентных темпов научно-технологического прогресса, когда появилось огромное количество новых отраслей, новейшие технологии, которых проникли во все сферы. Именно в этих условиях получил широкое распространение термин «цифровая экономика». Что же представляет собой термин «цифровая экономика»? «Цифровая экономика» — это экономическая деятельность, основанная на цифровых технологиях, связанная с электронным бизнесом и электронной коммерцией и производимыми и сбываемыми ими цифровыми товарами и услугами (Алексей Денисеня и др.). Концепция цифровой экономики появилась в последнем десятилетии XX века. По определению консалтинговой компании «Делойт», цифровая экономика — это экономическая деятельность, которая является результатом миллиардов ежедневных онлайн-соединений между людьми, предприятиями, устройствами, данными и процессами. Основой цифровой экономики является гиперподключенность, которая означает растущую взаимосвязанность людей, организаций, машин и является результатом интернета, мобильных технологий и интернета вещей (IoT) (Deloitte, *What is digital economy?*).

Главным фактором создания цифровой экономики является так называемые промышленные / индустриальные революции, в частности, четвёртая промышленная революция.

Таблица 1.

**Промышленные / Индустриальные революции
(«Четвертая промышленная революция»)**

Промышленный переворот	Период	Иновации / прорывы	Результат
Первая промышленная революция	конец XVIII в. – начало XIX в.	водяные и паровые двигатели, ткацкие станки, механические устройства, транспорт, металлургия	переход от аграрной экономики к промышленному производству, развитие транспорта
Вторая промышленная революция	вторая половина XIX в. – начало XX в.	электрическая энергия, высококачественная сталь, нефтяная и химическая промышленность, телефон, телеграф	поточное производство, электрификация, железные дороги, поточное производство, разделение труда
Третья промышленная революция	конец XX в. (1970 г. и далее)	цифровизация, развитие электроники, применение в производстве инфокоммуникационных технологий (ИКТ) и ПО	автоматизация и робототехника
Четвертая промышленная революция	термин введен в 2011 в рамках государственной Hi-Tech Стратегии Германии (один из десяти проектов – Индустрия 4.0)	глобальные промышленные сети, Интернет вещей, переход на возобновляемые источники энергии, переход от металлургии к композитным материалам, 3D принтеры,	распределенное производство, распределенная энергетика, сетевой коллективный доступ и потребление, замена посредников на распределенные сети,

		вертикальные фермы, синтез пищи, самоуправляемый транспорт, нейросети, генная модификация, биотехнологии, искусственный интеллект	прямой доступ производителя к потребителю, экономика совместного использования
--	--	---	--

Итак, первая промышленная революция (конец XVIII – начало XIX вв.) обусловлена переходом от аграрной экономики к промышленному производству за счет изобретения паровой энергии, механических устройств, развития металлургии. Вторая промышленная революция (вторая половина XIX в. – начало XX в.) – изобретение электрической энергии, последовавшее поточное производство и разделение труда. Третья промышленная революция (с 1970 г.) – применение в производстве электронных и информационных систем, обеспечивших интенсивную автоматизацию и роботизацию производственных процессов. Четвертая промышленная революция (термин введен в 2011г., в рамках немецкой инициативы – Индустрии 4.0) – переход на полностью автоматизированное цифровое производство, управляемое интеллектуальными системами в режиме реального времени в постоянном взаимодействии с внешней средой, выходящее за границы одного предприятия, с перспективой объединения в глобальную промышленную сеть Интернета вещей и услуг. Его компонентами является:

- элементы Интернета вещей,
- искусственный интеллект, машинное обучение и робототехника,
- облачные вычисления,
- большие базы данных (Big Data),
- аддитивное производство,
- кибербезопасность,
- интеграционная система,
- моделирование,
- дополненная реальность.

Примечательно, что многие из этих элементов уже давно и успешно применяются на практике, но именно объединение их в одну целостную систему позволит развить концепцию «Индустрии 4.0» и обеспечить новый уровень эффективности производства и дополнительный доход за счет использования цифровых технологий, формирования сетевого взаимодействия поставщиков и партнеров, а также реализации инновационных бизнес-моделей («Четвертая промышленная революция»).

Цифровая экономика — это экономическая форма, последнее проявление инноваций и технического прогресса в контексте современной глобализации. Это новая движущая сила, которая становится все более важной для развития любой страны, поскольку ее основными составляющими являются технический прогресс и инновации, которые, в свою очередь, являются главной движущей силой и вечным источником экономического роста. Однако инновации — это не одномерные технические проблемы, они должны органично сочетаться с рыночными механизмами и предпринимательским духом, чтобы эффективно способствовать непрерывному развитию экономики. Фактически, до первой промышленной революции основная технология паровой машины была достаточно законченной и отработанной, но в крупномасштабном производстве она не использовалась. Только после того, как Джеймс Ватт зарегистрировал усовершенствованный паровой двигатель в качестве патента и установил современную производственную систему, разразилась первая промышленная революция и значительно повысился уровень производительности труда. А в чем заключается важность инновации? Прежде всего, технический прогресс освободил рабочих от скучной, однообразной и опасной работы. Сельское хозяйство – первая крупная отрасль, в которой произошли эти изменения. В 1871 году в сельскохозяйственном секторе Англии и Уэльса было занято около 6,6% рабочей силы. К началу 21 века этот показатель составлял всего лишь 0,2%, то есть снизился на 95%. Во-вторых, инновации освободили рабочих от ручного труда и позволили им больше заниматься коммуникацией и

обслуживанием. Например, по данным британской переписи 1871 года только 1,1% рабочей силы было занято в сфере ухода за больными. К 2011 году в этих профессиях была занята почти четверть рабочей силы в Англии и Уэльсе (Deloitte, *Technology and people*). Наконец, инновации снижают стоимость предметов первой необходимости, увеличивают располагаемый доход и создают новый спрос и возможности трудоустройств.

Инновационная деятельность, вызванная технологическим прогрессом, проявляется как процесс, в котором новая технологическая экономика и новая бизнес-экономика дополняют друг друга. Поскольку рыночный спрос на рабочую силу определяется потребительским спросом на продукты и услуги, когда появляются инновации и технический прогресс, это означает, что рынок может предоставлять новые продукты и стимулировать новые потребности потребителей. Новый спрос на рабочую силу на рынке труда будет возникать один за другим или претерпевать глубокие изменения. В этих условиях легко понять, что разделение труда, совместимое с изменившимся рыночным спросом, может помочь работникам получить выгоду на рынке труда, и наоборот. С установлением современных бизнес-моделей и механизмов рынка труда разделение труда и корректировка человеческих ресурсов рынком труда почти всегда позволяет высококвалифицированной и низкоквалифицированной рабочей силе одновременно извлекать выгоду из результатов инноваций через некоторый дополнительный механизм. Например, эмпирические данные по Соединенным Штатам 1970-х годов показывают, что по мере активизации инновационной деятельности разрыв в доходах между высококвалифицированной и низкоквалифицированной рабочей силой постепенно сокращается, но процесс расширения университетов не подвергся влиянию. Однако стоит отметить, что, хотя прошлые технологические инновации вызвали локальный шок на рынке труда, они редко влияют на изменения спроса и предложения человеческих ресурсов в глобальном масштабе или обычно требуют много времени, чтобы вызвать аналогичные изменения.

Примечательно, что в 2019 году Правительство Армении одобрило стратегию развития высокотехнологичного сектора, разработанную Министерством высокотехнологичной промышленности Республики Армения, в которой были определены приоритеты на 2020-2025 годы. Этими приоритетами являются искусственный интеллект, наука о данных, кибербезопасность, квантовые системы, нанотехнологии, роботостроение, интернет вещей, современные технологии связи, оптико-лазерные технологии, радиоэлектроника и микроэлектроника, биоинженерные технологии, последовательность ДНК, сверхпроводящие, альтернативные технологии получения энергии, технологии хранения энергии, производственные технологии высокой точности, блокчейн технологии и аэрокосмические технологии.

Основными целями реализации данной стратегии являются:

- 1) развитие высокотехнологичной промышленности в Армении, сделав ее локомотивом динамичного и быстрого развития экономики,
- 2) стартап, обеспечение развития инженерных экосистем,
- 3) экспорт высокотехнологичных товаров и услуг РА на внешние рынки и формирование их высокого международного рейтинга,
- 4) масштабность и стандартизация оцифровки, обеспечение применимости систем экономики и управления,
- 5) увеличение доступности и инфраструктуры оцифровки, способствуя повышению их применимости и эффективности,
- 6) развитие военной промышленности в качестве высокотехнологичной многопрофильной системы в инновационном развитии экономики РА (Министерство высокотехнологичной промышленности РА).

В ноябре 2016 года Евразийская экономическая комиссия вместе с экспертами Всемирного банка начала совместную работу по изучению опыта и выработке

рекомендаций для получения экономического эффекта от развития цифрового пространства и реализации Цифровой повестки ЕАЭС до 2025 года, направленной на создание в регионе единой цифровой экономики и получение соответствующих цифровых дивидендов. Видение цифрового пространства ЕАЭС основано на создании общей безопасной и масштабируемой цифровой инфраструктуры для развития цифровой экономики Союза, обеспечивающей широкополосный доступ в интернет на всем цифровом пространстве Союза и создающей возможности для появления инновационных производств, новых видов услуг, новых рабочих мест и роста эффективности межгосударственных взаимодействий. В процессе исследования был проанализирован опыт других межгосударственных объединений, в частности, Европейского союза, Ассоциации государств юго-восточной Азии (АСЕАН), стран, входящих в Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива. Опыт этих объединений был использован при разработке общего видения и основных направлений Цифровой повестки ЕАЭС, а также для понимания возможных результатов и достижений, к которым следует стремиться при ее реализации. Например, по оценкам Европейской комиссии, построение единого цифрового рынка ЕС может ежегодно приносить в экономику Евросоюза до 415 миллиардов евро, создавать новые рабочие места, а также формировать общество, основанное на знаниях. Итоговыми результатами проведенных исследований явились экономический эффект от реализации Цифровой повестки увеличит ВВП ЕАЭС к 2025 г. примерно на 10,6% от общего ожидаемого роста совокупного ВВП государств-членов к 2025 году. Указанный потенциальный эффект почти в два раза превышает возможный размер увеличения ВВП стран ЕАЭС в результате цифрового развития без реализации общей цифровой повестки. Реализация цифровой повестки обеспечит рост занятости в ИКТ отрасли на пространстве ЕАЭС на 66,4% к 2025 г. (1 млн новых рабочих мест в области ИКТ), что почти на 50% больше, чем в случае цифрового развития государств-членов без совместной цифровой повестки. В свою очередь, рост занятости в ИКТ отрасли обеспечит дополнительный рост общей занятости на 2,46% к 2025 г. При этом возможно достигнуть прироста производительности труда до 1,73% до 2025 года. Оптимизация и роботизация производства, а также повышение эффективности труда, безусловно, выведут ряд работников из экономики, но в целом воздействие развития цифровой экономики на рынок труда будет положительным. Что касается преобразования сферы услуг, то усилия по устранению существующих нормативно-правовых барьеров в отношениях между государствами-членами ЕАЭС могут позволить сэкономить 46,5 млрд долл. США на уровне Союза. Эффект от цифровизации государственных закупок на региональном уровне оценивается в 16,3 млрд долл. США. Предоставление услуг «открытого правительства» может позволить сэкономить 3,6 млрд долл. США, а внедрение трансграничных электронных услуг – еще 0,5 млрд долл. США (Группа всемирного банка и Евразийская экономическая комиссия 1,2).

В условиях цифровой экономики большой проблемой является формирование качественного человеческого капитала, так как главным субъектом цифровой экономики является человек со своими знаниями и навыками. В этом плане на микроэкономическом уровне быстрые технологические изменения, вызванные цифровой экономикой, создали серьезные проблемы для накопления человеческого капитала и развития человеческих ресурсов. Новые технологии приводят к серьезным изменениям в характере работы и навыках, необходимых с точки зрения рынка труда. В частности, новая проблема, создаваемая цифровой экономикой, заключается в том, что работники нуждаются в более глубоком обучении навыкам, чтобы люди могли более адаптивно оценивать новые ситуации, корректировать собственное мышление, знать, где получить информацию и как с ней справиться. То есть первой проблемой формирования человеческого капитала является образование, которое должно быть компетентным и востребованным. В отрасли образования главным функционером и ответственным является правительство. Именно от его политики зависит качество и доступность образования. В этом плане одним из главных

ролей играет инвестиции в образования. Рассмотрим ситуацию в странах ОЭСР (Организация экономического сотрудничества и развития), чтобы можно было оценить показатели Армении.

Итак, в 2017 году общие расходы на образование составили примерно 9,100 долларов США на одного студента в начальных учебных заведениях и 10,500 долларов США в средних учебных заведениях в среднем по странам ОЭСР. Ориентация на программы влияет на уровень расходов: на уровне старших классов средней школы профессиональные программы обходятся примерно на 1,500 долларов США дороже на одного студента, чем в среднем общие программы, поскольку они, как правило, требуют более сложного оборудования и приспособления, а обучение на рабочем месте может повлечь дополнительные расходы. На уровне высшего образования общие расходы составили 16,300 долларов США на одного студента в 2017 году в среднем по странам ОЭСР. На этом уровне 68% общих расходов приходится на государственные средства, а на более низких уровнях образования на государственные средства приходятся 90%. Наибольшая доля относится к вознаграждению персонала, на долю которого приходится 77% расходов на уровне, предшествующему высшему образованию, и 67% - на уровне высшего образования. После увеличения в период с 2005 по 2012 год общие расходы начальных до высших учебных заведений в процентах от валового внутреннего продукта (ВВП) снизились и составили в среднем 4,9% в 2017 году, что ниже значения 2005 года, которая составляла 5,1%. Это связано с тем, что расходы на образование росли медленнее, чем ВВП за этот период: расходы на образование увеличились на 17%, в то время как ВВП вырос на 27% (OECD 25).

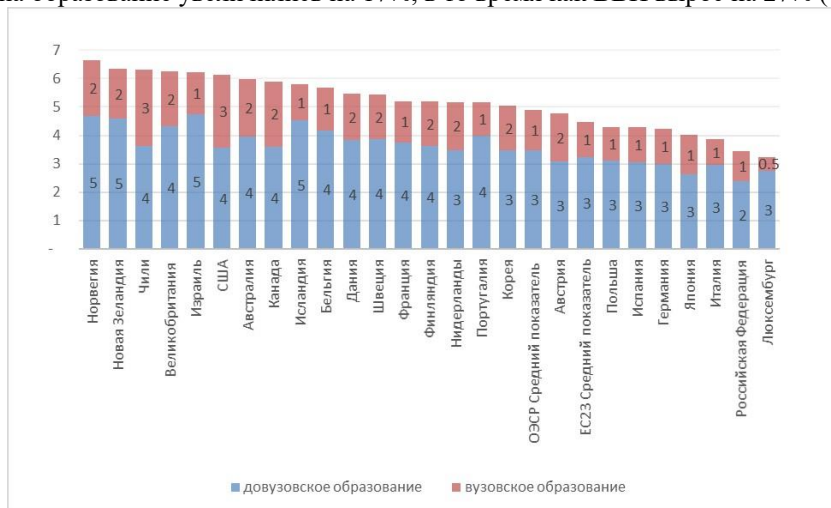


Рисунок 1. Общие расходы на образовательные учреждения в процентах от ВВП (2017 год) (Дол. США) (OECD 284)

В 2017 году страны ОЭСР потратили в среднем 4,9% своего валового внутреннего продукта (ВВП) на образовательные учреждения от начального до высшего уровня. В среднем доля национальных ресурсов, выделяемых на довузовское образование, составляла 3,5% ВВП, что значительно больше доли, выделяемой на высшее образование (1,4% ВВП). Частные источники играют решающую роль в финансировании высшего образования, на их долю в среднем приходится около трети расходов на образовательные учреждения или 0,4% ВВП после трансфертов между правительством и частным сектором. На уровнях, не связанных с высшим образованием, частные расходы на образование составляют лишь одну десятую от общего объема расходов на учебные заведения, или 0,3% ВВП. В период с 2012 по 2017 год общие расходы на начальные и высшие учебные заведения в доле ВВП

сократились более чем в 2/3 стран ОЭСР и стран-партнеров, как уже отмечено, главным образом из-за того, что общие расходы на учебные заведения увеличивались медленнее, чем ВВП.

Теперь рассмотрим расходы на учебные заведения в расчете на одного эквивалентного студента в странах ОЭСР.

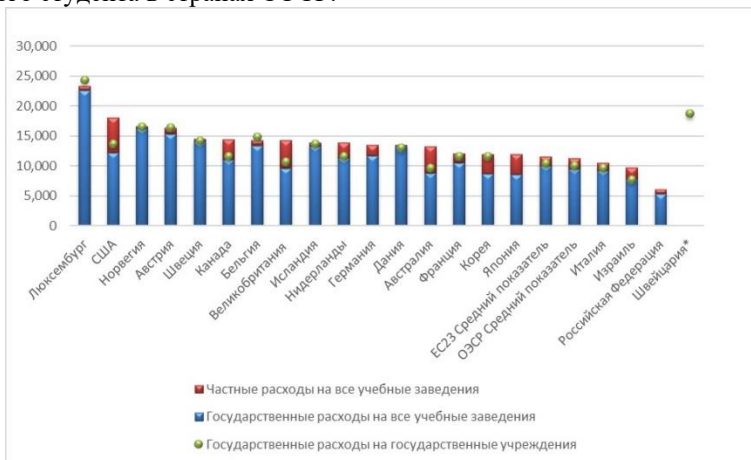


Рисунок 2.* Общие расходы на образовательные учреждения в расчете на одного студента, эквивалентного очной форме обучения, в разбивке по источникам финансирования (2017 год) (Дол. США) (ОЕСD 270)

В среднем страны ОЭСР тратят 11,200 долларов США на одного студента в учреждениях начального и высшего образования (около 10,000 долларов США на одного студента на начальном, среднем и уровне до высшего образования и 16,300 долларов США на уровне высшего образования). Самые большие расходы на образование были осуществлены Люксембургом.

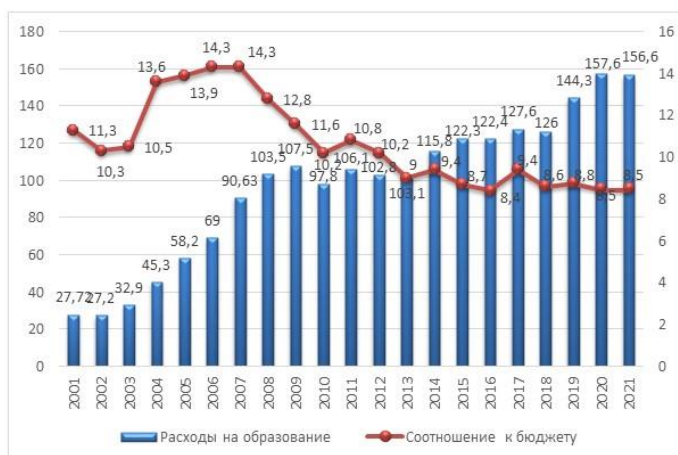


Рисунок 3. Бюджетное финансирование образования в Армении 2001 – 2021 гг. (млрд драммов РА)*

* Данные имеются только по государственным расходам на государственные образовательные учреждения.

В расходах, которые являются инвестициями в образование, важную роль играют государственные инвестиции, поскольку для развивающихся стран общество может быть неплатежеспособным, и тогда доступность образования будет поставлена под сомнение.

Рассмотрим государственные расходы на образование в Армении (Диаграмма 3).

При этом наибольший рост был зафиксирован в докризисный период, после чего в течение нескольких последующих лет абсолютный показатель бюджетного финансирования образования колеблется в пределах 100 млрд драммов и только после 2015 года сумел преодолеть порог в 120 млрд драммов. Максимальный уровень доли образования в структуре общих расходов государственного бюджета был зафиксирован в 2006-2007 гг.-14.3%, после чего этот показатель с каждым годом неуклонно снижался и в конце концов, остановился в диапазоне 8-9 процентов. Рассмотрим также соотношение бюджетных расходов на образование к ВВП (Диаграмма 4).

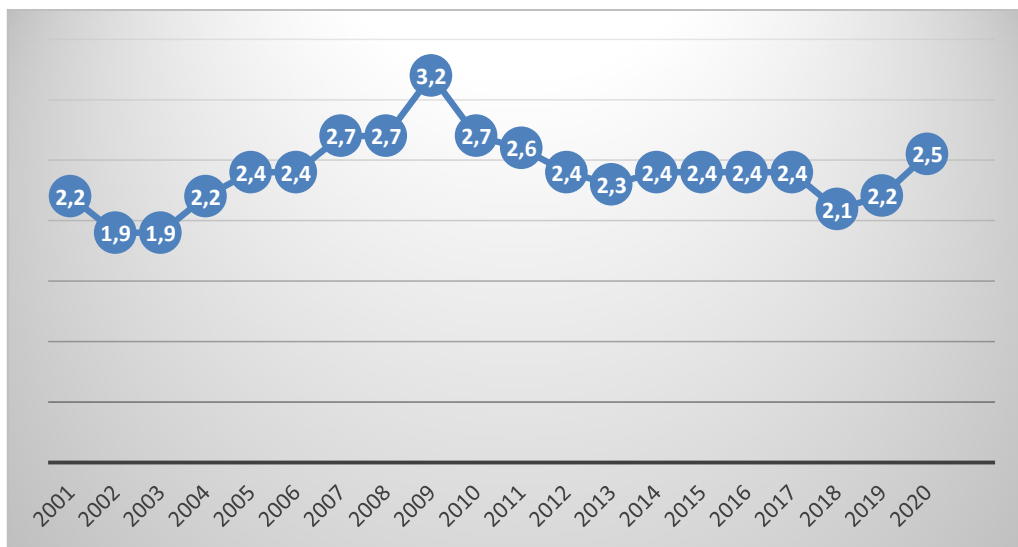


Рисунок 4. Соотношение бюджетных расходов на образование к ВВП 2001-2020 гг.*

Соотношение бюджетных расходов на образование к ВВП в последние годы демонстрирует заметную тенденцию к росту и составило в 2020 году 2.5%, хотя стоит отметить, что ВВП снизился в 2020 году (6,181,664.1 млн драммов) по сравнению с 2019 годом (6,543,321.8 млн драммов). Тем не менее, оно заметно уступает среднему показателю стран ОЭСР (5%).

Так как в Армении не публикуются данные о частных расходах на образование, оценим платёжеспособность домашних хозяйств РА.

* Диаграмма была построена исходя из данных сайта Министерства образования, науки, культуры и спорта РА, Правительства РА, Комитета Статистики РА («Բյուջե»; «Պետական բյուջե»).

* Диаграмма была построена исходя из данных сайта Министерства образования, науки, культуры и спорта РА, Правительства РА, Комитета Статистики РА («Բյուջե»; «Պետական Բյուջե»).

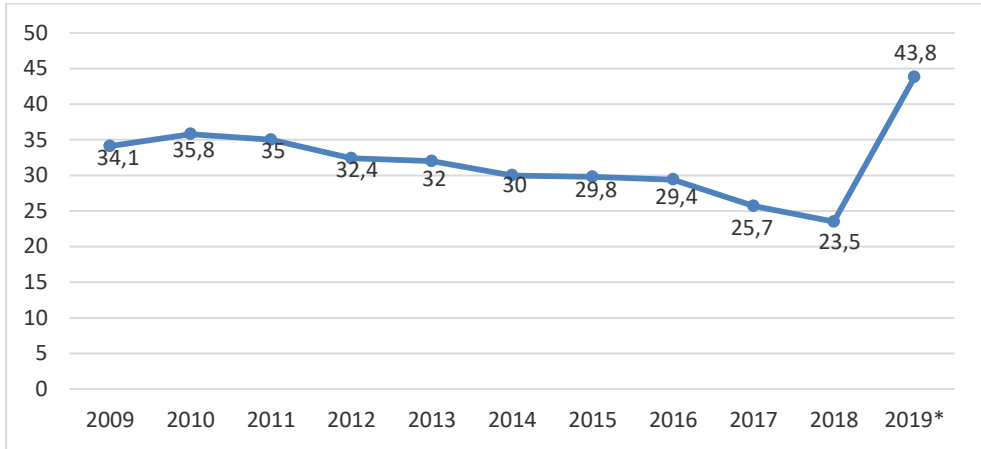


Рисунок 5. Динамика показателей уровня бедности, 2009-2019гг. *

Итак, начиная с 2010 г. уровень бедности в РА непрерывно снижался и в 2018г. составил 23,5%. Примечательно, что в 2019г. методология расчета показателя бедности в РА была пересмотрена – в настоящем? верхняя линия бедности рассчитывается в соответствии со средней линией бедности. Уровень бедности в Армении довольно высокий, что свидетельствует о неудовлетворительной платёжеспособности граждан.

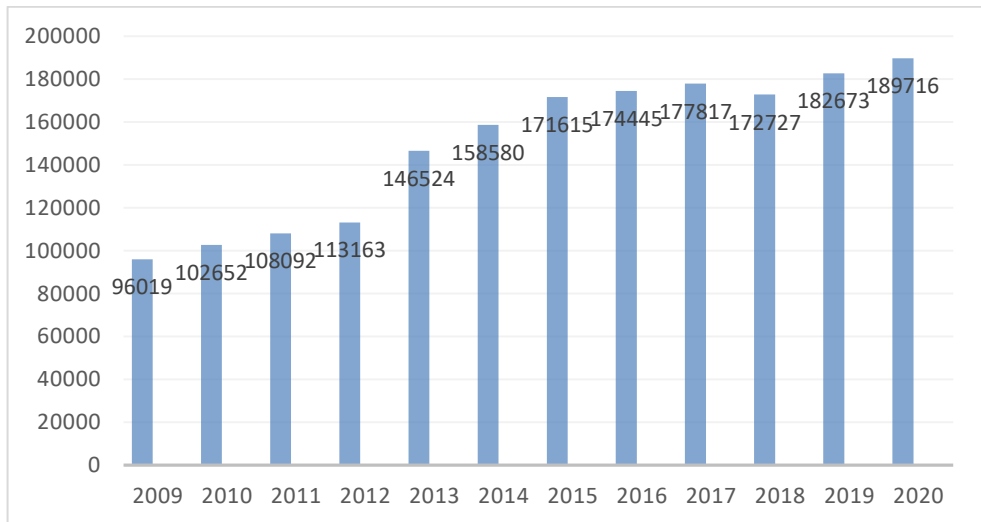


Рисунок 6. Динамика среднемесячной номинальной заработной платы в Армении в 2009-2020 гг. в драмах РА*

По данным графика 6., в Армении в 2020 году средняя номинальная зарплата составляла 189,716 драммов, а реальная зарплата – около 140 тыс. драммов и это при том,

* Диаграмма была построена исходя из данных сайта Комитета Статистики РА («Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղբյուրները»).

Диаграмма была построена исходя из данных сайта Комитета Статистики РА («Ժամանակագրական շարքեր»).

что стоимость минимальной потребительской корзины, согласно данным статистического комитета РА, в 2020 году составляла 60,305.7 драммов (Комитет статистики РА, Социально-экономическое положение Республики Армения к 2020 году январь-декабрь 275). Примечательно, что в расчет минимальной потребительской корзины включены также расходы на образование и здравоохранение, однако их удельный вес очень незначителен и не может реально обеспечить человека качественным образованием и здравоохранением. Следовательно, в среднестатистической семье, состоящей из 4 человек, если условно будут работать двое (родители), то семья может иметь в своем распоряжении всего около 38,000 драмов для обеспечения других нужд (включая образование и здравоохранение). В вышеуказанном расчете не были учтены изменения подоходного налога, социальных выплат и гербовых сборов (Фонд страхования военнослужащих), при учете которых реальная зарплата снизится примерно на 2,000 драмов. То есть большинство домашних хозяйств будут иметь трудности при финансировании образовательных расходов. В этом плане в последнее время правительство РА часто высказывает мнение, что Армению необходимо превратить в высокотехнологичную страну с экономикой, основанной на знаниях. Но в этом процессе главным субъектом является человеческий капитал, качество которого в основном зависит от образования. В этой связи, принимая во внимание тот факт, что большинство домашних хозяйств в Армении не в состоянии платить за образование, мы считаем необходимым увеличить государственные расходы на образование, то есть инвестиции в образование, довести его минимум до среднего показателя стран ОЭСР (5% от ВВП), тем самым сделав образование более доступным для населения РА.

Инвестиции в образование важны, но качество образования и образовательная программа не менее важны. Ведь выпускники РА должны обладать компетентными знаниями для рынка труда в условиях цифровой экономики. В этом плане Всемирный экономический форум (WEF) предсказывает потерю рабочих мест 75 млн. человек к 2022 году из-за развития технологий и инноваций профессий, которые исчезнут раньше других, в частности:

- бухгалтеры,
- нотариусы,
- кассиры,
- курьеры,
- охранники,
- водители,
- секретари,
- фасовщики,
- банковские работники,
- сметчики,
- смотрители в музеях,
- корректоры,
- расшифровщики,
- операторы кол-центров и др. (World Economic Forum 8-9).

Проблема безработицы является очень чувствительным вопросом для Армении, и мы считаем, что страна должна подготовиться к этому. В этой связи мы считаем необходимым пересмотреть весь образовательный курс Армении, сделав его более гибким и ориентированным на цифровую экономику. Поэтому необходимо увеличить государственную помощь тем специальностям, которые стратегически важны для построения цифровой экономики.

Создание качественного человеческого капитала является одной из главных целей, но использование этого капитала также важно. А в условиях цифровой экономики основное место их реализации являются «умные заводы». А что представляет собой формулировка «умный завод»? «Умный завод» — это гибкая система, которая может самостоятельно

оптимизировать производительность в более широкой сети, самостоятельно адаптироваться к новым условиям и учиться на них в реальном или почти реальном времени, а также автономно управлять всеми производственными процессами (Deloitte, *The Smart Factory*). В этом контексте государству нужно поощрять создание «умных заводов». Для этого сначала нужно четко определить в нормативно-правовой базе, что такое словосочетание «умный завод» и по каким критериям оно будет определяться. Во-вторых, считаем необходимым все предприятия, которые будут определены как «умный завод» освободить от налога на прибыль до 5 лет. Также считаем важным соответствие этих предприятий, как минимум, нижеуказанным критериям:

- помощь сотрудникам в использовании и приобретении новых навыков,
- отказ от устаревших технологий,
- открытость для перемен,
- инвестиции в управление данными,
- обеспечение работнику полиса медицинского страхования,
- обеспечение системы объективной оценки сотрудников и их карьерного роста.

Здесь мы также придаем большое значение полису медицинского страхования работника, поскольку второй основной составляющей качества человеческого капитала является здравоохранение, так как нездоровый человек не может работать в полную силу и показывать высокие результаты.

Реализовав вышеуказанные шаги, государство может:

- привлечь инвесторов в Армению,
- создать условия для создания цифровой экономики в Армении,
- создать качественный и компетентный человеческий капитал в Армении,
- понизить безработицу в Армении,
- получить больше доходов от подоходного налога вследствие высоких зарплат работников этих компании, а также от налога на прибыль через 5 лет.

Заключение

В настоящее время в развитых странах происходит эволюция от третьей промышленной революции к Четвертой, так называемой Индустрии 4.0, основной составляющей которой является «цифровая экономика». В условиях цифровой экономики в странах ожидаются большие перемены, и чтобы избежать негативных результатов, нужно подготовиться к этому процессу. Поскольку основным субъектом цифровой экономики является человеческий капитал, начинать процесс подготовки необходимо с формирования качественного человеческого капитала, одним из главных составляющих которого является образование. В связи с этим мы считаем необходимым увеличить расходы на образование в РА и довести их хотя бы до среднего показателя по странам ОЭСР (5% ВВП). Также считаем необходимым пересмотреть всю образовательную программу Армении, сделав ее более гибкой и ориентированной на цифровую экономику, а также увеличить государственную помощь тем специальностям, которые стратегически важны для построения цифровой экономики. Так как в условиях цифровой экономики основным местом реализации человеческого капитала являются «умные заводы», считаем нужным, во-первых, четко определить в нормативно-правовой базе, что такое «умный завод» и по каким критериям он будет определяться. Во-вторых, считаем необходимым все предприятия, которые будут определены как «умный завод», освободить от налога на прибыль до 5 лет. Это создаст условия для формирования качественного человеческого капитала в условиях цифровой экономики. Также считаем важным соответствие этих предприятий, как минимум, нижеуказанным критериям: помощь сотрудникам в использовании и приобретении новых навыков, отказ от устаревших технологий, открытость для перемен,

инвестиции в управление данными, обеспечение работнику полиса медицинского страхования, обеспечение системы объективной оценки сотрудников и их карьерного роста.

Реализовав вышеуказанные шаги, государство может привлечь инвесторов в Армению, создать условия для создания цифровой экономики в Армении, создать качественный и компетентный человеческий капитал, понизить безработицу в Армении, получить больше доходов от подоходного налога вследствие высоких зарплат работников этих компании, а также от налога на прибыль через 5 лет.

Использованная литература

1. «Բյուջե». ԶԶ *Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն*. <https://escs.am/am/category/budget>. Հասանելի էր՝ 20 մայիսի, 2021.
2. «Ժամանակագրական շարքեր». ԶԶ *Վիճակագրական կոմիտե*. <https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=08001>. Հասանելի էր՝ 20 մայիսի, 2021.
3. «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020թ. հունվար-դեկտեմբերին». ԶԶ *Վիճակագրական կոմիտե*. Երևան, 2021. <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2359>
4. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղբատությունը». ԶԶ *Վիճակագրական կոմիտե*. 2020. <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2323>. Հասանելի էր՝ 20 մայիսի, 2021.
5. «Պետական բյուջե». ԶԶ *Կառավարություն*. <https://www.gov.am/am/budget/>. Հասանելի էր՝ 20 մայիսի, 2021.
6. «Ռազմավարություն բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի զարգացման». ԶԶ *Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարություն*. <https://www.e-draft.am/projects/2173/about>. Հասանելի էր՝ 20 մայիսի, 2021.
7. Մայիլյան, Ֆիրուզա. «Մարդկային կապիտալի իրացման հիմնասխեմները Հայաստանի Հանրապետությունում» - Երևան: Յեդ. հրատ., 2018.
8. «Четвертая промышленная революция». *Tadviser*. [https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Четвертая_промышленная_революция_\(Индустрия_4.0\)](https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Четвертая_промышленная_революция_(Индустрия_4.0)). Доступно: 20 May 2021.
9. Денисеня, Алексей и др. «Особенности подбора персонала с учетом требований цифровой экономики.» *Стратегические коммуникации в современном мире*, Саратовский источник, Саратов, 2019, стр. 65-69, <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41425556>
10. Группа всемирного банка и Евразийская экономическая комиссия. «Цифровая повестка Евразийского экономического союза до 2025 года: перспективы и рекомендации». *Группа всемирного банка*, 2018, стр. 40, <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/SiteAssets/Обзор%20ББ.pdf>
11. "Human Capital". *Oxford Learner's Dictionaries*. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/human-capital>, 20 May 2021.
12. Becker, Gary. *Human Capital*. The Library of Economics and Liberty. <http://www.econlib.org/library/Enc/HumanCapital.html>, 20 May 2021.
13. Deloitte. "What Is Digital Economy." <https://www2.deloitte.com/mt/en/pages/technology/articles/mt-what-is-digital-economy.html>. Accessed: 20 May 2021.
14. ---. "Technology and people: The Great Job-Creating Machine." <https://www2.deloitte.com/tr/en/pages/technology/articles/technology-and-people.html>. Accessed: 20 May 2021.

15. ---. "The Smart Factory." 31 August 2017, <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/industry-4-0/smart-factory-connected-manufacturing.html>. Accessed: 20 May 2021.
16. Goldin, Claudia and Hauptert, Michael. *Human Capital: Handbook of Cliometrics*. Department of Economics Harvard University and National Bureau of Economic Research, 2014, 40 pages. https://scholar.harvard.edu/files/goldin/files/human_capital_handbook_of_cliometrics_0.pdf
17. Mincer, Jacob. "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution", *The University of Chicago Press, Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 4 (Aug., 1958), pp. 281-302, <https://doi.org/10.1086/258055>
18. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). *Education at a Glance 2020: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/69096873-en>.
19. Press release. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2021. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1979/press-release/>. Accessed: 20 May 2021.
20. World Economic Forum. *The Future of Jobs Report 2018*. Centre for the New Economy and Society, Geneva, Switzerland, 2018. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf.

Works Cited

1. «Byuje». HH Krt'ut'yan, gitut'yan, mshakuyt'i ev sporti naxararut'yun <https://escs.am/am/category/budget>. Hasaneli e'r` 20 mayisi, 2021. ["Budget": Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Armenia <https://escs.am/am/category/budget> available on May 20, 2021].
2. «Jhamanakagrakan sharqer». HH Vitwakagrakan komite. <https://www.armstat.am/am/?nid=12&eid=08001>. Hasaneli e'r` 20 mayisi, 2021. ["Chronological Series". The RA Statistical Committee: <https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=08001>. Available on May 20, 2021].
3. «Hayastani Hanrapetut'yan social-tntesakan vitwaky' 2020t'. hunvar-dektemberin». HH Vitwakagrakan komite. Erevan, 2021. ["Socio-economic situation of the Republic of Armenia in 2020 January-December". RA Statistical Committee: Yerevan, 2021] <https://www.armstat.am/am/?nid=82&eid=2359>
4. «Hayastani socialakan patkery' ev aghqatut'yuny'». HH Vitwakagrakan komite. Erevan, 2020. <https://www.armstat.am/am/?nid=82&eid=2323>. Hasaneli e'r` 20 mayisi, 2021. ["The Social Picture and Poverty of Armenia". RA Statistical Committee: Yerevan, 2020. <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2323> available on May 20, 2021].
5. «Petakan byuje». HH Kar'avarut'yun. <https://www.gov.am/am/budget/>. Hasaneli e'r` 20 mayisi, 2021. ["State Budget"; The Government of the Republic of Armenia: <https://www.gov.am/am/budget/>. Available on: May 20, 2021].
6. «R'azmavarut'yun bard'r texnologianeri olorti zargacman». HH Bard'r texnologian ardyunaberut'yan naxararut'yun. <https://www.e-draft.am/projects/2173/about>. Hasaneli e'r` 20 mayisi, 2021. ["Strategy for the development of the high-tech industry". Ministry of High-Tech Industry of the Republic of Armenia <https://www.e-draft.am/projects/2173/about>. Available on May 20, 2021].
7. Mayilyan, Firuza. «Mardkayin kapitali iracman himnaxndirneri' Hayastani Hanrapetut'yunum» - Erevan: Hegh. hrat., ["Problems of Realization of Human Capital in the Republic of Armenia" - Yerevan, Ed.,] 2018.

8. «Chetvertaja promyshlennaja revoljucija». Tadviser. [https://www.tadviser.ru/index.php/Stat'ja:Chetvertaja_promyshlennaja_revoljucija_\(Indus try_Industrija_4.0\)](https://www.tadviser.ru/index.php/Stat'ja:Chetvertaja_promyshlennaja_revoljucija_(Indus try_Industrija_4.0)), ["The Fourth Industrial Revolution"] 20 May 2021.
9. Denisenja, Aleksej i dr. «Osobennosti podbora personala s uchetom trebovanij cifrovoj jekonomiki.» Strategicheskie kommunikacii v sovremennom mire, Saratovskij istochnik, Saratov, 2019, str. 65-69, ["Features of Personnel Selection Taking into Account the Requirements of the Digital Economy." Strategic communications in the modern world, Saratov source, Saratov, 2019, pp. 65-69] <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41425556>
10. Grupa vseirnogo banka i Evrazijskaja jekonomicheskaja komissija. «Cifrovaja povestka Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza do 2025 goda: perspektivy i rekomendacii». Grupa vseirnogo banka, 2018, str. 40 [The World Bank Group and the Eurasian Economic Commission. "The Digital Agenda of the Eurasian Economic Union until 2025: Prospects and Recommendations". World Bank Group, 2018, p. 40], <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/dmi/SiteAssets/Obzor%20VB.pdf>
11. "Human Capital". *Oxford Learner's Dictionaries*. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/human-capital>, 20 May 2021.
12. Becker, Gary. *Human Capital*. The Library of Economics and Liberty. <http://www.econlib.org/library/Enc/HumanCapital.html>, 20 May 2021.
13. Deloitte. "What Is Digital Economy." <https://www2.deloitte.com/mt/en/pages/technology/articles/mt-what-is-digital-economy.html>. Accessed: 20 May 2021.
14. ---. "Technology and people: The Great Job-Creating Machine." <https://www2.deloitte.com/tr/en/pages/technology/articles/technology-and-people.html>. Accessed: 20 May 2021.
15. ---. "The Smart Factory." 31 August 2017, <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/focus/industry-4-0/smart-factory-connected-manufacturing.html>. Accessed: 20 May 2021.
16. Goldin Claudia and Hupert Michael. "Human Capital: Handbook of Cliometrics", Department of Economics Harvard University and National Bureau of Economic Research, 2014, 40 pages. https://scholar.harvard.edu/files/goldin/files/human_capital_handbook_of_cliometrics_0.pdf
17. Mincer, Jacob. "Investment in Human Capital and Personal Income Distribution", *The University of Chicago Press, Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 4 (Aug., 1958), pp. 281-302, <https://doi.org/10.1086/258055>
18. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD). *Education at a Glance 2020: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/69096873-en>.
19. Press release. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2021. 20 May 2021. <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1979/press-release/>
20. World Economic Forum. "The Future of Jobs Report 2018", Centre for the New Economy and Society, Geneva, Switzerland, 2018. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2018.pdf

ՈՐԱԿՅԱԼ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԹՎԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿԱԶ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

*«Սեֆ ինտերնեյշնլ ՈւՎԿ» ՍՊԸ-ի ներքին աուդիտոր,
Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հողվածի նպատակն է առաջ քաշել և հիմնավորել, որ Հայաստանում առկա իրավիճակը բարենպաստ պայմաններ չի ստեղծում որակյալ մարդկային կապիտալի ձևավորման և «թվային տնտեսության» անցում կատարելու համար և առաջարկել այդ խնդրի լուծման ուղիներ: Հողվածն ուղղված է կրթության ոլորտում առկա հիմնախնդիրների և կատարվող ներդրումների ուսումնասիրությանն ու վերլուծությանը, ինչպես նաև աշխատաշուկայի միտումների և «թվային տնտեսության» անցում կատարելու հիմնահարցերի ուսումնասիրությանը: Մեր խնդիրն է բացահայտել ուղիները որակյալ մարդկային կապիտալի ձևավորման համար և առաջարկել լուծումներ՝ միտված ՀՀ-ում թվային տնտեսության անցման նախադրյալների ձևավորմանը:

Աշխատանքում կիրառվել են հետազոտության տեսական մեթոդներ՝ վերլուծության (անալիզի), համադրության (սինթեզի) և արտածման (դեդուկցիայի) մեթոդները, ինչպես նաև համեմատության մեթոդը:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Հայաստանում կրթության վրա ծախսվում է ՀՆԱ-ի նկատմամբ տոկոսներով գրեթե կրկնակի պակաս (2.5%), քան ՏՀԶԿ-ի երկրներում (5%): Ինչպես նաև ելնելով Հայաստանի տնային տնտեսությունների վճարունակության և աշխատաշուկայի առկա միտումների վերլուծության արդյունքներից՝ եզրակացրել ենք, որ Հայաստանի տնային տնտեսությունների վճարունակությունը բավականին ցածր է, և պետությունը պետք է ավելացնի կրթության ֆինանսավորումը, որպեսզի այն ավելի մատչելի դառնա բնակչության շրջանում, ինչպես նաև վերանայի կրթական ծրագրերը՝ դարձնելով ավելի որակյալ և նպատակաուղղված թվային տնտեսության պահանջներին: Այնուհետև դիտարկվել է «խելացի գործարան» եզրույթի էությունը և առաջարկվել խրախուսել դրանց ձևավորմանը Հայաստանում՝ ազատելով շահութահարկից մինչև 5 տարի ժամկետով:

Հիմնաբառեր՝ մարդկային կապիտալ, թվային տնտեսություն, բարձրագույն կրթություն, ներդրումներ, արդյունաբերություն 4.0, արդյունաբերական հեղափոխություն, «խելացի գործարան», աշխատաշուկա:

FORMATION OF HIGH-QUALITY HUMAN CAPITAL IN RA IN THE DIGITAL ECONOMY

HAYKAZ SHAHNAZARYAN

«SEF International UCO» LLC, Internal Auditor;

Armenian State University of Economics,

Chair of Management Ph.D. Student,

Yerevan, Republic of Armenia

The purpose of the article is to put forward and substantiate that the current situation in Armenia does not create favorable conditions for the formation of high-quality human capital and for the transition to the “digital economy”, and, in this regard, to suggest ways to solve this issues. The article is aimed at studying the issues and analysis of investments in the field of education, as well as labor market trends and issues of transition to the "digital economy". Our task is to identify ways to form high-quality human capital and offer solutions to create conditions for the transition to the digital economy.

Theoretical research methods, namely methods of analysis, synthesis and inference (deduction), as well as the method of comparison were used during the study.

The research resulted in the conclusion that Armenia spends almost half as much on education as a percentage of GDP (2.5%) as the average in the OECD countries (5%). Also, based on the analysis of the solvency of domestic economies in Armenia and new trends in the labor market, it is concluded that the solvency of domestic economies in Armenia is quite low, and the state needs to increase funding for education to make it more accessible to the population, as well as to review the entire course of study to make it better in the digital economy. Next, the term "smart factory" was considered, and a proposal was made to encourage their creation in Armenia, exempting them from income tax for up to 5 years.

Key words: *Human capital, digital economy, higher education, investment, industry 4.0, industrial revolution, “smart factory”, labor market.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ФИНАНСОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА АРМЕНИИ ПОСЛЕ COVID-19 И ТРЕТЬЕЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ*

УДК 336.71:338.1

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-209

МАРИНА СЕДРАКЯН

координатор по методологии финансового анализа «Ардинбанка»,
аспирант факультета экономики и менеджмента
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения
marina.sedrakyan@gmail.com

Цель статьи – выдвинуть и обосновать тот факт, что пандемия Covid-19 и третья карабахская война повлияли на экономику Армении и особенно на ее банковскую систему. В статье проводится достаточно глубокий анализ банковской системы и уделяется особое внимание основным показателям оценки эффективности. Наша задача – выявить и оформить в денежном выражении влияние войны и пандемии на работу банковской системы.

В ходе исследования использовались научные (анализ, расчеты) и параметрические (параметрический метод расчета VaR) методы.

Итак, на основании исследования следует сделать вывод о том, что в результате войны обесценение увеличилось вдвое, а в квартальной разбивке общая чистая прибыль банковского сектора за 4 квартал сократилась в 9 раз по сравнению с 3 кварталом, в то время, как рентабельность собственного капитала упала с 7,9% до 0,8%. Соответственно, увеличилась и подверженность рыночному риску, что отражено в Value-at-Risk индекса General Market Index. После войны 1% VaR GMI вырос на 0,5 процентных пункта, а 5% VaR увеличился на 0,6 процентных пункта.

Ключевые слова: VaR, рыночный риск, банковская система Армении, Covid-19, финансовая система, рентабельность активов и капитала, индекс GMI.

Предисловие

Эпидемии сопутствовали человечеству даже в средиземноморском мире. Такие эпидемии, как оспа и бубонная чума, повлияли на самые разные аспекты жизни человечества: социальный, экономический и т.д. Оспа и бубонная чума считаются одними из причин распространения христианства и буддизма во времена Марка Аврелия и Юстиниануса. Эпидемии становились причинами развала империй и формирования религий, например, ислама. Наряду с негативными последствиями, эпидемии также способствовали формированию системы здравоохранения и развитию вакцинации. Эпидемия испанки считается четвертым по значимости событием двадцатого века после двух мировых войн и Великой депрессии.

2020 год стал непростым для всех стран мира. В самом начале года в китайской провинции Хубей были выявлены случаи странного вируса, который позднее был назван Covid - 19, так как выяснилось, что он относится к вирусам коронавируса типа. После

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.04.2021թ., գրախոսվել՝ 25.05.2021թ., տպագրվել է 30.06.2021թ.:

этого мировые страны начали закрываться на карантин, приостановилось авиасообщение. Такие шаги отразились на экономике всех стран, в некоторых странах закрылись многие бизнесы.

В Армении первый случай Covid -19 был выявлен 1-го марта 2020 года, и (ՀՀ ԱՆ) уже 17-го марта в стране было объявлено чрезвычайное положение (Հայաստանի Հանրապետության Կարգապահություն). Работали только продуктовые магазины, что сильно ударило по экономике страны.

В конце сентября 2020 года началась война с Азербайджаном, которая стала вторым крупным ударом по экономике страны. В поствоенный период нестабильная политическая ситуация также стала и продолжает до сих пор влиять на международный суверенный рейтинг страны и на ее экономику, что, в свою очередь, отражается в снижении прибыли индекса General Market Index и в росте Value-at-Risk индекса.

Согласно официальной статистике, количество заболевших Covid - 19 в мире больше 119 миллионов, из них более 2-х миллионов – с летальным исходом. Коронавирусом заболели в 221 стране и на 12.03.2021 лидером по количеству и заболевших и умерших является США (Worldometer). Армения занимает 68 место в мире по количеству заболевших (177,104) а по количеству заболевших на 1 миллион населения занимает 32-ое место в мире и 33-е – по количеству смертей на 1 миллион населения по состоянию на 12 марта 2021 года.

В данной статье представлен анализ финансовых показателей банковского сектора за период с 2015 до 2020 гг. Показаны динамика прибыли, ROAA, ROAE, соотношение активов и кредитов банковского сектора к ВВП страны. Также сделан расчет 1% и 5% VaR для индекса GMI и показано, как повлияла война на VaR индекса. В случае с Арменией пик заболеваемости коронавирусом был зарегистрирован после войны, когда количество больных было более 40 тысяч.

Обзор литературы

Глобализация и взаимозависимость разных аспектов жизни приводит к тому, что изменения в одном из них отражаются и на других аспектах. Например, пандемии приводили к формированию и распространению религий или распаду империй. Эпидемия чумы, по мнению историка Василия Кузнецова, была одной из причин распада Римской империи. Кроме того, она способствовала появлению таких новых религий, как христианство и буддизм. Странники (адепты) этих религий не боялись болезни и помогали страдающим, строили больницы. Глобальная торговля и европейский колониализм считаются последствием распространения оспы в XVI веке, от которой вымерло 95% коренного населения Мексики и Перу. Холера, которая началась в Индии в 19 веке, послужила тому, что стала развиваться практика личной гигиены и появилась «медицина для населения», что стало основой для создания системы национального здравоохранения. Вспышка гриппа после Первой мировой войны унесла жизни 50 миллионов людей. Только в США было зарегистрировано 657,000 смертей (New York State Department of Health). Пандемия гриппа началась в первые годы существования Федеральной резервной системы, которая была создана в соответствии с Законом о Федеральной резервной системе 1913 года и вступила в силу в 1914 году. ФРС была создана для обеспечения эластичной валюты и предотвращения паники в банковской сфере (Meltzer 633-657). Лауреат Нобелевской премии Барри, посвятивший свою жизнь изучению гриппа, был убежден в том, что грипп возник в Канзасе. На макроуровне Филадельфия стала одним из тех штатов, где экономические потери от пандемии только за октябрь 1918 оценивались в 55 миллионов долларов. По оценке Слоссона, общий экономический ущерб США от пандемии 1918/19 года составил 3 миллиарда долларов, или около 3,9% ВВП (Wirth 316-342).

Вспышка Covid-19 побудила экономистов и экономистов-историков задокументировать последствия эпидемий и ответные меры общественного здравоохранения на них. На теоретическом уровне Эйхенбаум и др. (30-34) расширили стандартную эпидемиологическую модель заразного заболевания, чтобы включить взаимодействие между экономическим выбором и эпидемией. Их результаты показывают, что решение людей сократить потребление и работать, чтобы избежать заражения вирусом, снижает серьезность эпидемии. Это также обязательно снижает экономическую активность на нетривиальную величину. Большинство экономических исследований пандемии сосредоточено на ее среднесрочных и долгосрочных последствиях. Брейнерд и Циглер (Ziegler 1-3) обнаружили положительную корреляцию между состояниями с высокой смертностью от гриппа в 1918 году и ростом доходов в последующее десятилетие, что согласуется с прогнозами стандартной модели роста, в которой соотношение трудовых ресурсов и капитала резко снижается. По оценкам Барро и др. (11) ВВП США снизился на 6,2%, а потребление на душу населения – на 8%, что делает пандемию четвертым по значимости событием двадцатого века после двух мировых войн и Великой депрессии. Используя подход «разница в различиях», Коррейя и др. (3-9) обнаружили, что эпидемия привела к среднему снижению производства на уровне штата на 18% и увеличению списаний по банковским кредитам до 1923 года. Они также сообщают, что принятые более агрессивные меры социального дистанцирования оказали умеренно положительное влияние на экономическую активность в годы после эпидемии. В США, согласно исследованию Циглер (1), ФРС и другие регулятивные органы банковского сектора смягчили ряд административных и финансовых требований к банкам из-за кризиса во время пандемии. В той же статье говорится, что на 31.12.2020 по сравнению с 31.12.2019 коэффициенты риска статистически крупным изменениям не подверглись. В исследование было включено 100 банков США, которым принадлежит 80% активов от всех активов банковского сектора США.

Согласно прогнозу МВФ, в 2020 году рост мировой экономики составит -3%, что намного хуже, чем во время мирового финансового кризиса 2009 года. Прогноз роста снижен более чем на 6 процентных пунктов по сравнению с Перспективами развития мировой экономики (ПРМЭ) за октябрь 2019г и обновленного выпуска за январь 2020 г. В группе стран с развитой экономикой и с сопутствующей широкомасштабной вспышкой заболевания применяются меры сдерживания и прогнозируется рост экономики -6.1% в 2020 году. Согласно прогнозам МВФ, в 2020 году в большинстве стран этой группы в 2020 году произойдет спад, в том числе и в США (International Monetary Fund 5). Прогноз представлен в графике 1.

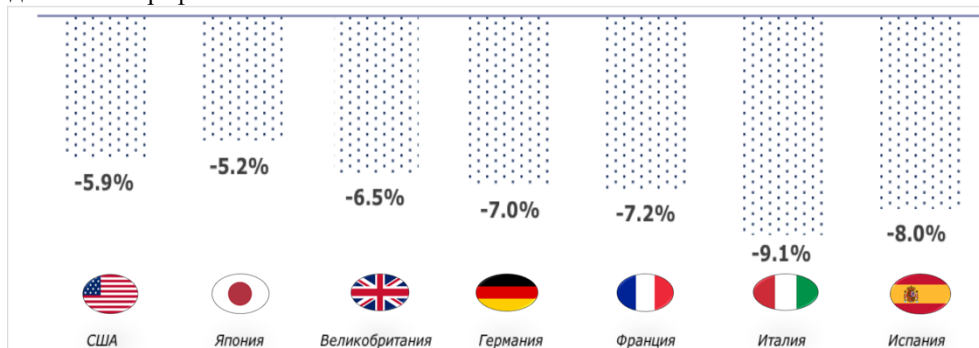


График 1: Прогноз роста ВВП 2020г.

Согласно еженедельной публикации ВОЗ (World health Organization 2), на конец 2020 года количество заболевших в Европе коронавирусной инфекцией было около 25

миллионов: Великобритания (2.2 млн), Германия (1.6 млн), Италия (2 млн), Франция (2.5 млн), Испания (1.8 млн). Все развивающиеся страны сталкиваются с кризисом в области здравоохранения, серьезным потрясением для внешнего спроса, падением цен на сырьевые товары, что оказывает большое воздействие на экономическую активность экспортеров сырьевых товаров. В целом, экономика развивающихся стран сократится на 1% в 2020 году, а без учета Китая темп роста прогнозирован на уровне -2.2%.

По прогнозам МВФ, развивающаяся Азия будет единственным регионом с положительными темпами роста в 2020 году (1%), хотя он более чем на 5 процентных пунктов ниже среднего показателя за предыдущее десятилетие. Согласно апрельскому прогнозу МВФ 2020 года, в Китае такие показатели, как промышленное производство, розничные продажи и инвестиции в основной капитал показывают, что сокращение экономической активности в первом квартале могло составить около 8% в годовом разрезе (International Monetary Fund 5).

Глобальная пандемия Covid-19 отразилась и на экономических показателях Армении. По прогнозам Международного Валютного Фонда (МВФ), в 2020 году Армению ожидает самое большое снижение реального ВВП (-7.6%).

Согласно опубликованному отчету рейтинговой компании «Moody's» от 25 июля 2020 года, Армении присвоен рейтинг эмитента Ba3, который «отражает экономическую мощь страны «Ba2», который уравнивает высокий потенциал роста и все более разнообразные факторы роста с небольшими размерами экономики и низким уровнем доходов» (Moody's).

Начиная с 2016 года в Армении действует 17 банков. Статистические и аналитические данные банковского сектора показывают, что, начиная с 2016 года, и активы, и обязательства банков выросли и данный рост обусловлен экономическим ростом страны. По данным ЦБ РА, показатель кредита БС/ВВП увеличился до 52.1% в 2019 по сравнению с 27.4% в 2010, т.е. удельный вес кредитов в ВВП страны увеличился почти вдвое (Центральный банк Армении). А активы/ВВП- показатель вырос до 89% в 2019 по сравнению с тем же показателем в 2010 (45.1%). Такие высокие значения данных показателей еще раз обуславливают важность риск менеджмента для банков. График 2 показывает динамику данных показателей за 2010-2019гг.



График 2: Динамика показателей активы/ВВП и кредиты /ВВП за 2010-2019гг.

За период с 2016 по 2020 гг. удельный вес кредитных активов в общих активах банковского сектора составлял в среднем 62.3%¹. А 47% кредитного портфеля банковского сектора – это портфель трех крупных банков («Америа», «Армбизнес», «Ардшин»), и за весь период с 2016 по 2020 данный показатель не менялся. Банковский сектор Армении является относительно стабильным. В 2015 году Центральный банк объявил об ужесточении нормативов: с 1-го января 2017 года минимальный размер общего капитала банков устанавливается в размере 30 миллиардов драммов РА. Что касается банковских

¹ Расчеты сделаны автором на основе опубликованных банками IFRS отчетов

нормативов ликвидности и достаточности капитала, то и тут показатели были стабильны за период 2016-2020¹.

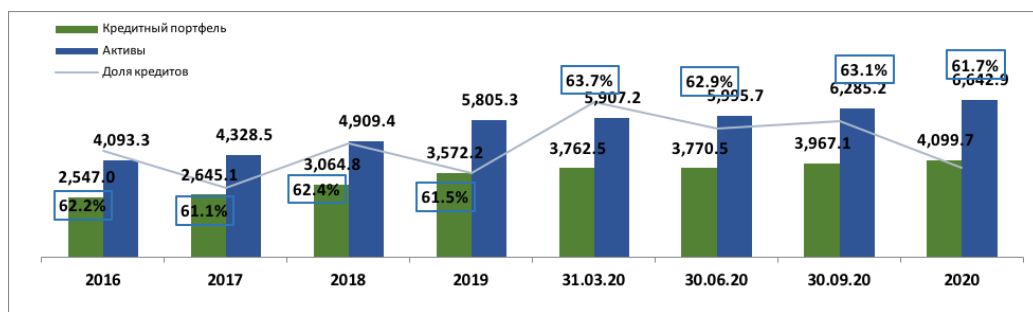


График 3: Динамика показателей активов и кредитов за 2016-2020гг².

Нормативы ЦБ по данным показателям следующие:

- Адекватность капитала – 12%
- Текущая ликвидность – 60%
- Общая ликвидность – 15%

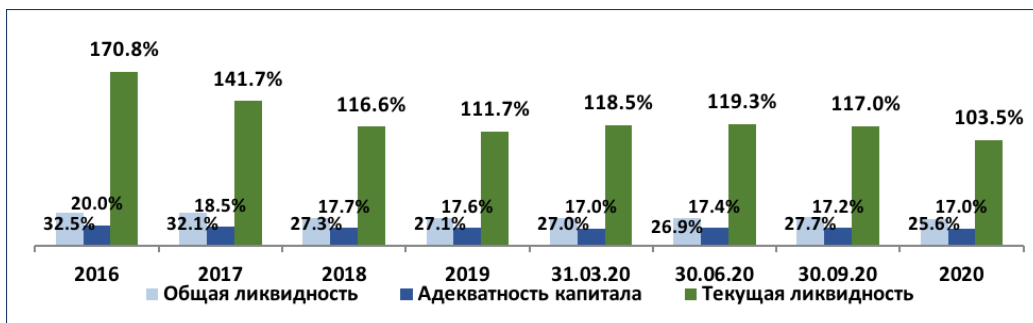


График 4: Динамика показателей ликвидности и достаточности капитала за 2016-2020гг³.

На балансе банков РА вложения в государственные ценные бумаги в активах занимают второе место по объему после кредитов, и их рентабельность является важной частью доходов банков. Предпандемический и предвоенный банковский сектор можно охарактеризовать как высокоприбыльный* и рентабельный высокий⁴. Начиная с 2017 года рост прибыли был двухзначным и составлял более 40%, но из-за последствий пандемии и войны в 2020 года неаудированная чистая прибыль сектора составила 60.4 млн драммов, на 22% меньше предыдущего года. При сравнении можно увидеть, что по показателю чистой прибыли в 2020 году только в первом квартале показатель чистой прибыли превосходит тот же показатель 2019 года.

¹ Опубликованные отчеты банков

² Опубликованные отчеты банков

³ Опубликованные отчеты банков

⁴ Составлен по расчетам автора на основе аудиторских и квартальных отчетов банков

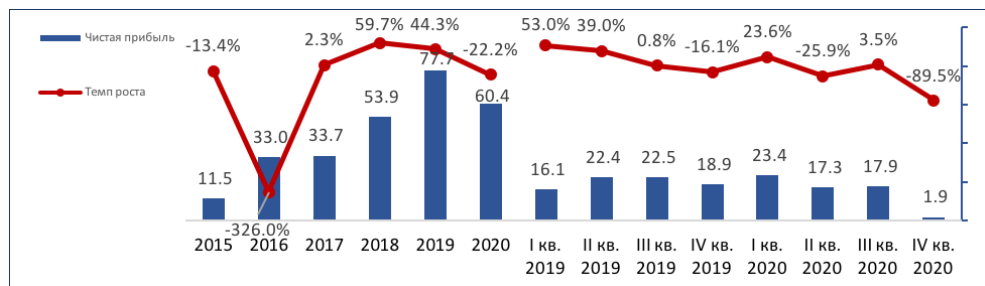


График 5: Динамика и тем роста чистой прибыли за 2015-2020гг.

В следующих кварталах чистая прибыль банковского сектора была меньше, чем в соответствующих кварталах 2019 года. А чистая прибыль сектора в 4-ом квартале составила около 2 миллиардов драмм по сравнению с тем же показателем 2019 года (18.9 миллиард) и 3-им кварталом 2020 года (17.9 миллиард). В большей степени такой низкий показатель для сектора обусловлен высоким уровнем убытков от обесценения кредитов из-за пандемии и войны в Нагорном Карабахе. Общие отчисления банковского сектора за 2020 год составили 116 млн драмм, в то время, как за 2019 данный показатель был около 55 миллионов, т.е. за 2020 года отчисления удвоились. И в основном рост чистых отчислений имеет место в 4-ом квартале 2020 года. За 3-ий квартал 2020 года отчисления составили 28 миллионов, а за 4-ый – 52 миллиона (по неаудиторским отчетам банков): это вдвое больше, чем в предыдущем квартале.

Говоря о чистой прибыли банковского сектора, нельзя не обратиться к таким показателям, как рентабельность капитала и активов банковского сектора.

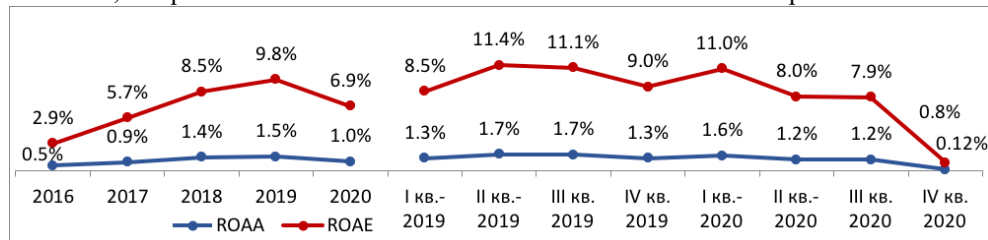


График 6: Динамика показателей ROAE и ROAA за 2016-2020¹гг.

В соответствии с графиком 6 можно отметить, что в конце 2019 года оба показателя рентабельности (ROAE и ROAA) были на максимуме после 2016 года. За 2019 ROAA банковского сектора составил 1.5% а ROAE – 9.8%. Квартальная разбивка обоих показателей наглядно показывает, как оба показателя снижались за весь 2020 год и дошли до уровня менее одного процента за последний квартал 2020 года. А в годовом разрезе ROAA и ROAE составили 1.0% и 6.9% соответственно, что соответствует дореволюционному уровню (2017 год) данных показателей.

Влияние Covid-19 и войны в Карабахе на VaR индекса GMI

Как уже было представлено (Sedrakyan 189), в расчет индекса GMI входят государственные ценные бумаги. На 4 марта 2020 года в составе индекса состоят 18 государственных ценных бумаг, а рыночная стоимость индекса составляет 1,059 миллиард драмм. В начале 2020 года в индекс входили 17, а в апреле месяце ценных бумаг в составе

¹ Расчеты сделаны на основе опубликованных аудиторских и неаудиторских отчетов банков

GMI было 15. Война и коронавирусная пандемия так же имели свое влияние на VaR индекса GMI.

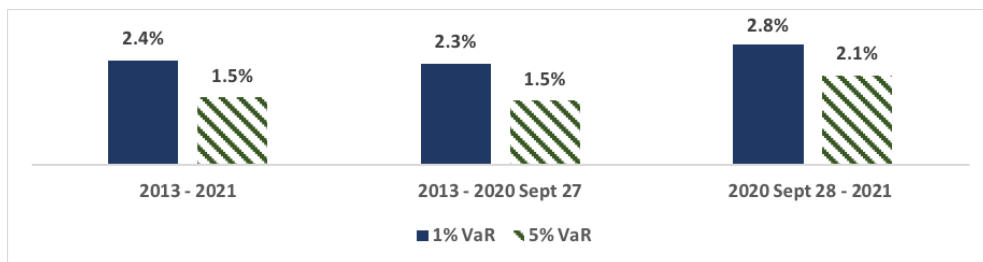


График 7: 1% и 5% VaR для периода 2013-2021 и во время войны.

Данные: Для анализа влияния войны на VaR индекса GMI было использована ежедневная общая прибыль индекса, которая ежедневно публикуется Центральным Банком РА. На 11 марта 2021 года в индекс GMI включены 18 государственных ценных бумаг, и годовая общая прибыль составляет -15,449%, а ежедневная прибыль составляет 0,046%.

Весь период, за который публикуются данные по индексу, был разбит на 3 подпериода: период до войны, период военных действий, послевоенный период. Расчет VaR произведен с 99% и 95% доверительными интервалами. Результаты отражены в графике 7, который показывает, что в период войны VaR как 1%-ый, так и 5%-ый были на 0,5 процентных пунктов выше, чем до войны. Анализ VaR для периода 2013 – 2021гг. уже отражает такой рост и 1%-ый VaR составляет теперь 2.4%.

Заключение

Несмотря на то, что разные эпидемии преследуют человечество с самых давних времен, каждая из них, в свою очередь, имеет колоссальное воздействие на социальную, экономическую, политическую жизни цивилизаций и стран. Даже финансовый кризис 2008-2009гг не вызвал такое падение экономик всех стран мира, как Covid-19. В случае с Арменией на экономику в целом и особенно на финансовую систему повлияла война в Нагорном Карабахе. Таким образом, согласно главным финансовым показателям банковской системы (чистая прибыль, чистые отчисления, и т.д.), она также сильно пострадала от пандемии и войны и такой сильный шок данный сектор не испытывал даже во время глобального финансового кризиса.

Анализ финансовых показателей банковского сектора Армении показал, что от того, что выросла цена риска по кредитам, банки потерпели большие убытки от обесценения кредитов, в результате чего чистая прибыль всего банковского сектора за 2020 года сократился на 17 миллиардов в сравнении с 2019 годом, а в квартальном разрезе (2020 4кв/2020 3кв) сократился в 9 раз (в основном из-за войны); при сравнении с предыдущим годом (2020 4кв/2019 4кв) чистая прибыль банковского сектора сократилась в 10 раз.

Что касается государственных ценных бумаг, то VaR индекса GMI, начиная с первого дня военных действий, вырос (1% VaR). Рост 0.5 процентных пунктов означает довольно большой риск, учитывая, что ценные бумаги, которые находятся на балансе банков, являются в основном государственными ценными бумагами.

Итак, в результате военных действий и пандемии коронавируса в стране 1%-ый VaR вырос, тем самым увеличивая потенциальные минимальные ежедневные убытки.

Использованная литература

1. Центральный банк Армении. *Статистика финансовых организаций*. www.cba.am/ru/sitepages/statfinorg.aspx. Доступно: 10.03.2021.
2. ՀՀ ԱՆ հիվանդությունների վերահսկման և կանխարգելման ազգային կենտրոն. Հաստատված դեպքերն ըստ օրերի". Մարտ, 2021. www.ncdc.am/coronavirus/confirmed-cases-by-days
3. ՀՀ Կառավարություն. Որոշում N 298-Ն Հայաստանի Հանրապետությունում արտակարգ դրություն հայտարարելու մասին. 16.03.2020. www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=140631
4. "Reported Cases and Deaths by Country or Territory". *Worldometer*. www.worldometers.info/coronavirus/#countries. Accessed: 12.03.2021.
5. Barro, Roberto et al. *The coronavirus and the great influenza pandemic: lessons from the Spanish flu for the coronavirus's potential effects on mortality and economic activity*. Working paper. Massachusetts: National Bureau of Economic Research, 2020.
6. Barry, John. *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History*. New York: Penguin Books, 2018.
7. Brainerd, Elizabeth and Siegler, Mark. "The economic effects of the 1918 influenza epidemic." *CEPT Discussion Papers 3791*, 2003, p 3.
8. Correia, Sergio et al. *Pandemics depress the economy, public health interventions do not: evidence from the 1918 flu*. Working paper, 2020, pp 3-9.
9. Eichenbaum, Martin et al. "The macroeconomics of epidemic." *NBER wp 26882*, 2020, pp 30-34.
10. International Monetary Fund. *World Economic Outlook: The Great Lockdown*. IMF, April 2020.
11. Meltzer, Allan. "Review of a History of the Federal Reserve." *Journal of Monetary Economics* 53.3, 2003, pp 633-657.
12. Moody's Investor Services. *Moody's announces completion of a periodic review of ratings of PR*. 25 July 2020 www.moodys.com/research/Moodys-announces-completion-of-a-periodic-review-of-ratings-of-PR_428071, 11 March 2021
13. New York State Department of Health. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1914
14. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1915.
15. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1916.
16. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1917.
17. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1918.
18. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1919.
19. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1920.
20. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1921.
21. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1922.
22. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1923.
23. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1924.
24. Sedrakyan, Marina. "VaR Calculation for the RA Banking System." *History and Politics Academic Journal*, 4.9, 2020, pp 188-199.
25. Wagner, David et al. "Yersinia Pestis and the Plague of Justinian 541-543 AD: A Genomic Analysis". *The Lancet Infectious Diseases*, Vol. 4, 2014.
26. Wirth, Thomas. "Urban Neglect: the environment, public health and influenza in Philadelphia 1915-1919." *Pensilvania History: A Journal of Mid-Atlantic Studies*, 73.3, 2006, pp 316-342.
27. World Health Organization. *Weekly epidemiological update as of 27 December 2020*. 2020.

28. Ziegler, Paul and Seelye, Nancy. *Impacts of Covid-19 on Banking*. March 2020.

Works Cited

1. Central'nyj bank Armenii. Statistika finansovyh organizacij. <https://www.cba.am/ru/sitepages/statfinorg.aspx> dostup 10 mart 2021 [The Central Bank of Armenia. Statistics of Financial Organizations. <https://www.cba.am/ru/sitepages/statfinorg.aspx> accessed 10 March 2021]
2. HH AN hivandut'yuneri verahskman & kanxargelman azgayin kentron. "Hastatvac' depqern y'st o'leri" mart 2021. mart 2021 [National Center for Disease Control and Prevention of the Ministry of Health of the Republic of Armenia. "Confirmed cases by day" 20 2021. March 2021]. www.ncdc.am/coronavirus/confirmed-cases-by-days
3. HH Kar'avarut'yun Oroshum 16 marti 2020 t'vakani N 298-N Hayastani Hanrapetut'yunum artakarg drut'yun haytararelu masin. 16 mart 2020 [Resolution of the Government of the Republic of Armenia No. 298-N of March 16, 2020 on the declaration of a state of emergency in the Republic of Armenia]. www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=140631
4. "Reported Cases and Deaths by Country or Territory". *Worldometer*. www.worldometers.info/coronavirus/#countries. Accessed: 12.03.2021.
5. Barro, Roberto et al. *The coronavirus and the great influenza pandemic: lessons from the Spanish flu for the coronavirus's potential effects on mortality and economic activity*. Working paper. Massachusetts: National Bureau of Economic Research, 2020.
6. Barry, John. *The Great Influenza: The Story of the Deadliest Pandemic in History*. New York: Penguin Books, 2018.
7. Brainerd, Elizabeth and Siegler, Mark. "The economic effects of the 1918 influenza epidemic." *CEPT Discussion Papers 3791*, 2003, p 3.
8. Correia, Sergio et al. *Pandemics depress the economy, public health interventions do not: evidence from the 1918 flu*. Working paper, 2020, pp 3-9.
9. Eichenbaum, Martin et al. "The macroeconomics of epidemic." *NBER wp 26882*, 2020, pp 30-34.
10. International Monetary Fund. "World Economic Outlook: The Great Lockdown." *IMF*, April 2020.
11. Meltzer, Allan. "Review of a History of the Federal Reserve." *Journal of Monetary Economics* 53.3, 2003, pp 633-657.
12. Moody's Investor Services. *Moody's announces completion of a periodic review of ratings of PR*. 25 July 2020 www.moodys.com/research/Moodys-announces-completion-of-a-periodic-review-of-ratings-of-PR_428071, 11 March 2021
13. New York State Department of Health. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1914
14. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1915.
15. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1916.
16. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1917.
17. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1918.
18. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1919.
19. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1920.
20. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1921.
21. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1922.
22. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1923.
23. ---. *Annual Report of State Department of Health of New York*. 1924.
24. Sedrakyan, Marina. "VaR Calculation for the RA Banking System." *History and Politics Academic Journal*, 4.9, 2020, pp 188-199.

25. Wagner, David et al. "Yersinia Pestis and the Plague of Justinian 541-543 AD: A Genomic Analysis". *The Lancet Infectious Diseases*, Vol. 4, 2014.
26. Wirth, Thomas. "Urban Neglect: the environment, public health and influenza in Philadelphia 1915-1919." *Pensilvania History: A Journal of Mid-Atlantic Studies*, 73.3, 2006, pp 316-342.
27. World Health Organization. *Weekly epidemiological update as of 27 December 2020*. 2020.
28. Ziegler, Paul and Seelye, Nancy. *Impacts of Covid-19 on Banking*. March 2020.

ՀՀ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ COVID-19-ԻՑ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

ՄԱՐԻՆԱ ՍԵՂՐԱԿՅԱՆ

*Ֆինանսական վերլուծության մեթոդաբանության գծով
համակարգող «Արդշինբանկ» ՓԲԸ-ում,
Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածի նտատակն է առաջ քաշել և հիմնավորել, որ Covid-19-ի համաճարակը և Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմը ազդել են Հայաստանի տնտեսության և հատկապես բանկային համակարգի վրա: Հոդվածի նպատակն է խորանալ բանկային համակարգի ֆինանսական ցուցանիշների վերլուծության մեջ՝ կենտրոնանալով շահութաբերության ու ռիսկայնության ցուցանիշների վրա: Մեր խնդիրն է բացահայտել և դրամային կերպով արտահայտել պատերազմի ու համաճարակների ազդեցությունը բանկային համակարգի գործունեության վրա:

Ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործվել են գիտական (վերլուծություն, հաշվարկներ) և պարամետրական (VaR-ի հաշվարկման պարամետրական մեթոդ) մեթոդներ:

Հետապոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ պատերազմի արդյունքում վարկերի արժեզրկումից կորուստները կրկնակի աճել են, և եռամսյակային կտրվածքում 4-րդ եռամսյակի բանկային համակարգի զուտ շահույթը 3-րդ եռամսյակի համեմատ 9 անգամ կրճատվել է, իսկ սեփական կապիտալի եկամտաբերությունը՝ ընկել՝ 4-րդ եռամսյակում կազմելով 0.8% 3-րդ եռամսյակի 7.9%-ի համեմատ: Համապատասխանաբար նաև աճել է շուկայական ռիսկը, որն արտացոլվում է GMI ինդեքսի VaR-ում: Պատերազմից հետո General Market Index-ի 1% Value-at-Risk-ն աճել է 0,5 տոկոսային կետով, իսկ 5% VaR-ն աճել է 0,6 տոկոսային կետով:

Հիմնաբառեր՝ VaR, շուկայական ռիսկ, Հայաստանի բանկային համակարգ, Covid-19, ֆինանսական համակարգ, ակտիվների և սեփական կապիտալի եկամտաբերություն, GMI ինդեքս:

ECONOMIC AND FINANCIAL INDICATORS OF THE ARMENIAN BANKING SECTOR AFTER COVID-19 AND THE THIRD KARABAKH WAR

MARINA SEDRAKYAN

*Ardshinbank CJSC, Financial Analysis Methodology Coordinator;
Yerevan State University, Faculty of Economics and Management, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of the article is to put forward and justify that the pandemics of Covid-19 and the third Karabakh war influenced the economy of Armenia and especially the banking system. The article aims to go deeper into the analysis of the banking system with concentration on the main performance evaluation indicators. Our task is to reveal and express in monetary terms the influence of the war and the pandemics on the performance of banking system.

In the course of study, scientific and (analysis, calculations) and parametric (VaR calculation parametric method) methods were used.

Based on the study it should be concluded that, as a result of the war, the depreciation doubled, and in a quarterly breakdown, the total net profit of the banking sector for the 4th quarter decreased by 9 times compared to the 3rd quarter, while the return on equity fell from 7.9% to 0.8%. Accordingly, the exposure to market risk has also increased, which is reflected in the Value-at-Risk index of the General Market Index. After the war, the 1% VaR GMI increased by 0.5 percentage points, and the 5% VaR increased by 0.6 percentage points.

Keywords: *VaR, market risk, Armenian banking system, Covid-19, financial system, return on assets and equity, GMI index.*

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ НАСИЛИЯ И
РЕАЛИЗОВАННАЯ ВИКТИМНОСТЬ У ПОДРОСТКОВ
ИЗ НЕБЛАГОПОЛУЧНЫХ СЕМЕЙ***

УДК 159.9

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-220

КНАРИК АРАКЕЛЯН*аспирант факультета психологии**Санкт-Петербургского государственного университета,**г. Санкт-Петербург, Российская Федерация**arakelyan.knarik@gmail.com*

Цель статьи – представление основных результатов исследования особенностей восприятия насилия, характера пережитого насилия и реализованной виктимности у девушек и юношей, относящихся к уязвимой группе населения, которые проживают в специализированных учреждениях при наличии обеих или одного из родителей, опекунов.

Задачами данной работы стали анализ научных трудов, посвященных исследованиям взаимосвязи проявления насилия со стороны родителей и последующей виктимизацией личности (теоретическая задача); выявление особенностей восприятия насилия как явления и специфического опыта пережитого насилия у подростков из неблагополучных семей, которые проживают в специализированных учреждениях Республики Армения, а также изучение взаимосвязи между реализованным виктимным поведением и предыдущим опытом насилия (эмпирическая задача).

В ходе эмпирического исследования были использованы методы анкетирования и тестирования с последующим количественным анализом полученных данных.

В результате исследования было сформулировано следующее заключение: для респондентов, которые имеют предыдущий опыт насилия, также характерен высокий уровень реализованной виктимности.

Ключевые слова: *юноши и девушки, специализированное учреждение, неблагополучная семья, насилие, пережитое насилие, виктимное поведение, виктимизация, факторы риска.*

Теоретический анализ проблемы

Любой потерпевший, любая жертва преступления, как потенциальная, так и реальная, могут обладать определенными качествами, делающими ее в большей или меньшей степени уязвимой. В литературе чаще всего используется термин «виктимное поведение», что, буквально, означает «поведение жертвы». Однако это понятие обычно используется для обозначения неправильного, неосторожного, аморального, провоцирующего и т.д. поведения. Виктимной нередко именуют и саму личность, имея в виду, что в силу своих психологических и социальных характеристик она с большей

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.05.2021թ., գրախոսվել՝ 12.06.2021թ., տպագրվել է 30.06.2021թ.:

вероятностью может стать жертвой преступления (Труханов 68-74).

Проявления виктимности более выражены, если во взаимоотношениях между людьми имеет место любая форма насилия, в таких условиях виктимность находит более сильное выражение. Люди, которые оказываются объектом насилия, часто находятся в состоянии жертвы на протяжении длительного времени, вследствие чего страдают от разных форм насилия – эмоционального, физического, становятся объектами изнасилования, включая инцест, живут в вечном страхе за свою жизнь. В таких ситуациях жертвы зачастую всякими способами пытаются оградить себя от осознания своего состояния, боли и страданий с помощью проявления различных форм защитных механизмов (Антонян 36-74; Малкина-Пых 585-658).

Серьезной ошибкой родителей в отношении детей, нередко имеющей криминальные и виктимогенные последствия, является *недостаточное уважение к личности юноши или девушки*. Неправильное, оскорбляющее человеческое достоинство отношение взрослых к детям вызывает возмущение последних, их непослушание, замкнутость, грубость и неуважение к старшим. Дети, воспитанные в обстановке насилия и постоянного страха, давления со стороны родителей, часто вырастают пассивными, трусливыми, лживыми, двуличными и жестокими. Нередко такие личности становятся жертвами проявления насилия, иногда сами выступают в роли насильника, преступника (Антонян 36-74).

Данные многочисленных исследований показывают, что на формирование виктимного поведения влияет то, что жертвы в раннем детстве подвергались насилию как со стороны членов семьи, так и со стороны незнакомых людей. Иными словами, на развитие виктимности имеет большое влияние *пережитое в раннем детстве насилие*. Сторонники данного подхода считают, что насилие над ребенком негативно влияет на развитие последнего, его самооценку и навыки эффективного социального взаимодействия и таким образом может формировать у ребенка терпимость и склонность к подчинению. Подросток, подвергшийся к насилию в детстве, может ощущать неясность относительно своей сексуальной идентификации, испытывать чувство вины и стыда, что сделает его более склонным к становлению жертвой тех или иных отрицательных социальных явлений. (Васильев 352-378; Стреленко 147-155).

Цель и задачи исследования

Цель данного исследования заключается в выявлении особенностей восприятия насилия как явления и специфики опыта пережитого насилия у девушек и юношей, относящихся к уязвимой группе населения (проживание в специализированных учреждениях Республики Армения при наличии обеих или одного из родителей, опекунов).

Задачами данной работы стали анализ научных трудов, посвященных исследованиям взаимосвязи проявления насилия со стороны родителей и последующей виктимизацией личности (теоретическая задача); выявление особенностей восприятия насилия как явления и характер опыта пережитого насилия у подростков из неблагополучных семей, которые проживают в специализированных учреждениях Республики Армения, а также изучение взаимосвязи между реализованным виктимным поведением и предыдущим опытом насилия (эмпирическая задача).

Методы и процедуры

Участники исследования

В качестве участников исследования выступили подростки мужского и женского пола, проживающих в специализированных учреждениях Армении (Ереван, Гавар, Ванадзор), имеющие опыт проживания в неблагополучных семьях, отобранные для участия случайным образом и выразившие добровольное согласие. Общее количество участников составило 100 человек в возрасте 15–18 лет, из них 50 девушек, (средний возраст 15,3 лет) и

50 юношей (средний возраст 15,8 лет). При наборе участников учитывались различные показатели текущего состояния семьи родителей, включая семейное положение, уровень образования, доход членов семьи и т.д. В качестве критериев неблагополучия в семье были выделены следующие: наличие в семье асоциальных явлений и нездорового поведения, такого как злоупотребление психоактивными веществами, наличие насилия как физического, так и психологического и экономического, низкий социально-экономический статус семьи, наличие судимости у родителей в прошлом или во время исследования и т.д., а так же такая характеристика семьи, как неполная семья, то есть наличие только одного из родителей.

Методики исследования

В ходе исследования была использована авторская анкета. Для составления данной анкеты нами в ходе анализа теоретических подходов изучения основных предпосылок, которые влияют на виктимизацию личности (проявления виктимного поведения), а именно – предыдущий опыт насилия как в семье, так и вне (для нашей работы важно было выявить роль неблагополучной семьи в предрасположенности к виктимному поведению), была разработана авторская анкета для изучения социальных и демографических характеристик, а также особенностей жизненного опыта. Основой для разработки данной анкеты стали работы зарубежных исследователей в области изучения неблагоприятного детского опыта на последующее развитие личности. (Hillis et al. 2006-211)

Была использована также «*Методика диагностики склонности к виктимному поведению*» О. О. Андрониковой. Данная методика является стандартизированным тестом-опросником, состоящим из набора специализированных психодиагностических шкал, направленных на измерение предрасположенности к реализации отдельных форм виктимного поведения. Объектом приложения методики являются социальные и личностные установки. Методика разрабатывалась для обследования лиц старшего подросткового и юношеского возраста. (Андроникова 106)

Участие в исследовании носило добровольный и конфиденциальный характер.

Все процедуры осуществлялись после подписания каждым участником документа о том, что он информирован о процедурах исследования и дает на это свое согласие. Сбор данных осуществлялся в рамках индивидуального интервью. После обработки все полученные анкеты были уничтожены. Для анализа полученных данных были использованы процедуры количественного и качественного математического анализа с использованием программы статистического анализа IBM SPSS 21.

Результаты исследования

Как уже было отмечено выше, для нашего исследования важным является выяснение того, что для респондента является насилием и с какими формами насилия он сталкивался в своей жизни.

На рисунке 1 представлены результаты ответов относительно того, считают ли респонденты экспериментальной группы наказание (проявление физической силы, психологическое отчуждение, экономическое ограничение) со стороны родителей насилием или нет.

Для 64% из всех респондентов наказание является проявлением насилия, и только 36% респондентов не воспринимают наказание как насилие. Данная тенденция наблюдается и в подгруппах: для 60% респондентов мужского пола наказание является насилием, и для 69% респондентов женского пола наказание также является насилием.



Рисунок 1. Является ли наказание насилием для респондентов экспериментальной группы

Так как для большинства респондентов характерно то, что они в семье подвергаются насилию, для нас было также важно выявить те основные виды или формы насилия, которые характерны для этих семей как в общей группе, так и в подгруппах.

Анализируя полученные данные (см. рисунок 2), можно заметить, что для 50% всех респондентов характерно то, что они подвергаются моральному, психологическому насилию, 26% – физическому насилию. Сравнивая результаты отдельных подгрупп, можно констатировать, что для 49% респондентов женского пола насилие носит моральный, психологический характер, 11% подвергается физическому насилию, 6% – сексуальному насилию, а 34% отказались ответить на этот вопрос, и, как можно было ожидать, респонденты женского пола в своих ответах не указали проявления такого вида насилия, как экономическое насилие. Картина чуть иначе сложилась у респондентов мужского пола: 51% подвергается моральному, психологическому насилию, 40% – физическому насилию, 9% - экономическому насилию.

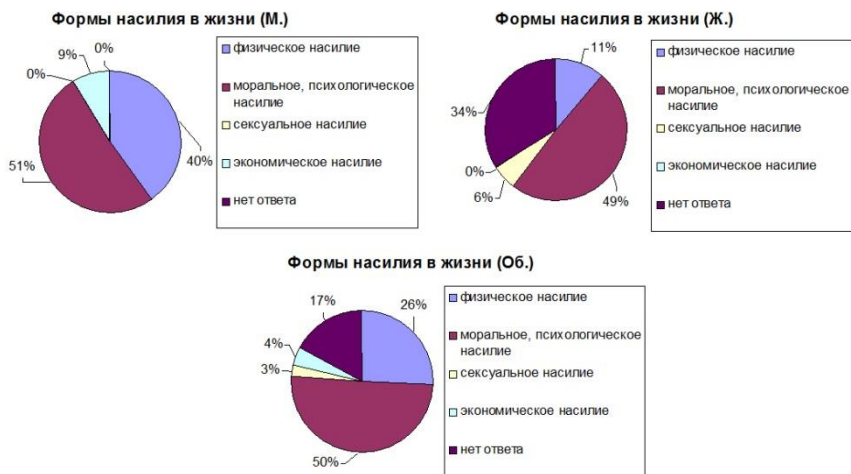


Рисунок 2. Основные формы проявления насилия в семьях респондентов экспериментальной группы

Если для респондентов женского пола характерно то, что они избегают ответов касательно вопросов о материальном положении и наличии в семье экономического насилия, то для респонденты мужского пола избегают ответа на вопрос о наличии сексуального насилия в их семьях.

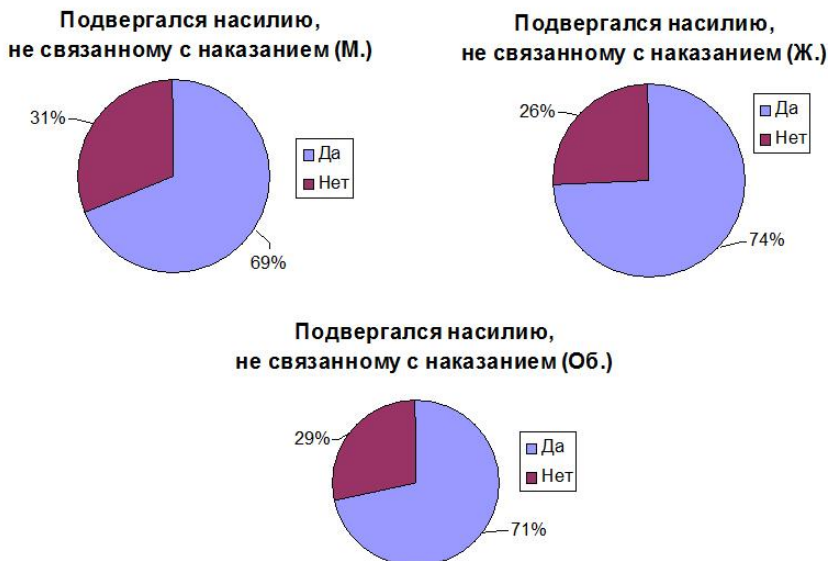


Рисунок 3. Наличие насилия, не связанного с наказанием, в семьях респондентов экспериментальной группы

На рисунке 3 отображены результаты, которые отражают степень распространенности насилия (физическое, психологическое, экономическое) в родительской семье, которое не связано с наказанием. Анализ этих результатов показывает, что 71% из всех респондентов экспериментальной группы подвергались насилию, не связанному с наказанием (см. рисунок 3). В семьях респондентов женского пола (74%) насилие проявляется больше по сравнению с семьями респондентов мужского пола (69% подвергается насилию, не связанному с наказанием).

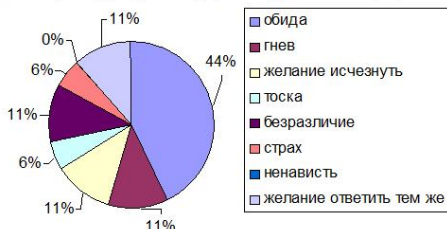
Для нас важным является и понимание того, какие именно чувства проявляются у респондентов, которые живут в таких семьях, подвергаются насилию, в большинстве своём моральному, психологическому насилию, и как они оценивают тот или иной вид или форму проявления насилия, т.к. данные результаты могут помочь понять характер виктимности респондентов экспериментальной группы.

На рисунке 4 представлены основные чувства, переживания, которые испытывают респонденты, подвергавшиеся моральному, психологическому насилию со стороны своих родителей.

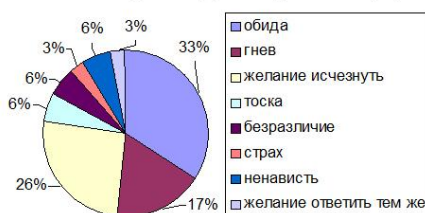
Основным чувством, которое возникает в ответ на крики, ругань, унижение, у 38% является обида, у 19% – желание исчезнуть, и у 14% возникает чувство гнева.

Рассматривая результаты отдельных подгрупп, можно заметить, что респонденты женского пола более разнообразны в проявлении своих чувств, они более «эмоциональны»: у 33% ответной реакцией выступает проявление обиды, у 26% в таких ситуациях проявляется желание исчезнуть, а у 17% это чувство проявляется в виде гнева, и только у 3% возникает желание ответить тем же. Для респондентов женского пола (6%) также характерно то, что у них возникает чувство ненависти по отношению к родителям, которые проявляют насилие.

Чувства, когда кричат, ругают, унижают (М.)



Чувства, когда кричат, ругают, унижают (Ж.)



Чувства, когда кричат, ругают, унижают (Об.)

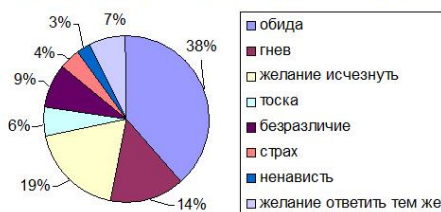


Рисунок 4. Субъективные переживания респондентов экспериментальной группы в ситуациях эмоционального насилия, когда на них кричат, ругают, унижают

Картина немного иная у респондентов мужского пола: для 44% основным ответным чувством выступает обида, в равной степени у респондентов мужского пола проявляются такие чувства, как гнев (11%), желание исчезнуть (11%) и желание ответить тем же (11%). По сравнению с респондентами женского пола у мальчиков не возникает чувство ненависти по отношению к насильнику. Они более направлены на проявление некой «силы», которая является результатом возникшего желания ответить тем же.

И наконец, для более общего понимания основной структуры нашей экспериментальной группы, в анкету был включён вопрос, касающийся того, как относятся сами респонденты к разным формам насилия.

Нами были выделены несколько форм или видов проявления насилия, среди которых было применение силы (физическое насилие). Как можно заметить, для половины (50%) всей группы респондентов эта форма насилия применима, а для другой половины (50%) нет. В отдельных подгруппах данная тенденция сохраняется как у респондентов женского пола, так и респондентов мужского пола.

Вторая форма насилия, которая была предложена в анкете, – угрозы и оскорбления (психологическое насилие). Как бы ни парадоксально это выглядит, но по сравнению с физическим насилием, 87% всех респондентов считают, что нельзя проявлять данный вид насилия, и только 13% одобряют применение такого вида насилия. Если обратиться к результатам отдельных подгрупп, то можно заметить, что картина тут другая. Для 54% респондентов мужского пола данная форма насилия не приемлема, и только 46% считают, что ее можно применять, а вот 57% респондентов женского пола считают, что можно использовать данную форму насилия, и для 43% она не приемлема.

Третья форма насилия – это сексуальное насилие (домогательство, действия сексуального характера). 87% всех респондентов считают, что нельзя проявлять по отношению к людям данный тип насилия, и такой же подход проявляется и у респондентов отдельных подгрупп: 83% респондентов мужского пола считают, что нельзя, а 17% – что можно. Также и у респондентов женского пола: 91% считает, что нельзя, и только 9% считают, что можно. Данные результаты, скорее всего, являются результатом, того, что сами респонденты среди форм насилия, с которыми они сталкиваются, в очень малом

количестве отметили сексуальное насилие. Такая картина результатов, как можно предположить, может быть результатом того, что респонденты избегают говорить и показывать, что они подвергаются сексуальному насилию. Данное предположение попытаемся обосновать в последующих этапах анализа данных, а именно при помощи дисперсионного анализа.

И наконец последняя форма насилия – экономическое насилие (манипуляция денежными средствами). Для 64% всех респондентов данная форма проявления насилия не является применимой по отношению к личности (36% считают, что можно применять). Результаты в отдельных подгруппах радикально не отличаются от общей, хотя среди половых групп намечаются различия. 77% респондентов женского пола считают, что нельзя использовать данный вид насилия, а 33% – что можно, и только 49% респондентов мужского пола считают его неприемлемым, и 51% – что нельзя.

Вполне ожидаемыми оказались и представленные в таблице 1 статистически значимые различия результатов сравнения шкал теста «Методика исследования склонности к виктимному поведению» по критерию подвержение насилию, не связанному с наказанием (критерий, по которому нами было произведено сравнение средних – это предыдущий опыт насилия).

Таблица №1. Результаты методики исследования склонности к виктимному поведению.

Показатель	Среднее значение респондентов, подвергшихся насилию, не связанному с наказанием	Среднее значение респондентов, не подвергшихся насилию, не связанному с наказанием	Уровень значимости, p
Шкала реализованной виктимности	7,31	5,65	P < 0,05

$df=68, p^{**}<0.05$

В результате анализа полученных данных было выявлено, что группы статистически значимо различаются по шкале «шкала реализованной виктимности» ($t=0,774, p < 0,05$).

Выраженность реализованной виктимности отличается в группах: в первой группе среднее значение равно $M=7,31, StDev=2,94$ а во второй – $M=5,65, StDev=2,31$. Данное различие говорит о том, что респонденты первой группы достаточно часто попадают в неприятные или даже опасные для здоровья и жизни ситуации. Причиной этого является внутренняя предрасположенность и готовность респондентов действовать определённым, ведущим в индивидуальном стиле поведения способами. Чаще всего это стремление к агрессивному необдуманному поведению спонтанного характера.

А вот респонденты второй группы, которые не подвергаются насилию, не так часто попадают в критические ситуации, либо у них уже выработался защитный способ поведения, который позволяет избегать опасных ситуаций. Однако тут очень важно отметить, что и у этих респондентов внутренняя готовность к виктимному способу поведения присутствует, но скорее всего, из-за выработанных защитных способов поведения, ощущая внутренний уровень напряжения, личность стремится вообще избежать конфликтной ситуации.

Выводы

В результате анализа полученных данных собственного эмпирического исследования было выявлено, что в большинстве случаев для подростков из неблагополучных семей наказание (проявление физической силы, психологическое отчуждение, экономическое ограничение) является формой проявления насилия со стороны родителей. Для наших респондентов также характерно то, что они часто подвергались насилию, не связанному с

наказанием, и основной реакцией в ответ на проявление насилия было формирование чувства обиды. При этом, по нашим данным, респонденты женского пола чаще подвергаются насилию, не связанному с наказанием, чем респонденты мужского пола, тем самым представители женского пола - наиболее уязвимая группа населения, которая чаще подвергается сексуальному насилию, и становится жертвой сексуального рабства.

Анализ показал, что для респондентов, которые имели предыдущий опыт насилия, также характерен высокий уровень реализованной виктимности. Можно сделать частный вывод о том, что предыдущий опыт насилия, вне зависимости от своего характера, делает представителей группы риска более уязвимыми при определенных виктимогенных ситуациях.

Таким образом, профилактические мероприятия и программы, направленные на превенцию виктимизации подростков из неблагополучных семей, которые проживают в специализированных учреждениях и являются представителями наиболее уязвимой группы, должны разрабатываться с учетом особенностей восприятия насилия как явления, а также тех психологических последствий, которые формируются в результате переживания опыта насилия со стороны родителей или опекунов.

Использованная литература

1. Андронникова, Ольга. *Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков*. Diss. [Новосиб. гос. пед. ун-т], 2005.
2. Антонян, Юрий. *Психологическое отчуждение личности и преступное поведение: генезис и профилактика дезадаптивных преступлений*. Спец.ред. А. П. Хмель, Ереван, Айастан, 1987. 206с.
3. Васильев, Владислав. *Юридическая психология*. Учебник для вузов. 6-ое издание – СПб, Питер, 2009, 608с.
4. Малкина-Пых, Ирина. *Психология поведения жертвы*. Изд-во Эксмо, Москва, 2006, 1008с.
5. Стреленко, Анна. «Значение знака в развитии образа виктимной личности». *Журнал «Мир психологии»*, N2, 2008, стр. 147 – 155
6. Турханов, Геннадий. «Принципы классификации личности жертв преступлений». *Вестник ОНУ, Психология*, Том 11, выпуск 11 2006, стр.. 68-74.
7. Hillis, Susan et al. "Adverse childhood experiences and sexual risk behaviors in women: a retrospective cohort study." *Family planning perspectives (2001)*, volume 22, N 5, pp 206-211.

Works Cited

1. Andronnikova Ol'ga. Psihologicheskie faktory vzniknovenija viktimnogo povedenija podroستkov. Diss.[Novosib. gos. ped. un-t], [Psychological Factors of the Occurrence of Victim Behavior of Adolescents. Diss. Novosibirsk State Pedagogical University] 2005.
2. Antonjan Jurij. Psihologicheskoe otchuzhdenie lichnosti i prestupnoe povedenie: genезis i profilaktika dezadaptivnyh prestuplenij. Spec.red. A. P. Hmel', Erevan, Ajastan, 1987. 206s. [Psychological Alienation of The Individual and Criminal Behavior: The Genesis and Prevention of Maladaptive Crimes. Special ed. A. P. Khmel, Yerevan, Hayastan, 1987. 206c.]
3. Vasil'ev Vladislav. Juridicheskaja psihologija, Uchebnik dlja vuzov. 6-oe izdanie – SPb, Piter, 2009, 608s. [Legal Psychology, A textbook for Universities. 6th edition-St. Petersburg, St. Petersburg, 2009, 608s.]
4. Malkina-Pyh Irina. Psihologija povedenija zherтvy. Izd-vo Jeksmo, Moskva, 2006, 1008s. [Psychology of the Victim's Behavior. Eksmo Publishing House, Moscow, 2006, 1008s]
5. Strelenko Anna. Znachenie znaka v razvitii obraza viktimnoj lichnosti. Zhurnal Mir psihologii, N2, 2008, str. 147 – 155 [The Meaning of the Sign in the Development of the

- Image of the Victim Personality. Journal of the World of Psychology, N2, 2008, pp. 147-155]
6. Turhanov Gennadij. Principy klassifikacii lichnosti zhertv prestuplenij. Vestnik ONU, Psihologija, Tom 11, vypusk 11 2006, str.. 68-74 [Principles of Classification of the Personality of Crime Victims. Bulletin of ONU, Psychology, Volume 11, issue 11, 2006, pp. 68-74]
 7. Hillis, Susan et al. "Adverse childhood experiences and sexual risk behaviors in women: a retrospective cohort study." *Family planning perspectives* (2001), volume 22, N 5, pp 206-211.

ԱՆԱՊԱՀՈՎ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԻ ԴԵՌԱՅԱՍՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ ԲՈՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԻՐԱՑՎԱԾ ՉՈՐԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՔՆԱՐԻԿ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

*Սանկտ Պետերբուրգի պետական համալսարանի
հոգեբանության ֆակուլտետի ասպիրանտ,
ք.Սանկտ Պետերբուրգ, Ռուսաստանի Դաշնություն*

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել խոցելի խմբի ներկայացուցիչ հանդիսացող, ծնողների կամ ինամակալի առկայության պարագայում հատուկ հաստատություններում բնակվող դեռահասների կողմից բռնության ընկալման, վերապրած բռնության և զոհային վարքի առանձնահատկությունների ուսումնասիրության արդյունքները:

Ուսումնասիրման տեսական խնդիրն է վերլուծել գիտական աշխատանքները, որոնցում ներկայացված են ծնողների կողմից բռնության դրսևորման և անձի հետագա զոհանացման գործընթացի միջև առկա կապը հիմնավորող տեսական մոտեցումները, իսկ եմպիրիկ խնդիրն է՝ ուսումնասիրել ՀՀ հատուկ մասնագիտացված հաստատություններում բնակվող անապահով ընտանիքների դեռահասների կողմից բռնության ընկալման և վերապրած բռնության առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ուսումնասիրել կապը, որն առկա է իրացված զոհային վարքի և նախկինում բռնության ենթարկված լինելու միջև:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անկետավորման ու թեստավորման մեթոդները, որոնց արդյունքները հետագայում ենթարկվել են քանակական վերլուծության:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացությանը. հետազոտվողներին, որոնք ունեին նախկինում բռնության ենթարկվելու փորձ, բնորոշ է իրացված զոհային վարքի բարձր մակարդակ:

Հիմնաբառեր՝ *զոհային վարք, զոհանացում, ռիսկի գործոններ, տղա, աղջիկ, հատուկ հաստատություններ, անապահով ընտանիք, բռնություն, բռնության տեսակներ:*

SPECIFIC FEATURES OF THE MANIFESTATION OF VIOLENCE AND REALISED VICTIMITY AMONG TEENAGERS FROM UNFAVORABLE FAMILIES

KNARIK ARAKELYAN

*Saint Petersburg State University, Faculty of Psychology, Ph.D. Student,
Saint Petersburg, Russian Federation*

The aim of the article is to present the main results of the study on characteristics of violence perception, the nature of the experienced violence and the realized victimity among girls and boys from vulnerable groups of the population who live in specialized institutions when both or one of their parents or guardians are present. The objectives of this paper were the analysis of scientific works devoted to the study of the relationship between violence by parents and the subsequent victimization of an individual (theoretical task); the identification of the peculiarities of violence perception as a phenomenon and the specific experience of experienced violence among teenagers from disadvantaged families who live in specialized institutions of the Republic of Armenia, as well as the study of the relationship between realized victim behavior and previous experience of violence (empirical task).

In the course of empirical study the methods of questioning and testing were used, followed by a quantitative analysis of the data obtained.

As a result of the study the following conclusion was formulated: respondents who have previous experience of violence are also characterized by a high level of realized victimity.

Key words: *boys and girls, specialized institution, unfavorable families, violence, experienced violence, victim behavior, victimization, risk factors.*

ԱՆՁԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԱՐՔԻ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑԻ ԴՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱԶՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՑԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ*

ՀԴՏ 159.9 + 330.16

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-230

ԿԱՐԼԵՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի ասպիրանտ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն voskanyankarlen@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել միջգիտակարգային այն մոտեցումները, որոնք առկա են անձի տնտեսական վարքի հոգեբանական օրինաչափություններով պայմանավորված մոդելավորման գործընթացում: Հոդվածում անձի տնտեսական վարքը և նրա արդյունավետության հարցերը քննարկվում են թե՛ տնտեսագիտական և թե՛ հոգեբանական տեսանկյուններից:

Ելնելով «արդյունավետություն» եզրույթի տնտեսագիտական ընկալումից՝ առաջ է քաշվում հոգեբանական տեսանկյունից նրա հարաբերականության վարկածը: Հարաբերականությունը պայմանավորված է նրանով, որ առաջնորդվելով իրավիճակներից բխող դիպվածային շարժառիթներով՝ անձը դրսևորում է օկպիոնալ վարք, որը տնտեսագիտական տեսանկյունից արդյունավետ համարել չի կարելի:

Այս համատեքստում խնդիր է դրվել հիմնավորել այն տեսակետը, որ անձի տնտեսական վարքը տնտեսական, հոգեբանական ու սոցիալ-քաղաքական գործոնների համադրությամբ ուղղորդվող այնպիսի մի դինամիկ համակարգ է, որի մոդելավորման գործընթացը պետք է հենվի ոչ միայն դեդուկտիվ, այլև ինդուկտիվ մոտեցումների վրա:

Հետազոտության տեսական հատվածում կիրառվել են համագիտական մեթոդներ (վերլուծություն, համեմատում, համադրում, ընդհանրացում): Հետազոտության փորձարարական մասն իրականացվել է հատուկ մեթոդներով (գիտափորձ, մաթեմատիկական մոդելավորում, թեստավորում, հարցում և այլն):

Հետազոտության արդյունքները հիմք են տալիս երակացնելու, որ անձի տնտեսական վարքի հիմքում պետք է դնել կոնատիվ (գործառնական) արդյունավետության սկզբունքը, իսկ անձի տնտեսական վարքի վրա ազդող հոգեբանական գործոնները համարել իրավիճակային փոփոխականներ:

Հիմնաբառեր՝ անձ, տնտեսական վարք, պահանջմունքներ, ընտրանք, արդյունավետ վարք, հոգեբանական գործոններ, մոդելավորում, օգտակարության ֆունկցիա, մեթոդաբանություն, մեթոդներ:

Ներածություն

Մարդն իր կենսագործունեության ընթացքում հաճախ է հայտնվում այնպիսի իրավիճակներում, երբ հարկադրված է ընտրություն կատարել: Տնտեսական ընտրություն կատարել՝ նշանակում է ֆինանսական հնարավորությունների

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.05.2021թ., գրախոսվել՝ 03.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

սահմաններում ընտրել նյութական ու հոգևոր ռեսուրսների օգտագործման այն տարբերակը, որը կապահովի պահանջմունքների առավելագույն բավարարում: Ընտրանքների գործընթացով է պայմանավորվում անձի տնտեսական վարքը: Յուրաքանչյուր անձ որպես տնտեսվարող սուբյեկտ որոշակի գործոններից ելնելով (տնտեսական, հոգեբանական, սոցիալական, քաղաքական)՝ դրսևորում է իրեն յուրահատուկ տնտեսական վարք, որն ուղղորդվում է հասարակության ներսում գործող սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով, պետական ինստիտուտներով: Անձի տնտեսական վարքը, որպես գիտական հետազոտության օբյեկտ, եղել և մնում է ոչ միայն տնտեսագիտական տեսությունների, այլև հասարակական գիտությունների ուշադրության կենտրոնում: Այն դարձել է Միջգիտակարգային հետազոտության առարկա: Այսօր էլ քիչ չեն տարբեր տեսանկյուններից (հոգեբանական, սոցիոլոգիական, տնտեսագիտական) անձի տնտեսական վարքին նվիրված հետազոտությունները:

Տնտեսական սուբյեկտների վարքը վերլուծելիս տարբեր գիտություններ հենվում են «տնտեսական մարդու» տարատեսակ մոդելների վրա, ինչը տարակարծությունների առիթ է տալիս: Իրականում այդ տարակարծությունները (մասնավորապես տնտեսագետների ու հոգեբանների միջև) թվացյալ են և պայմանավորված են ոչ թե «տնտեսական մարդ» եզրույթի հակաբևեռ ընկալումներով, այլ հետազոտությունների նպատակով, ուղղվածությամբ ու մեթոդաբանությամբ: Տնտեսագետներին, օրինակ, առավելապես հետաքրքրում են ընտրանքների գործընթացում տնտեսական սուբյեկտների վարքն ուղղորդող այն գործոնները, որոնց հիման վրա հնարավոր կլինի կառուցել տնտեսական վարքի համահասարակական մոդելներ և կատարել մակրոտնտեսական կանխատեսումներ. նրանք առավելապես հետաքրքրված են ընտրանքների գործընթացի տնտեսական արդյունքներով: Ըստ տնտեսագիտական նեոդասական տեսությունների (բացառությամբ թերևս որոշ նեոորթոդոքսալ ճյուղերի)՝ «մարդն օգտակարության սկզբունքի վրա հենվող անձնական բարեկեցության արդյունավետ մաքսիմիզատոր է» (Белянин 107): Այս տեսությունների ներկայացուցիչներն «արդյունավետություն» եզրույթն ընկալում են զուտ տնտեսագիտական ելակետով (որպես ծախսերի առավելագույն նվազեցում և եկամուտների առավելագույն ավելացում) և սահմանում են այն «որոշակի աքսիոմների միջոցով, որոնք հնարավորություն են տալիս անձի նախասիրությունները ներկայացնել մաթեմատիկական իմաստով մաքսիմիզացվող օգտակարության ողորկ ֆունկցիաների միջոցով» (Белянин 107): Ցուցաբերելով դեդուկտիվ մոտեցում անձի տնտեսական վարքի մեխանիզմների հիմքում դնում են Նեյման-Մորգենշտերնի աքսիոմների համակարգը (Нейман и Моргенштерн 52-53), որից ելնելով էլ հիմնավորում են ընտրանքների գործընթացը: Նրանց մոտեցման հիմքում նաև անձի կոզնիտիվ կարողությունների գերազնահատումն է (Саймон 16-38), այդ իսկ պատճառով էլ անձի տնտեսական վարքը համարում են «բացարձակ արդյունավետ»: Տնտեսական վարքը պայմանավորող գործողությունների մեխանիզմները նույնացնում են անձի կողմից մեքենայաբար իրականացվող մաթեմատիկական գործողությունների մեխանիզմների հետ:

Տնտեսագիտական ու հոգեբանական փորձարարական հետազոտություններն ապացուցեցին (Katona; Becker; Kahneman and Tversky, Prospect Theory; Kahneman and Tversky, Choices), որ անձի տնտեսական վարքը միշտ չէ, որ ուղեկցվում է մաթեմատիկական հաշվարկների վրա հենված և առավելագույն եկամուտներ ստանալուն միտված արդյունավետ լուծումների որոնմամբ, քանի որ գտնվելով հույզերի, սովորույթների, իրավական ու հասարակական գործոնների ազդեցության տակ՝ անձը հաճախ չի կարողանում կայացնել բացարձակ արդյունավետ որոշումներ: Ավելին՝ պարզվեց, որ ընտրանքների գործընթացում փորձարկվողների մի զգալի մասի մոտ Նեյման-Մորգենշտերնի նորմատիվային աքսիոմները չեն գործում և հետևաբար չեն կարող համարվել տնտեսական վարքի արդյունավետության գնահատման

տեսական նախադրույթներ (փորձարկվողների մոտ 40-ից 80%-ը ռիսկային պայմաններում ընտրություն էր կատարում ոչ կոգնիտիվ դրդապատճառներից ելնելով):

Ի տարբերություն տնտեսագետների՝ հոգեբանները հետաքրքրված են անձի տնտեսական վարքի վրա ազդող այն գործոններով, որոնք պայմանավորված են անձի ոչ միայն կոգնիտիվ, այլև աֆեկտիվ առանձնահատկություններով (զգացմունքայնություն, իմպուլսիվություն, տարբեր շարժառիթներ, ազդակներ, չգիտակցված ու չվերահսկվող ներքին մղումներ և այլն): Ըստ հոգեբանների՝ որքան էլ կայուն պահանջմունքներից ու նախասիրություններից ելնելով մարդը փորձի դրսևորել մաթեմատիկական հաշվարկներով հիմնավորվող էզոցենտրիկ տնտեսական վարք, միևնույն է, նա, որպես որևէ սոցիալական խմբի (հանրույթի) անդամ, հաշվի է նստում հասարակական նորմերի ու սովորույթների հետ, ենթարկվում է հասարակական-հոգեբանական «տարատեսակ ճնշումների» (Веблен ; Пасьяпанова): Հետևաբար, անձի տնտեսական վարքի հետազոտություններում պետք է հաշվի առնել վարքն ուղղորդող ոչ միայն տնտեսական, այլև անձի անհատական ընկալումներով, մտածողությամբ, արժեքային համակարգով, խառնվածքով, բնավորությամբ, դիրքորոշումներով, կարծրատիպերով, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական երևույթներով պայմանավորված գործոնները:

Հետազոտության վարկածը, ռազմավարությունը, մեթոդաբանությունը, միջոցները

Միջգիտակարգային փորձարարական հետազոտությունները, բացահայտելով անձի բացարձակ արդյունավետ տնտեսական վարքի մոդելի թերությունները, պատճառ դարձան նոր մոդելների ձևավորման («սահմանափակ արդյունավետ», «օրգանապես անարդյունավետ», «գործառնապես արդյունավետ» և այլն), որոնցում դրմիսանտ են տնտեսական վարքն ուղղորդող ոչ միայն իմացական-ճանաչողական, այլև զգացական ու գործառնական-դիսամիկ (կոնստիվ) գործոնները: Այս համատեքստում արդիական են անձի տնտեսական վարքի վերաբերյալ այնպիսի հետազոտությունները, որոնցում *տնտեսական վարքը համարվում է տնտեսական, հոգեբանական և սոցիալ-քաղաքական գործոնների համադրությամբ ուղղորդվող դիսամիկ համակարգ, և որի մոդելավորման հիմքում դրվում են ինչպես դեդուկտիվ-տեսական, այնպես էլ ինդուկտիվ-գործնական նախադրույթներ: Հետևաբար, տնտեսական վարքը մոդելավորելիս պետք է հենվել հոգեբանական այնպիսի օրինաչափությունների վրա, որոնք արտացոլում են անձի ոչ միայն ժառանգական ու էթնոհոգեբանական նախադրյալները, կենսափորձը, կարծրատիպերը (որոնք առավելապես ստատիկ գործոններ են), այլև տվյալ պահին հասարակության (պետության) ներքում տիրող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակը, այսինքն՝ անձը պետք է դիտարկվի այն իրողության մեջ, որում նա տվյալ պահին գտնվում է: Բնական է, որ նման մոտեցման դեպքում տնտեսական վարքի օրինաչափությունների բացահայտման գործընթացը որոշակի պայմանականություններ է պարունակելու այն առումով, որ անձի հոգեֆիզիոլոգիական (զենետիկ) ու սոցիոհոգեբանական առանձնահատկությունների դրսևորումների հարաբերակցությունը, իրադրությունով պայմանավորված, կարող է փոփոխվել: Ավելին՝ որպես տարբեր հանրույթների ու հասարակական խմբերի անդամ անձը, առաջնորդվելով իրավիճակային-դիպլոմատիկ դրդապատճառներով, կարող է ցուցաբերել տարբեր (ընդհուպ իրարամերժ) մոտեցումներ նույնիսկ միևնույն տնտեսական երևույթի հանդեպ և վերակարգավորել սեփական վարքն ըստ այդ մոտեցումների:*

Ամփոստելի է, որ անկախ տնտեսական գործունեության տեսակից, նպատակից և ուղղվածությունից, ինչ հոգեբանական գործոններով էլ որ անձի տնտեսական վարքը պայմանավորվի, նրա արդյունավետության հարցն ի վերջո հանգելու է որոշակի ապրանքատեսակների ու ծառայությունների վրա կատարվող ծախսերի (անվանենք դրանք պահանջմունքների բավարարման ծախսեր և ներառենք դրանցում նաև անձի

հոգևոր պահանջմունքների բավարարմանը միտված ծախսերը) նվազեցման խնդրին: Այլ բան է, թե այդ պահանջմունքների բավարարման համար գործառույթային առումով անձն ինչ գործողությունների է դիմում: Բնական է, որ այդ գործողությունները պայմանավորվելու են անձի ֆինանսական կարողություններով ու հնարավորություններով, նրա տարիքային, սեռային, ֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական առանձնահատկություններով, սոցիալական կարգավիճակով (սոցիալական դիրք ու դեր), հասարակության արժեքային համակարգով, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակներով: Այս ամենից ելնելով էլ մեր հետազոտություններում տնտեսական սուբյեկտների վարքի հիմքում դնելով *գործառնական-դինամիկ արդյունավետության (կոնստիդ արդյունավետության)* սկզբունքը և արդյունավետությունը համարելով հարաբերական ցուցանիշ՝ անձի տնտեսական վարքի վրա ազդող հոգեբանական գործոնները դիտարկելու ենք որպես *իրավիճակային փոփոխականներ*:

Հոգեբանական օրինաչափությունների բացահայտման նպատակով կիրառելու ենք ինչպես վերլուծական, համադրական, վերացարկման, ընդհանրացման և այլ համագիտական, այնպես էլ փորձարարական հոգեբանության և սոցիոլոգիայում գործածվող ինդուկտիվ-մասնական ու մաթեմատիկական մեթոդներ (Ավանեսյան): Մասնավորապես օգտագործելու ենք փորձարարական հոգեբանության մեջ տնտեսական վարքի հետազոտության (մոդելավորման) միջոց համարվող «ռիսկային հեռանկար» (կամ «վիճակախաղ») և «ակնկալվող օգտակարության ֆունկցիա» մաթեմատիկական հասկացությունները:

Ռիսկային հեռանկարը որոշակի x_i ($i = 1, 2, 3, \dots, n$) ելքերի (որոնք ֆինանսական շահեր կամ կորուստներ են) և դրանց հանդես գալու p_i հավանականությունների

$[(x_1, p_1); (x_2, p_2); \dots; (x_n, p_n)]$ համախումբն է՝ $\sum_{i=1}^n p_i = 1$ պայմանով (Шумейкер 31):

Օգտակարության ֆունկցիայի տակ նկատի ենք ունենալու տնտեսական սուբյեկտի կողմից տվյալ ժամանակահատվածում օգտագործվող բարիքների և դրանց վրա կատարվող ծախսերի կախվածությունն արտահայտող $U(\bar{x}) = \sum_{i=1}^n u(x_i) p_i$ տեսքի

ֆունկցիաները: Օգտակարության ֆունկցիան ապրանքների (ներառյալ ծառայությունների) բազմության վրա սահմանվող շատ փոփոխականների ֆունկցիա է, որն ապրանքների ամեն մի (x_1, x_2, \dots, x_n) հավաքածուի համապատասխանեցնում է նրա օգտակարությունն արտահայտող դրական թիվ: Այդ ֆունկցիաների միջոցով հաշվարկվում են տնտեսական վարքի մոդելների վիճակագրական թվային բնութագրիչները, մեկնաբանվում տնտեսական վարքի արդյունավետության ցուցանիշները: Մեր գիտափորձերում ապրանքազևային $A^n \otimes \tilde{A}^n$ տարածության (Ոսկանյան 58-84) վրա սահմանվող վիճակախաղի մոդելը և փորձարկողների օգտակարության ֆունկցիաները ներկայացվելու են համապատասխանաբար

$[(f_\alpha^1, p_1); (f_\alpha^2, p_2); \dots; (f_\alpha^n, p_n)]$ և $U(\bar{x}_\alpha) = \sum_{i=1}^n f_\alpha^i p_i$ տեսքերով, որտեղ \bar{x}_α - ները

փորձարկողների պահանջմունքի վեկտորներն են, f_α^i - ն i - րդ ապրանքատեսակի վրա α -րդ փորձարկողի կողմից կատարվող ծախսերի նվազագույն արժեքն է՝ $f_\alpha^i = \min\{x_\alpha^{|i|} \lambda_{|i|}^1, \dots, x_\alpha^{|i|} \lambda_{|i|}^m\}$, իսկ λ_α^m - երը՝ α -րդ փորձարկողի \bar{x}_α պահանջմունքի վեկտորին համապատասխանող λ_α գնային վեկտորի կորոդինատներն են (Ոսկանյան 62-77):

Տնտեսական վարքի վրա հոգեբանական գործոնների ազդեցության հաշվառման

պարագայում $U(\bar{x}_\alpha) = \sum_{i=1}^n f_\alpha^i p_i$ բանաձևում մասնակցող f_α^i ֆունկցիաների արժեքները

կախված են լինելու փորձարկվողների անհատական գնային վեկտորներից և տեսականու ապրանքների օգտագործվող ծավալներից, իսկ p_i հավանականային արժեքները պայմանավորվելու են փորձարկվողների անհատական հոգեբանական առանձնահատկություններով և հանդես են գալու որպես փոփոխականներ:

Հետազոտության ռազմավարությամբ պայմանավորված՝ գիտափորձերն իրականացնելու ենք ինչպես առանձին անհատների հետ, այնպես էլ տարիքային, տարածքային, սեռային, մասնագիտական ընդհանրության սկզբունքով ձևավորված խմբերում, ինչը հնարավորություն կտա ճշտելու խմբերից յուրաքանչյուրին պատկանող անձանց շրջանում միանման հոգեբանական առանձնահատկությունների առկայությունը, տարածվածության աստիճանը: Փորձարկվողների խմբերը կարող են դասակարգվել նաև ըստ ծավալած տնտեսական գործունեության տեսակի: Կիրառվելու են սոցիոլոգիական հարցման միջոցով տեղեկատվության հավաքման, թեստավորման, բաց կամ փակ հարցադրումներով անկետավորման, բովանդակային վերլուծության (կոնտենտ անալիզի) մեթոդներ: Փորձերի արդյունքները մշակվելու են խմբավորման, բազմաչափ դասակարգման, վիճակագրական վերլուծության, կորելիացիոն վերլուծության մեթոդներով: Գիտափորձերի տվյալները ներկայացվելու են աղյուսակների ու դիագրամների միջոցով՝ օգտագործելով գնահատման (բանակական-թվային) ու դասակարգման (ռեյտինգային) սանդղակներ: Արդյունքների վերլուծությունն իրականացվելու է մաթեմատիկական վիճակագրության թվային բնութագրիչների՝ միջին թվաբանականի, մաթեմատիկական սպասման, միջինից շեղումների, դիսպերսիայի, բաշխման դիագրամների, կորելիացիայի հաշվման, Սպիրմենի դասակարգային կորելիացիայի գործակցի, Պիրսոնի գործակցի, Գաուսյան կորերի միջոցով (Гмурман ; Сидоренко):

Եզրակացություն

Մարդու տնտեսական վարքը մեծապես պայմանավորվում է նրա հետաքրքրություններով, որոնք տնտեսագիտության մեջ հաճախ նույնացվում են «եկամուտ» հասկացության հետ: Այն հաշվարկվում է տնտեսական գործունեության հետևանքով ստացված արդյունքի և այդ արդյունքի ստացման համար դրամով արտահայտված հանրագումարային ծախսերի տարբերությամբ: Հոգեբանության մեջ «եկամուտ» եզրույթը հանդես է գալիս ոչ միայն տնտեսագիտական, այլև սոցիոլոգիական բաղադրիչով, որի մեջ ներառվում են այն ծախսերը, որոնք անձը կատարում է հոգևոր ու բարոյական բավարարվածություն ստանալու, իր սոցիալական դերը, դիրքն ու ազդեցությունն ընդլայնելու նպատակով:

Հետաքրքրությունները պայմանավորվում են անձի նպատակներով, շարժառիթներով, ստիմուլներով: Ակնհայտ է, որ անձի գործունեության նպատակը լայն առումով եկամուտներ ստանալն է: Հետաքրքրությունները, նպատակին հասնելու խթան հանդիսանալով, ուղղորդում են մարդուն գործողությունների ընտրության հարցում: Շարժառիթներն ու մոտիվները անձի տնտեսական վարքի վրա ազդող տարբեր գործոններ են: «Մոտիվը գործունեության կոնկրետացված պահանջմունք, վարք և գործողություններ ծնող պատճառ է, իսկ շարժառիթը՝ որևէ ազդեցությանն արձագանքող ներքին կամ արտաքին գործոն: Մոտիվն առաջնային է, շարժառիթը՝ երկրորդային. այն ածանցված է մոտիվից, ունենալով դրական կամ բացասական բնույթ՝ կարող է ուժեղացնել կամ թուլացնել մոտիվացիան» (Сазонова 207): *Հետևաբար անձի վարքը կարելի է արդյունավետ համարել այնքանով, որքանով անձն ի*

վիճակի է համեմատել իրեն գործունեության մոդոլ և այս կամ այն որոշմանը (ընտրանքին) հանդեցնող դրդապատճառները:

Դրդապատճառները, ինչպես նշվեց, կարող են լինել հանկարծածին և հանդիսանալ իրավիճակային ազդեցությունների հետևանք: Հաճախ անձն ընդունում է տևտեսապես անարդյունավետ որոշումներ, քանի որ դրանք միշտ չէ որ պայմանավորվում են անձի՝ առավելապես կայուն բնութագրիչներով (կոգնիտիվ կարողություններ, արժեքային համակարգ, սովորոյթներ և այլն): Այս է պատճառը, որ անձի տևտեսական վարքում նկատվում են այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են՝ եզոցենտրիզմը, ռեպրեզենտատիվությունը (Kahneman et al.), պատրանքային կորեկիացիան (Chapman L. and J. Chapman 271-281), Էվրիստիկ ճանաչման (Goldstein and Gigerenzer 37-58), տեսանելիության, Իրվինի և այլ (Дейнека) էֆեկտները:

Ընդհանրացնելով կարող ենք եզրակացնել, որ անձի տևտեսական վարքի հոգեբանական օրինաչափությունների բացահայտմանը միտված գիտափորձերի ժամանակ անձի կայուն հոգեբանական գործոնները բացահայտող թեստերից ու հարցարաններից զատ անհրաժեշտ է կիրառել հատուկ ուղղվածությամբ իրավիճակային-թիրախային թեստեր ու հարցարաններ:

Օգտագործված գրականություն

1. Becker, Gary. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago, The University of Chicago Press, 1976.
2. Chapman, Loren, and Chapman, Jean. "Illusory correlation as an obstacle to the use of valid psychodiagnostic signs". *J. of Abnormal Psychology*, 1969, V. 74, pp. 271-281.
3. Goldstein, Daniel and Gigerenzer, Gerd. "The recognition heuristic: how ignorance makes as smart". Gigerenzer G., Todd V., the ABC Research Group (eds.), *Simple heuristics that make us smart*, N.Y., Oxford University Press, 1999, pp. 37-58.
4. Kahneman, Daniel, and Tversky, Amos. "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk". *J. Econometrica*, V. 47, No. 2 (Mar., 1979), pp. 263-291.
5. ---, *Choices, Values, and Frames*. Russel Sage Foundation, Cambridge University Press, 2000.
6. Kahneman, Daniel, et. al. *Judgement under uncertainty: Heuristics and biases*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
7. Katona, George. *Psychological Analysis of Economical Behavior*. B.Y., McGraw-Hill, 1951.
8. Schoemaker, Paul. "The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations". *Journal of Economic Literature*, June 1982, V. XX, No. 2, pp. 529 –563. The American Economic Association, 1982.
9. Белянин Алексей. «Математическая психология как раздел экономической теории». «Психология», Журнал Высшей школы экономики, т. 1, № 3, 2004, с. 106 -128.
10. Веблен, Торстейн. *Теория праздного класса*. М., «Прогресс», 1984.
11. Гмурман, Владимир. *Теория вероятностей и математическая статистика*. Учеб. Пособие для вузов, М., «Высшая школа», 2003.
12. Дейнека, Ольга. *Экономическая психология*. Учебное пособие, – СПбГУ, 2000.
13. Нейман, Джон и Моргенштерн, Оскар. *Теория игр и экономическое поведение*. М., «Наука», 1970.
14. Пасыпанова, Ольга. *Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей*. Монография, Калуга, Изд-во КГУ им. К.Э. Циалковского, 2012.
15. Сазонова, Светлана. «Экономическое поведение: ценностно-рациональный аспект». *История управленческой мысли и бизнеса: Проблема подготовки менеджеров: вчера, сегодня, завтра*, XV Международная конференция, Москва, МГУ им. М. В.

- Ломоносова, Экономический факультет, 1-3 июля 2014 г., Материалы конференции, М., ВАКО, 2014, С. 201-209,
16. Саймон, Герберт. *Рациональность как процесс и продукт мышления*. /THESIS, 1993, вып. 3, с. 16-38. (Herbert, Simon. "Rationality as Process and as Product of Thought". American Economic Review, May 1978, V. 68, No. 2, pp.1-16. American Economic Association, 1978), Перевод д.э.н. К. Б. Козловой и М. А. Бланко.
 17. Сидоренко, Елена. *Методы математической обработки в психологии*. СПб, ООО, «Речь», 2000.
 18. Шумейкер, Пол. *Модель ожидаемой полезности: Разновидности, подходы, результаты и пределы возможностей*. 1994, вып. 5, Перевод А. В. Белянина, с. 29-80.
 19. Ավանեսյան Հրանտ. *Փորձարարական հոգեբանություն*. Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, Եղիթ Պրինտ, 2010:
 20. Ոսկանյան Կարլեն. Ապրանքագնային տարածության մաթեմատիկական մոդելը և նրա կիրառումը տնտեսական վարքի հոգեբանական հետազոտություններում. *Լրաբեր Հայ-ռուսական համալսարանի*, Սերիա՝ հումանիտար և հասարակական գիտություններ, ՀՌՀ հրատ., № 3 (36), Եր., 2020, էջ 58-84:
 21. - -, Անձի՝ հոգեբանական գործոններով պայմանավորված տնտեսական վարքի մոդելավորման մաթեմատիկական մոտեցման առանձնահատկությունները. *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, Երևան, № 3 (33), 2020, էջ 62-77:

Works Cited

1. Becker Gary. "The Economic Approach to Human Behavior". Chicago, The University of Chicago Press, 1976.
2. Chapman, Loren, and Jean Chapman. "Illusory correlation as an obstacle to the use of valid psychodiagnostic signs". J. of Abnormal Psychology, 1969, V. 74, pp. 271-281.
3. Goldstein, Daniel, and Gerd Gigerenzer. "The Recognition Heuristic: How Ignorance Makes us Smart". Gigerenzer G., Todd V., the ABC Research Group (eds.), Simple heuristics that make us smart., N.Y., Oxford University Press, 1999, pp. 37-58.
4. Kahneman, Daniel, and Amos Tversky. "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk". J.Econometrica, V. 47, No. 2 (Mar., 1979), pp. 263-291.
5. - -, "Choices, Values, and Frames". Russel Sage Foundation, Cambridge University Press, 2000,
6. Kahneman, Daniel, et. al. "Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases". Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
7. Katona George. "Psychological Analysis of Economical Behavior". B.Y., McGraw-Hill, 1951.
8. Schoemaker Paul. "The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations". Journal of Economic Literature, June 1982, V. XX, No. 2, pp. 529 -563. The American Economic Association, 1982. Translated by A.Belyanin).
9. Beljanin Aleksej. "Matematicheskaja psihologija kak razdel jekonomicheskoj teorii". «Psihologija», Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki, t. 1, № 3, 2004, s. 106 -128. ["Mathematical Psychology as a Branch of Economic Theory". "Psychology", Journal of the Higher School of Economics, vol. 1, No. 3, 2004, pp. 106 -128.]
10. Veblen Torstejn. "Teorija prazdnogo klassa". M., «Progress», ["The Theory of the Leisure Class". M., "Progress"] 1984.
11. Gmurman Vladimir. "Teorija verojatnostej i matematicheskaja statistika". Ucheb. Posobie dlja vuzov, M., «Vysshaja shkola», ["Probability Theory and Mathematical Statistics". Studies. Manual for Universities, M., "Higher School"] 2003.

12. Dejneka Ol'ga. “Jekonomicheskaja psihologija”. Uchebnoe posobie, – SPbGU, [“Economic psychology”. Textbook, - St. Petersburg State University] 2000.
13. Nejman, Dzhon i Oskar Morgenshtern. “Teorija igr i jekonomicheskoe povedenie”. M., «Nauka», [“Game Theory and Economic Behavior”, Moscow, Nauka] 1970.
14. Pasypanova Ol'ga. “Jekonomicheskaja psihologija: psihologicheskie aspekty povedenija potrebitel'ej”. Monografija, Kaluga, Izd-vo KGU im. K.Je. Cialkovskogo, [“Economic psychology: psychological aspects of consumer behavior”. Monograph, Kaluga, Publishing House of K. E. Tsiolkovsky KSU] 2012.
15. Sazonova Svetlana. “Jekonomicheskoe povedenie: cennostno-racional'nyj aspekt”. Istorija upravlencheskoj mysli i biznesa: Problema podgotovki menedzherov: vchera, segodnja, zavtra, XV Mezhdunarodnaja konferencija, Moskva, MGU im. M. V. Lomonosova, Jekonomicheskij fakul'tet, 1-3 ijulja 2014 g., Materialy konferencii, M., VAKO, 2014, s. 201-209. [“Economic behavior: a Value-Rational Aspect”. History of Managerial Thought and Business: The Problem of Training Managers: Yesterday, Today, Tomorrow, XV International Conference, Moscow, Lomonosov Moscow State University, Faculty of Economics, July 1-3, 2014, Conference Materials, Moscow, VAKO, 2014, pp. 201-209]
16. Sajmon Gerbert. “Racional'nost' kak process i produkt myshlenija”. /THESIS, 1993, vyp. 3, s. 16-38. (Herbert A. Simon. Rationality as Process and as Product of Thought. Richard T.Ely Lecture // American Economic Review, May 1978, V. 68, No. 2, pp.1-16. American Economic Association, 1978, Perevod d.je.n. K. B. Kozlovoj i M. A. Blanko) [Rationality as a Process and as a Product of Thinking. Lecture by Richard T. Ely // American Economic Review, May 1978, V. 68, No. 2, pp. 1-16. American Economic Association, 1978, Translated by Doctor of Economics K. B. Kozlova M. I. A. Blanco]
17. Sidorenko Elena. “Metody matematicheskoy obrabotki v psihologii”. SPB, OOO, «Rech'», [“Methods of Mathematical Processing in Psychology”. St. Petersburg, LLC, "Speech",] 2000.
18. Shumejker Pol. “Model' ozhidaemoj poleznosti: Raznovidnosti, podhody, rezul'taty i predely vozmozhnostej”. /THESIS, 1994, vyp. 5, s. 29-80. [The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations // Journal of Economic Literature, June 1982, V. XX, No. 2, pp. 529 –563. The American Economic Association, 1982. Perevod A. V. Beljanina].
19. Avanesyan Hrant. P'ord'arakan hogebanut'yun. usumnakan d'er'nark, Erevan, Edit' Print, [Experimental psychology. Study guide, Yerevan, Edith Print] 2010:
20. Voskanyan Karlen. Apranqagnayin tarac'ut'yan mat'ematikakan modely' & nra kirar'umy' tntesakan varqi hogebanakan hetazotut'yunnerum. Lraber Hay-r'usakan hamalsarani, Seria` humanitar & hasarakakan gitut'yunner, HR'H hrat., № 3 (36), Er., 2020, e'j 58-84. [Mathematical model of the commodity-tariff space and its application in psychological studies of economic behavior; Lraber of the Armenian-Russian University, Humanities and Social Sciences series, Rau publishing house. № 3 (36), Yerevan, 2020, pp 58-84]
21. - -, And'i hogebanakan gorc'onnerov paymanavorvac' tntesakan varqi modelavorman mat'ematikakan motecman ar'and'nahatkut'yunnery'. Banber Erevani hamalsarani, P'ilisop'ayut'yun, Hogebanut'yun, Erevan, № 3 (33), 2020, e'j 62-77. [Features of the Mathematical Approach to Modeling the Economic Behavior of an Individual Due to Psychological Factors; Bulletin of the Yerevan University, Philosophy, Psychology, Yerevan, No. 3 (33), 2020, pp. 62-77].

METHODOLOGICAL BASIS FOR IDENTIFYING THE PSYCHOLOGICAL REGULARITIES OF THE PROCESS OF MODELING THE ECONOMIC BEHAVIOR OF AN INDIVIDUAL

KARLEN VOSKANYAN

*Yerevan State University, Faculty of Philosophy and Psychology,
Chair of General Psychology, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the interdisciplinary approaches that exist in the modeling process based on the psychological regularities of a person's economic behavior. This article discusses the economic behavior of a person and issues of its effectiveness from both economic and psychological points of view.

Based on the economic perception of the concept of efficiency, the hypothesis of its relativity from a psychological point of view is put forward. Relativity is conditioned by the fact that a person displays occasional behavior guided by incidental motives arising from situations which cannot be considered effective from an economic point of view.

In this context, the task was to substantiate the point of view according to which the economic behavior of a person should be considered a dynamic system governed by a combination of economic, psychological and socio-political factors, the modeling process of which should be based not only on deductive, but also on inductive approaches.

The results of the research allow us to conclude that the principle of conative efficiency should be based on the economic behavior of a person, and the psychological factors influencing economic behavior should be regarded as situational variables.

General scientific methods (analysis, comparison, synthesis, generalization) were used in the theoretical part of the research. The experimental part of the research will be carried out using special methods (scientific experiment, mathematical modeling, testing, survey, etc.).

The results of the study allow us to conclude that the principle of conative (activity) efficiency should be based on the economic behavior of an individual, and psychological factors affecting economic behavior should be considered by situational variables.

Keywords: *person, economic behavior, demands, choice, effective behavior, psychological factors, modeling, utility function, methodology, methods.*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫЯВЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ ПРОЦЕССА МОДЕЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

КАРЛЕН ВОСКАНЯН

*аспирант кафедры общей психологии
факультета философии и психологии Ереванского
государственного университета
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить существующие междисциплинарные подходы, применяемые в процессе моделирования экономического поведения личности, обусловленные

психологическими закономерностями. В статье вопросы экономического поведения и его эффективности обсуждаются как с экономической, так и с психологической точек зрения.

Исходя из экономического восприятия понятия «эффективность», выдвигается гипотеза его относительности с точки зрения психологии. Относительность обусловлена тем, что, руководствуясь случайными мотивами, возникающими из ситуаций, человек проявляет окказиональное поведение, которое нельзя считать экономически эффективным.

В этом контексте была поставлена задача обосновать точку зрения, согласно которой экономическое поведение личности следует рассматривать как динамическую систему, управляемую сочетанием экономических, психологических и социально-политических факторов, процесс моделирования которой должен базироваться не только на дедуктивных, но и на индуктивных подходах.

В теоретической части исследования использовались такие общенаучные методы, как анализ, сопоставление, синтез, обобщение. Экспериментальная часть исследования будет проводиться специальными методами (научный эксперимент, математическое моделирование, тестирование, опрос и т. д.).

Результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что в основе экономического поведения личности должен лежать принцип конативной (деятельностной) эффективности, а психологические факторы, влияющие на экономическое поведение, должны быть рассмотрены как ситуативные переменные.

Ключевые слова: *личность, экономическое поведение, выборка, потребности, рациональное поведение, психологические факторы, моделирование, функция полезности, методология, методы.*



**ԱՌԱՃՆԵՐԸ ԵՎ ԱՍԱԳՎԱԾՔՆԵՐԸ ԻՍՊԱՆԵՐՆԵՆ՝
ՈՐՊԵՏ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ՌԻՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ***

ՅՏԴ 372.881.1

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-240

ՀԱՍՄԻԿ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական լեզուների և
հաղորդակցության ֆակուլտետի ռոմանական
բանասիրության ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
h.baghdasaryan@ysu.am*

*Սույն հոդվածի նպատակն է քննել առաձևերի ու ասացվածքների դերը
իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման գործընթացում: Իսպանական
առաձաքանության դիդակտիկայում կարևոր դեր է խաղում Սերվանտեսի «Դոն
Կիխոտ» վեպը, որը կարելի է դիտարկել որպես գրական առաձանի: Հիմնվելով այս
վեպի խրատական ասույթների քննության վրա՝ հոդվածում առաջարկվում են մի
շարք գործնական առաջադրանքներ, որոնք կարելի է իրականացնել իսպաներենի
ուսուցման ընթացքում: Այս խնդրում կարևորվում է նաև համատեքստի դերը, քանի
որ առաձևերի ու ասացվածքների գործաբանական ներուժը՝ որպես իրադրային
կլիշեներ, առավել ցայտուն ձևով բացահայտվում է հաղորդակցական
գործընթացում:*

*Հետապոտությունն իրականացվել է ինչպես ճանաչողության համընդհանուր
գիտական մեթոդների, այնպես էլ գիտամանկավարժական հետապոտությունների
տարբեր սկզբունքների հիման վրա, որոնք բխում են քննարկվող նյութի
առանձնահատկություններից:*

*Խնդրի ամփոփ քննությունը թույլ է տալիս երակացնել, որ «Դոն Կիխոտ»
վեպի առաձևերի ու ասացվածքների ներգրավումը իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի
դասընթացում կարող է մեծ դեր խաղալ ուսանողների լեզվաբանական,
հանրամշակութային իրապեկությունների, ինչպես նաև թարգմանական
կարողությունների ու հմտությունների ձևավորման ու վարզացման գործում:*

*Հիմնաբառեր՝ առաձ և ասացվածք, իսպաներեն, ուսուցման գործընթաց,
դիդակտիկա, առաջադրանքներ, լեզվաբանական իրապեկություն, հանրամշակութային
իրապեկություն, թարգմանական կարողություններ:*

Ներածություն

*Առաձներն ու ասացվածքները յուրաքանչյուր մշակույթի անբակտելի մասն են
կազմում, որոնցում վառ ձևով դրսևորվում են տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության
առանձնահատկությունները: Այս խրատական ասույթները հաճախ դիտարկվում են*

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.05.2021թ., գրախոսվել՝ 24.06.2021թ., տպագրության
ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

որպես «գեղարվեստական մանրանկարներ» (Գ. Պերմյակով) կամ էլ «փոքրիկ կտակարաններ» (ինչպես ընդունված է իսպանական առածաբանության մեջ՝ *Los dichos de los viejitos, son evangelios chiquitos; Los refranes antiguos, evangelios chicos*) և սերնդեսերունդ փոխանցում են ժողովրդի դարավոր իմաստությունը, նրա բարոյագիտական ընկալումները, վարքուբարքի կանոնները, գեղեցիկի ու վեհի մասին գեղագիտական պատկերացումները: Լինելով պատկերավոր ու սեղմ արտահայտություններ՝ այս լեզվական միավորները բովանդակային առումով բազմաշերտ են և խտացնում են տվյալ լեզվական համայնքի պատմամշակութային փորձն ու կենսափիլիսոփայությունը: Առածների ու ասացվածքների բարոյախրատական բնույթի մասին են վկայում մի շարք ասույթներ, որոնք փաստում են նաև, որ վերջիններս ունեն տարածամանակային բնույթ և արտահայտում են «հավերժական» ճշմարտություններ. *No hay refrán que no sea verdadero; Refranes que no sean verdaderos y febreros que no sean locos, pocos; Tantos refranes, tantas verdades; Refrán viejo, nunca mente* և այլն:

Սույն հոդվածի նպատակն է քննել իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասընթացին առածների ու ասացվածքների ուսուցման մի քանի խնդիրներ: Տրամաբանական կուռ կառուցվածքի, բարեհնչունության, ուրույն պատկերավորության ու հուզականության, ինչպես նաև ռիթմաշարահյուսական ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների, լեզվաոճական հնարների բազմազանության շնորհիվ այս ասույթները կարևոր տեղ են զբաղեցնում մայրենի և օտար լեզուների ուսուցման տարբեր փուլերում:

Առածներն ու ասացվածքները խրատական բնույթի բարդ, հաղորդակցական լեզվական միավորներ են, որոնց սահմանման խնդրում առկա են տարբեր մոտեցումներ: Թեև առածների ու ասացվածքների սահմանման և հարակից հասկացություններից սահմանազատման հարցում դեռևս չկա միասնական կարծիք, այնուամենայնիվ այս խնդրում կարելի է առանձնացնել մի շարք հիմնարար աշխատություններ (Назарян; Пермяков; Sevilla y Cantera և այլն): Ի տարբերություն հաղորդակցական արժեք ունեցող դարձվածքների՝ առածներն ու ասացվածքներն ունեն բարոյախոսական, դիդակտիկ բնույթ և ուսուցանում են վարվելակերպի որոշ կանոններ: Այսպես օրինակ՝ համեմատելք հետևյալ զուգահեռ համարժեքները ռոմանական մի քանի լեզուներում, որոնց առանցքային թեման *համակերպման* գաղափարն է. *խսպ*. *A falta de pan, buenas son tortas; A falta de caldo, buena es la carne; A falta de polla, pan y cebolla, \$p. Faute de grives, on mange des merles; À défaut de pain on mange des croûtes, \$un. Chi non può avere la carne, beva il brodo; Bisogna accontentarsi di ciò che Dio manda: Առածների և ասացվածքների վերաբերյալ որևէ իրադրություն է, սակայն ոչ թե կոնկրետ իրադրություն, այլ նմանատիպ իրադրությունների մի դաս:*

Առածների ու ասացվածքների դերը իսպաներենի ուսուցման գործընթացում

Իսպանագիտական աղբյուրներում առածներն ու ասացվածքները վերջին տասնամյակներին դարձել են լայն քննարկման առարկա (Խ. Սևիլյա Մուլյոս, Խ. Կանտերա Օրտիս դե Ուրբինա, Մ. Բարբադիյո դե լա Ֆուենտե, Մ. Սուրդո Ռուիս-Այուկար և այլք), որտեղ առանձնահատուկ ուշադրության կենտրոնում են նաև առածաբանության *դիդակտիկայի* խնդիրները: Այս առումով, իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման գործընթացում կարելի է առանձնացնել երկու մոտեցում. առաջին դեպքում նպատակահարմար է համարվում առածների ու ասացվածքների ուսուցումը իսպաներենի իմացության միջին ու բարձր մակարդակներում, մինչդեռ երկրորդ մոտեցման դեպքում կարևորվում է առածների ու ասացվածքների ներգրավումն ուսուցման հենց առաջին շրջանում՝ սկսելով նվազ հատկաբանական բնույթ ունեցող ասույթներից, այնուհետև աստիճանաբար անցնելով այն ասույթներին, որոնցում լեզվամշակութային տարրերն ավելի վառ են դրսևորվում (Sardelli 327): Այնուամենայնիվ, ակնհայտ է առածների ու ասացվածքների նվազ ներգրավվածությունն իսպաներենի՝

որպես օտար լեզվի դասավանդման արդի տարբեր դասագրքերում (օրինակ՝ Prisma, Gente, A fondo, Método de español para extranjeros և այլն)՝ ի տարբերություն դարձվածքների, որոնք մեծ չափով ընդգրկված են տարբեր դասագրքերում: Արժևորելով այս խրատական ասույթների լայն կիրառությունը դասավանդման բարձր մակարդակներում՝ պետք է նշել, որ դրանք կարող են նաև արդյունավետ ձևով գործածվել ուսուցման ցածր մակարդակներում՝ ուսանողների արտասանական ու ռիթմահնչերանգային հմտությունների կատարելագործման, բառապաշարի հարստացման, խոսքի քերականական իմացության խթանման նպատակով (օրինակ՝ ածականների համեմատության աստիճանները և այլ քերականական երևույթներ յուրացնելիս), կարող են ծառայել որպես մի ընդհանուր թեմայի վերնագիր կամ պարզապես լուսաբանող նյութ՝ հաղորդակցական տարբեր նպատակներով:

Իսպանագիտական աղբյուրներում առաջադրված առածաբանական *մինիմումը* (mínimo paremiológico)¹ արդյունավետ գործիք է ուսուցման տարբեր մակարդակներում խրատական ասույթներն ընդգրկելու համար՝ հաշվի առնելով սոցիալ-մշակութային, աշխարհագրական տարբեր գործոններ, ինչպես նաև ուսուցման հիմնական նպատակները (Zurdo y Sevilla 62): Մ. Բարբադիլյոն առաջարկում է «Դոն Կիխոտ» վեպից քաղված առածների ու ասացվածքների նվազագույն քանակ, որը կարելի է կիրառել իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասընթացում: Խոսքն արդի իսպաներենում լայն գործածություն ունեցող այն առածների մասին է, որոնք առավել ցայտուն ձևով ներկայացնում են իսպանական լեզվամշակույթի առանձնահատկությունները (Barbadillo, *Modelo de contribución*):

Առածների ու ասացվածքների իմաստային բովանդակությունն առանձնանում է իր բազմահայեցակերպային բնույթով, որն էլ օտար լեզվի դասավանդման մեջ այս խրատական ասույթներն արդյունավետ ձևով օգտագործելու մեծ հնարավորություններ է ընձեռում: Նախ և առաջ հարկ է անդրադառնալ համապատասխան ուսումնական նյութի ընտրության խնդրին՝ նկատի ունենալով այս լեզվամշակութային միավորների ձևական-իմաստային և գործառական առանձնահատկությունները:

Առածներն ու ասացվածքներն իսպաներենի դասընթացում կարելի է ներգրավել դասական կամ ժամանակակից գրականությունից քաղված հատվածների միջոցով: Այս առումով առաջին հերթին անհրաժեշտ է հիշատակել Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտ» վեպը, որն իրավամբ համարվում է *գրական առածանի*: Հաշվի առնելով առածային ասույթների սահմանազատման հարցում արդի առածաբանության մեջ առկա տարածայնությունները՝ այս վեպում կարելի է առանձնացնել 330 առած և 45 առածային ասույթ (frase proverbial), որոնք վեպի գեղարվեստական հյուսվածքում կատարում են տարբեր գործառույթներ՝ դիդակտիկ, փաստարկման, վեպի գործող անձանց բնութագրման, երգիծական, խաղային, հորդորական և այլն (Cantera *et al.*): Առածների ու ասացվածքների ուսուցման համար հարուստ նյութ են ծառայում նաև Սերվանտեսի «խրատական նովելները»: Այս երկու ստեղծագործություններում ընդգրկված խրատական մի շարք ասույթներ պահպանել են իրենց կենսունակությունն արդի իսպաներենում և առանձնանում են գործածության մեծ հաճախականությամբ գրական-գեղարվեստական տարբեր ստեղծագործություններում, մամուլի լեզվում, առօրյա խոսքում և այլն:

Իսպաներենի դասընթացին առածների ու ասացվածքների ուսուցման նպատակով ներկայացնենք Սերվանտեսի վերոհիշյալ վեպերից քաղված մի քանի ցուցադրական օրինակներ և քննենք այն գործնական առաջադրանքները, որոնք հնարավոր է իրագործել լսարանում:

¹ Խոսքն առածների այն նվազագույն քանակի մասին է, որին պետք է ծանոթ լինի լեզվակիրը:

Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտ»-ը համաշխարհային գրականության գլուխգործոցներից է, որն առանձնանում է լեզվական արտահայտչամիջոցների բազմազանությամբ ու հարստությամբ, տարաբնույթ թեմաների լայն ընդգրկմամբ: Ինչպես այլ լեզվական երևույթների, այնպես էլ առածների և ասացվածքների էությունն ավելի վառ ձևով դրսևորվում է խոսքում դրանց գործառնության առանձնահատկությունները քննելիս: Վերջիններիս գործառնական-իմաստային ծանրաբեռնվածության բնույթը կախված է նաև համատեքստի հետ ունեցած կապերից: Վեպում առածներն ու ասացվածքները հատկապես ի հայտ են գալիս երկխոսություններում՝ ի ցույց դնելով բանավոր ավանդույթների հետ դրանց սերտ առնչությունները: Վեպի որոշ հատվածներում առկա են առածների ու ասացվածքների «շարաններ», ինչպես օրինակ՝ վեպի երկրորդ հատորի յոթերորդ գլխում Սանչոյի և դոն Կիխոտի երկխոսության մեջ.

–Teresa dice –dijo Sancho– que ate bien mi dedo con vuestra merced, y que hablen cartas y callen barbas, porque quien destaja no baraja, pues más vale un toma que dos te dará. Y yo digo que *el consejo de la mujer es poco, y el que no lo toma es loco.*

–Y yo lo digo también –respondió don Quijote–. Decid, Sancho amigo; pasad adelante, que habláis hoy de perlas (Don Quijote, Tomo II:47).

Վեպի նույն գլխում կարող ենք առանձնացնել նաև հետևյալ հատվածը, որում Սանչոն ցանկանում է պարզել, թե ինչքան է վաստակում: Այստեղ հաջորդաբար ի հայտ են գալիս երեք առած. «En fin, yo quiero saber lo que gano, poco o mucho que sea; que *sobre un huevo pone la gallina, y muchos pocos hacen un mucho, y mientras se gana algo no se pierde nada*» (Don Quijote, Tomo II:47): Առածները և ասացվածքները, որոնք աչքի են ընկնում գործաբանական մեծ ներուճակությամբ, նման դեպքերում կատարում են տարբեր գործառնություններ և հանդես են գալիս որպես փաստարկման, հորդորման, հուզարտահայտչական ներգործման միջոց և այլն:

Երկրորդ հատորի 43-րդ գլուխը («Խրատների երկրորդ մասը, որ դոն Կիխոտը տվեց Սանչո Պանսային») աչքի է ընկնում առածների գործածության այնպիսի հաճախականությամբ, որ այն կարելի է դիտարկել որպես «ժողովրդական» առածանի: Այստեղ Սերվանտեսը գործածել է 25 առած, որոնք առանձնանում են ոչ միայն ուսուցողական-դիդակտիկ բնույթով, այլ նաև առածների էության վերաբերյալ դոն Կիխոտի մեկնաբանություններով՝ շեշտադրելով դրանց ճիշտ ու տեղին գործածության անհրաժեշտությունը.

[...] mas yo tendré cuenta de aquí adelante de decir los que convengan a la gravedad de mi cargo; que *en casa llena, presto se guisa la cena; y quien destaja, no baraja; y a buen salvo está el que replica; y el dar y el tener, seso ha menester.*

–¡Eso sí, Sancho! –dijo don Quijote–. ¡Encaja, ensarta, enhila refranes; que nadie te va a la mano! ¡*Castígame mi madre y yo trómpogelas!* Estoy te diciendo que excuses refranes, y en un instante has echado aquí una letanía de ellos, que así cuadran con lo que vamos tratando como por los cerros de Úbeda. Mira, Sancho, no te digo yo que parece mal un refrán traído a propósito; pero cargar y ensartar refranes a troche y moche, hace la plática desmayada y baja (Don Quijote, Tomo II:240).

Իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասընթացին առածների ու ասացվածքների դիդակտիկ գործառնության անգերազանցելի օրինակներ է պարունակում նաև նույն գլխից քաղված հետևյալ հատվածը: Առաջին օրինակում Սանչոն, լսելով դոն Կիխոտի խորհուրդները, պատասխան խոսքում երեքական «շարաններով» առածներ է օգտագործում.

– [...] cuanto más que fingiré que tengo tullida la mano derecha, y haré que firme otro por mí; que *para todo hay remedio, si no es para la muerte; y teniendo yo el mando y el palo*, haré lo que quisiere; cuanto más que *el que tiene el padre alcalde...* Y siendo yo gobernador, que es más que ser alcalde, ¡llegaos, que la dejan ver! No, sino popen y calúmnienme; que *vendrán por lana y volverán trasquilados; y a quien Dios quiere bien, la casa le sabe; y las necesidades del rico por sentencias pasan en el mundo*, y siéndolo yo, siendo gobernador y juntamente liberal, como lo pienso ser, no habrá falta que se me parezca. No, sino *haceos miel y paparos han moscas; tanto vales cuanto tienes*, decía una mi abuela; y *del hombre arraigado no te verás vengado* (Don Quijote, Tomo II:241).

Այս հատվածում առածների երկրորդ շարանն աչքի է ընկնում նաև բազմաշաղկապայնությամբ, որում և շաղկապի կրկնություններն ընդգծում են Սանչոյի խոսքի հուզական բնույթը: Դրն Կիխոտը նույնպես օգտագործում է մի շարք առած-ասացվածքներ, սակայն վեպում առածների մեծ մասը հայտնվում է Սանչոյի խոսքում: Թեև Սանչոն միայն իր անունը գրել գիտեր, վեպում նա հանդես է գալիս որպես ժողովրդական ավանդույթների և սովորույթների կրող, որի խոսքում բյուրեղանում է ժողովրդական ողջ իմաստությունը: Տարբեր դիդակտիկ նպատակներով կարելի է օգտագործել նաև «Դրն Կիխոտ»-ի մի շարք այլ առածներ, որոնք այս վեպի հրատարակությունից հինգ դար անց չեն կորցրել կենսունակությունն ու արդիականությունը, ինչպես օրինակ՝ *Una golondrina no hace verano; Cada oveja con su pareja; Cada uno es hijo de sus obras; Cuando Dios amanece, para todos amanece; Cuando a Roma fueres, haz como vieres; A buen entendedor, pocas palabras; De la abundancia del corazón habla la lengua; Donde menos se piensa salta la liebre; El que ve la mota en el ojo ajeno, vea la viga en el suyo; Hoy por ti y mañana por mí; La ocasión la pintan calva* և այլն:

Առածների ու ասացվածքների ուսուցողական-դիդակտիկ գործառնությունների քննության հրաշալի հնարավորություններ են ընձեռում նաև Սերվանտեսի «հյրատական նովելները»: Այս ստեղծագործության մեջ ընդգրկված յուրաքանչյուր նովել կարող է դառնալ առանձին քննության առարկա: Այսպես օրինակ՝ «Ռինկոնետե և Կորտադիլյո» նովելում կարելի է առանձնացնել քսանչորս խրատական ասույթներ (առածներ, ասացվածքներ, սերվանտեսյան ասույթներ) և ուսուցողական-դիդակտիկ տարբեր նպատակներով օգտագործել իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում: Այս նովելում գործածության հաճախականությամբ ու արտահայտչականությամբ հատկապես առանձնանում են հետևյալ առած-ասացվածքները՝ *A lo que se quiere bien se castiga* (80), *Para todo hay remedio, si no es para la muerte* (30), *Buena diligencia es madre de la buena ventura* (30-32), *No se mueve la hoja sin la voluntad de Dios* (112), *Tras este tiempo vendrá otro* (110), *Donde las dan las toman* (30) և այլն: Ինչպես «Դրն Կիխոտ» վեպում, այս նովելում նույնպես կան այնպիսի հատվածներ, որոնք աչքի են ընկնում առած-ասացվածքների *շարան-շարան* գործածությամբ՝ ի ցույց դնելով Սերվանտեսի անհատական ոճի որոշ առանձնահատկությունները.

«Lo mismo digo yo» dijo Cortado «pero *para todo hay remedio, si no es para la muerte*, y el que vuesa merced podrá tomar es, lo primero y principal, tener paciencia; que *de menos nos hizo Dios y un día viene tras otro día, y donde las dan las toman*; y podría ser que, con el tiempo, el que llevó la bolsa se viniese a arrepentir y se la volviese a vuesa merced sahumada.» (Rinconete y Cortadillo, 30)

Ուսուցողական տարբեր նպատակներով ներկայացնելով Սերվանտեսի ստեղծագործություններից քաղված առածաբանական կորպուսի մի քանի ցուցադրական նմուշներ՝ ստորև ներկայացնենք որոշ գործնական առաջադրանքներ,

որոնք կարելի է իրականացնել իսպաներենի դասընթացին՝ ուսանողների գրավոր ու բանավոր խոսքի զարգացման համար: Հարկ է նշել նաև, որ Մ. Բարբադիլոյի դե լա Ֆուենտեն առաջարկում է «Դոն Կիխոտ» վեպի առաձևերը ու ասացվածքներն իսպաներենի դասընթացին օգտագործելու համար մի շարք արժեքավոր ելակետային դրույթներ (*Barbadillo, Presupuestos didácticos*).

- կատարել առաձևերի ու ասացվածքների թեմատիկ դասակարգում՝ առանձնացնելով այն առանցքային բառերը, որոնք արտահայտում են իրատական ասույթի հիմնական իմաստը,
- քննել առաձևերի ու ասացվածքների կառուցվածքային կաղապարների յուրահատկությունները իսպաներեն-հայերեն համեմատական պլանում,
- քննել առաձևերի ու ասացվածքների հնչյունական, ձևաբանական-շարահյուսական, բառաիմաստային ու ոճական առանձնահատկությունները,
- քննել համատեքստի դերը առաձևերի ու ասացվածքների տվյալ իմաստի բացահայտման խնդրում, վեր հանել տվյալ համատեքստում առաձևերի ու ասացվածքների հուզարտահայտչական և ոճական-գնահատողական հարանշանակությունները,
- տարբերակել առաձևերի ու ասացվածքների հիմնական գործառույթները տվյալ հաղորդակցական իրադրության մեջ,
- առաձևերի ու ասացվածքների հիմնական իմաստները փոխկապակցել ստեղծագործության տվյալ հատվածի գաղափարական, սոցիալ-մշակութային և այլ հայեցակերպերի հետ,
- ուսանողների քննավերլուծական ունակությունները զարգացնելու նպատակով քննարկումներ ու բանավեճեր ծավալել առաձային իմաստի շուրջ, արտահայտել համաձայնություն կամ անհամաձայնություն տվյալ ասույթում ամփոփված բարոյախոսության վերաբերյալ,
- առաջարկել առաձևերի ու ասացվածքների գործածության այլ իրադրություններ՝ զարգացնելով ուսանողների ստեղծագործական երևակայությունն ու պատկերավոր մտածողությունը,
- գտնել տվյալ փոքրիկ պատմվածքի գլխավոր միտքն ամփոփող որևէ առած կամ ասացվածք,
- գտնել առաձային ասույթներ, որոնք կարող են օգտագործվել տվյալ իրադրության մեջ,
- առաջարկել տվյալ առաձևերի հայերեն համարժեքները՝ վեր հանելով երկու լեզուներում առաձային ասույթների իմաստային ու լեզվաոճական առանձնահատկությունները,
- զուգահեռ համարժեքների բացակայության դեպքում փնտրել գործառական համաբանություններ,
- վեր հանել համընդհանուրն ու ազգայինը տվյալ առաձային-իմաստային դաշտում իսպանական և հայ լեզվամշակույթների դիտանկյունից:

Այս առաջադրանքները կատարելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է, որ ուսանողը ծանոթ լինի առածի բնորոշմանը և կարողանա այն սահմանազատել հարակից հասկացություններից: Սերվանտեսը «Դոն Կիխոտ»-ում առաջարկում է առածի հետևյալ բնութագրումները, որոնք արդիական են նաև այսօր: Ըստ էության, Սերվանտեսը ոչ միայն առաձևերի մեծ զիտակ էր, այլ նաև գրական տեքստում ներկայացրել է առածի էության բացահայտման կարևոր մոտեցումները:

—Paréceme, Sancho, que no hay refrán que no sea verdadero, porque todas son sentencias sacadas de la misma experiencia, madre de las ciencias todas, especialmente aquel que dice: «Donde una puerta se cierra, otra se abre». (Don Quijote, Tomo I:143-144)

Hay un refrán en nuestra España, a mi parecer muy verdadero, como todos lo son, por ser sentencias breves sacadas de la luenga y discreta experiencia; (Don Quijote, Tomo I:301)

[...] te he dicho que los refranes son sentencias breves, sacadas de la experiencia y especulación de nuestros antiguos sabios; y el refrán que no viene a propósito antes es disparate que sentencia. (Don Quijote, Tomo II:376)

Իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում առաձային ասությունները կարևոր դեր են խաղում տարբեր իրազեկությունների կատարելագործման խնդրում: «Լեզուների իմացության/իրազեկության համաեվրոպական համակարգ»-ում այս խնդրին հատուկ անդրադարձ է կատարվում «Լեզվի հաղորդակցական իրազեկությունները» բաժնում, որտեղ առանձնացվում են հաղորդակցական իրազեկության հետևյալ բաղադրիչները՝ լեզվաբանական, հանրալեզվաբանական ու գործաբանական կարողությունները: Լեզվաբանական իրազեկությունների մեջ տարբերակելով մի քանի տեսակներ՝ բառապաշարային, քերականական, իմաստային, հնչյունական, ուղղագրական և ուղղախոսական, առաձներն ու ասացվածքները հատկապես կարևորվում են բառապաշարային իրազեկությունների ընդլայնման մեջ (MCER 108): Դրա հետ մեկտեղ հատկանշական է առաձների ու ասացվածքների դերը լեզվի պատկերավորման տարբեր միջոցների (դարձույթներ, բանադարձումներ և այլն) ուսուցման գործում:

«Դոն Կիխոտ» վեպի մի շարք առաձներ հնչյունական-ռիթմային, հնչերանգային-շարահյուսական հարստությամբ և իմաստային տարբեր երանգների բազմազանությամբ կարող են ծառայել որպես արդյունավետ միջոց հնչյունական, ուղղախոսական, քերականական, իմաստային և այլ իրազեկությունների զարգացման մեջ: Այսպես օրինակ՝ նպատակահարմար և արդյունավետ է «Դոն Կիխոտ» վեպից քաղված մի շարք առաձների օգտագործումը իսպաներենի քերականական տարբեր ձևերի ու կառույցների յուրացման, ինչպես նաև գործածության հմտությունների խթանման համար: Օրինակ՝ հող, գոյականի սեռը և թիվը՝ *Dios que da la llaga da la medicina; La codicia rompe el saco; Un abismo llama a otro y un pecado a otro pecado; De noche todos los gatos son pardos; No todos los tiempos son unos*, ածականների համեմատության աստիճանները՝ *Más vale el buen nombre que las muchas riquezas; Más vale pájaro en mano que buitre volando; Más vale un toma que dos te daré*, դերբայ, մակբայական դերբայ՝ *A dineros pagados, brazos quebrados; A Dios rogando y con el mazo dando*, հրամայական եղանակ՝ *Al hijo de tu vecino, límpiale las narices y métele en tu casa; No os metáis donde no os llaman; Cuando viene el bien, métele en tu casa; Haz lo que tu amo te manda, y siéntate con él a la mesa; Júntate a los buenos, y serás uno de ellos*, ըղձական եղանակ՝ *No hay padre ni madre a quien sus hijos parezcan feos; No hay libro tan malo que no tenga algo bueno; No querría que fuese por lana y volviese trasquilado; ¡Ándeme yo caliente, y riase la gente!; No hay camino tan llano que no tenga algún tropezón o barranco*, նախադասության տարբեր տիպեր՝ *El hombre pone y Dios dispone; Ojos que no ven, corazón que no quiebra; Aunque la traición aplace, el traidor se aborrece; Bien predica quien bien vive; Cuando Dios amanece, para todos amanece; Dime con quién andas, decirte he quién eres* և այլն:

Այնուամենայնիվ, առաձներն ու ասացվածքները, որպես հաղորդակցական արդյունավետ գործիք, ավելի մեծ դեր են խաղում հանրալեզվաբանական իրազեկությունների (կարողությունների) ձևավորման ու կատարելագործման մեջ: Լեզուն դիտարկելով որպես հանրամշակութային երևույթ՝ տվյալ դեպքում շեշտադրվում է

լեզվի գործածության սոցիալական հայեցակետը, այն է՝ հասարակական հարաբերությունների լեզվական ցուցիչները, քաղաքավարության նորմերը, ժողովրդական իմաստության արտահայտությունները և այլն: Դարերի ընթացքում կուտակված ժողովրդական իմաստության այս «գոհարների» իմացությունը համարվում է «հանրամշակութային իրազեկության լեզվաբանական հայեցակետի կարևոր բաղկացուցիչ մասը» (MCER 117), որը մեծապես խթանում է ուսանողների ճանաչողական ու ստեղծագործական գործունեությունը: Յետաքրքիր է նշել, որ «Լեզուների իմացության/իրազեկության համաեվրոպական համակարգ»-ում այս խնդրի լուսաբանման համար որպես օրինակ ներկայացվում է իրատական ասույթների կիրառումը պարբերականների խորագրերում՝ ոչ մի անդրադարձ չկատարելով գրական-զեղարվեստական տեքստերում հաղորդակցական տարբեր նպատակադրումներով առաձևերի և ասացվածքների գործածությանը: Եթե կայուն կապակցությունների ուսուցումը, ըստ «Լեզուների իմացության/իրազեկության համաեվրոպական համակարգ»-ի, սկսվում է A1 մակարդակում, ապա առաձևերի ուսուցումը նախատեսվում է լեզվի ուսուցման բարձր մակարդակներում:

Հաղորդակցական իրազեկության կարևոր բաղադրիչներից է լեզվամշակութային իրազեկությունը, որի ձևավորման և զարգացման մեջ ուրույն դեր են խաղում առաձևերն ու ասացվածքները: Աշխարհի առաձային պատկերը աշխարհի լեզվական պատկերի մասն է կազմում, որում արտացոլվում են տվյալ ժողովրդի աշխարհընկալման առանձնահատկությունները: Առաձային ասույթների իմաստային կառուցվածքի կարևոր բաղադրիչներից է ներքին ձևը, որը պարփակում է մշակութաբանական և ազգագրական մեծ տեղեկատվություն (Sevilla): Ազգամշակութային բաղադրիչը կարող է դրսևորվել ոչ միայն առաձևերի ու ասացվածքների առանձին բաղադրիչներում (օրինակ՝ անձնանուններ, տեղանուններ՝ *Muera Marta, y muera harta; Pues Dios nuestro Señor se la dio, San Pedro se la bendiga; Su San Martín se le llegará como a cada puerco; No se ganó Zamora en una hora*), այլ նաև որպես իրադրային կիշներ՝ ազգամշակութային նշույթավորվածություն կարող են ունենալ առաձ-ասացվածքները՝ արտացոլելով ազգային որոշ սովորույթներ, ավանդույթներ և այլն (օրինակ՝ *Buenas son mangas después de Pascua; Iglesia, o mar, o casa real; A cada puerco le viene su San Martín*)՝ այսպիսով ընդլայնելով այս լեզվական միավորների հաղորդակցական-ճանաչողական գործառույթները, իսկ օտար լեզվի դասընթացին՝ միջմշակութային հաղորդակցության հնարավորությունները: Խոսելով լեզվատերկրագիտական իրազեկությունների մասին՝ Եվ. Վերեշչագինը և Վ. Կոստոմարովը նշում են, որ իրատական ասույթներն ազգամշակութային տեղեկատվությունը խտացնում են և՛ որպես ամբողջական, և՛ որպես անդամատված (расчлененный) լեզվական նշաններ (Верещагин и Костомаров 175):

«Դոն Կիխոտ» վեպից քաղված շատ առաձևեր լեզվատերկրագիտական գիտելիքների անսպառ աղբյուր են, ինչպես կարելի է նկատել հետևյալ օրինակում, որում տրվում է սերվանտեսյան ժամանակաշրջանի Իսպանիայի դիպուկ բնութագիրը.

[...] y el que yo digo, dice: **“Iglesia, o mar, o casa real”**, como si más claramente dijera: “Quien quisiere valer y ser rico, siga, o la Iglesia, o navegue ejercitando el arte de la mercancía, o entre a servir a los reyes en sus casas”; porque dicen: “Más vale migaja de rey que merced de señor”. Digo esto, porque quería y es mi voluntad que uno de vosotros siguiese las letras, el otro la mercancía, y el otro sirviese al rey en la guerra, pues es dificultoso entrar a servirlo en su casa; que ya que la guerra no dé muchas riquezas, suele dar mucho valor y mucha fama. Dentro de ocho días os daré toda vuestra parte en dineros, sin defraudaros en un ardite, como lo veréis por la obra. Decidme ahora si queréis seguir mi parecer y consejo en lo que os he propuesto». (Don Quijote, Tomo I, c. XXXIX, 301-302)

Առածների ու ասացվածքների համապատասխանությունների փնտրտուքը թարգմանության՝ որպես միջլեզվական և միջմշակութային հաղորդակցության գործընթացում կարևոր խթան է ուսանողների թարգմանական կարողությունների ու հմտությունների կատարելագործման համար (Sevilla y Quevedo): «Դոն Կիխոտ» վեպը հարուստ նյութ է ծառայում իսպաներենի դասընթացին դարձվածային միավորների (այդ թվում՝ նաև՝ առածների ու ասացվածքների) թարգմանության հմտություններն ու տեխնիկան կատարելագործելու համար՝ հիմնվելով վեպի հայերեն տարբեր թարգմանությունների վրա: Կարելի է առածային համապատասխանություններ հաստատել ըստ հետևյալ հնարների՝ զուգահեռ համարժեք, սովորական պատճենում, առածային համաբանություն, դիպվածային պատճենում, անհատական-հեղինակային արտահայտություն, թեև իսպանագիտական աղբյուրներում առաջարկվում են նաև թարգմանական այլ հնարներ (Sevilla Muñoz J., Sevilla Muñoz M.; Mellado):

Եզրակացություն

Հարցի ամփոփ քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի դասավանդման մեջ կարևոր դեր են խաղում առածներն ու ասացվածքները, թեև այս խնդրի շուրջ տեսական մի շարք դրույթներ դեռևս չեն դարձել սպառնիչ քննության առարկա: Առածային ասույթները բառապաշարի հարստացման կարևոր աղբյուր են, որոնք ավելի են ընդգծում խոսքի տրամաբանական հայեցակերպը և հուզական-ոճական արտահայտչականությունը: Ուսուցման ընթացքում առածներն ու ասացվածքները մեծ նշանակություն ունեն ոչ միայն լեզվաբանական (հատկապես՝ բառապաշարային), այլ նաև հանրալեզվաբանական, լեզվամշակութային, ինչպես նաև թարգմանական իրազեկությունների ձևավորման ու զարգացման մեջ: Դրա հետ մեկտեղ ակնհայտ է առածների ու ասացվածքների նվազ ներգրավվածությունը իսպաներենի՝ որպես օտար լեզվի տարբեր դասագրքերում, որն էլ խոչընդոտում է այս խրատական ասույթների ընդգրկմանն ուսուցման գործընթացում: Հաշվի առնելով վերջիններիս բառային-իմաստային, ձևաբանական-շարահյուսական առանձնահատկությունները՝ հարկ է կարևորել դրանց ակտիվ ներառումը ուսուցման բարձր մակարդակներում, հատկապես թարգմանիչների ու բանասերների համար նախատեսված դասընթացներում, որը կարող է մեծապես նպաստել ուսանողների խոսքային կարողությունների զարգացմանը և միջմշակութային փոխըմբռնմանը: Առածներն ու ասացվածքները ուսուցման գործընթացում ներգրավելիս մեծ դեր է կատարում համատեքստը, քանի որ լինելով իրադրային կիշներ՝ վերջիններիս գործաբանական ներուժն առավել ցայտուն ձևով բացահայտվում է իրական հաղորդակցական իրավիճակում:

Օգտագործված գրականություն

1. Верещагин Евгений и Костомаров Виталий. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1976.
2. Назарян, Арманд. Фразеология современного французского языка. М.: Высшая школа, 1987.
3. Пермяков, Григорий. Основы структурной паремиологии. Изд-во «Наука», 1988.
4. Barbadillo de la Fuente, María Teresa. "Presupuestos didácticos para la enseñanza de los refranes a través de El Quijote." *Paremia*, 15, 2006, pp. 141-150.
5. ---."Modelo de contribución al mínimo paremiológico de la lengua española con refranes contenidos en el Quijote." *J. Sevilla Muñoz; M.ª T. Zurdo; C. Crida (eds.). Estudios paremiológicos. I. La investigación paremiológica en España. II. El Quijote y los refranes.* Madrid: Ta kalos kéimena, 2008, pp. 29-38.

6. Cantera Ortiz de Urbina, Jesús; Sevilla Muñoz, Julia; Sevilla Muñoz, Manuel. *Refranes, otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha*. Editado por Wolfgang Mieder. Burlington: The University of Vermont, 2005, pp. 29-36. En línea: *Biblioteca fraseológica y paremiológica* (Documentos): https://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/documentos.htm
7. Cervantes, Miguel de. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Tomo I. La Habana: Editorial de Arte y Literatura, 1974.
8. ---. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Tomo II. La Habana: Editorial de Arte y Literatura, 1974.
9. ---. *Rinconete e Cortadillo, con testo originale a fronte* (traduzione di Marta Icolari). Milano: Leone Editore, 2014.
10. Marco común europeo de referencia para las lenguas: aprendizaje, enseñanza, evaluación (MCER). Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2002.
11. Mellado Blanco, Carmen. "Parámetros específicos de equivalencia en las unidades fraseológicas (con ejemplos del español y el alemán)." *Revista de filología*, 33, 2015, pp. 153-174.
12. Sardelli, Maria Antonella. "Los refranes en la clase de ELE." *Didáctica. Lengua y Literatura*, vol. 22, 2010, pp. 325-350.
13. Sevilla Muñoz, Julia. "El valor etnográfico del refrán." *Cuadernos de etnología de Guadalajara*, 36, 2004, pp. 307-320.
14. Sevilla Muñoz, Julia y Cantera Ortiz de Urbina, Jesús. *Pocas palabras bastan: vida e interculturalidad del refrán*. Segunda Edición. Salamanca: Diputación de Salamanca, Centro de cultura tradicional Ángel Carril, 2008.
15. Sevilla Muñoz, Julia y Quevedo Aparicio, Teresa. "Didáctica de la traducción al español de paremias francesas." *Didáctica: Lengua y Literatura*, 7, 1995, pp. 133-148.
16. Sevilla Muñoz, Julia y Sevilla Muñoz, Manuel. "Técnicas de la "traducción paremiológica" (francés-español)." *Proverbium*, 17, 2000, pp. 369-386.
17. Zurdo Ruiz-Ayúcar, María Teresa y Sevilla Muñoz, Julia. *El Mínimo paremiológico: aspectos teóricos y metodológicos*. Instituto Cervantes (Centro Virtual Cervantes. Biblioteca fraseológica y paremiológica, serie «Mínimo paremiológico», n.º 1). Madrid, 2016.

Works Cited

1. Vereshchagin, Yevgeniy i Kostomarov, Vitaliy. *Yazyk i kul'tura: lingvostranovedeniye v prepodavanii ruskogo yazyka kak inostrannogo*. Moskva: Russkiy yazyk, [Language and culture: linguistic and cultural studies in the teaching of Russian as a foreign language. Russian Language] 1976.
2. Nazaryan, Armand. *Frazeologiya sovremennogo frantsuzskogo yazyka*. Moskva: Vysshaya shkola, [Phraseology of the modern French language. Moscow: Higher School] 1987.
3. Permyakov, Grigoriy. *Osnovy strukturnoy paremiologii*. Moskva: Nauka, [Fundamentals of structural paremiology. Publishing house "Science"] 1988.
4. Barbadillo de la Fuente, María Teresa. "Presupuestos didácticos para la enseñanza de los refranes a través de El Quijote." *Paremia*, 15, 2006, pp. 141-150.
5. ---. "Modelo de contribución al mínimo paremiológico de la lengua española con refranes contenidos en el Quijote." *J. Sevilla Muñoz; M.ª T. Zurdo; C. Crida (eds.). Estudios paremiológicos. I. La investigación paremiológica en España. II. El Quijote y los refranes*. Madrid: Ta kalos kéimena, 2008, pp. 29-38.
6. Cantera Ortiz de Urbina, Jesús; Sevilla Muñoz, Julia; Sevilla Muñoz, Manuel. *Refranes, otras paremias y fraseologismos en Don Quijote de la Mancha*. Editado por Wolfgang Mieder. Burlington: The University of Vermont, 2005, pp. 29-36. En línea: *Biblioteca*

fraseológica y *paremiológica* (Documentos):
https://cvc.cervantes.es/lengua/biblioteca_fraseologica/documentos.htm

7. Cervantes, Miguel de. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Tomo I. La Habana: Editorial de Arte y Literatura, 1974.
8. ---. *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. Tomo II. La Habana: Editorial de Arte y Literatura, 1974.
9. ---. *Rinconete e Cortadillo, con testo originale a fronte* (traduzione di Marta Icolari). Milano: Leone Editore, 2014.
10. Marco común europeo de referencia para las lenguas: aprendizaje, enseñanza, evaluación (MCER). Madrid: Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2002.
11. Mellado Blanco, Carmen. "Parámetros específicos de equivalencia en las unidades fraseológicas (con ejemplos del español y el alemán)." *Revista de filología*, 33, 2015, pp. 153-174.
12. Sardelli, Maria Antonella. "Los refranes en la clase de ELE." *Didáctica. Lengua y Literatura*, vol. 22, 2010, pp. 325-350.
13. Sevilla Muñoz, Julia. "[El valor etnográfico del refrán](#)." *Cuadernos de etnología de Guadalajara*, 36, 2004, pp. 307-320.
14. Sevilla Muñoz, Julia y Cantera Ortiz de Urbina, Jesús. *Pocas palabras bastan: vida e interculturalidad del refrán*. Segunda Edición. Salamanca: Diputación de Salamanca, Centro de cultura tradicional Ángel Carril, 2008.
15. Sevilla Muñoz, Julia y Quevedo Aparicio, Teresa. "Didáctica de la traducción al español de paremias francesas." *Didáctica: Lengua y Literatura*, 7, 1995, pp. 133-148.
16. Sevilla Muñoz, Julia y Sevilla Muñoz, Manuel. "Técnicas de la "traducción paremiológica" (francés-español)." *Proverbium*, 17, 2000, pp. 369-386.
17. Zurdo Ruiz-Ayúcar, María Teresa; Sevilla Muñoz, Julia. *El Mínimo paremiológico: aspectos teóricos y metodológicos*. Instituto Cervantes (Centro Virtual Cervantes. Biblioteca fraseológica y paremiológica, serie «Mínimo paremiológico», n.º 1). Madrid, 2016.

PROVERBS AND SAYINGS IN THE TEACHING PROCESS OF SPANISH AS A FOREIGN LANGUAGE

HASMIK BAGHDASARYAN

*Yerevan State University, Faculty of European Languages and
Communication, Chair of Romance Philology, Head,
Doctor of Philology, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The present article aims to study the role of proverbs and sayings in the teaching process of Spanish as a foreign language. The "Don Quixote" novel of Cervantes plays an important role in the Spanish paremiology didactics and can be viewed as a literary collection of proverbs and sayings. Based on proverbs and sayings of this novel, the article suggests several didactic activities that can be implemented in the teaching process of Spanish. The role of the context is also given importance in this regard, as the pragmatic potential of the proverbs and sayings as situational clichés is most evident in the communication processes.

The study was carried out on the basis of both universal scientific methods of cognition and various principles of scientific-pedagogical research which derive from the peculiarities of the investigated material.

A brief study of the issue leads to the conclusion that the inclusion of the proverbs and sayings from “Don Quixote” in the teaching process of Spanish as a foreign language can play an important role in the development of the linguistic and sociocultural competences as well as in the formation and development of translation skills and abilities of the students.

Keywords: *proverbs and sayings, Spanish language, teaching process, didactics, activities, linguistic competence, sociocultural competence, translation skills.*

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИСПАНСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

АСМИК БАГДАСАРЯН

*заведующая кафедрой романской филологии
Ереванского государственного университета,
доктор филологических наук, доцент
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является изучение роли пословиц и поговорок в процессе обучения испанскому как иностранному языку. Роман Сервантеса «Дон Кихот» играет важную роль в дидактике испанской паремиологии и может рассматриваться как литературный сборник пословиц и поговорок. В статье предлагается ряд дидактических заданий, которые основаны на пословичных изречениях этого романа и которые могут быть использованы в преподавании испанского языка. В этом плане также придается большое значение той роли, которую играет контекст, поскольку прагматический потенциал пословиц и поговорок как ситуативных клише наиболее очевиден в коммуникативных процессах.

Исследование проводилось как на основе общенаучных методов познания, так и различных принципов научно-педагогических исследований, которые исходят из специфики исследуемого материала.

Краткое изучение проблемы позволяет сделать вывод о том, что включение пословиц и поговорок из романа «Дон Кихот» в процесс обучения испанскому как иностранному языку может сыграть важную роль в развитии лингвистических и социокультурных компетенций, а также в формировании и развитии переводческих навыков и способностей студентов.

Ключевые слова: *пословицы и поговорки, испанский язык, учебный процесс, дидактика, задания, лингвистическая компетенция, социокультурная компетенция, переводческие навыки.*

ԱՐՎԵՍ, ИСКУССТВО, ART**ԵՐԿԱՆԴ ԵՐԿԱՆՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՅՅ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ*¹**

ՅՏԴ 7.071.1

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-252

ԼԻԼԻԹ ԱՐՏԵՄՅԱՆ

ՅՅ ԳԱՎ Արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի
ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու,
բ. Երևան, Յայաստանի Յանրապետություն
L.Artemyan@mail.ru

Յողվածի նպատակն է ներկայացնել հայ կոմպոզիտորական արվեստի արդի ներկայացուցիչներից մեկի՝ կոմպոզիտոր, ջութակահար, երաժշտական-հասարակական գործիչ, ՅՅ Պետական մրցանակի դափնեկիր, ՅՅ արվեստի վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Երվանդ Վահանի Երկանյանի գործունեությունը ՅՅ անկախության շրջանում: Յետապոստության խնդիրներն են՝ համակողմանի ուսումնասիրել և վեր հանել Ե. Երկանյանի բազմակողմանի գործունեության հիմնական ուղղությունները, ի մի բերել կոմպոզիտորի՝ այս շրջանում գրած ստեղծագործությունները և նրա գործունեության հետ կապված փաստական նյութը:

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են նկարագրական և վերլուծական մեթոդները:

Ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրվել է, որ Երվանդ Երկանյանի գործունեությունը ՅՅ անկախության շրջանում ընթացել է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ ստեղծագործական, կազմակերպական ու մանկավարժական: Ակտիվ ու բեղմնավոր ստեղծագործական գործունեության արդյունքում հայ երաժշտության գանձարանի որմնախորշը համալրվել է նոր ու արժեքավոր նմուշներով, իսկ Յայաստանում և արտերկրում ծավալած հայրենանվեր կազմակերպական գործունեությունը, անկասկած, նպաստել է հայ երաժշտության պահպանմանն ու հանրահռչակմանը:

Յիմնաբառեր՝ Երվանդ Երկանյան, օպերա, օրատորիա, կանտատ, սիմֆոնիկ երաժշտություն, կամերային երաժշտություն, խմբերգային երաժշտություն:

Ներածություն

Թեև հայ երաժշտագիտությունը պարբերաբար անդրադարձել է կոմպոզիտոր, ջութակահար, երաժշտական-հասարակական գործիչ, ՅՅ Պետական մրցանակի դափնեկիր, ՅՅ արվեստի վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Երվանդ Վահանի Երկանյանի առանձին ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը, և հրատարակվել են երաժշտագետներ արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Սվետլանա Սարգսյանի,

* Յողվածը ներկայացվել է 15.05.2021թ., գրախոսվել՝ 07.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

¹ Յետագոտությունն իրականացվել է ՅՅ ԿԳՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 19YR-6E058 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

արվեստագիտության դոկտոր Մարգարիտա Ռուխկյանի և արվեստագիտության դոկտոր պրոֆեսոր Աննա Արևշատյանի գիտական հոդվածները (Sarkisian 126-129; Рухкян, «Ерванд Еркянян-араратский человек»; Рухкян, «Нужен профессиональный анализ»; Рухкян *Портреты армянских композиторов* 150-153; Արևշատյան, «*Երվանդ Երկանյանի «Ավագ շաբաթ» օրատորիայի ոճական առանձնահատկությունները*»; Արևշատյան, «*Մեծ Եղեռնի թեման*»), սակայն մինչև օրս առանձին ուսումնասիրության առարկա չի դարձել ՀՀ անկախության շրջանում երաժշտի ծավալած գործունեությունը:

Մեր նպատակն է ներկայացնել Երվանդ Երկանյանի¹ գործունեությունը ՀՀ անկախության շրջանում, որն ընթացել է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ ստեղծագործական, կազմակերպական ու մանկավարժական:

Ստեղծագործական գործունեությունը

Ինչպես նախընթաց տարիներին, այս շրջանում ևս կոմպոզիտորը ծավալել է ակտիվ ու բազմաժանր գործունեություն: Կոմպոզիտորը ստեղծագործել է գրեթե բոլոր ժանրերում. երաժշտական-թատերական ժանրին է պատկանում «Կայսր» օպերան 3 գործողությամբ՝ ըստ Լևոն Շանթի համանուն պիեսի (լիբրետոն՝ հեղինակի, 2008):

Կանտատ-օրատորիալ ժանրը ներկայացնում են «Ավագ շաբաթ» օրատորիան՝ մենակատարների, երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (1995), «Յայտնություն ըստ Յովհաննու» օրատորիան՝ մենակատարների, 3 երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի փողային գործիքների, հարվածայինների, երգեհոնի և թավջութակների կոնտրաբասների համար (2011), «Առանձաջյալի երգեր» վոկալ-սիմֆոնիկ շարքը՝ ձայնի և փոքր սիմֆոնիկ նվագախմբի համար՝ Գեորգ Թրակլիի խոսքերով (2010), «Յարույան կանտատը»՝ մենակատարների և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (2011), «Եռանայն պատարագ» օրատորիան՝ ասմունքողի, երգչախմբի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (2013), «Օգոստինոսի խոստովանությունը» կանտատը՝ երգչախմբի և փոքր սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (2008):

Սիմֆոնիկ երաժշտության ժանրը ներառում է հինգերորդ՝ «Խաչված երազներ» (2011), վեցերորդ (2013) և յոթերորդ (2016) սիմֆոնիաները, «Շուշի» սիմֆոնիկ տրիպտիխը (2012), «Նահատակաց հրապարակը Բեյրութում» (2006), «Բաալբեկի ավերակները» (2007), «Միստերիա» (2012) սիմֆոնիկ պոեմները, «Հերոսական ռապսոդիա» սիմֆոնիկ սյուիտը (2011), “Lux aeterna” սիմֆոնիկ պատկերը (թարգմ. «Հավերժ լույս», 2014), «Էպիտաֆիան» գալարափողի և սիմֆոնիկ նվագախմբի լարային կազմի համար (2011), «Տեսիլք» (2003), «Սալոմե» (2012) և “Capriccio elevato” (2011) ստեղծագործությունները մենանվագ ջութակի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, “Pieta”-ն մենանվագ գալարափողի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (2010) և Կոնցերտը՝ մենանվագ ֆագոտի և սիմֆոնիկ նվագախմբի համար (2010):

Կամերային ստեղծագործություններին են պատկանում «Քրոնիկոն» սյուիտը լարային նվագախմբի համար (2006), «Սիմֆոնիան» (Պատանեկան) լարային նվագախմբի համար (երկրորդ խմբագրություն), «Մանկական ամանորյա երազը» կոնցերտը՝ երկու ֆլեյտայի, երգեհոնի, կլավեսինի, հարվածայինների և լարային նվագախմբի համար (2011)², «Խաչելություն» կոմպոզիցիան³ մենանվագ ալտի և լարային նվագախմբի համար (2011), թիվ 3 Լարային կվարտետը, առաջին և երկրորդ «Բալլադները»՝ Համո Սահյանի խոսքերով՝ ձայնի և գործիքային անսամբլի համար⁴,

¹ Երվանդ Երկանյանի մասին տեղեկություններ քաղել ենք Մ. Ռուխկյանի «Հայ կոմպոզիտորների դիմանկարներ» մենագրությունից (Рухкян, *Портреты армянских композиторов* 107-153):

² Գոյություն ունի այս կոնցերտի՝ երկու քանոնի համար տարբերակը ևս:

³ Բնորոշումը՝ կոմպոզիտորի:

⁴ Գոյություն ունի նաև ձայնի և դաշնամուրի համար տարբերակը:

«Էլեգիան»՝ մենանվագ հորոյի (սաքսոֆոնի) և լարային նվագախմբի համար, ARUS ֆանտազիան, առաջին երրորդ և վեցերորդ սոնատիսների վերախմբագրումները և «Ունձացում» պիեսը դաշնամուրի համար, «Քմայքների գերի», «Հայելի», «Առասպել», «Խճճված հանգույցեր», «Լույսն ու թիրեռնիկի մահը», Fuga in G (թարգմ. Ֆուգա սոլ մաժորում), Սոնատ-ֆանտազիան մենանվագ ջութակի համար, «Հեռացում» պիեսը մենանվագ ալտի համար, «Աղոթք»-ը երգեհոնի համար¹, «Պրեյլուդ և սկերցոն» քանոնի համար, «Հույսեր և իղձեր» վոկալ շարքը՝ Միսաք Մեծարենցի խոսքերով՝ ձայնի և դաշնամուրի համար, «Երեք քառյակներ»-ը ձայնի քանոնի, քյամանչայի և թառի համար, Կոնցերտը՝ երկու քանոնի և դաշնամուրի համար, «Էլեգիա»-ն մենանվագ հորոյի (սաքսաֆոն) և երգեհոնի համար:

Խմբերգային ժանրին են պատկանում երկսեռ (խառը) երգչախմբի համար գրված «Մերձիմահ երգեր»՝ Եղիշե Չարենցի խոսքերով, «Սեզամ բացվիր»՝ Համո Սահյանի խոսքերով, «Հավատամ, գուցե Հարություն առնեմ» (2011)²՝ Ռազմիկ Դավոյանի խոսքերով, «Աշնան ծաղիկներ» (2010)²՝ Միսակ Մեծարենցի խոսքերով, «Հայրենաբաղձ հնչյուններ» N 1 (2012) և N 2՝ Ավետիք Իսահակյանի խոսքերով a capella խմբերգաշարերը, «Յահվեյի վրեժը»՝ Ա. Իսահակյանի խոսքերով, «Հայոց լեզու»՝ Հովիկ Հովեյանի խոսքերով, «Էլեգիա» առանց խոսքի, «Agora» առանց խոսքի, «Թախծող ծովանույշներ» և «Հույս Հայաստանի»՝ Երվանդ Երկանյանի խոսքերով առանձին խմբերգերը, միասեռ (իգական) երգչախմբի համար «Վեց խոհախրատական հայրեններ» a capella խմբերգաշարը՝ Հովհաննես Պյուզի խոսքերով (2012), «Խմբերգեր»-ը՝ իգական երգչախմբի համար (25 հոգևոր երգերի մշակումներ, 12 հայ աշխարհիկ (ժողովրդական) երգերի մշակումներ, 2018) (Երկանյան, *Խմբերգեր*), երկսեռ երգչախմբի համար «Ave Maria» խմբերգը՝ Նվիրված է Հռոմի Պապ Ֆրանցիսկոս I-ին և «Հրաշագան» Սրբադասման Շարականը՝ Չարեհ Արք. Ազնաուրյանի խոսքերով: Վերջինս պատվիրվել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության կողմից Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ապրիլի 24-ի կապակցությամբ պաշտոնական ծիսական արարողության պարտադիր կատարման համար՝ ի հիշատակ Հայոց Ցեղասպանության 1,5 միլիոն անմեղ զոհերի: Ե. Երկանյանը հեղինակ է հայ բանաստեղծների խոսքերով մանկական երգչախմբի համար գրված 9 խմբերգերի:

Հայաստանում Զրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու 1700-ամյակին ընդառաջ Լորիս Ճգնավորյանի կազմակերպած հոգևոր երաժշտության ժամ (1994-2000) համերգաշարի համար կոմպոզիտորը մշակել է հայ հոգևոր և միջնադարյան ավելի քան 60 երգեր՝ շարականներ, տաղեր մենակատարների, երգչախմբի ու նվագախմբի համար:

Ե. Երկանյանի՝ այս շրջանի հարուստ ստեղծագործության մեջ մեր առանձնակի ուշադրությանն են արժանացել 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ սիմֆոնիաները: «Խաչված երազներ» խորագիրը կրող 5-րդ սիմֆոնիան² Հայոց ցեղասպանության թեմային նվիրված եռապատումից (երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ սիմֆոնիաներ) վերջինն է, որի չորս մասերը կրում են Հ. Նազարյանցի բանաստեղծություններից քաղված խորագրեր՝ «Սովերների արքայությունը», «Խաչված երազներ», «Եփրատի օրորը» և «Աստղահույս պսակներ»: Մոնումենտալ այս կտավում արտացոլվել են կոմպոզիտորի ապրումներն ու մտորումները ցեղասպանության վերաբերյալ՝ զուգորդված դրամատիկ և ողբերգական Էպիգոդներով: Ինչպես նշում է Աննա Արևշատյանը. «Նեոռոմանտիզմի ավանդույթները, հիրավի մալերյան ծավալն ու շունչը ներդաշնակորեն միահյուսվել են սիմֆոնիայում

¹ Ստեղծագործությունը նվիրված է երգեհոնահար, մանկավարժ, ՀՀ ժողովրդական արտիստ Վահագն Ստամբուլյանի հիշատակին: Կոմպոզիտորը երգեհոնի համար կատարել է հայ հոգևոր և միջնադարյան երգերի մշակումներ:

² Ստեղծագործությունը նվիրվել է Հայաստանի ազգային ֆիլիարմոնիկ նվագախմբին և նրա գեղարվեստական ղեկավար և գլխավոր դիրիժոր Էդուարդ Թոփչյանին:

Երկանյանի անհատական ոճին՝ ստեղծելով խորապես առինքնող երաժշտական կտավ» (Արևշատյան, «Մեծ Եղեռնի թեման» 484):

Արդեն կատարողական հարուստ կենսագրություն ունեցող 6-րդ սիմֆոնիան հայոց պատմության համահավաք պատկերի նկարագրությունն է ոչ թե ակնթարթային մարմնավորմամբ, այլ ժամանակի մեջ ծավալվող՝ զուգակցված հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի, լուսավոր վերելքների, հերոսական սիրանքների հետ: Միևնույն ժամանակ կոմպոզիտորն իրեն բնորոշ լեզվամտածողությամբ, քնարախոհական բնույթի շարադրանքով, կերպարայնության իրականացման համար տեխնոլոգիական հնարների լայն կիրառմամբ կարողացել է այս մեծածավալ կտավում նրբորեն «վրձնել» և ունկնդրին փոխանցել դարակազմիկ իրադարձությունների խորհրդանշական պատկերը:

Կոմպոզիտորը 7-րդ սիմֆոնիան գրել է դեռևս 2016-ին՝ ոգեշնչվելով ապրիլյան քառօրյա պատերազմի մասնակից հայ քաջորդիների սիրանքներից: Ստեղծագործության բովանդակության առանցքում հայ ժողովրդի դժվարին, սակայն միևնույն ժամանակ հերոսական, անընդմեջ պայքարն է, որը միտված է սեփական հողի վրա ազատ ապրելու, կառուցելու, արարելու և սերունդներին հայրենիք ժառանգելու իրավունքին: Սիմֆոնիայի համար որպես լեյտմոտիվ ծառայել են հայոց Էպոսի՝ «Սասնա ծռերի» չորս ճյուղերի նախերգերը, որոնք վիպերգի հերոսների հիշատակին հնչող «օղորմիների» շարքեր են: Ստեղծագործության մեջ դրամատուրգիայի ուժն այնքան մեծ է, որ այն կարելի է համարել կոմպոզիտորի կարևոր ձեռքբերումներից մեկը:

Ե. Երկանյանի ստեղծագործությունները պարբերաբար հնչել են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Նիդերլանդներում, Լիբանանում, Շվեդիայում, Բուլղարիայում, Շվեյցարիայում, Հունգարիայում, Լիտվայում, Լատվիայում, Ֆինլանդիայում, Արգենտինայում և այլուր:

Կոմպոզիտորի երկերն ընդգրկվել են հայ կատարողական արվեստի ներկայացուցիչների՝ մեներգչուհի Գոհար Գասպարյանի, թավջութակահար Մեղեա Աբրահամյանի, կլարնետահար Աբգար Մուրադյանի, դաշնակահարներ Արուս Աճեմյանի, Հայկ Մելիքյանի, ջութակահարներ Սուրեն Հախնազարյանի, Վիկտոր Խաչատրյանի, Անուշ Նիկողոսյանի, Ջենմա Աբրահամյանի, դիրիժորներ Մերուժան Սիմոնյանի, Սերգեյ Սմբատյանի, Էդուարդ Թոփչյանի, Վահան Մարտիրոսյանի, խմբավարներ Հարություն Թոփիկյանի, Ռոբերտ Սլեյանի, Տիգրան Հեքեքյանի, Սոնա Հովհաննիսյանի ևն, առաջատար կատարողական կոլեկտիվների՝ Հայաստանի ազգային ֆիլհարմոնիկ, Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ, Երևանի պետական կամերային նվագախմբերի, Հայաստանի պետական կամերային, «Հովեր» պետական կամերային, Երևանի պետական կամերային, «Հայաստանի փոքրիկ երգիչներ» երգչախմբերի, «Գեղարդ» երգեցիկ խմբի ևն կատարողական երկացանկում:

Այս շրջանում գրված երկերը հնչել են Հայ կոմպոզիտորական արվեստի և միջազգային երաժշտական փառատոների համերգների ընթացքում:

Այսպես՝ Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավար և գլխավոր դիրիժոր Սերգեյ Սմբատյանի նախաձեռնությամբ 2010 թվականից անցկացվող ամենամյա Հայ կոմպոզիտորական արվեստի փառատոնի՝ 2011 թվականի գարնանային համերգաշարի ընթացքում՝ մայիսի 17-ին, հնչեց «Աշնան ծաղիկներ» խմբերգաշարը՝ Միսաք Մեծարենցի խոսքերով, Հայաստանի պետական կամերային երգչախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Ռոբերտ Սլեյանի ղեկավարությամբ: 2020 թվականի «Հարությունյան ֆեստ» փառատոնի փետրվարի 25-ի փակման համերգին Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախումբը դիրիժոր Սերգեյ Սմբատյանի ղեկավարությամբ ներկայացրեց «Բաալբեկի ավերակները» սիմֆոնիկ պոեմը: Իսկ 2021 թվականի 12-րդ փառատոնի մայիսի 17-ի համերգին առաջին անգամ հնչեց կոմպոզիտորի 7-րդ սիմֆոնիան՝ Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի

յուրօրինակ մեկնաբանությամբ, դիրիժոր Սերգեյ Սմբատյանի ղեկավարությամբ և արժանացավ երաժշտասեր լայն հասարակության համակրանքին և բարձր գնահատականին: Կատարումը նվիրված էր 2020 թվականի արցախյան 44-օրյա պատերազմի հերոսներին:

Հայաստանի պետական ֆիլիարմոնիկ նվագախմբի նախաձեռնությամբ և ՀՀ մշակույթի նախարարության աջակցությամբ 2011 թվականի սեպտեմբերի 9-ից հոկտեմբերի 12-ը անցկացվող ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված Երևանյան 5-րդ միջազգային փառատոնի բացման համերգին առաջին անգամ հնչեց կոմպոզիտորի ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված Հերոսական ռապսոդիան (2011)՝ Հայաստանի պետական ֆիլիարմոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Էդուարդ Թոփչյանի ղեկավարությամբ:

Սերգեյ Սմբատյանի նախաձեռնությամբ Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախումբը ՀՀ մշակույթի նախարարության և Մշակույթի աջակցության եվրոպական հիմնադրամի աջակցությամբ 2018 թվականի հուլիսի 2-ից 6-ը կազմակերպեց «Արմենիա» միջազգային երաժշտական երկրորդ փառատոնը, որի բացման համերգին Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախումբը դիրիժոր Սերգեյ Սմբատյանի ղեկավարությամբ կատարեց Նրա «Միստերիա» սիմֆոնիկ պոեմը:

«Կոմիտաս» միջազգային գիտաժողով-փառատոնի (2015, 2016, 2018, 2019) տարբեր համերգների ծրագրերում մշտապես ընդգրկվել են կոմպոզիտորի ինչպես կատարողական հարուստ կենսագրությունն ունեցող, այնպես էլ Նոր՝ այս շրջանում գրված ստեղծագործությունները:

Ե. Երկանյանը Հայաստանի կոմպոզիտորների միության անդամ է (1975-ից), իսկ 2013-ից առ այսօր՝ վարչության: Միության նախագահ Արամ Սաթյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ մշակույթի նախարարության աջակցությամբ (2015-ից) 2014 թվականից անցկացվող Հայ ժամանակակից երաժշտության փառատոների համերգների ծրագրերում իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցրել Ե. Երկանյանի երկերը: 2016 թվականի ապրիլի 25-ին «Պրեմիերա» խորագիրը կրող 3-րդ փառատոնի փակման համերգին հնչեց կոմպոզիտորի “Ave Maria” երկսեռ երգչախմբի համար գրված խմբերգը Երևանի պետական կամերային երգչախմբի կատարմամբ՝ Հարություն Թոփիկյանի ղեկավարությամբ: Ստեղծագործությունը կոմպոզիտորը, «ի նշան երախտագիտության, ձոնել է Վատիկանում Հայոց ցեղասպանության զոհերին նվիրված պատմական Պատարագը մատուցած Հռոմի Պապ Ֆրանցիսկոս I-ին» (Աստուրյան 85-86): Հայաստանի կոմպոզիտորների միության հիմնադրման 85-ամյակին նվիրված չորրորդ փառատոնի ընթացքում 2017 թվականի հոկտեմբերի 17-ին, Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տան դահլիճում ՀՀ վաստակավոր արտիստ Արուս Աճեմյանը կատարեց “ARUS” դաշնամուրային պիեսը:

Հայաստանի կոմպոզիտորների միության «Տարվա լավագույն ստեղծագործություն-2018» մրցանակաբաշխության արդյունքների ամփոփման ընթացքում համաձայն ժյուրիի որոշման՝ «Սիմֆոնիկ երաժշտություն» անվանակարգում հաղթող ճանաչվեց կոմպոզիտորի 6-րդ սիմֆոնիան:

Ե. Երկանյանը «Հայկական երաժշտական համաժողով» հասարակական կազմակերպության հիմնադիր-անդամ է (1994-ից առ այսօր): Նրա ստեղծագործությունները պարբերաբար հնչել են Համաժողովի փառատոների, Հայաստանում և արտերկրում կայացած համերգների ընթացքում: Համաժողովի նախագահ Լևոն Չաուչյանի նախաձեռնությամբ և ՀՀ կրթության գիտության և սպորտի նախարարության աջակցությամբ կազմակերպության հիմնադրման 25-ամյա հոբելյանի կապակցությամբ 2020 թվականին լույս ընծայվեց «Հայ ժամանակակից կոմպոզիտորների ստեղծագործություններ» խորագիրը կրող Համաժողովի ներկայիս կոմպոզիտորների անհատական ձայնակավառակները: Երվանդ Երկանյանի ստեղծագործությունների հեղինակային առաջին խտասալիկը պարունակում է

«Խաչված երազներ» թիվ 5 սիմֆոնիան և ջութակի ու սիմֆոնիկ նվագախմբի համար գրված «Տեսիլք» ստեղծագործությունը՝ ջութակահար Անուշ Լիկողոսյանի և Հայաստանի ազգային ֆիլիարմոնիկ նվագախմբի կատարմամբ, դիրիժոր Էդուարդ Թովչյանի ղեկավարությամբ:

Կոմպոզիտորի ստեղծագործությունները պարբերաբար լույս են տեսել Համաժողովի տարբեր հրատարակություններում:

Կազմակերպական և մանկավարժական գործունեությունը

Կոմպոզիտորը ստեղծագործական գործունեությանը զուգընթաց ծավալել է նաև ակտիվ կազմակերպական և մանկավարժական գործունեություն: 1987-1994 թվականներին Ե. Երկանյանը «Տաղարան» համույթի գեղարվեստական ղեկավարն էր ու դիրիժորը: Ի սկզբանե Համույթի գլխավոր նպատակը հայ հոգևոր երգարվեստի զանձերի հանրահռչակումն ու տարածումն էր ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Սակայն հմուտ ղեկավարի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց Եվրոպական Վերածննդի, Բարոկկո և դասական ժամանակաշրջանների երաժշտությունը ևս. հայ երաժշտասեր հասարակությունը պարբերաբար հնարավորություն ուներ ունկնդրելու գերմանական, ֆրանսիական հնագույն նմուշների սակավ հայտնի ու անհայտ եջեր, որոնք ներկայացվում էին Հայաստանի Հանրապետությունում Ֆրանսիայի Հանրապետության և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության ղեկավարությունների հետ համագործակցությամբ: Ե. Երկանյանի աշխատանքային գործունեության շրջանում «Տաղարանի» նվագաջանկը համալրվել է կոմպոզիտորի հայ հոգևոր ու աշխարհիկ՝ ժողովրդական, ազգային-հայրենասիրական, գուսանական երգերի 350 նրբաճաշակ մշակումներով, որոնք Համույթի կատարողական երգացանկը համալրեցին հարուստ ընտրանիով: Ի դեպ, այդ շրջանում «Տաղարանը» ընդլայնել է ելույթների աշխարհագրությունը և հյուրախաղերով հանդես եկել Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Նիդերլանդներում, Հարավսլավիայում, Լիբանանում, Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Ուրուգվայում: Համույթի գիտական խորհրդատուն էր կոմպոզիտորի տիկինը՝ արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աննա Արևշատյանը:

Հայ հոգևոր երաժշտության կատարման ու տարածման ասպարեզում մատուցած մեծ ներդրման համար 1993թ.-ին Ե. Երկանյանն արժանացել է Մեծի Տանն Կիլիկիո «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանի:

1994 թվականին Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության Լիբանանի մասնաճյուղի հրավերով Ե. Երկանյանը աշխատանքային պայմանագրով մեկնել է Բեյրութ՝ ղեկավարելու «Գուսան» երգչախումբը¹: Այնուհետև հիմնադրել է «Հայաստան» կամերային նվագախումբը, ջութակահարների անսամբլը և հնագույն երաժշտության «Մադրիգալ» համույթը: Այդ տարիներին վերոնշյալ խմբերի համար Ե. Երկանյանը կատարել է հայ և օտարազգի կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների ավելի քան 300 մշակումներ, գործիքավորումներ ու փոխադրություններ: Կարճ ժամանակահատվածում այդ ստեղծագործական կոլեկտիվները հաջող ելույթներով իրենց ուրույն տեղը զբաղեցրին քաղաքի երաժշտական կյանքում, իսկ 1999-ին մեծ հաջողությամբ Լիբանանը ներկայացրին Բիբլոսի հեղինակավոր փառատոնում արժանանալով բաժր գնահատականի և մամուլի արձագանքների:

2000-ին Համազգայինի Լիբանանի Կենտրոնական վարչության և Լիբանանի մասնաճյուղի համատեղ որոշմամբ Ե. Երկանյանը նշանակվել է Բեյրութի «Քարսեղ Կանաչյան» երաժշտանոցի տնօրեն՝ պաշտոնավարելով մինչև 2007 թվականը: Նույն

¹ Ինչպես հայտնի է «Գուսան» երգչախումբը հիմնադրել է կոմպոզիտոր, խմբավար, հասարակական գործիչ, Կոմիտասի սան Բարսեղ Կանաչյանը, որն էլ իր նորաստեղծ երգախումբն անվանակոչել է 1910թ. Կ.Պոլսում Կոմիտասի ստեղծած «Գուսան» երգչախմբի անունով:

թվականին էլ արժանացել է Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության շքանշանի:

2007-ին վերադառնալով Հայաստան՝ Ե. Երկանյանը Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Երաժշտության տեսության ամբիոնում շարունակել է վարել «Պոլիֆոնիա» առարկայի դասընթացները:

Մրցանակները և պետական պարգևները

Կոմպոզիտորի ստեղծագործություններն արժանացել են տարբեր մրցանակների. 2009 թվականին լարային նվագախմբի համար գրված «Քրոնիկոն» ստեղծագործությունը արժանացել է ՀՀ Պետական մրցանակի, իսկ 2014-ին «Թեքեյան» մշակութային միության մրցանակաբաշխության «Երաժշտություն» անվանակարգում հաղթող է ճանաչվել «Միստերիա» սիմֆոնիկ պոեմը:

Երվանդ Երկանյանին շնորհվել են մի շարք պետական պարգևներ. ՀՀ երրորդ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրամանագրով 2011-ին նրան շնորհվել է ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչում, 2016-ին արժանացել է ՀՀ մշակույթի նախարարության Ոսկե մեդալի, իսկ 2017-ին՝ Երևանի քաղաքապետի Ոսկե մեդալի:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ Երվանդ Երկանյանի գործունեությունը ՀՀ անկախության շրջանում ընթացել է հետևյալ հիմնական ուղղություններով՝ ստեղծագործական, կազմակերպական ու մանկավարժական:

1. Ինչպես նախընթաց տարիներին՝ այս շրջանում ևս կոմպոզիտորը ծավալել է ակտիվ ստեղծագործական գործունեություն, որի արդյունքում ստեղծվել են բազմաժանր՝ սիմֆոնիկ, կանտատ-օրատորիալ, կամերային ու խմբերգային արժեքավոր ստեղծագործություններ: Նրա գործերը հնչել են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում՝ Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ավստրիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Նիդերլանդներում, Բուլղարիայում, Լիբանանում, Շվեդիայում, Հունգարիայում, Լիտվայում, Լատվիայում, Ֆինլանդիայում, Արգենտինայում և այլուր: Դրանցից մի քանիսն արժանացել են տարբեր մրցանակների, այդ թվում՝ ՀՀ պետական մրցանակի:
2. Ստեղծագործական գործունեությանը զուգընթաց՝ կոմպոզիտորը ծավալել է նաև կազմակերպական ու մանկավարժական արդյունավետ գործունեություն ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Լիբանանում:

Օգտագործված գրականություն

1. Ասատրյան, Աննա. *Հայաստանի կոմպոզիտորների միություն-85*. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017, էջ 85-86:
2. Արևշատյան, Աննա. «Երվանդ Երկանյանի «Ավագ շաբաթ» օրատորիայի ոճական առանձնահատկությունները». *Հայ արվեստի հարցեր*, Գիրք 3, Երևան, 2010, էջ 77-84:
3. ---. «Մեծ եղեռնի թեման հայ արդի կոմպոզիտորների երկերում». *Հայոց ցեղասպանություն-100. ճանաչումից հատուցում միջազգային գիտաժողովի պեկուցման ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2016, էջ 478-486:
4. Արտեմյան, Լիլիթ. «Լևոն Չաուշյանի գործունեությունը ՀՀ անկախության շրջանում». *Կանխեղ գիտական հոդվածներ 1 (70)*, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2017, էջ 200-206:

5. ---. «Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի գործունեության հիմնական ուղղությունները»։ *Լրաբեր հասարակական գիտությունների 3 (654)*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018, էջ 300-309:
6. ---. «Հայկական երաժշտական համաժողով. Անցած ուղին և ձեռքբերումները»։ *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներկուերորդ նստաշրջանի (նվիրվում է Յովհաննես Ավագյուզյու ծննդյան 200-ամյակին) նյութեր*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2018, էջ 171-179:
7. ---. «Սերգեյ Սմբատյան. դիմանկարի նրբագծեր»։ *Կանթեղ գիտական հոդվածներ 4 (77)*, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2018, էջ 198-207:
8. Երկանյան, Երվանդ. «Քրոնիկոն» լարային նվագախմբի համար (2006). պարտիտուր, խմբագիր՝ Վահրամ Բաբայան, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2018, 36 էջ:
9. ---. *Կվարտետ N 3*. պարտիտուր, Երևան, «Կոմիտաս» հրատ., 2003, 51 էջ:
10. ---. *Խմբերգեր իգական երգչախմբի համար*. Հեղինակային հրատարակություն, Երևան, 2018, 88 էջ:
11. Рухкян, Маргарита. «Ерванд Еркянян-араратский человек». *Газета «Новое время»*, 26.06.2008.
12. ---. «Нужен профессиональный анализ. Интервью с композитором Ервандом Еркяняном». *Газета «Голос Армении»*, 03.04.2014.
13. ---. *Портреты армянских композиторов*. Ереван, изд. «Наири», 2009.
14. Sarkisian, Svetlana. *Armenian Music and Composers*. Yerevan, GIND Printing House, 2004.

Works Cited

1. Asatryan, Anna. Hayastani kompozitorneri miut'yun-85. Erevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2017, e'j 85-86 (The Union of Composers of Armenia-85. Yerevan, ed., 2017, pp. 85-86)
2. Arevshatyan, Anna. «Ervand Erkanyani «Avag shabat'» o'ratoriayi otwakan ar'and'nahatkut'yunnery'». Hay arvesti harcer, Girq 3, Erevan, 2010, e'j 77-84 ("The Senior Week of Yervand Yerkanyan "Stylistic Features of the Oratorio": Issues of Armenian art, Book 3, Yerevan, 2010, pp. 77-84)
3. ---. «Mec' egher'ni t'eman hay ardi kompozitorneri erkerum». Hayoc ceghaspanut'yun-100. twanachumic hatucum mijazgayin gitajhoghovi zekucman jhoghovac'u, Erevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2016, e'j 478-486 ("The theme of the Armenian Genocide in the works of modern Armenian composers". The Armenian Genocide is 100. Collection of the report of the international conference, Yerevan, ed., 2016, pp. 478-486).
4. Artemyan, Lilit'. «Levon Chaushyani gorc'uneut'yuny' HH ankaxut'yan shrjanum». Kant'egh gitakan hodvac'ner 1 (70), Erevan, «Asoghik» hrat., 2017, e'j 200-206 ("Levon Chaushyan's activity during the RA independence period": Kantech scientific articles 1 (70), Yerevan, ed., 2017, pp. 200-206).
5. ---. «Hayastani petakan simfonik nvagaxmbi gorc'uneut'yan himnakan ughghut'yunnery'». Lraber hasarakakan gitut'yunneri 3 (654), Erevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2018, e'j 300-309 ("The main activities of the State Symphony Orchestra of Armenia": Bulletin of Social Sciences 3 (654), Yerevan, ed., 2018, pp. 300-309).
6. ---. «Haykakan erajhshtakan hamajhoghov. Ancac' ughin ev d'er'qberunnery'». Eritasard hay arvestabanneri gitakan tasnerkuerord nstashrjani (nvirvum e' Hovhannes Ayzavozsku c'ndnyan 200-amyakin) nyut'er, Erevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2018, e'j 171-179 ("Armenian Music Forum. Materials of the twelfth scientific session of young Armenian

- art critics (dedicated to the 200th anniversary of the birth of Hovhannes Aivazovsky), Yerevan, ed., 2018, pp. 171-179).
7. ---. «Sergey Smbatyan. dimankari nrbagc'er». Kant'egh gitakan hodvac'ner 4 (77), Erevan, «Asoghik» hrat., 2018, e'j 198-207 ("Sergey Smbatyan. Portrait research": Kantech scientific articles 4 (77), Yerevan, ed., 2018, pp. 198-207).
 8. Erkanyan, Ervand. «Qronikon» larayin nvagaxmbi hamar (2006). partitur, xmbagir' Vahram Babayan, Erevan, Heghinakayin hratarakut'yun, 2018, 36 e'j (For the string orchestra "Chronicon" Yervand Yerkanyan (2006). scores, editor: Vahram Babayan, Yerevan, author's edition, 2018, 36 pages).
 9. ---. Kvartet N 3. partitur, Erevan, «Komitas» hrat., 2003, 51 e'j (Quartet N 3. scores, Yerevan, ed. Komitas, 2003, 51 pages).
 10. ---. Xmberger igakan ergchaxmbi hamar. Heghinakayin hratarakut'yun, Erevan, 2018, 88 e'j (Group songs for women's choir: author's edition, Yerevan, 2018, 88 p.).
 11. Ruhkjan, Margarita. "Ervand Erkanjan-araratskij chelovek". Gazeta "Novoe vremja", 26.06.2008. ("Yervand Yerkanyan is an Araratian man." The newspaper "Novoe Vremya", 26.06.2008.)
 12. ---. "Nuzhen professional'nyj analiz. Interv'ju s kompozitorom Ervandom Erkanjanom". Gazeta "Golos Armenii", 03.04.2014. ("We need a professional analysis. Interview with the composer Yervand Yerkanyan". The Voice of Armenia newspaper, 03.04.2014.)
 13. ---. Portrety armjanskikh kompozitorov. Erevan, izd. "Nairi", 2009. (Portraits of Armenian composers. Yerevan, ed. "Nairi", 2009.)
 14. Sarkisian, Svetlana. *Armenian Music and Composers*. Yerevan, GIND Printing House, 2004.

YERVAND YERKANYAN'S CAREER IN THE YEARS OF INDEPENDENCE OF RA

LILIT ARTEMYAN

*NAS RA, Institute of Arts, Senior Researcher Ph.D. in Arts,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the activities of one of the contemporary representatives of the Armenian composition art, Professor Yervand Yerkanyan – a composer, violinist, musical and public figure, laureate of State Prize of the Republic of Armenia (RA), Honoured Worker of Art of the Republic of Armenia during the period of its independence.

Our task is to comprehensively study and present the main directions of Yerkanyan's multiprofile activities - to collect the works written by the composer during this period and factual materials related to his activities.

Descriptive and analytical methods were used for the research.

During the period of RA independence Yervand Yerkanyan's activities evolved mainly in such spheres as creative work, organizational and pedagogical directions:

1. As in previous years the composer conducted an active and multi-genre creative activity, which resulted the production of multi-genre works.
2. Along with his creative activity, the composer carried on productive organizational activities.
3. Y. Yerkanyan continued teaching at the Yerevan State Conservatory after Komitas.

The Armenian musical treasury was supplemented with new valuable works as a result of active, fruitful creative and organizational activities. His patriotic activities in Armenia and abroad undoubtedly contributed to the preservation and popularization of Armenian music.

Key words: *Yervand Yerkanian, opera, oratorio, cantata, symphonic music, chamber music, choral music.*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕРВАНДА ЕРКАНЯНА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ РА

ЛИЛИТ АРТЕМЯН

*старший научный сотрудник Института искусств НАН РА,
кандидат искусствоведения,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – отобразить деятельность одного из представителей современного армянского композиторского искусства, – композитора, скрипача, музыкального и общественного деятеля, лауреата Государственной премии РА, заслуженного деятеля искусств РА, профессора Ерванда Вагановича Ерканяна в период независимости РА.

Наша задача – исследовать основные направления многогранной деятельности Ерканяна, обобщить и проанализировать произведения, написанные композитором в этот период, и фактические материалы, связанные с его деятельностью.

В ходе исследования были использованы описательный и аналитический методы.

Деятельность Ерванда Вагановича Ерканяна в период независимости РА развивалась по следующим основным направлениям: творческому, организаторскому, педагогическому. Как и раньше, композитор вел активную и разнообразную творческую деятельность, в результате которой были созданы многожанровые произведения. Наряду с творческой деятельностью композитор вел и плодотворную организаторскую деятельность. Е. Ерканян продолжил преподавать в Ереванской государственной консерватории им. Комитаса.

В результате его активной плодотворной творческой и организационной деятельности армянская музыкальная сокровищница пополнилась новыми ценными произведениями, а его патриотическая деятельность в Армении и за рубежом, несомненно, способствовала сохранению и популяризации армянской музыки.

Ключевые слова: *Ерванд Ерканян, опера, оратория, кантата, симфоническая музыка, камерная музыка, хоровая музыка.*

ԱՎԵՏԱՐԱՆԻՉՆԵՐԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՑՈՒ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ*

ՀՏԴ 7.033(479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-262

ՆԱԻՐԱ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
naranazaryan67@gmail.com

Հոդվածը նվիրված է Գլաձորի համալսարանի XIV դ. սկզբի մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացու նկարապարզած ավետարանիչների դիմանկարներին: Ավետարանիչների դիմանկարների ուսումնասիրությունը մեր հետազոտության կարևոր մասն է կազմում: Թորոս Տարոնացին միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր նկարիչներից էր, սակայն մինչ օրս նրա արվեստը հիմնովին չի ուսումնասիրվել: Այս հանգամանքն էլ հիմք է ծառայել նկարչի արվեստի ուսումնասիրության համար:

Թորոս Տարոնացու ստեղծագործության ուսումնասիրության նպատակն է ցույց տալ նրա ծաղկած ձեռագրերի առանձնահատկությունները, նկարչի հմտությունները մանրանկարչության ոլորտում:

Հոդվածի հիմնական խնդիրն է ավետարանիչների դիմանկարների պատկերների բաղադրիչների՝ կերպարի, հանդերձանքի, մատյանի, գրակալի, աշխատանքային գործիքների, գահավորակի, աթոռակի, ճարտարապետական խորքի վերլուծությունը: Հետազոտության մեջ օգտագործել ենք արվեստաբանական վերլուծության համալիր մեթոդը:

Տարոնացու՝ ավետարանիչների դիմանկարների ուսումնասիրության արդյունքում հանգեցինք այն ելրակացությանը, որ նկարչի արվեստում առկա են հայկական մինչկլիկյան, կլիկյան, ինչպես նաև բյուզանդական տարրերը, դիմանկարները համապատասխանում են քրիստոնյա արվեստում ընդունված նմուշներին:

Հիմնաբառեր՝ Գլաձոր, Թորոս Տարոնացի, մանրանկարչություն, ավետարանիչ, մատյան, գրակալ, ճարտարապետական խորք:

Ներածություն

Մեր ուսումնասիրության առարկան Թորոս Տարոնացու՝ 1307թ.-ին նկարազարդած Եսայի Նչեցու Ավետարանն է և նրա արվեստը: Ձեռագիրը նկարչի հեղինակած առաջին Ավետարանն է և մեծ կարևորություն ունի նրա արվեստի ուսումնասիրության գործում: Քրիստոնյա արվեստում ավետարանիչներին պատկերելու ավանդույթը համապատասխանում է նրանց պատմական դերի՝ կանոնական Ավետարանների հեղինակներ լինելու հանգամանքին:

Ավետարանիչների պատկերումը խոհրդանիշների տեսքով հանդիպում ենք դեռևս IV-V դարերի վաղբրիստոնեական արվեստում (կատակոմբների սարկոֆագներ, խճանկարներ, փղոսկրյա դիպտիրիսներ՝ երկպատկերներ) (Nilgen; Квливидзе): VI դարում նրանց պատկերում են իրենց «մարդկային» տեսքով, ինչպես օրինակ՝ Ռոսանոյի (Friend 121)¹, Ռաբուլայի ձեռագիր Ավետարաններում (Квливидзе): Պատկերամարտության ավարտից հետո (IXդ.) ավետարանիչները ներկայացվում են կանգնած կամ նստած,

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.05.2021թ., գրախոսվել՝ 07.06.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.06.2021թ.:

¹ Ռոսանոյի Ավետարանից պահպանվել է միայն Մարկոսի դիմանկարը:

հատկապես՝ գրիչների տեսքով (Квливидзе): Քրիստոնյա արվեստը յուրաքանչյուր ավետարանչի համար ընդունեց նրանց մեկ չափորոշիչ (ստանդարտ) տիպը (Friend 119): Հայաստանում ավետարանիչների պատկերագրական տիպը կազմավորվել է IX-XI դարերում (Մանուկյան 11): Դիմանկարներում «կենդանագիր պատկերներում» (Գևորգյան և Ղազարյան 5)¹, ավետարանիչները պատկերված են աշխատելիս, համապատասխան ճարտարապետական կամ բնանկարային միջավայրում, շրջապատված են գրչության համար անհրաժեշտ պիտույքներով, ինչը համապատասխանում էր հայկական միջնադարյան մանրանկարչության մեջ ընդունված ձևերին (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 82): Ավետարանիչների դիմանկարները ներկայացված են համապատասխան Ավետարանից առաջ: Այս ավանդույթին առաջին անգամ հանդիպում ենք 966թ.-ի Թարգմանչաց և X-XI դդ. Վեհափառի Ավետարաններում (Казарян и Манукян 47, 50, 53): Ավետարանիչների դիմանկարներն իրենց Ավետարանների տիտղոսաթերթերի հետ միասին կազմում են միասնական էջաբացվածքներ (Friend 120, 124):

1307 թ. Եսայի Նչեցու Ավետարանի ավետարանիչների դիմանկարները

Մատթեոս ավետարանիչը (*1307թ. Եսայի Նչեցու Ավետարան*, 15բ) պատկերված է ըստ «ընդհանուր ֆիզիոգնոմիայի... ճերմակափեր ծերունի է» (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 83,92): Հայացքը ֆիքսված է մի կետի՝ ոգեշնչման աղբյուրին: Մատյանը ձախ ձեռքում է: Մերկ ոտքերի տակի գահավորակը նմանվում է գորգի: Սեղանիկին դրված են գրչության գործիքները: Ճարտարապետական խորքը ներկայացված է տարբեր բարձրության երկու շրջանաձև աշտարակների տեսքով: Ցածր աշտարակը տաղավարածն է՝ ակնարկելով Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված Տաճարիկը, իսկ բարձրը՝ զմբեթավոր: Ցածր աշտարակից սանդուղք է տանում դեպի բարձրը: Այն կարող է խորհրդանշել վերելք դեպի «Սուրբ Սիոն՝ Երկնային Երուսաղեմ»: Իսկ միգուցե այն պատկերելով՝ նկարիչը այլաբանել է Քրիստոսին հաչից իջեցնելու աստիճանը: Կամ արդյոք սանդուղքը չէ՞ր ակնարկում Հակոբի էլարանը, որը կապում է երկիրը երկնքի հետ, և որի «ծայրը հասնում էր մինչև երկինք, և Աստծու հրեշտակները ելնում - իջնում էին դրա վրայով» (Ելք. 28. 12): Կարծում ենք, որ սրանով Տարոնացին ներկայացրել է քրիստոնեության խորհրդանիշերից մեկը՝ Քրիստոսի տանջանքների Քաղաք Երուսաղեմը իր Տաճարով: Բարձր աշտարակի վրա պատկերված է սև ուղղանկյուն բացվածք՝ դռնակ՝ մուտք դեպի Տաճար:

Մարկոս ավետարանիչը (*1307թ. Եսայի Նչեցու Ավետարան*, 98բ) պատկերված է կամարի ներքո, որը հենված է կենդանակերպ խոյակներով սյուների վրա: Մարկոսի աթոռակը բավականին բարձր է, ինչի արդյունքում նա կարծես օդում ճախրելիս լինի: Ձախ ձեռքը հանգչում է գրակայի վրա, աջը իջեցրել է ծնկներին դրված մատյանի վրա «...առանց գրելու մտադրության»: Այս տիպը՝ «...գիրքը ավետարանչի ծնկան վրա ամենատարածվածն է՝ սկսած Մդ. ...» (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 86): Այսպիսով՝ պատկերված է ավետարանչի գրող ու կեցվածք ընդունող միասնական տիպը (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 83, 84): Նա միջին տարիքի է, մարմինն ու գլուխը ուղիղ դիրքով են (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 85): Նա աջ ոտքը ետ է ծալել՝ ոտնաթաթը հենելով աթոռին: Ճարտարապետական խորքը մանրանկարի կենտրոնական հատվածում՝ Ավետարանչի ետևում է և կազմված է երկու շրջանաձև, աղյուսաշար, աշտարակատիպ կառույցներից:

¹ «Մ. Խորենացին օգտագործում է «կենդանագիր պատկեր» դարձվածքը, որը տառացի թարգմանություն է հունարենից և նշանակում է կենդանու մարդու պատկեր»:

Աշտարակների՝ մուգից դեպի բաց երանգային գունավորումը թողնում է լուսաստվերային մոդելավորման տպավորություն:

Ղուկաս ավետարանչի (1307թ. *Եսայի Լչեցու Ավետարան*, 150բ) մատյանը պատկերված է երկու պրակների տեսքով. Մեկը՝ ծնկներին դրված, մյուսը՝ գրակալի վրա: Ավետարանիչը միջին տարիքի է: Խոպուպիկներով շագանակագույն մազերը կեղծամի տպավորություն են թողնում: Գլխավերևում շրջանաձև կտրվածքը տոնզուրի է նմանվում: Տոնզուրը «... XIII դ. վերջի ձեռագրերում... հատուկ է միայն Ղուկասին» (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 82): Մորուսը ճերմակած է: Ինչպես ընդունված է պատկերագրության մեջ, այն կլոր է և ունի երկու ծայր (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 83): Ղուկասը նստած է տերևաթև ոտքերով աթոռակալի վրա՝ պատկերված կողային մասով: Գրակալը գլխիվայր վարդագույն ձկան տեսքով է, բերանով բռնել է սեղանիկը, իսկ պոչի վրա դրված է բաց մատյանը: Ճարտարապետական խորքը բաղկացած է աղյուսաշար աշտարակից և ռոտոնդայից՝ պատկերված կենտրոնական հատվածում՝ Ավետարանչի ետևում:

Յովհաննես ավետարանիչը (1307թ. *Եսայի Լչեցու Ավետարան*, 234բ) իր աշակերտ Պրոքորոնի հետ է (Измайлова 118)¹: Յովհաննեսը կանգնած է աջ կողմում՝ պատվանդանի ետևում, Պրոքորոնը՝ ձախում՝ նստած աթոռակալի վրա՝ «...դասական համատեղ տեսարան... Յայաստանում հանդիպում ենք XI դ. Մոդուս Ավետարանում» (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 84): Յովհաննեսը, ըստ 2-րդ դարում Փոքր Ասիայում տարածված Լյուցիուս Խուռնիուսի «Յովհաննես վարք»-ում տրված դիմանկարի նկարագրության, պատկերված է ծերունի՝ ճերմակ մազերով ու մորուսով (Friend 120; Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 83, 92): Նրա գլուխը երեք քառորդով է, մարմինը՝ ճակատային դիրքով, ինչը, ի տարբերություն բյուզանդական ավանդույթի, որտեղ ֆիգուրները պատկերված են երեք քառորդով, հայկական ավանդույթ է (Измайлова 118): Ավետարանիչը նայում է աջ անկյունում գտնվող երկնականարից երևացող Աստծո օրհնող աջին: Նա ձախ ձեռքը պարզել է դեպի Աջը, իսկ սեփական Աջը օրհնության դիրքով ուղղել է դեպի իր աշակերտը: Աստծո աջը պարզված ցուցամատով ու միջամատով է, իսկ մնացած երեքը ծաված են: Ավետարանչի աջ ձեռքի մատների դիրքը նույնն է: Այսպիսով ստեղծվում է շարունակական գործողություն՝ ոգեշնչումը Աստծուց Յովհաննես ձեռքով հասնում է Պրոքորոնին: Ճարտարապետական շինությունը Պրոքորոնի ետևում է: Այն ներկայացված է երեք քառորդով պատկերված ուղղանկյուն շինության տեսքով: Յայկական մանրանկարչական ավանդույթում ճարտարապետական շինությունը Պրոքորոնի ետևում ներկայացնելը համապատասխանում է հայ ձեռագրարվեստի վաղ ավադույթին (Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 85): Այն երկթեք տանիքով է, որը շինությունը նմանեցնում է բազիլիկի: Բազիլիկատիպ կառույցը Պրոխորոնի ետևում պատկերելը տարբերվում է բյուզանդական ավանդույթից, որտեղ ներկայացվում էր բնապատկերային տեսարան (Измайлова 118):

Ընդհանուր վերլուծություն. հորինվածքը

Տարոնացու երեք ավետարանիչները (Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս) ներկայացված են ըստ կանոնական պատկերագրության մեջ ընդունված ավետարանիչների «նստած» տիպի՝ գրիչների տեսքով: Յայ արվեստում այս տիպը ներկայացվել է արդեն XI դարի ձեռագրերում. 1053թ. Ավետարան, 1060թ. «Բեգյունցի», Մոդուս Ավետարաններ (Казарян и Манукян 53, 54): Բոլոր չորս ավետարանիչները գտնվում են հորինվածքի կենտրոնում: Բացի Մատթեոսից, մնացած երեքը պատկերված են խոյակներով սյուների

¹ Յովհաննեսին ներկայացնելը Պրոքորոնի հետ անտիկ ծագման է: Պատկերագրության այս տեսակը հայ արվեստում բյուզանդական ավանդույթի ազդեցության արդյունք է:

վրա հենված կամարի ներքո: Ավետարանիչներին կամարի տակ պատկերելը «...մի եղանակ է, որ հատուկ է Բուն Հայաստանի ձեռագրերին» (Դուռնովո առանց էջակալման): Հորինվածքը երկշերտ է, առաջին պլանում պատկերված է ավետարանիչը, երկրորդում պատկերված են շինությունները: Դա մանրանկարին հաղորդում է որոշակի խորություն:

Մոդելավորումը (ձևաստեղծումը)

Կերպարները, մատյանները, հանդերձանքը և որոշ շինություններ ուրվագծված են սև ներկով: Գրաֆիկական գունավորումը պատկերներում ստեղծում է որոշակի հարթություն: Դա զգացվում է մանավանդ կերպարների ու հանդերձանքի պատկերման մեջ: Գեղանկարչական եղանակով կատարված ճարտարապետական շինություններում մի գույնից դեպի մյուսին անցումը, մուգից դեպի բաց երանգային գունավորումը ստեղծում են լույսի աղբյուրի գոյության պատրանք: Այսպիսով՝ պատկերները արված են պոլիթրոմ (բազմագույն) գեղանկարչական ու գծանկարային եղանակներով:

Գունապակը

Գունապակը կազմում են մուգ (շագանակագույն, սև, մանուշակագույն, կապույտ, ծիրապտղի կանաչ) և վառ հագեցած (կարմիր, վարդագույն, մոխրագույն, օխրա, սպիտակ) տոները: Գունային այդ համակապակցությունը պատկերներին հաղորդում է որոշակի լարվածություն: Մանրանկարների խորքը լցված է աստվածային լույսով՝ ոսկով: Ոսկին օգտագործված է լուսապակների համար: Ոսկին օգտագործված է լուսապակների համար: Դրանք զգեցված են սև ներկով և շեշտված՝ սպիտակ կետերով:

Հանդերձանքը

Ավետարանիչները պատկերված են ըստ ընդունված ավանդույթի՝ կրկնակի հանդերձանքով՝ քիտոնով ու պարեգոտով: Հանդերձանքի ծալազարդումը և ուրվագծերը կատարված են սև գծերով, ստվերված մասերը՝ գույների ավելի մուգ երանգներով, իսկ լուսավորված հատվածները՝ սպիտակ գծերով ու բծերով: Գունաստվերային մոդելավորման շնորհիվ հանդերձանքը ստացել է որոշակի ծավալային մեկնաբանություն:

Կերպարների վերլուծությունը

Ինչպես ընդունված է, Մատթեոսը և Հովհաննեսը, որոնք ներկայացնում են ավետարանիչների ավագ սերունդը, միշտ պատկերվում են ծերունիների տեսքով: Մարկոսն ու Ղուկասը ավելի երիտասարդ են, որոնք ոչ թե առաքյալ են, այլ պատկանում են քրիստոնեական վկաների երկրորդ սերնդին (Վ. Ղազարյանը նրանց դասում է երրորդ սերնդին) (Friend 120; Ղազարյան, *Ավետարանիչների պատկերագրությունը* 92):

Բոլոր ավետարանիչները (բացառությամբ Հովհաննեսի), պատկերված են երեք բառորդ դիրքով: Մարմինները համաչափ են, բացառություն է կազմում Մարկոսի՝ գրակալի վրա դրված ձախ ձեռքը: Դեմքերի ու ձեռքերի ծավալային մեկնաբանությունը կատարված է օխրայի վրա սպիտակ բծերի շնորհիվ, իսկ ստվերները՝ դեղնահողի երանգներով: Կերպարները ներկայացված են խորհեյիս կամ գրեյիս, հայացքները ֆիքսված դեպի հեռուն՝ ներշնչման աղբյուրը (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 85)¹, ինչը համապատասխանում է XI դարի երկրորդ կեսի հայ մանրանկարչական ավանդույթին (Измайлова 168):

Բոլոր կերպարները բոկոտն են: Երեք ավետարանիչների Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս) ոտնաթաթերը վերամշակված են, երևում են ոտքերի սկզբնական ուրվագծերի

¹ «...ներշնչված ավետարանիչը փոխառված է անտիկ բանաստեղծ և մուսա խմբից...»:

հետքերը: Կերպարների լայն բացված նշանն աչքերը և շեշտված կամարածն հոնքերը մատնում են Տարոնացու «ձեռքը»:

Կահույքը

Ըստ ընդունված ավանդույթի՝ ավետարանիչները նստած են աթոռակների և դրված մութաքաների վրա: Աթոռակները պատկերված են ճակատային դիրքով: Բոլորի ոտքերի տակ կարմիր գահավորակներ են:

Առաջին երեք համատես ավետարանիչները գրակալները կոմբինացված են սեղանիկի հետ, ինչը բնորոշ էր հայկական ու բյուզանդական ձեռագրերին (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 87): Սեղանիկները պատկերված են կողային մասով, բայց միևնույն ժամանակ երևում է երեսը: Գրքերը պատկերված են սև մելանով եզերված մատյանների կամ թերթերի տեսքով: Գործիքները միայն Մատթեոսի դիմանկարում են:

Ճարտարապետական խորքը

Ավետարանիչների դիմանկարները ներկայացված են ճարտարապետական խորքի վրա: «Նստած» ավետարանիչների դիմանկարներում ճարտարապետական խորքը ներկայացնելը ծագել է վաղքրիստոնեական ժամանակաշրջանում դեռևս V դարում (Friend 124, 141): Շինությունները տարբեր են բոլոր դիմանկարներում՝ պատկերված մանրանկարի ձախ անկյունում կամ կենտրոնում՝ ավետարանչի ետևում: Ճարտարապետական խորքը բնորոշվում է համառոտությամբ՝ լակոնականությամբ, այն կրճատված է նվազագույնի, սահմանափակվում է մեկ-երկու աշտարակներով: Կառույցները իրական շինություններ չեն, այլ կրում են դեկորատիվ բնույթ, կուլիմներ են, որոնց առջև կատարվում է գործողությունը (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 88): Մանրանկարներում խորությունը հարաբերական հարթային է, կերպարանքների ու ճարտարապետական խորքի փոխհարաբերությունը՝ պայմանական:

Ավետարանիչների դիմանկարների համեմատությունները նկարչի այլ ձեռագրերի հետ

Համեմատություններ կատարելով նկարչի մյուս ձեռագրերի հետ՝ ակնհայտ է դառնում Տարոնացու մանազիտական աճը: Այն զգացվում է ֆիգուրների, հանդերձանքի, ճարտարապետական խորքի մշակման ու գունապնակի ընտրանու մեջ: Տարոնացու հետագա ձեռագրերում դիմագծերն ավելի համաչափ ու նուրբ են: Դեմքերին արտահայտություն է կարդացվում: Այտերի կարմիր բծերը կենդանություն են փոխանցում կերպարներին: Մարմինների մասերը համաչափ են: Հանդերձանքի բազմապիսի ծալքերն ազատ թափվելով՝ ընդգծում են մարմնի ծավալը: Ճարտարապետական խորքը՝ մանրանկարների վերին հատվածում ներկայացված կառույցներով, ավելի կատարելագործված է, շինությունները պատկերված են երկրաչափական ճշտությամբ: Դրանք ավելի բազմազան են, նկարիչը չի բավարարվել մեկ-երկու աշտարակի պատկերմամբ: Կառույցները պատկերված են մանրանկարի աջ ու ձախ անկյուններում՝ ավետարանչի ու գրակալի ետևում (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 88), մինչդեռ մեր ուսումնասիրած ձեռագրում՝ նրանք միայն ձախ անկյունում են կամ կենտրոնում՝ ավետարանչի ետևում: Բազում են խաչով ավարտվող վեղարածն գմբեթները՝ տաճարային ճարտարապետության օրինակները: Պատկերված է վելումը (վարագույրը): Մանրանկարներում առկա է բազմաշերտությունը (ռելիեֆայնություն): Ի տարբերություն Եսայի Նչեցու Ավետարանի, որտեղ խորությունը պայմանական է, հետագա աշխատանքներում եռաչափ մոդելավորման շնորհիվ Տարոնացուն հաջողվել է մանրանկարներին փոխանցել ծավալային խորություն: Մանրանկարների ստորին հատվածում ներկայացված շինության ներսը ավելի բազմապիսի է: Բացի կահույքից, այստեղ պատկերված են նաև դարականման առարկաներ, կոկիչներ, գրիչ-կալամներ, թանաքի փոսեր՝ կաղամարներ: Մեր

ուսումնասիրած ձեռագրում աշխատանքային գործիքները միայն Մատթեոսի դիմանկարում են, մինչդեռ հետագա ձեռագրերում՝ բոլոր ավետարանիչների: Բոլոր ձեռագրերում մատյանները կարմիր են և ուրվագծված են սև մելանով: Մեր ուսումնասիրած ձեռագրում ներշնչանքի աղբյուրը պատկերված է միայն Յովհաննեսի դիմանկարում: Մնացած բոլոր ձեռագրերում այն բնորոշ է ավետարանիչների գրեթե բոլոր դիմանկարներին: Ներկայանալով ավելի բազմազան է, ինչի արդյունքում մանրանկարները ստանում են աշխուժություն:

1307-1331թթ.-ի Ավետարանում մակագրությունները ներկայացված են հայերեն և հունարեն մայուսկոպով՝ գրչագրով, ինչը հազվադեպ է Տարոնացու արվեստում:

Մատթեոս ավետարանիչ 1318թ. Եսայի Լչեցու Աստվածաշնչի (441բ) պատկերում շինությունը աջ անկյունում ավարտվում է վեղարած և գմբեթով, որի ներսում սկիհ է պատկերված: 1323 թ. Ավետարանում (11բ) Մատթեոսը պատկանում է գրիչ և խորհող կոմբինացված տեսակին, ձախ ձեռքը մոտեցրել է ծնտին, ցուցամատը բերանին դրած (Ղազարյան, *Սյուժետային մանրանկարը* 83): Աջ անկյունում պատկերված ոսկե խաչով ավարտվող գմբեթից իջնում է վելումը: 1307-1331թթ. Ավետարանում մատյանի երկու էջերում հունարեն մայուսկոպով գրված է «CXC»: Վերլուծելով Մատթեոս ավետարանիչի դիմանկարները՝ եկանք հետևյալ եզրակացությանը. քանի որ ավետարանիչը ստեղծագործել է Երուսաղեմում (Mathews and Wieck 46)¹, Տարոնացին նրա պատկերներում ներկայացրել է Երուսաղեմի Տաճարի խորհրդանիշը: Մեր ուսումնասիրության առարկա ձեռագրում դա տաղավարած և աշտարակն է իր ամրոցով, 1318թ. Աստվածաշնչում (441բ)՝ սկիհը՝ պատկերված շինության ներքո, 1307-1331 թթ. և 1323թ. Ավետարաններում (11բ)՝ գմբեթից իջնող վելումը: Վերջին երկու ձեռագրերում կարևոր է վելումի բացվածքի ձևը: Այն տարբերվում է մյուս դիմանկարներից, որոնցում բացված է երկու անկյուններում գտնվող շինություններից՝ ավետարանիչ գլխավերևում:

1323թ. Ավետարանի **Մարկոս ավետարանիչ** (90բ) ետևում՝ շրջանակից դուրս, ճյուղերից կախված երկու մեծ պտուղներով արմավենու ծառ է պատկերված: Ծառը պատկերված է նաև 1307-1331թթ. Ավետարանում (99բ) և 1317թ. Աստվածաշնչում (512բ): Միգուցե դա Ալեքսանդրիա քաղաքի խորհրդանիշն է, որտեղ ստեղծագործել է ավետարանիչը:

Ղուկաս ավետարանիչ դիմանկարներում նա պատկերված է իրեն բնորոշ տոնգուրով՝ կուլակով: Երկծայր մորուսի ճեմակությունը շեշտված է ոսկով: 1307-1331թթ. Ավետարանում (152բ) գրակալին դրված կիսաբաց մատյանի մեջ հունարեն մայուսկոպով գրված է «MP IC»: 1317թ. Աստվածաշնչի (527բ) մանրանկարի ներքևում շրջանակից դուրս, Տարոնացու հիշատակարանն է. «Չանարժան գրիչ Թորոս: Յիշեա ի Տր Յս Ըս»:

1318թ. Եսայի Լչեցու Աստվածաշնչում (473բ) մանրանկարի բազմաձև կամարի երկու անկյուններում՝ բուսական զարդամոտիվների ներքո, երկու հրեշտակներ, մատները բերաններին դրած, կարծես լռություն են պահանջում: Նման պատկերազարդման ենք հանդիպում 1300-1307թթ. Ավետարանում (298): 1317թ., 1318 թ. Աստվածաշնչերում և 1323թ. Ավետարանում (140բ) ճարտարապետական խորքում պատկերված են երկու նոճիներ: Դրանք ներկայացված են միայն Ղուկասի դիմանկարում: Քրիստոնեական ավանդույթում նոճին մահից հետո հավերժական կյանքի, դեպի երկնային արթայություն բարձրացող հոգու խորհրդանիշ էր (Frison): Միգուցե նկարիչը սրանով այլաբանել է այն քաղաքը, որտեղ ստեղծագործել է՝ Անտիոքը:

Յովհաննես ավետարանիչ կերպարանքը 1318թ. Եսայի Լչեցու Աստվածաշնչում (495բ) S-ձև է՝ մարմնի դիրքը երեք բառորդով շրջված դեպի ձախ, իսկ գլուխը՝ աջ՝ դեպի

¹ «Ճարտարապետական խորքը...ենթադրում է այն չորս մեծ «առաքելական» քաղաքները, որտեղ աշխատել են հեղինակները. Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Անտիոք, Եփեսոս»:

երկինք: 1323թ. Ավետարանում (225թ) Պրոֆորոսի ոտքերը խաչված են: Խաչածն ոտքերը հին արևելյան ավանդույթ է (*Измайлова* 118), հայ արվեստում այն հանդիպում ենք դեռևս 1053թ. Ավետարանում Մատթեոսի ու Ղուկասի պատկերներում: 1307-1331 թթ. Ավետարանում (236թ) և 1317թ. Աստվածաշնչում (548թ) ավետարանչի դիմանկարները գրեթե ճշտությամբ կրկնված են 1323թ. Ավետարանում կրծքավանդակն ու գլուխը երեք քառորդով են, իսկ մարմնի ստորին մասը՝ դիմահայաց: Վերը նշված ձեռագրերում Յովհաննեսի ձախ ձեռքի դիրքը նույնն է՝ դաստակը կրծքավանդակի մակարդակով դեպի դուրս շրջված, ասես նա ընդունում է Աստծո կամքը: Նույնն է ավետարանչի ձեռքի դիրքը 1053թ. և 1060թ. «Բեգունցի» Ավետարաններում: Այս ձեռագրերում խորքը բնապատկերային է: Որոշ հեղինակներ Յովհաննեսի ու Պրոֆորոսի գործողության վայրը նշում են Պատմուղ (Ա. Ֆրենդ, Տ. Իզմայլովա, Յ. Յակոբյան և Վ. Ղազարյան), մյուսները՝ Եփեսոսը (Թ. Մեթյուզ, Ռ. Վեկ): Այս տարբեր վարկածները կարող են կապված լինել այն փաստի հետ, որ ավետարանիչը կյանքի վերջում ապրել է այդ երկու վայրերում (*Cavalcoli*): Բյուզանդիայում նրանց Պատմուղում ներկայացրել են X-XI դարերում: Ա. Ֆրենդը այն կապում է միջնադարյան պարականոն մի ավանդության հետ, որը XI դարում ընդունվել է բյուզանդական արվեստում՝ որպես պատկերագրական տիպ (*Friend* 146): Մանրանկարչության մեջ ճարտարապետական խորք պատկերելը բնորոշ էր հայկական մինչկիլիկյան XIդ. ձեռագրարվեստին, ինչը կապված էր վաղբրիստոնեական ավանդույթի հետ: Միգուցե բնապատկերային խորքը խորհրդանշում է Պատմուս կղզին, իսկ ճարտարապետականը՝ Եփեսոսը: Բնապատկերային խորքը բյուզանդական արվեստի ազդեցության հետևանքով սկսվել է ներկայացվել կիլիկյան ձեռագրերում XIII դարից ի վեր: Թորոս Տարոնացին սկզբնական շրջանում հավատարիմ է մնացել հայկական մինչկիլիկյան ավանդույթին, հետագայում կիլիկյան ձեռագրերի միջոցով ներկայացրել է բյուզանդականը:

Համեմատությունները Հայաստանում նկարագրված այլ ձեռագրերի հետ

Ուսումնասիրելով մինչկիլիկյան ու կիլիկյան ձեռագրերը՝ բացահայտեցինք մեր ձեռագրում հորինվածքային ու պատկերագրական նմանություններ դրանց հետ: XII դարի Ավետարանի Ղուկասի դիմանկարում (334թ), ինչպես և Եսայի Նչեցու Ավետարանում ճարտարապետական խորքը բաղկացած է տարբեր բարձրություն ունեցող աշտարակից ու ռոտոնդայից: Նման է նաև արթուակը: 1256թ. Թորոս Ռոսլինի Չեյթունի նմանությունները Մարկոսի ոտքերի դիրքի մեջ են. ձախ ոտքը դրված է գահավորակի վրա, աջը՝ ետ ծավված (Ռոսլինի մոտ այն ներքև է ձգված): Նույնն է Մարկոսի ոտքերի դիրքը նաև 1300-1307 թթ. Ավետարանում (188թ):

1300-1307թթ. Ավետարանում, ինչպես և մեր ուսումնասիրած ձեռագրում, շինությունները ձախ անկյունում են: Մատթեոսի պատկերում այն բյուզանդական գմբեթի տեսքով է, Յովհաննեսի պատկերում՝ բազիլիկատիպ: Մարկոսի ու Ղուկասի դիմանկարներում շինությունները ավարտվում են ռոտոնդաձև ու վեղարաձև ծածկերով: Ղուկասի գրակալը մեր ձեռագրի նման ձևակերպ է:

Մեր ուսումնասիրած ձեռագրում Մատթեոսի դիմանկարում աշտարակի վրայի սև ուղղանկյուն բացվածքը՝ մուտքը դեպի Տաճար, հանդիպում ենք ավետարանչի դիմանկարում XIII դարում Կիլիկիայում ընդօրինակված Ավետարանում (*XIII դ. Ավետարան* 19թ): Դռնակը այս ձեռագրում հստակ է պատկերված: Երկու ձեռագրերում ճարտարապետական խորքը ներկայացված է երկու աշտարակներով. բարձրը ավարտվում է կիբորիումով՝ Տաճարի խորհրդանիշով: Ղուկասի մագերի հարդարանքը և ճերմակող մորուսը վերը նշված ձեռագրերում նույնն են, ինչ մեր ուսումնասիրած ձեռագրում:

Եզրակացություն

Ավետարանիչների դիմանկարները Թորոս Տարոնացու ծաղկած մանրանկարներում համապատասխանում են արևելաքրիստոնեական ձեռագրավեստի ավանդույթներին: Նկարչի վաղ շրջանի ձեռագրերում նկատվում է Մեծ Հայաստանի և Տարոնացու ձեռագրերին բնորոշ կոթողայնությունը, հետագա աշխատանքներում առկա են կիլիկյան ավանդույթները:

Կերպարների զգացմունքները, հոգեվիճակը, ներշնչումը փոխանցվում են նրանց ձեռքերի ժեստի, մարմինների դիրքի և դեմքերի արտահայտության միջոցով:

Ուսումնասիրելով տարբեր տարիներին ստեղծված ավետարանիչների պատկերները՝ համոզվեցինք նկարչի մասնագիտական աճի մեջ:

Կատարելագործելով իր արվեստը, հղկելով պատկերագարման տարրերը և մշակելով իր գեղարվեստական լեզվի միջոցները՝ նա ստեղծել է հիացմունք առաջացնող եջեր:

Օգտագործված գրականություն

1. Գևորգյան, Աստղիկ և Ղազարյան Վիգեն. *Դիմանկար*. Մատենադարան, Հայկական ՍՍՀ միևնույնիստների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան ձեռագրերի ինստիտուտ, Երևան, Սովետական գրող, 1982:
2. Դուռնով, Լիդիա. *Հին հայկական մանրանկարչություն*. Ալբոմ, Երևան, Հայկական ՍՍԲ Պետական հրատարակչություն, 1952:
3. Հակոբյան, Հրավարդ և Ղազարյան, Վիգեն. *Հայկական մանրանկարչություն*. Երևան, Տիգրան Մեծ, 2019:
4. Ղազարյան, Վիգեն. Ավետարանիչների պատկերագրությունը XIV դ. կիլիկյան մանրանկարչության մեջ. *Հայ միջնադարյան մանրանկարչություն*, Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում, զեկուցումների ժողովածու, հ. IV, 12-18 սեպտեմբերի, Երևան, 1978:
5. Ղազարյան, Վիգեն, *Սյունեային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դարի վերջ - XIV դարի սկիզբ)*. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984:
6. Մանուկյան, Սեյրանուշ. *Տեքստաբաժանումները (ռուբրիկացիան) հայկական ձեռագիր Ավետարանների գեղարվեստական ձևավորման համակարգում*. Սեղմագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, 2008:
7. Измайлова, Татьяна. *Армянская миниатюра XI века*. Искусство, 1979.
8. Казарян, Виген и Манукян Сейрануш. *Матенадаран, Армянская рукописная книга VI-XIV веков*. Том 1, Книга, 1991.
9. Квливидзе, Нина. «Евангелисты». *Православная энциклопедия, Церковно научный центр «Православная Энциклопедия»*, 1998-2020, <https://www.pravenc.ru/text/180937.html>.
10. Cavalcoli, Giovanni. «L'Apostolo Giovanni a Patmos». *L'isola di Patmos, Rivista di teologia ecclesiale e di aggiornamento pastorale*, 19 Ottob. 2014, <https://isoladipatmos.com/lapostolo-giovanni-a-patmos/>.
11. Friend, Albert. *The Portraits of the Evangelistes in Greek and Latin manuscripts*. Art Studies, 1927.
12. Frison, Giuseppe. «Le piante nella Bibbia». *Prima Parte: gli alberi e la vite*, Casale Monferrato, set. 2015, <https://docplayer.it/13192122-Le-piante-nella-bibbia-1-parte-gli-alberi-e-la-vite.html>.
13. Mathews, Thomas and Wieck, Roger. *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*. The Peirpont Morgan Library, 1994.
14. Nilgen, Ursula. «Evangelistensymbole». *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. VI (1970), s. 517–572; 09.02.2021, <https://www.rdklabor.de/w/?oldid=89207>.

Չորս ավետարանիչների դիմանկարներն ուսումնասիրվել են հետևյալ Ավետարաններում ու Աստվածաշնչերում՝

Թորոս Տարոնացու նկարազարդված ձեռագրեր՝

- 1307թ. *Եսայի Լչեցու Ավետարան*. Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանություն, համար 1917:
 1300-1307թթ. *Ավետարան*. Լոս Անջելեսի Համալսարանի գրադարան, Ms. 170/466:
 1307-1331թթ. *Ավետարան*. Հարթֆորդի Հոգևոր Սեմինարիայի գրադարան, MS 3, ԱՄՆ:
 1317թ. *Աստվածաշունչ*. Մատենադարան, համար 353:
 1318թ. *Եսայի Լչեցու Աստվածաշունչ*. Մատենադարան, համար 206:
 1323թ. *Ավետարան*. Մատենադարան, համար 6289:

Այլ ձեռագրեր՝

- 966 թ. *Թարգմանչաց Ավետարան*. Բալթիմոր, Ուոլթերս, համար 537:
 X-XI դդ. *Վեհափառի Ավետարան*. Մատենադարան, համար 10780:
 1053թ. *Ավետարան*. Մատենադարան, համար 3793:
 1060թ. «*Բեդյունցի*» *Ավետարան*. Մատենադարան, համար 10099:
 XI դ. *Մողու Ավետարան*. Մատենադարան, համար 7736:
 XII դ. *Ավետարան*. Մատենադարան, համար 7737:
 1256 թ. *Չեյթունի Ավետարան*. Մատենադարան, համար 10450:
 XIII դ. *Ավետարան*. Մատենադարան, համար 9244:

Works Cited

1. Gevorgyan, Astghik ev Ghazaryan Vigen. Dimankar. Matenadaran, Haykakan SSH ministrneri xorhrdin ar'y'nt'er Mashtoci anvan d'er'ageri institut, Erevan, Sovetakan grogh, 1982 (Portrait: Matenadaran, Mashtots Institute of Manuscripts under the Council of Ministers of the Armenian SSR, Yerevan, Soviet writer, 1982).
2. Dur'nov, Lidia. Hin haykakan manrankarchut'yun. Albom, Erevan, Haykakan SSR' Petakan hratarakchut'yun, 1952 (An Old Armenian album of miniatures, Yerevan, Armenian State Publishing House of the SSR, 1952).
3. Hakobyan, Hravard ev Ghazaryan, Vigen. Haykakan manrankarchut'yun. Erevan, Tigran Mec', 2019 (Armenian miniature: Yerevan, Tigran Metz, 2019).
4. Ghazaryan, Vigen. Avetaranichneri patkeragrut'yuny' XIV d. kilikyan manrankarchut'yan mej. Hay mijnadaryan manrankarchut'yun, Hay arvestin nvirvac' mijazgayin erkrord simpozium, zekucumneri jhoghovac'u, h. IV, 12-18 septemeri, Erevan, 1978 (Iconography of the Evangelists in the Cilician Miniature of the XIV century: Armenian Medieval miniature, the second International Symposium on Armenian Art, collection of reports, No. IV, September 12-18, Yerevan, 1978).
5. Ghazaryan, Vigen, Syujhetayin manrankary' Kilikiayum (XIII dari verj - XIV dari skizb). HSSH GA hratarakchut'yun, 1984 (A miniature story in Cilicia(the end of the XIII century-the beginning of the XIV century) publishing house AN ARM. SSR, 1984).
6. Manukyan, Seyranush. Teqstabajhanumneri' (r'ubrikacian) haykakan d'er'agir Avetaraneri gegharvestakan d'evavorman hamakargum. Seghmagir, HH GAA arvesti institut, 2008 (Fragments (rubrication) in the system of artistic design of Armenian handwritten Gospels: Abstract, Institute of Arts of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, 2008).
7. Izmajlova, Tat'jana. Armjanskaja miniatjura XI veka. Iskusstvo, 1979 (Armenian miniature of the XI century. Art, 1979).

8. Kazarjan, Vigen i Manukjan Sejrjanush. *Matenadaran, Armjanskaja rukopisnaja kniga VI-XIV vekov. Tom 1, Kniga*, 1991 (Matenadaran, an Armenian handwritten book of the VI-XIV centuries. Volume 1, Book, 1991).
9. Kvlividze, Nina. «Evangelisty». *Pravoslavnaia jenciklopedija, Cerkovno nauchnyj centr «Pravoslavnaia Jenciklopedija»*, 1998-2020, (Orthodox Encyclopedia, Church Scientific Center "Orthodox Encyclopedia", 1998-2020) <https://www.pravenc.ru/text/180937.html>.
10. Cavalcoli, Giovanni. «L'Apostolo Giovanni a Patmos». *L'isola di Patmos, Rivista di teologia ecclesiale e di aggiornamento pastorale*, 19 Ottob. 2014, <https://isoladipatmos.com/lapostolo-giovanni-a-patmos/>.
11. Friend, Albert. *The Portraits of the Evangelistes in Greek and Latin manuscripts*. Art Studies, 1927.
12. Frison, Giuseppe. «Le piante nella Bibbia». *Prima Parte: gli alberi e la vite*, Casale Monferrato, set. 2015, <https://docplayer.it/13192122-Le-piante-nella-bibbia-1-parte-gli-alberi-e-la-vite.html>.
13. Mathews, Thomas and Wieck, Roger. *Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts*. The Peirpont Morgan Library, 1994.
14. Nilgen, Ursula. «Evangelistensymbole». *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. VI (1970), s. 517–572; 09.02.2021, <https://www.rdklabor.de/w/?oldid=89207>.

PORTRAITS OF EVANGELISTS IN THE ART OF TOROS TARONATSI

NAIRA NAZARYAN

*National Academy of Sciences, Institute of Arts, Applicant;
Yerevan, Republic of Armenia*

The article is dedicated to the portrait of the Evangelists by Toros Taronatsi, a miniaturist of Gladzor University of the first half of the XIV c. The study of the portraits of Evangelists is an important part of our research. Toros Taronatsi was one of the most famous painters of medieval Armenia, but his legacy has not yet been thoroughly explored to this day. Our choice fell on studying the art of Taronatsi for this very reason. The purpose of studying the work of Toros Taronatsi is to shu the features of his illustrated manuscripts, the artist's skills in the field of miniature painting.

The main objective of the article is the analysis of the main components that make up the portrait of the Evangelists illustration system: Evangelist image, vestment, codex, lectern, instruments, tabouret, architectural background. The study used complex method of artistic analysis.

Studying the portraits of evangelists of Taronatsi, we came to the conclusion, that there is an Armenian pre-Cilician, Cilician and Byzantine elements in the work of the master, the portraits correspond to the standard types generally accepted in Christian art.

Key words: *Gladzor, Toros Taronatsi, miniature, Evangelist, codex, lectern, architectural background.*

ПОРТРЕТЫ ЕВАНГЕЛИСТОВ В ИСКУССТВЕ ТОРОСА ТАРОНАЦИ**НАИРА НАЗАРЯН***соискатель института искусств НАН РА,
г. Ереван, Республика Армения*

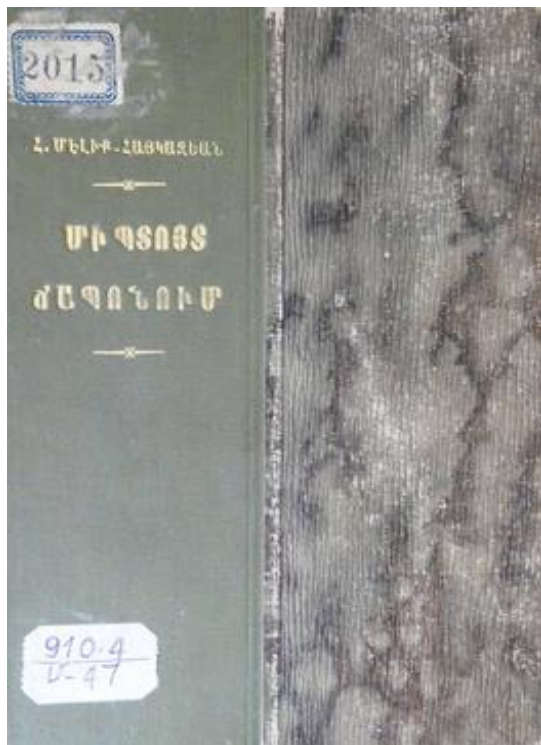
Статья посвящена портретам евангелистов миниатюриста Гладзорского университета первой половины XIV в. Тороса Таронаци. Изучение портретов евангелистов – важная часть нашего исследования. Торос Таронаци был одним из самых известных художников средневековой Армении, однако его наследие до сегодняшнего дня еще не было изучено в полной мере, и наш выбор пал на эту проблему именно по этой причине. Цель изучения творчества Тороса Таронаци – показать особенности его иллюстрированных рукописей, а также его навыки в области миниатюрной живописи.

Главная задача статьи – анализ основных компонентов изображения портретов евангелистов: иконографический тип евангелиста, одеяние, кодекс, аналой, инструменты, его сиденье, архитектурный фон. В исследовании использован комплексный метод художественного анализа.

Изучая портреты евангелистов Таронаци, мы пришли к выводу о том, что в творчестве мастера присутствуют армянский докиликский, киликийский и византийский элементы, а портреты соответствуют общепринятым в христианском искусстве образцам.

Ключевые слова: *Гладзор, Торос Таронаци, миниатюра, евангелист, кодекс, аналой, архитектурный фон.*

DOI: 10.52063/25792652-2021.2-273

Heghine Melik-Haykazyan. «A Stroll in Japan», Tbilisi, 1905, p. 192¹

Prose-writer and pedagogue Heghine Melik-Haykazyan who was born in Shushi is one of the very few Armenians who visited Japan in the beginning of 20th century. The impressions of that journey are put together in a book entitled “A stroll in Japan” which was printed in Tbilisi, Georgia, in 1905. More than hundred years later, this book was digitized by initiative of japanologist Anna Vardanyan in Yerevan, Armenia. The author describes the cities she has traveled through, the visited temples and teahouses, thus presenting the lifestyle, manners, traditions, religion and history of the Japanese people. The book also mentions how informed Japanese were about Armenians, which can be considered as the first factual evidence of the historical development of the Armenian-Japanese relations. Current case also reviews the links between Heghine Melik-Haykazyan and Armenian writer Nairi Zaryan, as well in the context of the visit to Japan.

We do not know much about Armenian prose-writer and pedagogue Heghine Melik-Haykazyan (Stepanyan 3).

She was born in 1874 in one of the Armenian cultural centers of those times – Shushi, in the family of a serviceman and a translator Aleksander Melik-Haykazyan. Heghine attended her hometown school (Shushi Realakan College) then accomplished higher education in England and France. Her father was the patron for publishing the great Armenian writer Raffi’s work “The Bunches”. She was married to an Armenian intellectual Tigran Bekzadyan, they had a daughter named Varya. Mrs. Heghine was a woman with comprehensive knowledge: she spoke English, French, German and Russian. She worked for press, was a member of “Vernatoun” (trnsl. “attic”) literary circle in Tbilisi, together with Hovhannes Tumanyan, Levon Shant, Avetik Isahakyan, Derenik Demirchyan, etc. A preserved letter dating to March 2, 1916, was addressed to Heghine from Hovhannes Tumanyan (Tumanyan 402-408). Here, “the writer of all Armenians” wrote about his misery because of the loss of some family members.

Coming from a wealthy family, Heghine Melik-Haykazyan had an opportunity to travel. She was one of the few Armenians who managed to visit China and Japan in Far East in the beginning of 20th century. Her memories from China were written down in the essay “On the Manchurian Border: Impressions of the Tourist”.

¹ The review has been sent to «Scientific Artsakh» Journal 10.06.2021.

Her memories from the trip to Japan Heghine Melik-Haykazyan gathered in a single book called “A Stroll in Japan” which was published in Tbilisi, Georgia in 1905 (Melik-Haykazyan 192). The rebirth of this book took place in 2019: it was digitized due to the mutual efforts of the Digital Library of Armenian Literature, “v-ann” and JTI companies. This digitization after almost hundred ten years was not something untimely, especially considering the rapidly growing interest in Armenia towards Japan, its culture and language.

Heghine Melik-Haykazyan’s book “A Stroll in Japan” is a great read even for today. Probably this is first book-length travelogue about Japan written in Armenian language. I happened to study this book in the National Library of Armenia during one of my visits. I could not assume that I could discover new facts that would turn the historical wheel of Armenian-Japanese relations back with about ten years. Talking in modern terms, Mrs. Heghine was a real blogger who would publish her impressions after each journey and share it with her readers (Vardanyan, "Discovering").

The author describes the places she has been to (Nagasaki, Unzen, Kyoto, Tokyo, Nikko, Yokohama) presenting the lifestyle, manners, traditions, religion and history of the Japanese people, as well as the role of the Japanese woman, as an “Oriental Parisian”, in the society. She tells about the visited temples, the teahouse, the concert of geishas and the theatrical performance. Heghine made very striking generalizations: “In the house of every Japanese person, both inside and in the garden, there is a unique touch of satisfaction, moderation and aesthetic simplicity”; “Japanese and rudeness, are two words that do not match”; “The simplicity and open-heartedness of a Japanese person gives him a unique charm”; “From the point of discipline and elegance the Japanese people have no other equal in the entire world”. Reflecting on the tradition of seeing off their guests with giving them food for the road, Melik-Haykazyan pleasantly noticed: “As you see, it is quite beneficial to be a guest in Japan”. She also pointed out that unfortunately the Japanese character was changing because of the negative influence brought by the Europeans. In fact, after a century these same thoughts are now being circulated among the older generation in Japan.

Heghine Melik-Haykazyan also shared a ridiculous story, about how a Japanese servant met her and her friends at the train-station in Tokyo and accompanied them to his master’s house. It turned out that he had confused them with his master’s European guests whom he knew before, as all the westerners had similar appearance for him, just like all the Japanese looked the same for the Europeans.

Hideharu Nakajima, a Japanese Armenologist, good friend of Armenian people and editor in chief of “Ararat” magazine published in Japan, presents this *book and Japan described through the eyes of Heghine Melik-Haykazyan with great admiration*: “We may claim, that this book is a true masterpiece written by an Armenian woman who thoroughly perceived and loved the soul of Japanese people. The book presents the old and modern culture of Japan, with the uniqueness of its traditions” (“Digital book presentation, Journey to Japan”, 00:15:22-00:19:40).

In 1854, a treaty in Kanagawa was signed between USA and Japanese government, thus giving opportunity to many foreigners to enter a country that formerly established itself locked behind the iron curtain. The foreigners began to follow the modernization process of Japan from various perspectives. A big wave of “Japonism” – the interest with Japan and Japanese people, emerged in Europe. The books by R. Alcock, H. Schliemann and I. Stone were published.

Heghine’s journey in Japan started in June, when she stepped on Nagasaki. She describes the Japanese people, their culture and traditions with an exceptional geniality. Mrs. Heghine presents the works of craftsmen and artists, the education process of geishas, as well as the life of ordinary people. The fact that author writes about Shintoism referring to Lafcadio Hearn and brings a quote from his book “Glimpses of Unfamiliar Japan” published in 1894, is of particular admiration. In the chapter entitled “Towards Unzen”, Heghine shares her experience when taking the steep road up towards Obama. Jinrikishas were not able to go up the hill and the author had to sit on a shaky hand barrow, eventually ending up with nausea. Another interesting story uncovered back then still vital tradition in Japan, when men and women used to take mineral water bath together. The special way of greeting by schoolchildren exclaiming “Ohayo, ohayo”, was referred

by Heghine as a result of good manners. In other chapters of “Yokohama”, “Tokyo”, the author describes places she has been to like Nikko, Hakone, Kamakura, mentioning also about Yokohama, as if being previously a small fishing town, which was then transformed into a European city.

In 1895, Heghine traveled through Shimonoseki, which became known due to China-Japan alliance, she then took the steamship from Nagasaki to Kobe, crossing the beautiful Setonaikai - the Japanese Mediterranean Sea ("Digital book presentation, Journey to Japan", 00:15:22-00:19:40). Unfortunately, she did not stay long in Kobe, otherwise she would have definitely written about the Great Eastern Hotel, that belonged to Diana Abgar and her husband, both Armenians by nationality. It is stunning how detailed Heghine describes the Japanese apartments, buildings, parks, the Chion-in temple in Kyoto, geishas, Kabuki, as well as Obon and winter festivals. The twenty-five photographs enclosed in this book that describes Japan in the end of 19th century, are in turn valuable documents making this work even more exciting.

One of the remarkable parts of the book is in the chapter “Kyoto at night”, where Heghine had a conversation with a wealthy Japanese person who invited her to his house to watch a festival from the second floor:

“First, he expressed his gratitude for the honor to welcome me at his place, secondly, he asked my nationality and when he learnt that I am Armenian, he directed his deeply surprised look and asked me with suspicion:

- Are you one of those Armenians, who constantly struggle against Turks?

It was my turn to be surprised now.

- Oh, so you have heard about Armenians?

- Of course, I did. If I am not mistaken, there were massacres several years ago. There was a missionary here, who was collecting money to send it over to you. How are things going in your country now?

I was looking at his face and did not know what to answer. Shall I rejoice or grieve that the big wave of our pain had reached all the way to the Japanese islands.

“One of the Armenians who constantly struggle against Turks”: this type of a response by the Japanese person once again states that Armenian-Japanese relations have even deeper roots, which brings both admiration and astonishment. It turns out, that the Japanese witnessed the real trauma of the Armenians connected with the Turks ("The Fan of Japan Anna Vardanyan has made a FB Note"). This small excerpt from Heghine Melik-Haykazyan's book can be considered as the first factual information on Armenian-Japanese historical and cultural relations, which gives us opportunity to turn back the chronological wheel of these historical bonds for about ten years. Until now the beginning of these relations have been counted from 1910 connected with Diana Abgar's name (Vardanyan, "Ararat" magazine).

Armenologist Artsvi Bakhchinyan in his book about Armenian-Japanese relations claims that in 1961 Armenian writer Nairi Zaryan visited Japan, where he met with the head of the writers' union of Japan Sukeitsi Aono. The latter shared with him that he had traveled to Armenian three years ago, visited Matenadaran, where he was told that in 15th century an Armenian lady had traveled to Japan and wrote a book about it. However, as Zaryan returned to Armenia, he discovered, that Mr.Aono was told not about 15th century, but about Heghine Melik-Haykazyan, who had traveled to Japan in 1905 and later published “A Stroll in Japan” - the book about her memories and impressions.

Zaryan wrote: *“...I have read that book when I was a young boy and after coming back from Japan I read it once again. In which way 1905 was misinterpreted as 15th century, is not hard to guess. But I carried that beautiful mistake with me throughout Japan and talked about it in all the cities I have visited with a feeling of national pride”* (Zaryan 423).

Revealing the importance of Heghine Melik-Haykazyan's “A Stroll in Japan” book and its significance in strengthening the Armenian-Japanese relations, Japonologist Anna Vardanyan together with the Digital Library of Armenian Literature, initiated the presentation of this book's

digital version on May 16, 2019 at AUA ("Digital Book Presentation, Journey to Japan"). Officials as the Ambassador of Japan to the Republic of Armenia Mr. Jun Yamada participated in this event (ASUE Media and Public Relations Division).

So, at the moment this may be the 1st book about Japan written in Armenian language. Mrs. Haykazyan portrays Japan in an extremely positive way, avoiding criticism or condescending views of cultural practices that are not familiar to the author. As a woman she deeply felt Japanese women role in family, noticed the very little elements of Japanese way to introduce their culture. The way they think, the way they move, the way they were welcoming guests, the way they keep their traditions, the way they were trying to rise-up their product quality, the way they felt their religion. Reader will find out that even more than a century ago Japanese people knew about Armenians, about their problems with Turks. It is very important to note that due to this little episode we may say that Armenian-Japanese friendly relations started long before Mrs. Diana Abgar was appointed as an Honorary Consul of the 1st Armenian Republic.

Anna Vardanyan,
Ph.D. in Economics;
Armenian State University of Economics (ASUE),
Senior lecturer, Japanologist,
info@v-ann.am

Works Cited

1. "Digital Book Presentation, Journey to Japan." PlayTube, uploaded by Merujan Karapetyan. 17.05.2019. <https://bit.ly/3wJVHfB> Accessed: 17.07.2021.
2. "The Fan of Japan Anna Vardanyan has made a FB Note." *japanarmenia.com*. 19.08.2017. <https://bit.ly/36L6bkg> Accessed: 17.07.2021.
3. ASUE Media and Public Relations Division. " "Journey to Japan" - Digital Book Presentation Initiated by ASUE Lecturer and Digital Library of Armenian Literature". *ASUE*, 20.05.2019. <https://asue.am/en/news/book-presentation> Accessed: 17.07.2021.
4. Melik-Haykazyan, Heghine. *A Stroll in Japan*. Tbilisi, 1905.
5. Stepanian, Garnik. "Heghine Melik-Haykazyan." *Biographical dictionary, Volume 3, Book A*. "Soviet writer", 1990.
6. Tumanyan, Hovhannes. *Collection of Works in Four Volumes*. Vol. 4, Yerevan, 1969.
7. Vardanyan, Anna. "Discovering the 1st Armenian-Japanese Relationship or a Stroll in Japan with Heghine Melik-Haykazyan." *Medium*. 10.04.2020. <https://bit.ly/3epBEgk> Accessed: 17.07.2021.
8. ---. "A Stroll in Japan with Heghine Melik-Haykazyan: ("Ararat" magazine /アララト/, #77)." *Medium*. 23.06.2019. <https://medium.com/@VardanyanAnnaJapanologist/a-stroll-in-japan-with-heghine-melik-haykazyan-12c400f282ae> Accessed: 17.07.2021.
9. Zaryan, Nairi. *Collection of Works in Six Volumes*. Vol.6, Yerevan, 1964.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
ԱՐՑԱԽԻ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ԶԱՄԱՆԱՐԱՆՈՒՄ

2021թ.-ի հունիսի 12-ին Արցախի Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանում կազմակերպվեց միջազգային գիտաժողով՝ **«Նորակազմ (չճանաչված) պետությունները պատերազմից հետո. խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները»** խորագրով: Գիտաժողովում քննարկվեցին տարածաշրջանի հումանիտար, տնտեսագիտական, սոցիալ-քաղաքական զարգացման արդիական հարցերը:

Գիտաժողովին առկա և հեռավար ձևաչափով մասնակցեցին 40-ից ավելի գիտնականներ ու մասնագետներ Հայաստանից, Արցախից, Ռուսաստանի Դաշնությունից և Հարավային Օսիայից:

Գիտաժողովը հետպատերազմյան շրջանում առաջինն էր Արցախի Հանրապետությունում և, որպես այդպիսին, օրախնդիր էր ու պահանջված:

Բացման խոսքում ՄՄՀ ռեկտոր, մ.գ.թ., ՄՄՀ պրոֆեսոր Դ.Ա.Գաբրիելյանը ընդգծեց, որ գիտաժողովը կնպաստի պետության առջև ծառայած խնդիրները վեր հանելուն, արժևորելուն և հնարավոր լուծումներ առաջարկելուն, ուստի կարևորեց յուրաքանչյուր մասնակցի կարծիքը թեմատիկ հարցադրումների շուրջ:

ԱՅ ԿԳՄՍ նախարար Լուսինե Ղարախանյանը իր խոսքում կրթությունն ու գիտելիքը համարեց այն կարևոր բաղադրիչները, որոնցով կարող ենք ճանաչելի դարձնել երկիրը և պահպանել ինքնությունը: «Գիտությունը սահմաններ չի ճանաչում և մեծ հաշվով աշխարհում բոլոր հարթանակները, բոլոր

հաջողությունները չափվում են գիտելիքով: Որտեղ կա պարտություն, այնտեղ կա գիտելիքի պակաս, և մեր պարտությունը, ցավոք, պայմանավորված է եղել նախ և առաջ կրթության ու գիտության հանդեպ ոչ պատշաճ մոտեցմամբ», – ընդգծել է Լ. Ղարախանյանը:

Լիազումար նիստից հետո գիտաժողովի աշխատանքները շարունակվեցին երեք մասնախմբերում՝ 1. Տնտեսագիտություն, կառավարում, ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաներ, 2. Իրավունք, քաղաքագիտություն, միջազգային հարաբերություններ, տարածաշրջանագիտություն, 3. Լեզվաբանություն, գրականագիտություն, մեթոդիկա, մանկավարժություն, հոգեբանություն:

Գիտաժողովի մասնակից, լրագրող, հեռուստամեկնաբան, կինովավերագրող Նաիրի Յոխիկյանի կարծիքով՝ գիտությունը, ակադեմիական խոսքը կարևոր են, երբ դրանք իրականության մեջ իրենց ազդեցությունն են ունենում. «Մենք՝ ոչ զինվորականներս, պետք է ամեն ինչ անենք, որպեսզի Արցախում հայեր ապրեն: Այն ապագան, որը մեզ՝ հայերիս է պետք, պետք է ներառի, բացի այսօրվա սահմաններից, Շուշին, Յադրուլը՝ իրենց գյուղերով, առնվազն Քարվաճառը, Քաշաթաղը, որպեսզի մենք հասնենք դրան, իսկ մենք դրան պետք է հասնենք, քանի որ մեր կամքից անկախ թշնամին պատերազմի է պատրաստվում: Մենք պետք է այստեղ ապրենք, պետք է հնարավորինս զարգացնենք Արցախը, պետք է մեր գիտությամբ, կրթությամբ հասնենք նրան, որ մեր զորքը ապագա պատերազմներում ոչ թե կազմակերպված պարտություն կրի, այլ միասնական հաղթանակ», - նշեց Լ. Յոխիկյանը:

Հարավային Օսիայի Ա.Ա.Տրիբիլովի անվան պետական համալսարանի դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ Սոսլան Պլիևիը իր ելույթում շնորհակալություն հայտնելով ՄՄՀ ռեկտոր Դ.Ա.Գաբրիելյանին նման դժվար իրավիճակում գիտական միջոցառումներ կազմակերպելու համար՝ նշեց, որ գիտաժողովի թեման ավելի քան արդիական է և ունի գիտագործնական կարևոր նշանակություն:

Գիտաժողովի աշխատանքներին մասնակցել է նաև «Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն, «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանը** և հանդես եկել *«Արցախի Հանրապետության սահմանադրաիրավական կարգավիճակը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում»* թեմայով զեկուցմամբ, որի գաղափարական գլխավոր շեշտադրումը մեկն էր՝ Արցախի Հանրապետության առջև ծառայած խնդիրների հնարավոր լուծման ջանքերի հետ մեկտեղ պետք է բոլոր բնագավառներում շարունակաբար բարձրացնել Արցախի անունն ու սուբյեկտայնության մակարդակը:

Գիտաժողովի մի մասն էր նաև ցուցահանդեսը, որին ներկայացվել են ավելի քան 120 աշխատություններ, ինչպես նաև ռուսական ու գերմանական փոստային բացիկներ՝ նվիրված օկուպացված բերդաքաղաք Շուշիին: Այդ բացիկների կարևորությունն այն է, որ դրանցում բացառապես գրված է բնակավայրի պատամական հայկական անվանումը՝ Շուշի:

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱՆԵ



Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի տնտեսագիտության 002 խորհուրդը 13.07.2021թ.-ին կազմակերպեց ՇՆՈՐՀի տեխնոլոգիական համալսարանի ավագ դասախոս, Ստեփանակերտի Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման ամբիոնի վարիչ **Ռոզա Յուրիի Ավագյանի** ատենախոսության հրապարակային պաշտպանությունը՝ «*Բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման հիմնախնդիրները և դրանց հաղթահարման ուղիները Արցախի Հանրապետությունում*» թեմայով (գիտական ղեկավար՝ տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ Հայկ Ղազարյան): Ատենախոսությունը հրապարակային պաշտպանության էր ներկայացվել Ը 00.02 – «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ՝ տնտեսագիտության

թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար: Պաշտոնական ընդդիմախոսներն էին՝ տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Գրիգոր Վահանյանը և տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ Տոնիկ Զորարյանը:

Մասնագիտական խորհրդի անդամների փակ գաղտնի քվեարկության արդյունքներով Ռոզա Ավագյանին միաձայն շնորհվեց տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան:

Սահմանված ընթացակարգով ատենախոսական գործը ներկայացվել է ՀՀ ԲՈԿ-ի հաստատմանը:

Տնտեսագիտության դոկտոր, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր Գրիգոր Վահանյանը Ռոզա Ավագյանի ատենախոսության պաշտպանությունը համարում է իրադարձություն: Արցախի գիտակրթական դաշտում 44-օրյա պատերազմից հետո այն առաջինն էր, ինչը չափազանց խորհրդանշական է և նշանակում է, որ մեր ժողովրդի կամքը կոտրել հնարավոր չէ: Ինչքան էլ արյունարբո թուրքը փորձի մեզ ընկճել, արարող հայը կշարունակի արարել:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը՝ ի դեմս գլխավոր խմբագիր Ավետիք Հարությունյանի, ջերմորեն շնորհավարում է Ռոզա Ավագյանին, մաղթում վերանորոգ հավատով գիտական նորանոր ձեռքբերումներ արձանագրելու ուժ ու եռանդ, ինչի համար պարբերականը սիրով պատրաստ է տրամադրել ասպարեզ:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 2(9), 2021

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
 Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The «Scientific Artsakh» journal is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
 Editor-in-Chief:
 Главный редактор:

Ավետիք Հարությունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ,
 հայերենի պատասխանատու
 Deputy Editor-in-Chief,
 Responsible for Armenian
 Заместитель главного редактора,
 Ответственный за армянский язык

Թեհմինա Մարությունյան

Tehmina Marutyunyan

Теймина Марутян

Պատասխանատու քարտուղար՝
 Executive Secretary
 Ответственный секретарь

Արման Ասրյան
Arman Asryan
Арман Асрян

Անգլերեն լեզվի պատասխանատու՝
 Responsible for English
 Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
 Responsible for Russian
 Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
 տառաձևերը և էջադրումը՝
 Computer set, style, font and layout
 Компьютерный набор, стиль, шрифт
 и верстка

«Արցախ» հրատարակչություն
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
 Cover design
 Дизайн обложки

Արմինե Զոչարյան
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com;

www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.06.2021թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:

Ծավալը՝ 17,5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՀՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: